Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα:
Οδικός χάρτης πολιτικών κοινωνικής ένταξης

Α΄ έκδοση 2011
Β΄ έκδοση επικαιροποιημένη 2014

Copyright © 2014 ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα
Τηλ.: 210 7491717, Fax: 210 7488435
e-mail: ekdosis@ekke.gr
http://www.grsr.gr

© 2014 NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH
9, Kratinou & Athinas, 105 52 Athens
Tel.: +30210 7491717, Fax: +30210 7488435

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων:
Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα
Τηλ.: 210 7491705, Fax: 210 7488435
e-mail: ekdosis@ekke.gr
http://www.grsr.gr

ISBN: 978-960-6834-10-3

Επιμέλεια - Διορθώσεις: Κατερίνα Σάββα
Σχεδίαση και παραγωγή: ΣΥΝΘΕΣΗ
Ζ. Πηγής 55-57, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 13 838, 210 38 39 711,
Fax: 210 38 39 713
e-mail: synthesi@ath.forthnet.gr, info@synthesi-print.gr
www.synthesi-print.gr

Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Οδικός χάρτης πολιτικών κοινωνικής ένταξης

Επιμέλεια:
Ιωάννα Τσίγκανου, Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΑΘΗΝΑ **2014**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
Πολιτικές κοινωνικής ένταξης μεταναστριών
στην ελληνική κοινωνία
Ιωάννα Τσίγκανου, Λάουρα Μαράτου – Αλιπράντη 9

Το θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης
σε υπερεθνικό, εθνικό και τοπικό επίπεδο, με έμφαση
στο ζήτημα της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών
Νίκος Σαρρής 23

Γενικές αρχές της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής.
Μια σύντομη ανασκόπηση
Ναταλία Σπυροπούλου 53

Η διττή στρατηγική για την κοινωνική ένταξη
των μεταναστριών: Στοχευμένες δράσεις και ένταξη
της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές
Άννα Βουγιούκα 77

Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστριών:
Οι αντιλήψεις των εκπροσώπων των Δημόσιων Φορέων
Χριστίνα Βαρουξή, Δρ. Χαρά Στρατουδάκη 113

Αναλυτική προσέγγιση του λόγου των εκπροσώπων
φορέων μεταναστευτικής πολιτικής.
Αμαλία Φραγκίσκου 161

Η διαχείριση της διεθνικής σωματεμπορίας γυναικών ως πολιτικό εργαλείο: Παράπλευρες απώλειες και αναλώσιμοι πληθυσμοί
Ματίνα Παπαγιαννοπούλου 175

Η σημασία της ένταξης της διάστασης του φύλου στη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα
Ναυσικά Μοσχοβάκου 207

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία. Η συμβολή της βιβλιογραφικής επισκόπησης
Χριστίνα Ζαραφωνίτου, Στέλλα Παπαμιχαήλ, Ευάγγελος Ι. Χαϊνάς 243

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολιτικές κοινωνικής ένταξης μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία

Ιωάννα Τσίγκανου, Λάουρα Μαράτου – Αλιπράντη***

1. Προλεγόμενα

Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), σε συνεργασία με το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου και το Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών/ΔΙΟΤΙΜΑ, υλοποίησε ερευνητικό έργο με αντικείμενο τη μελέτη του ζητήματος της γυναικείας μετανάστευσης στην Ελλάδα.[1]

---

*Διευθύντρια Ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας του Εγκλήματος.

**Ομότιμη Ερευνήτρια, Εμπειρογνώμων Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για θέματα Ισότητας.

1. Το ΕΚΚΕ, κατά το έτος 2011, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης Υπηκόων Τρίτων Χωρών (ΕΤΕ/ΕΚΤ/ΥΠΕΣ), του ετησίου προγράμματος 2009, υλοποίησε (ως συντονιστής εταίρος και με υπεύθυνη της Δράσης τη Διευθύντρια Ερευνών Τσίγκανου Ιωάννα), σε συνεργασία με το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου (με υπεύθυνη την Καθηγήτρια Εγκληματολογίας κ. Ζαραφωνίτου Χριστίνα) και το Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών/ΔΙΟΤΙΜΑ (με υπεύθυνη την ερευνήτρια κοινωνιολόγο – υπεύθυνη ΚΓΜΔ - Λιάπη Μαρία), ερευνητικό έργο με το ακρωνύμιο FEMINT_GR με αντικείμενο τη μελέτη του ζητήματος της «Γυναικείας μετανάστευσης στην Ελλάδα» (Προτεραιότητα 2: Ανάπτυξη δεικτών και μεθοδολογιών αξιολόγησης με σκοπό την αποτίμηση της προόδου, την προσαρμογή πολιτικών και μέτρων και τη διευκόλυνση του συντονισμού της συγκριτικής μάθησης, Δράση 2.1/09: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα»). Το έργο, συνολικού προϋπολογισμού 295.000.000 ευρώ, χρηματοδοτήθηκε κατά 75% από κοινοτικούς πόρους και κατά 25% από εθνικούς πόρους. Ο ανά χείρας τόμος συνιστά επικαιροποιημένη έκδοση των αρχικών κειμένων τα οποία συντάχθηκαν τον Ιούνιο του 2011. Ως εκ τούτου, έχει συμπεριλάβει και όσες αλλαγές έχουν συντελεστεί στη μεταναστευτική πολιτική μέχρι 31/12/2013.

Αντικείμενο του έργου ήταν ο εντοπισμός και η αποτύπωση των ποικίλων παραμέτρων που συνδέονται με τη διαδικασία άφιξης, εγκατάστασης, διαβίωσης και ένταξης των γυναικών μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία. Ως εκ τούτου, το ενδιαφέρον της μελέτης επικεντρώθηκε στις διαφοροποιημένες συνθήκες ένταξης των μεταναστριών στον ελλαδικό αστικό και αγροτικό χώρο και σε συγκεκριμένους τομείς εργασίας και κοινωνικής δραστηριότητας, στους οποίους υπάρχει υψηλή συγκέντρωση μεταναστριών.

Ο εντοπισμός των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες στην ελληνική κοινωνία, η ανάπτυξη *δεικτών* για την αποτίμηση του βαθμού και της ποιότητας των διαδικασιών κοινωνικής τους ένταξης, καθώς και η περιοδική παρακολούθηση της ένταξης από τις εφαρμοζόμενες δημόσιες πολιτικές, αποτελούν σημαντικές παράμετρους και προϋποθέσεις για τον καθορισμό διαφοροποιημένων ως προς το φύλο (diverisified) στόχων της ενταξιακής πολιτικής και την ανάπτυξη στοχευμένων προγραμμάτων δράσης, καθώς, τέλος, και για την σύγκριση της ελληνικής πραγματικότητας με άλλες χώρες της Ε.Ε., σύμφωνα με τους γενικότερους στόχους του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης (ΕΤΕ). Ως εκ τούτου, η συγκεκριμένη δράση *στόχευσε,* μεταξύ άλλων, και στην ενίσχυση των μηχανισμών σχεδιασμού και εφαρμογής πολιτικών και προγραμμάτων για την κοινωνική ένταξη και την προώθηση της συνέργειας και του συντονισμού μεταξύ των εμπλεκόμενων στη μεταναστευτική πολιτική φορέων σε όλα τα επίπεδα διακυβέρνησης, με σκοπό τη διασφάλιση της οριζόντιας ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου (gender mainstreaming) και τη βελτίωση κατά συνέπεια της ζωής των μεταναστριών σε όλα τα επίπεδα (οικονομικό, κοινωνικό, προσωπικό).

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι βασικός στόχος της δράσης ήταν η εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τον εντοπισμό των κενών, των αδυναμιών αλλά και των καλών πρακτικών των εφαρμοζόμενων πολιτικών αναφορικά με τις προσδοκίες και τις ανάγκες των μεταναστριών. Ειδικότερα, η δράση στόχευσε: α) στην αξιολόγηση της επάρκειας και αποτελεσματικότητας των πολιτικών ένταξης και των στοχευμένων δράσεων για τις μετανάστριες ανά τομέα ένταξης, β) στην παροχή συστηματικών πληροφοριών και εμβάθυνση της γνώσης των φορέων που εμπλέκονται στη διαδικασία ένταξης των μεταναστριών, γ) στην παροχή τυποποιημένων, σαφών και αξιόπιστων

δεδομένων για το θέμα της γυναικείας μετανάστευσης και την ισότητα των φύλων.

Στον ανά χείρας τόμο παρουσιάζονται μελέτες που αφορούν στις πολιτικές ένταξης των μεταναστών/-στριών στην ελληνική κοινωνία και αναφέρονται τόσο στο πεδίο σχεδιασμού όσο και στο πεδίο εφαρμογής τους. Τα ερευνητικά δεδομένα που προέκυψαν διηθούνται υπό το πρίσμα της χάραξης και άσκησης της πολιτικής στη χώρα για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία. Μια τέτοια προσέγγιση μπορεί στο πεδίο της χάραξης και της άσκησης πολιτικής: α) να στρέψει την προσοχή των αρμοδίων σε μια προσεκτική, υπεύθυνη και εμπειρικά τεκμηριωμένη δημόσια θεματοποίηση των διαπλεκομένων ζητημάτων, β) να αποστρέψει την προσοχή από κραυγές ή ψιθύρους γύρω από το θέμα που συσκοτίζει τη πραγματικότητα και προκαλεί μια γενικευμένη καχυποψία, και γ) να αναδείξει την όποια ποιοτική εξέλιξη ή μετεξέλιξη της κοινωνικής ένταξης των γυναικών μεταναστριών στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Οι μελέτες που συμπεριελήφθησαν στον παρόντα τόμο βασίζονται σε εργασίες που έλαβαν χώρα κατά την υλοποίηση του έργου, όπως οι κάτωθι:

- Εκτεταμένη βιβλιογραφική επισκόπηση μελετών και ερευνών που καλύπτει ολόκληρο το εύρος της σχετικής με το αντικείμενο του έργου βιβλιογραφικής παραγωγής κατά την τελευταία δεκαπενταετία.
- Μελέτη της διαδρομής του θεσμικού πλαισίου και της μεταναστευτικής πολιτικής στη χώρα σε σχέση και με τα ισχύοντα σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.
- Η εμπειρική διερεύνηση της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία με ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους – δύο μέθοδοι που είναι αλληλοσυνδεόμενες και αλληλοσυμπληρούμενες – και οι οποίες συνέβαλαν στην κατάρτιση τόσο των ποσοτικών όσο και των ποιοτικών δεικτών αξιολόγησης του επιπέδου ένταξης των μεταναστριών.

Για να διερευνηθούν και να καταγραφούν τα προβλήματα των γυναικών μεταναστριών και να αναδειχθούν οι προσδιοριστικοί παράγοντες ένταξης, μέσω δεικτών, στις διαφορετικές κατηγορίες μεταναστριών, πραγματοποιήθηκε συνδυαστική χρήση ποσοτικών (εμπειρική έρευνα πεδίου με συνεντεύξεις σε δείγμα πληθυσμών μεταναστριών στη βάση προ-δομημένων ερωτηματολογίων) και ποιοτικών

τεχνικών (ημι-δομημένες συνεντεύξεις, ομάδες εστιασμένης συζήτησης και σε βάθος συνεντεύξεις – βιογραφική προσέγγιση) σε επιμέρους πληθυσμούς έρευνας. Η προσέγγιση αυτή επέτρεψε τη σφαιρική κατανόηση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες στα διαφορετικά περιβάλλοντα του αστικού, ημιαστικού και αγροτικού χώρου καθώς και σε διαφορετικές καταστάσεις ως προς την άδεια παραμονής και εργασίας, τη χώρα προέλευσης (εθνικότητα /υπηκοότητα) και την κοινωνική τους θέση στην ελληνική κοινωνία ως αποτέλεσμα της διαπλοκής κοινωνικών-ταξικών, έμφυλων και φυλετικών προσδιορισμών (intersectionality).

Η ανάλυση και σύζευξη των ερευνητικών δεδομένων επέτρεψαν τη σε βάθος αποτύπωση των ιδιαίτερων προβλημάτων, των εμποδίων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες, τη διατύπωση δεικτών ανά επιμέρους τομέα κοινωνικής ένταξης σε συνάρτηση με τις εφαρμοζόμενες πολιτικές, γεγονός που υποδεικνύει και το πλαίσιο στο οποίο θα πρέπει να στοχεύσουν στη συνέχεια και κατά προτεραιότητα οι πολιτικές για την αντιμετώπιση της περιθωριοποίησης και του κοινωνικού αποκλεισμού, ως προς τις συνθήκες ζωής, ορισμένων ομάδων μεταναστριών (π.χ. μετανάστριες με διακρατική οικογένεια, τη μονογονεϊκότητα, κ.α), την καταπολέμηση των ανισοτήτων ανάμεσα στα δύο φύλα καθώς και την ένταξή τους στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Ως τομείς προτεραιότητας για τη διερεύνηση του βαθμού και της ποιότητας της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών και τον καθορισμό σχετικών δεικτών οι οποίοι και καθορίζουν το πλαίσιο αναφοράς του έργου, ορίσθηκαν οι εξής:

1) Ένταξη στην αγορά εργασίας
2) Πρόσβαση στη στέγαση
3) Πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας
4) Πρόσβαση στην εκπαίδευση
5) Πολιτική και κοινωνική συμμετοχή
6) Οικογενειακή ζωή.

Συμπληρωματικά κρίθηκε απαραίτητη και η διερεύνηση του συστήματος της νομικής ένταξης των μεταναστριών και τα αποτελέσματά του στα πεδία της ασφάλειας, της κοινωνικής προστασίας, της κοινωνικής συνοχής και της συμμετοχής στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Επίσης, αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες για μια γενικά αποδεκτή κατανόηση του όρου «κοινωνική ένταξη», στο εν λόγω έργο δόθηκε

έμφαση στην προσέγγισή της ως (κοινωνικό) *αποτέλεσμα* και ως *διαδικασία* που εξελίσσεται και αναπτύσσεται. Συνιστά δηλαδή μια δυναμική και συχνά ασυνεχή διαδικασία στο πλαίσιο της αλληλόδρασης μεταξύ των δομικών περιορισμών, της εμβέλειας των πολιτικών στήριξης και της εμπρόθετης δράσης των υποκειμένων.

2. Το περιεχόμενο του τόμου

Η διάρθρωση του περιεχομένου του ανά χείρας τόμου ακολούθησε τη λογική της *συνεύρεσης* μελετών που προέκυψαν από την *αποκωδικοποίηση* του υλικού που συλλέχθηκε σε όλες τις φάσεις του έργου γύρω από το θέμα της χάραξης και άσκησης πολιτικών για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία.

Η διατύπωση ενός *οδηγού*, ή διαφορετικά, *ενός ολοκληρωμένου σχεδίου δράσης* κατά την τεχνική ορολογία που αντιστοιχεί στα συμφραζόμενα της ευρωπαϊκής στοχοθεσίας και πολιτικής, αποτέλεσε σημαντικό τμήμα του έργου, προέκυψε από τη συνδυαστική επεξεργασία των δεδομένων των επιμέρους ερευνών και συνιστά πολύτιμο εργαλείο για τους εκπροσώπους των φορέων που ασχολούνται τόσο με τη χάραξη όσο και με την άσκηση της θεσμοθετημένης μεταναστευτικής πολιτικής. Μέσα από τη σχετική μελέτη που ενσωματώθηκε στον ανά χείρας τόμο παρέχεται η δυνατότητα της εργαλειακής χρήσης ενός συνεκτικού και αποτελεσματικού σχεδίου δράσης των φορέων που εμπλέκονται με το μεταναστευτικό ζήτημα με στόχο τη βελτίωση των πρακτικών που στοχεύουν στην ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία.

Ο ανά χείρας τόμος περιλαμβάνει επίσης τη μελέτη της υφιστάμενης βιβλιογραφίας σε εθνικό επίπεδο και τη συγκριτική της προσέγγιση με την αντίστοιχη σε ευρωπαϊκό επίπεδο (desk research). Στόχος είναι, μέσα από την ανάδειξη και αξιοποίηση των διαθέσιμων στοιχείων και ευρημάτων αλλά και των ερευνητικών αντικειμένων, η περαιτέρω αξιοποίησή τους ως πλαίσιο αναφοράς (context of knowledge) για τη μελέτη του φαινομένου της γυναικείας μετανάστευσης, καθώς και το να εντοπιστούν τα κενά και τα θέματα προς περαιτέρω μελλοντική διερεύνηση.[2]

2. Η συλλογή, κατάταξη και κωδικοποίηση της βιβλιογραφίας έγινε σε μορφή πλε-

Είναι γεγονός ότι η μελέτη των ποσοτικών και ποιοτικών δεικτών κοινωνικής ένταξης των διαφοροποιημένων ομάδων του πληθυσμού μπορεί να αναδείξει κρίσιμες εξελίξεις ως προς την αποδυνάμωση των συνθηκών κοινωνικής συνοχής που πρέπει να αντιμετωπισθούν με πολιτικές· δε νοείται, όμως, αυτόνομα από τη μελέτη αυτών των ίδιων των πολιτικών, καθώς η μελέτη των *δεικτών* και μόνον δεν παράσχει επαρκείς πληροφορίες για σχέσεις αιτιότητας που θα μπορούσαν να γίνουν η βάση για τη διαμόρφωση κατάλληλων και αποδοτικών προληπτικών δράσεων πολιτικής. Για το σκοπό αυτό στο πλαίσιο του έργου «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα», σχεδιάστηκε και διεξήχθη και η μελέτη των διαδικασιών κοινωνικής ένταξης, ως βάση των απαραίτητων πληροφοριών για το είδος της επιθυμητής πολιτικής δράσης προκειμένου να επιτευχθεί βελτίωση της κοινωνικής ένταξης και της κοινωνικής συνοχής. Στη βάση αυτής της λογικής, στον ανά χείρας τόμο συμπεριελήφθησαν κείμενα που αναφέρονται τόσο στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο που καθοδηγεί τυπικά, *κανονικοποιεί* και ρυθμίζει την άσκηση των πολιτικών ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, όσο και στη διαδρομή της ισχύουσας μεταναστευτικής πολιτικής στη χώρα.

Στη συνέχεια επελέγησαν και κείμενα που αναφέρονται στην ανάλυση εξειδικευμένων πληροφοριών που προέκυψαν από συνεντεύξεις (ατομικές και εστιασμένες) με προνομιακούς πληροφορητές, διαμορφωτές πολιτικής σε κεντρικό και περιφερειακό/τοπικό επίπεδο, με σκοπό την αξιολόγηση των υφιστάμενων μέτρων πολιτικής, των κενών και των δυσλειτουργιών που διαπιστώνονται (policy gaps) από τη μια μεριά, και των μεταρρυθμίσεων και αλλαγών που σχεδιάζονται από την άλλη, την ανάδειξη και ιεράρχηση των πολιτικών προτεραιοτήτων και τη διατύπωση προτάσεων βελτίωσης της αποτελεσματικότητας τόσο σε επίπεδο χάραξης όσο και κυρίως σε επίπεδο εφαρμογής των πολιτικών.

κτρονικού αρχείου – βάσης δεδομένων προκειμένου να ενημερώνεται κατά τακτά χρονικά διαστήματα και να παρέχει πολλαπλές δυνατότητες αξιοποίησης της π.χ. κατάταξη κατά συγγραφέα, χρονολογία, θεματικό αντικείμενο, κ.ά. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση με τη μορφή διαδικτυακής εφαρμογής φιλοξενήθηκε ηλεκτρονικά στο site του ΕΚΚΕ και παρείχε διασύνδεση (link) με τους δικτυακούς τόπους των εταίρων φορέων (Πάντειο Πανεπιστήμιο, ΚΓΜΕ). Σήμερα είναι διαθέσιμη η επικαιροποιημένη εφαρμογή στη διεύθυνση www.ekke.gr/projects/femint/... Οποιοσδήποτε ενδιαφερόμενος χρήστης έχει δικαιώματα αναζήτησης μέσω των: username:guest@ekke.gr, password:guest.

Στα κείμενα που επελέγησαν, αντικείμενο της διερεύνησης αποτέλεσε η ύπαρξη καθώς και ο βαθμός ωρίμασης των όρων και των προϋποθέσεων υποδοχής και υποστήριξης εφαρμογής των νέων προτάσεων πολιτικής και των ενδεχόμενων απαιτούμενων διεργασιών στα διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης καθώς και των μορφών και τρόπων συνέργειας. Για το λόγο αυτό επελέγησαν θέματα που συνδέονται και αφορούν: α) το επιχειρησιακό επίπεδο, δηλαδή, οργάνωση και παροχή υπηρεσιών προς το μεταναστευτικό πληθυσμό, και β) το λειτουργικό επίπεδο, δηλαδή, υπηρεσίες, οργανόγραμμα, στελέχωση, διαθέσιμοι πόροι κ.λπ. με σκοπό την αποτίμηση του παραγόμενου υπηρεσιακού και κοινωνικού προϊόντος. Παράλληλα, λαμβάνοντας υπόψη το νέο θεσμικό πλαίσιο Περιφερειακής Διοίκησης (Καλλικράτης) και τις προβλεπόμενες γενικές κατευθύνσεις για μεταρρυθμίσεις ως προς τη μεταβίβαση της αρμοδιότητας άσκησης κοινωνικής πολιτικής από τους (νέους) ΟΤΑ, καθώς και την προβλεπόμενη κεντρική πολιτική στον τομέα της μετανάστευσης, επιδιώχθηκε η διερεύνηση και ο εντοπισμός νέου τύπου αναγκών -οργανωτικές και λειτουργικές- καθώς και απαιτούμενες προϋποθέσεις εφαρμογής προκειμένου να διατυπωθούν οι σχετικές προτεραιότητες και προτάσεις.

Ένα επιπλέον αντικείμενο διερεύνησης ήταν η ανάλυση του λόγου (discourse) και των αντιληπτικών σχημάτων και της ευαισθητοποίησης σε θέματα φύλου και ένταξης της έμφυλης διάστασης που άτομα σε θέσεις ευθύνης υιοθετούν για τη χάραξη, την εφαρμογή και την παρακολούθηση μέτρων της μεταναστευτικής πολιτικής καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αυτά επηρεάζουν τη διεισδυτικότητα και την αποτελεσματικότητα των σχεδιαζόμενων πολιτικών παρεμβάσεων και μέτρων κοινωνικής ένταξης στην ομάδα-στόχο των μεταναστών και ιδιαίτερα των μεταναστριών. Σχετικό κείμενο αναφέρεται σε αυτήν ακριβώς τη διάσταση του έργου.

Στη βάση των παραπάνω, ο ανά χείρας τόμος συμπεριλαμβάνει κείμενα που αναφέρονται γενικότερα στη συγκέντρωση και αξιοποίηση της γνώσης και των εμπειριών των παραπάνω φορέων καθώς και των διαμορφωμένων απόψεων από τη σκοπιά των δρώντων κοινωνικών υποκειμένων στο πεδίο, αναφορικά με προτάσεις για μέτρα και προγράμματα πολιτικής, στοχευμένες παρεμβάσεις και δράσεις κοινωνικής προστασίας, (για παράδειγμα, άρση της ξενοφοβίας και του ρατσισμού), ανάπτυξη αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής κ.ο.κ.,

αλλά και κείμενα που αναφέρονται σε συγκεκριμένα πεδία πολιτικής. Η επιλογή των πεδίων της εκπαίδευσης (μεταναστριών) και της παράνομης εμπορίας (trafficking) μεταναστριών, ως ενδεικτικά παραδείγματα, στηρίχθηκε τόσο στην έμφαση που δόθηκε από τους ίδιους τους εκπροσώπους φορέων στα πεδία αυτά ως τομείς προτεραιότητας των πολιτικών κοινωνικής ένταξης όσο και στο ότι συνιστούσαν τα σημαντικότερα διακυβεύματα τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή διενέργειας των ερευνών του έργου.

Με βάση τα παραπάνω κριτήρια επιλογής των μελετών που απαρτίζουν τον ανά χείρας συλλογικό τόμο, το περιεχόμενο του τόμου[3] συγκροτείται ως εξής:

Ο Νίκος Σαρρής επιχειρεί μια κριτική «ματιά» στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο για τη μετανάστευση στη χώρα με συγκριτική προσέγγιση αναφορικά με τα διεθνώς κρατούντα. Το κείμενο στοχεύει στην αποτύπωση των βασικών γραμμών του θεσμικού πλαισίου που διέπει τη μετανάστευση σε τρία αλληλοσυνδεόμενα επίπεδα· το ευρωπαϊκό, μέσα από τις κείμενες διατάξεις του πρωτογενούς και δευτερογενούς δικαίου της Ε.Ε., το εθνικό, μέσα από τη διαχρονική παρουσίαση της ελληνικής νομοθεσίας για τη μετανάστευση και το τοπικό μέσα από την πρόβλεψη του θεσμού των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών που προβλέφθηκε με τον Ν.3852/2010 ως ουσιαστικό βήμα για την ένταξη των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες. Έτσι, αρχικά παρουσιάζεται συνοπτικά η ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική και στη συνέχεια αποτυπώνεται διαχρονικά το εθνικό θεσμικό πλαίσιο και αποτιμάται η συμβολή του στην προοπτική ουσιαστικής ένταξης των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες.

Η Ναταλία Σπυροπούλου εκθέτει τις απόψεις ειδικών για τη μεταναστευτική πολιτική σε μια προσπάθεια σύνθεσης των απόψεων και ανάδειξης των διαφωνιών. Το κείμενο έχει ως αφετηρία την καταγραφή και επισκόπηση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί με στόχο την ανάδειξη των γενικών αρχών της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα. Ο στόχος αυτός υπηρετείται με την τοποθέτηση των υιοθετούμενων μέτρων πολιτικής σε χρονική αλληλουχία που τέμνεται σε τρεις επιμέρους χρονικές περιόδους, κάθε μία από τις οποίες χαρα-

3. Οι απόψεις που παρατίθενται στα επιμέρους κεφάλαια του ανά χείρας τόμου εκφράζουν αποκλειστικά και μόνο τους συγγραφείς.

κτηρίζεται από νόμους του ελληνικού κράτους που αντικατοπτρίζουν τις διαφορετικές όψεις της εκάστοτε υιοθετούμενης μεταναστευτικής πολιτικής.

Η Άννα Βουγιούκα επεξεργάζεται ένα εφικτό και αποτελεσματικό σχέδιο δράσης στη βάση συναφών πορισμάτων που προέκυψαν κατά την υλοποίηση του έργου. Σκιαγραφεί βασικές διαστάσεις της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών με έμφαση στη συσχέτιση του φύλου με το νομικό καθεστώς, την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και την εκπαίδευση, την απασχόληση και την ένταξη στην αγορά εργασίας, την έμφυλη βία και τη συμμετοχή των μεταναστριών στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Επιχειρεί να αναδείξει βασικά ζητήματα για τα επιμέρους αυτά πεδία - κλειδιά με βάση ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα που έχουν προκύψει από τις έρευνες που υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου ('FEMINT_GR'), προτείνοντας αφενός θετικές και ειδικές δράσεις για την υποστήριξη των μεταναστριών και αφετέρου τρόπους και εργαλεία για την ένταξη της οπτικής του φύλου στις πολιτικές μετανάστευσης και κοινωνικής ένταξης, στο πλαίσιο ενός ολοκληρωμένο σχεδίου δράσης.

Η Χριστίνα Βαρουξή και η Χαρά Στρατουδάκη αποκωδικοποιούν τις γνώμες, αντιλήψεις, εμπειρίες και πρακτικές των φορέων, διά των εκπροσώπων τους, οι οποίοι ασχολούνται με το σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών ένταξης μεταναστών/-στριών σε τομείς όπως το θεσμικό/νομοθετικό επίπεδο (μεταναστευτικό στάτους, ιθαγένεια) - εργασιακά δικαιώματα (ασφαλιστικό, συνταξιοδοτικό) ιδιαίτερα ως προς την απασχόλησή τους στον άτυπο τομέα εργασίας και την οικιακή εργασία. Συνεξετάζονται επίσης: η ένταξη στην αγορά εργασίας – αυτοαπασχόληση/«επιχειρηματικότητα επιβίωσης» σε συνάρτηση με τη δομή της ελληνικής αγοράς εργασίας και την αντίστοιχη δομή απασχόλησης που δημιουργεί «θύλακες» υποδοχής των μεταναστριών, οι προοπτικές κινητικότητας και εξέλιξης στο πλαίσιο αυτών κ.α.· η πρόσβαση και εξυπηρέτηση από τις δημόσιες υπηρεσίες· η συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα (αρχικής και συνεχιζόμενης κατάρτισης και διά βίου μάθησης), αναγνώριση τυπικών προσόντων - των άτυπων επαγγελματικών δεξιοτήτων π.χ. στον τομέα της φροντίδας, γλωσσικές και πολιτιστικές ανάγκες κ.ο.κ.· η υποστήριξη επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής· η συμμετοχή στην πολιτική και κοινωνική ζωή· η υγεία, οι ίσες ευκαιρίες μεταξύ ανδρών και γυ-

ναικών, ζητήματα σχετικά με τον χώρο (δημόσιο και ιδιωτικό), κατοικία, γειτονιά, κοινότητα κ.λπ. Στόχος είναι η αναζήτηση των όρων και των προσφορότερων μέσων ανάδειξης των ιδιαίτερων προβλημάτων και αναγκών των μεταναστριών, η χάραξη μέτρων πολιτικής και οι διαδικασίες κοινωνικού ελέγχου και ανάδρασης από την εμπειρία στο πεδίο.

Η Αμαλία Φραγκίσκου επιχειρεί την ανάλυση ομιλιών, αντιπαραθέσεων και απόψεων που κατατέθηκαν σε ομάδες εστιασμένης συζήτησης και συναντήσεις εργασίας, από εκπροσώπους φορέων μεταναστευτικής πολιτικής της κεντρικής διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης και φορέων εμπλεκομένων με τις εφαρμοζόμενες πολιτικές ένταξης των υπηκόων τρίτων χωρών είτε κατά τη διαχείρισή τους (ΜΚΟ) ή ως αποδέκτες (ενώσεις μεταναστών). Το πλούσιο υλικό που προέρχεται από τη διαλογική ανάπτυξη των ιδεών υπό τη δυναμική των ομάδων εστιασμένης συζήτησης προσφέρεται για πολυεπίπεδες αναλύσεις και παρατηρήσεις τόσο ρητές όσο και υπόρρητες, όπως εύγλωττα διατυπώνεται στις σχετικές επισημάνσεις του κειμένου.

Η Ματίνα Παπαγιαννοπούλου επικεντρώνει την προσοχή της στη διαχείριση της διεθνικής σωματεμπορίας γυναικών, καθώς φαίνεται ότι η εφαρμογή πολιτικών για την αντιμετώπισή της συνοψίζει πολλά από τα βασικά γνωρίσματα της μετανεωτερικής εξουσίας (π.χ. ασφάλεια, τάξη, έλεγχος). Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει τη μεταχείριση του φαινομένου ως παραδείγματος, μέσω του οποίου μπορούν να εξεταστούν τα χαρακτηριστικά ενός ευρύτερου θεσμικού πλαισίου πολιτικών και πολιτικής διαχείρισης της μετανάστευσης, της εργασίας και των εργασιακών δικαιωμάτων, της καταπολέμησης της οργανωμένης εγκληματικότητας κ.ο.κ. Οι πολιτικές διαχείρισης που αναπτύσσονται παραγνωρίζουν τους δομικούς παράγοντες που συντείνουν στη μεταναστευτική ροή των γυναικών, ενώ παράλληλα υποτιμούν τα θέματα πρόληψης και (επαν)ένταξης των διακινούμενων γυναικών για σεξουαλική/οικονομική εκμετάλλευση, με αποτέλεσμα να τις καθιστούν ευάλωτες στην εκμετάλλευση και τη βία.

Η Ναυσικά Μοσχοβάκου επιχειρεί να αναδείξει τη σημασία της ένταξης της διάστασης του φύλου στη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα, με δεδομένη την αύξηση του επιστημονικού ενδιαφέροντος σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και τη μειωμένη ερευνητική δραστηριότητα παράλληλης διερεύνησης του παράγοντα «φύλο».

Στην κατεύθυνση αυτή παρουσιάζεται κριτικά το εθνικό θεσμικό πλαίσιο για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και εν συνεχεία δίνεται έμφαση στο ρόλο των κοινωνικο-πολιτισμικών παραγόντων στις διαδικασίες μάθησης και κοινωνικής ένταξης των ατόμων. Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις για την κατασκευή των έμφυλων ταυτοτήτων, η θεώρηση της ταυτότητας ως συνόλου εμπειριών και αξιών και –με τη διαλεκτική έννοια του ίδιου και του άλλου– ως σημαντικού παράγοντα διαμόρφωσης της ετερότητας, αλλά και οι διαπλεκόμενες κοινωνικές κατηγορίες και ταυτότητες αναλύονται προκειμένου να αναδειχθεί η αναγκαιότητα της ένταξης της έμφυλης διάστασης στη διαπολιτισμική προσέγγιση της εκπαίδευσης.

Τέλος παρατίθεται η μελέτη της βιβλιογραφικής παραγωγής η οποία εντοπίστηκε στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα» στην οποία και επισημαίνεται ότι αναφορικά με το ζήτημα «μετανάστευση και φύλο», υφίστανται πεδία θεωρητικής προσέγγισης και εμπειρικής διερεύνησης του φαινομένου της μετανάστευσης τα οποία «υπερεκπροσωπούνται» στη βιβλιογραφία (αγορά εργασίας, εκπαίδευση, το νομοθετικό πλαίσιο και το δίκαιο της μετανάστευσης), έναντι άλλων πτυχών του μεταναστευτικού φαινομένου (στέγαση των μεταναστών-στριών, υγεία-πρόνοια, κοινωνικοπολιτική συμμετοχή). Όπως υποστηρίζεται από τους συγγραφείς, *«οι "έμφυλες" διαστάσεις του φαινομένου της μετανάστευσης δεν συνιστούν κυρίαρχο πεδίο επιστημονικής ενασχόλησης υπό την έννοια πως η διερεύνηση τυχόν "ιδιαιτεροτήτων" σχετικών με το φύλο του μετανάστη ως προς τις επιμέρους πτυχές του ζητήματος (υγεία, στέγαση, εκπαίδευση κ.λπ.) δεν αποτελεί συχνά κεντρικό αντικείμενο μελέτης, αντίθετα προσεγγίζεται είτε ως επιμέρους όψη της υφιστάμενης σε θεσμικό, κοινωνικό, οικονομικό επίπεδο ανισότητας των φύλων είτε χωρίς ποσοτικούς και ποιοτικούς διαχωρισμούς ως προς το φύλο. Ωστόσο, παρατηρούνται συγκεκριμένα πεδία θεωρητικής και ερευνητικής ενασχόλησης όπου οι "έμφυλες" διαστάσεις μελετώνται συστηματικά, (ζητήματα που άπτονται της ιδιωτικής σφαίρας (π.χ. οικογένεια), της σεξουαλικής εκμετάλλευσης (trafficking) και της οικιακής εργασίας), έναντι άλλων, στα οποία η ανάδειξη των "έμφυλων" όψεών τους είναι είτε «περιθωριακή» είτε απούσα.»*[4]

4. Βλ. Ζαραφωνίτου Χρ. κ.ά. στον ανά χείρας τόμο.

3. Αντί επιλόγου

Ο ανά χείρας τόμος συνιστά ένα εργαλείο κατευθύνσεων για το σχεδιασμό μεσο-μακροπρόθεσμων μέτρων πολιτικής για την ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία. Περιλαμβάνει το σχεδιασμό στοχευμένων προτάσεων πολιτικής καθώς και πρόταση -πρότυπο για την οριζόντια εφαρμογή της ένταξης – mainstreaming integration– σε διαφορετικούς τομείς πολιτικής και από αρμόδιες κυβερνητικές αρχές που εμπλέκονται στην υλοποίηση μιας ενταξιακής πολιτικής καθώς και τους ΟΤΑ καθώς και περιφερειακά διαφοροποιημένες προτάσεις πολιτικής. Απευθύνεται επιπλέον στους υπηρεσιακούς υπεύθυνους/-ες επιχειρησιακών προγραμμάτων (τομεακά και περιφερειακά).

Τα κείμενα που έχουν συμπεριληφθεί θίγουν τα μείζονα ζητήματα που ανακύπτουν από το σχεδιασμό και την εφαρμογή των πολιτικών για τη μετανάστευση ιδιαίτερα αναφορικά με την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία.

Το σχέδιο δράσης που προτείνεται για την ένταξη των μεταναστριών περιλαμβάνει προτάσεις για συγκεκριμένες δέσμες δράσεων, για συνέργειες με άλλες υπηρεσίες όπως η Γ.Γ.Ι.Φ., ενδεικτικά για θέματα πρόληψης και αντιμετώπισης της βίας, για επιλέξιμους φορείς υλοποίησης προγραμμάτων με μέριμνα για εμπλοκή των Μ.Κ.Ο. και των ομάδων συνηγορίας (adcvocacy groups) στην κατεύθυνση της εφαρμογής της κοινωνικής Ανοικτής Μεθόδου Συντονισμού. Η έκθεση του σχεδίου βασίζεται και αξιοποιεί συνθετικά τα συμπεράσματα και τις προτάσεις που έχουν διατυπωθεί σε όλες τις φάσεις του έργου «Γυναικεία Μετανάστευση στη Ελλάδα». Επιπλέον βασίζεται σε μια δυναμική διαδικασία εισροής πληροφοριών από τους βασικούς κεντρικούς αρμόδιους φορείς χάραξης και εφαρμογής μεταναστευτικής ενταξιακής πολιτικής και πολιτικής ισότητας των φύλων με τους οποίους πραγματοποιήθηκε και διαβούλευση, στο πλαίσιο του έργου, κατά τη διατύπωση των προτάσεων, με σκοπό την τροφοδότηση με κρίσιμες εμπειρίες (Βλ. σχετικά το κείμενο της Α. Βουγιούκα).

Ο ανά χείρας συλλογικός τόμος μπορεί να προαγάγει την επιστημονική συζήτηση για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία και να ενδυναμώσει τους δίαυλους επικοινωνίας και τις δυνατότητες αξιοποίησης ερευνητικών πορισμάτων από δια-

μορφωτές πολιτικής. Ο προβληματισμός στον οποίο εντάσσεται το περιεχόμενο του τόμου περιλαμβάνει ως οριζόντιο άξονα αποτίμησης της ένταξης των μεταναστών/-στριών και των σχετικών πολιτικών τη διάσταση του φύλου και τις αρχές της ισότητας των ευκαιριών. Αποσκοπεί άμεσα στη βελτιστοποίηση των πολιτικών και την καλύτερη ανταπόκριση στις ιδιαίτερες ανάγκες και προσδοκίες των μεταναστριών, καθώς και στις ιδιαίτερες συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες μετανάστριες και συνεκδοχικά επιδιώκει να συμβάλει στη διασφάλιση της ισότητας των ευκαιριών σε θέματα φύλου. Με βάση τις διακρίσεις που αντιστρατεύονται την ισότητα των φύλων, το βασικό ζήτημα που ανακύπτει είναι το γεγονός ότι οι γυναίκες μετανάστριες πλήττονται σε μεγαλύτερο βαθμό από την ανισότητα, καθώς υφίστανται «διπλή» ή/και «πολλαπλή» ανισότητα. Στην πράξη ο όρος σημαίνει ότι, ως ομάδα, έχουν να αντιμετωπίσουν διακρίσεις με βάση τη φυλή και την εθνικότητά τους, στις οποίες ταυτόχρονα προστίθενται ιδιαίτερες διακρίσεις και άνιση μεταχείριση βάσει του φύλου τους.

Συνεκδοχικά, όπως κατατίθεται και στο παρόν έργο, μέσω μιας ολιστικής προσέγγισης, αναδεικνύονται έξι βασικά στοιχεία που πρέπει να περιλαμβάνονται στη διατύπωση στρατηγικής πολιτικής καταπολέμησης των διακρίσεων: (α) ένταξη στην αγορά εργασίας, (β) παιδεία και εκμάθηση γλώσσας, (γ) θέματα στέγασης και αστικού περιβάλλοντος, (δ) υπηρεσίες κοινωνικές και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, (ε) κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον, και (στ) εθνικότητα, ιθαγένεια, σεβασμός στο διαφορετικό. Με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατόν να επιτευχθεί πληρέστερη κατανόηση και αντιμετώπιση των θεμάτων που έχουν σχέση με τις διακρίσεις που παρεμποδίζουν την ίση μεταχείριση των φύλων και ιδιαίτερα των περισσότερο ευάλωτων όπως είναι ο πληθυσμός των μεταναστριών.

Οι επιμελήτριες
Ιωάννα Τσίγκανου,
Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη

Αθήνα 2014

Το θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης σε υπερεθνικό, εθνικό και τοπικό επίπεδο, με έμφαση στο ζήτημα της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών

*Νίκος Σαρρής**

1. Εισαγωγή

Το άρθρο στοχεύει στην αποτύπωση των βασικών γραμμών του θεσμικού πλαισίου που διέπει τη μετανάστευση σε τρία αλληλοσυνδεόμενα επίπεδα· το ευρωπαϊκό, μέσα από τις κείμενες διατάξεις του πρωτογενούς και δευτερογενούς δικαίου της Ε.Ε., το εθνικό, μέσα από τη διαχρονική παρουσίαση της ελληνικής νομοθεσίας για τη μετανάστευση και το τοπικό μέσα από την πρόβλεψη του θεσμού των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών που προβλέφθηκε με τον Ν.3852/2010 ως ουσιαστικό βήμα για την ένταξη των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες. Η μεταναστευτική πολιτική μπορεί να θεωρηθεί ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτικής πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, αφού στα ζητήματα της ένταξης των μεταναστών εμπλέκονται υπερεθνικοί, εθνικοί και υποεθνικοί φορείς. Η αρχή της επικουρικότητας με τη Συνθήκη της Ε.Ε. το 1992, η Λευκή Βίβλος της Επιτροπής Πρόντι για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση του 2001, και η Λευκή Βίβλος της Ολομέλειας της Επιτροπής των Περιφερειών του 2009 είναι ενδεικτικά βήματα για να αποδείξουν τη συνεργασία διαφορετικών φορέων για την ένταξη των μεταναστών.

Αρχικά παρουσιάζεται συνοπτικά η ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική, στη συνέχεια αποτυπώνεται διαχρονικά το εθνικό θεσμικό

*Ερευνητής ΕΚΚΕ.

πλαίσιο και η συμβολή του στα ζητήματα ένταξης και κατόπιν αναλύεται και ο θεσμός των ΣΕΜ, όπως αναφέρεται στο άρθρο 78 του Ν. 3852/2010 και αποτιμάται η ενδεχόμενη συμβολή του στην προοπτική ουσιαστικής ένταξης των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες.

2. Μεταναστευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων και οι αυξανόμενες πιέσεις των μεταναστευτικών κυμάτων οδήγησαν την Ε.Ε. στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για κοινοτική δράση στην δεκαετία του '90. Η κοινή ευρωπαϊκή πολιτική μετανάστευσης περιέχει τόσο μέτρα καταπολέμησης της παράνομης μετανάστευσης, τα οποία συνδέονται με την πολιτική ασφάλειας και την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, όσο και μέτρα που αφορούν στη νόμιμη μετανάστευση στις χώρες μέλη της Ε.Ε. Η κυριότερη προσπάθεια στρέφεται στον τομέα της εναρμόνισης των πολιτικών των κρατών μελών σχετικά με τις προϋποθέσεις υποδοχής και παραμονής των πολιτών τρίτων χωρών.

Τα κυριότερα βήματα για κοινή μεταναστευτική πολιτική είναι η Συνθήκη του Άμστερνταμ,[1] οι αποφάσεις που λήφθηκαν στο Τάμπερε της Φινλανδίας,[2] ο Χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων,[3] το Πρόγραμμα της Χάγης,[4] η Συνθήκη της Λισαβόνας[5] και το πρόγραμμα της Στοκ-

1. Τέθηκε σε ισχύ το Μάϊο του 1999.

2. Οκτώβριος 1999. Εγκρίθηκε το πρώτο πολυετές πρόγραμμα (1999-2004), το οποίο έθεσε προτεραιότητα στον τομέα της ελευθερίας, της ασφάλειας και της δικαιοσύνης.

3. Υιοθετήθηκε ως διακήρυξη στη σύνοδο κορυφής της Νίκαιας το Δεκέμβριο του 2000 (C 364/18.12.2000). Με την Συνθήκη της Λισαβόνας ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων αποτελεί μέρος του πρωτογενούς δικαίου (άρθρο 6 ΣΕΕ), έχει δεσμευτικό χαρακτήρα με την εξαίρεση της Μ. Βρετανίας, της Πολωνίας και της Τσεχίας.

4. Το πρόγραμμα της Χάγης διαδέχθηκε αυτό του Τάμπερε για την περίοδο 2005-2009 με κύριο στόχο την ενίσχυση της Ε.Ε. ως χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης. Βασικές προτεραιότητες του Προγράμματος ήταν η ρύθμιση των μεταναστευτικών ροών της Ένωσης και η εμβάθυνση της συνεργασίας για τη μετανάστευση και τον έλεγχο των συνόρων. Βλέπε αναλυτικά σε Σαρρής, Ν. (2009), Οι αντιφατικές διαστάσεις της μεταναστευτικής πολιτικής, σε Χ. Βαρουξή, Ν. Σαρρής, Α. Φραγκίσκου (επιμ.) *Όψεις Μετανάστευσης και Μεταναστευτικής Πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σελ.67-68

5. Άρχισε να ισχύει από1/12/2009 και ρυθμίζει τα θέματα ασύλου και μετανάστευσης στα άρθρα 78 και 79 ΣΛΕΕ αντίστοιχα.

χόλμης,[6] χωρίς να παραγνωρίζονται και οι αποφάσεις που λήφθηκαν στα Ευρωπαϊκά Συμβούλια[7] αλλά και οι κανόνες του δευτερογενούς δικαίου της Ε.Ε. που συνέβαλαν ουσιαστικά στη δημιουργία εθνικών μεταναστευτικών πολιτικών.

Η Συνθήκη του **Άμστερνταμ** αποτέλεσε την πρώτη ουσιαστική προσπάθεια για την ευρωπαϊκή διάσταση της μετανάστευσης. Με τη θέση της σε ισχύ τον Μάϊο του 1999, τα ζητήματα του ασύλου, της διάβασης των συνόρων και της μετανάστευσης μεταφέρθηκαν από τον τρίτο στον πρώτο πυλώνα και έγιναν κεντρικής σημασίας πολιτικά θέματα για την Ε.Ε. Με αυτόν τον τρόπο επισφραγίστηκε ο κοινοτικός χαρακτήρας αυτών των τομέων της πολιτικής, που σημαίνει ότι πλέον ρυθμίζονται από νομική άποψη δεσμευτικά σε επίπεδο Ε.Ε., στη βάση προτάσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ επέβαλε ένα πενταετές χρονοδιάγραμμα με καταληκτική προθεσμία την 1η Μαΐου 2004 για την υιοθέτηση δέσμης συγκεκριμένων μέτρων, με στόχο την εγκαθίδρυση ενός χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης.

Στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του **Τάμπερε** της Φινλανδίας τον Οκτώβριο του 1999 διαπιστώθηκε η ανάγκη μιας δυναμικής πολιτικής ενσωμάτωσης των πολιτών τρίτων χωρών που θα είχε ως στόχο την παραχώρηση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, συγκρίσιμων με εκείνα των πολιτών της Ε.Ε. Συγχρόνως και με βάση τις αρχές της μη διάκρισης, έπρεπε να προωθηθεί από τη μεριά της Ευρωπαϊκής Ένωσης η μη διάκριση στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή, καθώς και η επεξεργασία μέτρων καταπολέμησης του ρατσισμού και της ξενοφοβίας. Η αναγνώριση της αρχής της δίκαιης μεταχείρισης για τους υπηκόους τρίτων χωρών τίθεται κατ' αναλογία με την αρχή της ίσης μεταχείρισης που ισχύει για τους κοινοτικούς πολίτες (Σιταρόπουλος, 2004, σελ. 253) και εκκινεί τη διαδικασία σύγκλισης των νομικών καθεστώτων που διέπουν τις δύο αυτές κατηγορίες πολιτών.

---

6. Αντικαθιστά τα αντίστοιχα του Τάμπερε και της Χάγης, καθορίζοντας μεταξύ άλλων το πλαίσιο της πολιτικής για το άσυλο, τη μετανάστευση και τις θεωρήσεις για την περίοδο 2010-2014. Το Πρόγραμμα της Στοκχόλμης δίδει έμφαση στις αρχές που περιλαμβάνονται στην Σφαιρική Προσέγγιση της Μετανάστευσης καθώς και στο Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο, ενώ υπογραμμίζει την ανάγκη η μεταναστευτική πολιτική της Ε.Ε. να αποτελέσει αναπόσπαστο τμήμα της εξωτερικής πολιτικής της Ε.Ε.

7. Σαρρής Ν. (2009), ό.π., σελ. 65, 68-70.

Αποφασίστηκε επιπλέον η αναγνώριση ενός καθεστώτος διευρυμένων δικαιωμάτων για τους επί μακρόν διαμένοντες υπηκόους τρίτων χωρών, και η πραγματοποίηση μεταγενέστερων ρυθμίσεων σχετικά με την προστασία κατά της απέλασης και το δικαίωμα διαμονής σε άλλο κράτος μέλος. Τέλος, εγκρίθηκε το πρώτο πολυετές πρόγραμμα το οποίο έθεσε προτεραιότητα στον τομέα της ελευθερίας, της ασφάλειας και της δικαιοσύνης.

Σημαντικό σημείο αναφοράς αποτελεί και ο **Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης** που υιοθετήθηκε ως διακήρυξη στη σύνοδο κορυφής της **Νίκαιας** το Δεκέμβριο του **2000** (C 364/18.12.2000), αφού οι περισσότερες διατάξεις του εφαρμόζονται σε όλα τα πρόσωπα ανεξαρτήτως εθνικότητας. Ο Χάρτης περιλαμβάνει σε τέσσερα άρθρα ορισμένα δικαιώματα που αφορούν στους αλλοδαπούς, όπως η απαγόρευση της δουλείας, η αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία και η εμπορία ανθρώπων (άρθρο 5), η αναγνώριση του δικαιώματος του ασύλου (άρθρο 18), η απαγόρευση μαζικών απελάσεων και η απαγόρευση απομάκρυνσης, απέλασης ή έκδοσης αλλοδαπού προς κράτος όπου θα διακινδυνεύσει να του επιβληθεί η ποινή του θανάτου ή να υποβληθεί σε βασανιστήρια ή άλλη απάνθρωπη ή εξευτελιστική ποινή ή μεταχείριση (άρθρο 19), η απαγόρευση διακρίσεων λόγω φυλής, χρώματος, εθνοτικής καταγωγής και ιθαγένειας κ.λπ. (άρθρο 21). Με τη Συνθήκη της Λισαβόνας ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων αποτελεί μέρος του πρωτογενούς δικαίου (άρθρο 6 ΣΕΕ), έχει δεσμευτικό χαρακτήρα με την εξαίρεση της Μ. Βρετανίας, της Πολωνίας και της Τσεχίας.

Το επόμενο βήμα της Ε.Ε. στο πλαίσιο της κοινής μεταναστευτικής πολιτικής γίνεται με το πολυετές **Πρόγραμμα της Χάγης**, το οποίο διαδέχθηκε το πρόγραμμα του Τάμπερε για την περίοδο 2005-2009 με κύριο στόχο την ενίσχυση της Ε.Ε. ως χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης. Βασικές προτεραιότητες του Προγράμματος αποτελούν η ρύθμιση των μεταναστευτικών ροών της Ένωσης και η εμβάθυνση της συνεργασίας για τη μετανάστευση και τον έλεγχο των συνόρων. Παράλληλα, αποφασίστηκε η διαμόρφωση ενιαίου Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου[8] μέχρι το 2010, η καταπολέμηση του

8. Πολύ σημαντικό ρόλο για την κοινή μεταναστευτική πολιτική έπαιξε το Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο του Οκτωβρίου 2008.

οργανωμένου διασυνοριακού εγκλήματος, η επέκταση της αμοιβαίας αναγνώρισης δικαστικών αποφάσεων σε αστικά και ποινικά θέματα, καθώς και η πληρέστερη αξιοποίηση/αναβάθμιση της EUROPOL και της EUROJUST. Για την προώθηση του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων για όλους τους πολίτες και την αναβάθμιση της ιθαγένειας της Ένωσης πραγματοποιήθηκε η μετατροπή του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου των φαινομένων ρατσισμού και ξενοφοβίας στον αυτοτελή Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων[9] (Παπασιώπη-Πασιά, 2007, σελ. 201).

Με τη **Συνθήκη της Λισαβόνας**, η οποία άρχισε να ισχύει από την 1/12/2009, καταργείται η δομή των πυλώνων στην Ε.Ε. και τα θέματα ασύλου και μετανάστευσης εντάσσονται στο «χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» και ρυθμίζονται στα άρθρα 78 και 79 ΣΛΕΕ αντίστοιχα. Σύμφωνα με το άρθρο 78 η Ένωση αναπτύσσει κοινή πολιτική στους τομείς του ασύλου, της επικουρικής προστασίας και της προσωρινής προστασίας με στόχο να παρέχεται το κατάλληλο καθεστώς σε οποιονδήποτε υπήκοο τρίτης χώρας χρήζει διεθνούς προστασίας και να εξασφαλίζεται η τήρηση της αρχής της μη επαναπροώθησης. Η πολιτική αυτή πρέπει να συνάδει με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951 και με το Πρωτόκολλο του 1967 περί του καθεστώτος των προσφύγων. Ήδη με τον Κανονισμό 343/2003, όπως τροποποιήθηκε το 2008, θεσπίζονται κριτήρια προσδιορισμού του κράτους που είναι αρμόδιο για την εξέταση της αίτησης χορήγησης ασύλου. Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 79 ΣΛΕΕ, η Ένωση αναπτύσσει κοινή μεταναστευτική πολιτική, η οποία έχει ως στόχο να εξασφαλίζει, σε όλα τα στάδια, την αποτελεσματική διαχείριση των μεταναστευτικών ροών, τη δίκαιη μεταχείριση των υπηκόων τρίτων χωρών που διαμένουν νόμιμα στα κράτη μέλη καθώς και την ενισχυμένη πρόληψη της παράνομης μετανάστευσης και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων.

Το **Πρόγραμμα της Στοκχόλμης**, που αντικαθιστά τα αντίστοιχα του Τάμπερε και της Χάγης, καθορίζοντας μεταξύ άλλων το πλαίσιο της πολιτικής για το άσυλο, τη μετανάστευση και τις θεωρήσεις για την περίοδο 2010-2014, είναι η πιο πρόσφατη εξέλιξη στο πλαίσιο

9. Κανονισμός 168/2007 (L. 53/2007). Ο οργανισμός παρέχει στην Κοινότητα και στα κράτη μέλη συμβουλές εμπειρογνωμόνων σχετικά με τα θεμελιώδη δικαιώματα.

της κοινής μεταναστευτικής πολιτικής. Όσον αφορά στην αλληλεγγύη και στην εταιρική σχέση σε θέματα μετανάστευσης και ασύλου, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι μακροπρόθεσμες συνέπειες της μετανάστευσης σχετικά με την αγορά εργασίας και την κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών. Η αναζήτηση πρακτικών λύσεων που θα αυξήσουν τη συνοχή μεταξύ της πολιτικής μετανάστευσης και άλλων πολιτικών (εμπορίου, απασχόλησης, υγείας και εκπαίδευσης) αναγνωρίζεται ως σημαντικός στόχος. Το Πρόγραμμα της Στοκχόλμης δίδει έμφαση στις αρχές που περιλαμβάνονται στη Σφαιρική Προσέγγιση της Μετανάστευσης καθώς και στο Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο, ενώ υπογραμμίζει την ανάγκη η μεταναστευτική πολιτική της Ε.Ε. να αποτελέσει αναπόσπαστο τμήμα της εξωτερικής πολιτικής της Ε.Ε. Στοχεύοντας στην περαιτέρω διασύνδεση της μετανάστευσης με την ανάπτυξη, προτείνονται, επίσης, μέτρα για την ασφαλή και χαμηλού κόστους μεταφορά εμβασμάτων, για την ενεργότερη συνεργασία με εκπροσώπους της διασποράς, καθώς και για τη διερεύνηση του ρόλου της κυκλικής μετανάστευσης. Ως προς τη νόμιμη μετανάστευση, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αναγνωρίζει ότι η μετανάστευση εργατικού δυναμικού προς μια περιοχή, καθώς και η επιτυχημένη ένταξη των νομίμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών μπορεί να συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη. Εξίσου σημαντική προτεραιότητα παραμένει η καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, η παράνομη μεταφορά μεταναστών και η προστασία των ασυνόδευτων ανηλίκων ενώ, ως προς το άσυλο, η νεοσυσταθείσα Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Στήριξης Ασύλου αναφέρεται ως εργαλείο για την ανάπτυξη και την εφαρμογή του Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου. Καταληκτικά, σχετικά με την εξωτερική διάσταση του ασύλου τονίζεται η ανάγκη στενής συνεργασίας με την UNHCR (Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες) και τα Προγράμματα Περιφερειακής Προστασίας, ενώ δίδεται έμφαση στην ενθάρρυνση της εθελοντικής συμμετοχής των κρατών μελών στο κοινό πρόγραμμα επανεγκατάστασης της Ε.Ε.

Η μεταναστευτική πολιτική της Ε.Ε. μπορεί να ταξινομηθεί σε τρεις περιόδους. Στην πρώτη περίοδο, μέχρι το 1997, προτεραιότητα αποτελεί η φύλαξη των συνόρων. Στη δεύτερη περίοδο 1997-2004 υπάρχει σαφής προσπάθεια ένταξης των μεταναστών. Στην τρίτη περίοδο δηλαδή από το 2004 και μετά η Ε.Ε. προσανατολίζεται προς

μια μορφή επιλεκτικής μετανάστευσης, όμοια με την αμερικάνικη πολιτική, προσπαθώντας να συνδυάσει την νόμιμη μετανάστευση με την εργασία και να συνδράμει στην αντιμετώπιση της παράνομης μετανάστευσης.[10]

Το νομικό πλαίσιο της Ε.Ε. στοχεύει στην κοινή αναγνώριση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων στους αλλοδαπούς και τη δημιουργία κοινών μηχανισμών που θα ελέγχουν τη δίκαιη εφαρμογή τους. Επιδιώκει την υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων από όλα τα κράτη-μέλη, αν και δίνει μεγάλη ευελιξία στις εθνικές νομοθεσίες να προσδιορίσουν επιμέρους ζητήματα που άπτονται της μεταναστευτικής πολιτικής. Πάντως το ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο εστιάζει στη διαφάνεια σχετικά με την είσοδο, διαμονή και εργασία των υπηκόων τρίτων χωρών στα κράτη-μέλη της Ε.Ε., με την επισήμανση όμως ότι η διάρκεια της διαμονής των αλλοδαπών διαφοροποιεί τα δικαιώματά τους. Θα πρέπει επίσης να αναδειχθεί η συμβολή των μεταναστών στην οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης και την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας των κρατών-μελών της.

Σύμφωνα με μελέτες η εισροή μεταναστών αυξάνει την ευελιξία των αγορών στην Ευρώπη με την προσφορά εργατικού δυναμικού σε τομείς από όπου έχει αποσυρθεί το ημεδαπό εργατικό δυναμικό.[11] Απαιτείται λοιπόν η συνεργασία της Ε.Ε. και των κρατών- μελών ώστε να καταστεί ευκολότερη η πρόσβαση των αλλοδαπών στην αγορά εργασίας, με απώτερο στόχο τη μείωση της ανεργίας των αλλοδαπών ως προς τους ημεδαπούς πολίτες και η εξασφάλιση συνθηκών ομαλής πρόσβασης των αλλοδαπών στην απασχόληση.[12]

Η θετική συμβολή των μεταναστών στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των χωρών μελών, καθώς και η συμβολή τους ως φορέων πολιτιστικής ποικιλομορφίας, έχει επανειλημμένα τονιστεί στο

---

10. Η επιλεκτική μετανάστευση προάγεται με την οδηγία 2009/50/ΕΚ (ΕΕ L 155 της 18.6.2009), για την μπλε κάρτα ανάλογη με την «πράσινη κάρτα» που υπάρχει στις Ηνωμένες Πολιτείες και με την προσπάθεια ρύθμισης σε ευρωπαϊκό επίπεδο πλαισίου για την απομάκρυνση παράνομων μεταναστών.

11. Βγενόπουλος Κ. (επιμ) (2001), *Πρόσφυγες και μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας*, Παπαζήσης, Αθήνα. Kasimis C., Papadopoulos A.G. (2005), «The multifunctional role of migrants in the Greek countryside: Implications for the rural economy and society», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 31 (1), σελ. 99-129.

12. Παπαθεοδώρου Θ. (2007), *Νομικό καθεστώς αλλοδαπών. Ελληνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ.50.

πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.[13] Δεδομένης της δημογραφικής γήρανσης της ευρωπαϊκής ηπείρου, της παράτασης του προσδόκιμου ζωής και της σταδιακής συρρίκνωσης του πληθυσμού σε ηλικία εργασίας,[14] σε επίπεδο Ε.Ε. αναγνωρίζεται η συμβολή των μεταναστών στη δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη των χωρών μελών, τόσο με την αύξηση του συνολικού πληθυσμού όσο και με τη μέγιστη δυνατή αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού.[15]

Ως αποτέλεσμα, το ζήτημα της αποτελεσματικής ένταξης των μεταναστών στην Ε.Ε. αποτελεί ένα από τα κεντρικά σημεία της δημόσιας συζήτησης στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων, εστιάζοντας σε ζητήματα διαχείρισης της ετερότητας, υπό συνθήκες ισότητας και σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.[16] Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται, *«η Ευρώπη χρειάζεται μια θετική στάση απέναντι στη διαφορετικότητα και σοβαρές εγγυήσεις για τα θεμελιώδη δικαιώματα και την ίση μεταχείριση, στη βάση του αμοιβαίου σεβασμού των διαφορετικών πολιτισμών και παραδόσεων»*.[17]

Σημαντικό βήμα προς την ένταξη των μεταναστών αποτελεί η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης των Υπηκόων Τρίτων Χω-

---

13. Βλ. ενδεικτικά European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals, European Commission, COM (2011) 455 final, 20/7/2011.

14. Όπως προβλέπεται, ο Ε.Ε. πληθυσμός θα συνεχίσει να γηράσκει, με το ποσοστό του πληθυσμού που είναι πάνω από 65 ετών να αυξάνει από 17% το 2010 σε 30% το 2060 και το ποσοστό όσων είναι πάνω από 80 ετών να αυξάνει από 5% σε 12% για το ίδιο διάστημα. Επίσης, ενώ το 2010 αναλογούσαν 3,5 άτομα εργασιακής ηλικίας (20-64) σε κάθε άτομο ηλικίας πάνω από 65 ετών, το 2060 η αναλογία αυτή αναμένεται να μειωθεί σε 1,7 άτομα ανά 1 ηλικιωμένο. Τέλος, το 2009 η καθαρή μετανάστευση στην Ε.Ε. ήταν 857.000 άτομα, δηλαδή το 63% της συνολικής πληθυσμιακής αύξησης. Βλ. European Migration Network, Overview of Key EU Migratory Statistics.

15. Κυρίως βέβαια μέσω της απασχόλησης σε εργασίες που δεν αποτελούν προτεραιότητα για το ντόπιο πληθυσμό (the 3 Ds: jobs dirty, dangerous and degrading).

16. Σε επίπεδο Ε.Ε., ως ένταξη νοείται «η αμφίδρομη διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας τόσο οι μετανάστες όσο και η κοινωνία υποδοχής έχουν ορισμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η διαδικασία αυτή συνεπάγεται τη σταδιακή εξίσωση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των μεταναστών καθώς και της πρόσβασης στα αγαθά, τις υπηρεσίες και τα μέσα κοινωνικής συμμετοχής με τα αντίστοιχα του υπόλοιπου πληθυσμού, υπό συνθήκες ισότητας στην παροχή ευκαιριών και στη μεταχείριση». Γνωμοδότηση της Επιτροπής Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων σχετικά με τις στρατηγικές και τα μέσα ένταξης των μεταναστών στην Ε.Ε., 2056/23.3.2006

17. Βλ. European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals, European Commission, COM (2011) 455 final, 20/7/2011

ρών.[18] Βασικός στόχος του είναι η υποστήριξη των προσπαθειών που καταβάλλουν τα κράτη μέλη προκειμένου να μπορούν οι υπήκοοι τρίτων χωρών με διαφορετικό οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό, γλωσσικό και εθνοτικό υπόβαθρο να τηρούν τους όρους διαμονής και η διευκόλυνση της ένταξής τους στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Το Ταμείο συμβάλλει ακόμη στην ανάπτυξη και την εφαρμογή εθνικών στρατηγικών ένταξης για τους υπηκόους τρίτων χωρών σε όλους τους τομείς της κοινωνίας, λαμβάνοντας υπόψη την αρχή ότι η ένταξη είναι μια αμφίδρομη δυναμική διαδικασία αμοιβαίας προσαρμογής όλων των μεταναστών και των κατοίκων των κρατών-μελών.

Η ανάγκη για στενή συνεργασία μεταξύ της Ε.Ε. και των κρατών-μελών σε ζητήματα μεταναστευτικής πολιτικής καταγράφεται και στην απόφαση για τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Δικτύου Μετανάστευσης (ΕΔΜ),[19] ο στόχος του οποίου έγκειται στην κάλυψη των αναγκών πληροφόρησης των κοινοτικών θεσμικών οργάνων και των αρχών και των οργάνων των κρατών μελών με την παροχή ενημερωμένων, αντικειμενικών, αξιόπιστων και συγκρίσιμων πληροφοριών για τη μετανάστευση και το άσυλο, ώστε να στηριχθεί η χάραξη της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.). Παρέχει επίσης τις πληροφορίες αυτές στο ευρύ κοινό. Η Επιτροπή συντονίζει το έργο του ΕΔΜ σε συνεργασία με εθνικά σημεία επαφής (ΕΣΕ), τα οποία διορίζονται από κάθε κράτος μέλος.

Θα πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί η έγκριση από την Επιτροπή του προγράμματος **«Ευρωπαϊκή Ατζέντα για την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών»** (European Agenda for Integration) της 20/7/2011 στο πλαίσιο των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου 25-26 Μαρτίου 2010 (Europe 2020 Strategy) και του Προγράμματος της Στοκχόλμης. Η ατζέντα αυτή στοχεύει να διευκολύνει την ένταξη μέσω της συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή της Ε.Ε., αναπτύσσοντας νέους μηχανισμούς και εργαλεία που θα υποστηρίξουν τις πολιτικές και τις πρακτικές ένταξης στα κρά-

18. Συστάθηκε με απόφαση του Συμβουλίου (Απόφαση 2007/435/ΕΚ) για την περίοδο 2007 έως 2013, ως μέρος του γενικού προγράμματος «Αλληλεγγύη και διαχείριση των μεταναστευτικών ροών».

19. Δημιουργήθηκε με την απόφαση του Συμβουλίου 2008/381/ΕΚ της 14ης Μαΐου 2008.

τη μέλη, μέσω καλύτερου συντονισμού και ανταλλαγής εμπειριών σε ευρωπαϊκό επίπεδο.[20]

3. Εθνικό θεσμικό πλαίσιο

Στην Ελλάδα το νομοθετικό πλαίσιο για τη μετανάστευση άρχισε να εφαρμόζεται τα τελευταία είκοσι χρόνια λόγω της αθρόας εισδοχής μεταναστών στη χώρα μας.[21] Σήμερα υπάρχει κωδικοποίηση της νομοθεσίας για την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια με το ν. 3386/2005, όπως αυτός τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με μεταγενέστερους νόμους. Η εθνική πολιτική ακολουθεί το διαχωρισμό που κάνει και η ενωσιακή μεταναστευτική πολιτική μεταξύ των νόμιμων και των παρανόμων μεταναστών. Κοινός τόπος των νόμων είναι η ευνοϊκή μεταχείριση των πρώτων, η εφαρμογή της αρχής της δίκαιης μεταχείρισης που προκύπτει από την αρχή της «ίσης μεταχείρισης» των κοινοτικών πολιτών,[22] η αναγνώριση σε αυτούς προοπτικών ενσωμάτωσης στη χώρα καθώς και η λήψη αποτρεπτικών μέτρων για την αντικανονική μετανάστευση.

Πριν την κωδικοποίηση της νομοθεσίας υπήρξαν στη δεκαετία του 1990 ο Ν. 1975/1991 και τα Π.Δ. 358/1997 και 359/1997, τα οποία κινούνταν σε μια αποτρεπτική λογική και είχαν ως βασικό στόχο τη μείωση της δυσαναλογίας μεταξύ νόμιμων και αντικανονικών μεταναστών (Σαρρής, 2008, σελ. 28). Ο εν λόγω νόμος αντιμετωπίζει τη μετανάστευση ως ένα προσωρινό φαινόμενο, δεν αναφέρεται σε καμία πολιτική ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, ενώ εστιάζει στον αυστηρότερο έλεγχο των συνόρων και

20. Η επιτυχής ένταξη, σύμφωνα με την Επίτροπο Εσωτερικών Υποθέσεων C.Malmström προϋποθέτει ότι οι μετανάστες έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν πλήρως στις νέες κοινότητές τους.

21. Για τους μετανάστες η Ελλάδα αποτελούσε ένα ελκυστικό προορισμό γιατί παρουσιάζεται ως μια αναπτυσσόμενη οικονομία με δυνατότητες απασχόλησης εργατών και ικανοποιητικές αμοιβές, διασφαλίζει ως μέλος της Ε.Ε. τα κριτήρια ένταξης της Κοπεγχάγης δηλαδή κράτος δικαίου, σταθερούς θεσμούς, οικονομία της αγοράς, διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και γιατί και το κόστος διαβίωσης δεν είναι υψηλό.

22. Παπαγιάννης Δ. (2001), *Ο ευρωπαϊκός χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης*, Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή, σελ. 42.

της απέλασης των παρανόμων μεταναστών που βρίσκονται στη χώρα. Στη συνέχεια ο Ν. 2910/2001 προσπάθησε να αντιμετωπίσει τα κενά και τις δυσλειτουργίες της προηγούμενης διαδικασίας επιχειρώντας να ρυθμίσει ζητήματα κοινωνικής ένταξης των μεταναστών, ιδιαίτερα όσον αφορά την παιδεία, την υγεία, την οικογενειακή κατάσταση και την εργασία. Θέσπισε, όμως, εξαιρετικά γραφειοκρατική μέθοδο, που υποχρέωνε τους αλλοδαπούς να πάρουν ξεχωριστές άδειες (άδεια εργασίας και άδεια διαμονής) για το ίδιο χρονικό διάστημα από διαφορετικές υπηρεσίες. Η γραφειοκρατική δομή του νόμου, αλλά κυρίως η ελλιπής αντιμετώπιση μεγάλου αριθμού περιπτώσεων αλλοδαπών, ανέδειξε την ανάγκη περαιτέρω νομοθετικών παρεμβάσεων με σκοπό την κάλυψη των θεσμικών κενών και την αντιμετώπιση των προβλημάτων εφαρμογής του.

Ο Ν. 3386/2005 προσπάθησε να εξορθολογίσει το πλαίσιο εστιάζοντας στο τρίπτυχο νομιμότητα-δικαιώματα-κοινωνική ένταξη, λαμβάνοντας υπόψη ότι η εθνική πολιτική υπαγορεύεται από τις Οδηγίες και τους Κανονισμούς της «κοινοτικοποιημένης» πλέον μεταναστευτικής πολιτικής της Ε.Ε.[23] Ο νόμος αυτός είχε αρκετά θετικά στοιχεία με κυριότερα την απλοποίηση της διαδικασίας χορήγησης άδειας διαμονής και την έγκαιρη ενσωμάτωση των κοινοτικών Οδηγιών, παρουσίασε, όμως, και σημαντικά μειονεκτήματα, με σημαντικότερο όλων την υπερβολικά μεγάλη καθυστέρηση στην έκδοση αδειών παραμονής, αφού τις περισσότερες φορές δίνονταν εκ των υστέρων με αποτέλεσμα η διαδικασία να είναι μάλλον ατελέσφορη (Σαρρής, 2008, σελ. 36). Εντούτοις, σήμερα, ο νόμος αυτός με τις συμπληρώσεις και τις

23. Συγκεκριμένα έχουν εκδοθεί: ο Κανονισμός (ΕΚ) 1030/2002 του Συμβουλίου για την καθιέρωση αδειών διαμονής ενιαίου τύπου για τους υπηκόους τρίτων χωρών (L. 157/2002), όπως τροποποιήθηκε με την περίπτωση α' της παρ. 1 του άρθρου 1 του Κανονισμού (ΕΚ) 380/2008 (Ε.Ε. L 115 της 29ης Απριλίου 2008), ο Κανονισμός (ΕΚ) 859/2003 για την κοινωνική ασφάλιση των υπηκόων τρίτων χωρών (L. 124/2003), η Οδηγία 2002/90/ΕΚ του Συμβουλίου για τον ορισμό της παράνομης εισόδου, διέλευσης και διαμονής (L. 328/2002), η Οδηγία 2003/86/ΕΚ του Συμβουλίου σχετικά με το δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης (L. 124/2003), η Οδηγία 2003/109/ΕΚ του Συμβουλίου σχετικά με το καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες (L. 16/2004), η Οδηγία 2004/81/ΕΚ του Συμβουλίου σχετικά με τον τίτλο παραμονής που χορηγείται στους υπηκόους τρίτων χωρών θύματα εμπορίας ανθρώπων ή συνέργειας στη λαθρομετανάστευση, που συνεργάζονται με τις αρμόδιες αρχές (L. 261/2004). Βλ. ενδεικτικά σε Παπασιώπη-Πασιά (2007), σελ. 202, Ξ. Κοντιάδη (2007), σελ. 52.

τροποποιήσεις που ακολούθησαν αποτελεί την κωδικοποιημένη νομοθεσία για την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια.[24] Η βασικότερη κατά την γνώμη μας καινοτομία του κωδικοποιημένου πλέον νόμου είναι η ενιαία άδεια που συνίσταται στην ενοποίηση άδειας εργασίας και διαμονής.

Ο Ν. 3536/2007 που ακολούθησε, τροποποίησε και συμπλήρωσε τον Ν. 3386/2005, προσπαθώντας να επιλύσει γραφειοκρατικά προβλήματα που εμφανίστηκαν κατά την εφαρμογή του προηγούμενου νόμου και τα οποία κυρίως σχετίζονταν με τη μετάβαση από το καθεστώς του Ν. 2910/2001 σε αυτό του Ν. 3386/2005 καθώς και στην ανάγκη ενσωμάτωσης ορισμένων κοινοτικών οδηγιών στην εθνική μας νομοθεσία. Με τον Ν. 3536/2007 αναδιατυπώθηκαν οι γενικές προϋποθέσεις δικαιώματος διαμονής, οι προϋποθέσεις ανανέωσης άδειας διαμονής και οι ρυθμίσεις διαδικασίας μετάκλησης. Μία από τις πιο σημαντικές καινοτομίες του νόμου αφορά στις προϋποθέσεις χορήγησης άδειας διαμονής για αόριστη διάρκεια, αφού το κρίσιμο σημείο είναι η συμπλήρωση δεκαετούς νόμιμης διαμονής στη χώρα, ανεξάρτητα από το είδος των αδειών διαμονής που κατείχε ο ενδιαφερόμενος. Επίσης με τον νόμο αυτό διευκολύνονται οι μετανάστες στην εξαγορά του 20% των ενσήμων που απαιτούνται να συμπληρώσουν για να ανανεώσουν την άδεια παραμονής τους. Επίσης οι γονείς μεταναστών μπορούν να νομιμοποιούνται όταν τα παιδιά τους φοιτούν στην πρωτοβάθμια ή δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Παρά τις βελτιώσεις που επέφερε, ο νόμος αυτός δεν τόλμησε το ποιοτικό άλμα για την πραγματική και ουσιαστική ενσωμάτωση των οικονομικών μεταναστών στο ελληνικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό σύστημα αξιών και σχέσεων. Εντούτοις και οι δύο νόμοι λαμβάνουν μέριμνα για νομιμοποίηση παρανόμων μεταναστών και για την αντιμετώπιση του ζητήματος αδήλωτης εργασίας.

Το 2007 συστήνεται η Γενική Διεύθυνση Μεταναστευτικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ένταξης στο Υπουργείο Εσωτερικών με το Π.Δ. 234/2007 και, ταυτόχρονα, αρχίζει η εφαρμογή του Προγράμματος

24. Προς τροποποίηση και συμπλήρωση του ν. 3386/2005 ακολούθησαν οι νόμοι 3448/2006, 3536/2007, 3613/2007, 3649/2008, 3731/2008, 3772/2009, 3801/2009, 3838/2010, 3846/2010, 3870/2010, 3875/2010, 3879/2010, 3900/2010, 3907/2011, 3938/2011, 4018/2011, 4055/2012, 4058/12, 4061/2012, 4071/2012, 4075/2012, 4115/2013, 4139/2013, 4146/2013.

Εστία, άλλως «Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης» για την ομαλή προσαρμογή και κοινωνική ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών που διαμένουν στην ελληνική επικράτεια.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο Ν. 3838/2010 που επιφέρει αλλαγές στην κτήση της ελληνικής ιθαγένειας, στη διαδικασία πολιτογράφησης και στην αναγνώριση πολιτικών δικαιωμάτων στους αλλοδαπούς. Πιο συγκεκριμένα, με το άρθρο 1 παρ. 2 του Ν. 3838/2010 εισάγονται δύο προϋποθέσεις κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας από τη λεγόμενη «δεύτερη γενιά μεταναστών», η γέννηση του αλλοδαπού στην Ελλάδα ή εναλλακτικά έχοντας ολοκληρώσει την παρακολούθηση έξι τάξεων στο ελληνικό σχολείο με σχετική δήλωση των γονέων τους ή των ιδίων όταν ενηλικιωθούν. Ο νόμος αυτός πάντως αναμένεται να τροποποιηθεί μετά την απόφαση 460/2013 της Ολομέλειας του ΣτΕ που έκρινε οριστικά αντισυνταγματικές τις διατάξεις των άρθρων 1Α του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας και 14-21 και 24 του ανωτέρω νόμου.

Επίσης αξιοσημείωτη είναι η αλλαγή στο σύστημα αδειοδότησης που επήλθε με την έκδοση του Ν. 4018/2011 που αφορά στην αναδιοργάνωση του συστήματος αδειοδότησης για τη διαμονή αλλοδαπών στη χώρα υπό όρους αυξημένης ασφάλειας. Με το άρθρο 2 παρ. 1 του νόμου, η αρμοδιότητα των δήμων της χώρας για την παραλαβή των αιτήσεων πολιτών τρίτων χωρών για τη χορήγηση ή την ανανέωση άδειας διαμονής, καθώς και την επίδοση σε αυτούς των αποφάσεων, που εκδίδονται σε συνέχεια των σχετικών αιτήσεων, μεταφέρεται στις Υπηρεσίες Αλλοδαπών και Μετανάστευσης των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων, στη χωρική αρμοδιότητα των οποίων αυτοί υπάγονται. Στόχος του νομοθέτη είναι να καταστήσει τις εν λόγω υπηρεσίες ως υπηρεσίες μιας στάσης για το σύστημα αδειοδότησης των αλλοδαπών. Επιπλέον με τον Ν. 4055/2012 υπάρχουν ρυθμίσεις για τη δικαστική απέλαση, ενώ το άρθρο 18 του Ν. 4058/2012 τροποποιεί τον Ν. 3907/2011 όσον αφορά στη στελέχωση των Υπηρεσιών Ασύλου και Πρώτης Υποδοχής. Τέλος με τον Ν. 4071/2012 που ενσωμάτωσε την Οδηγία 2009/50/ΕΚ δόθηκε η δυνατότητα στους εργοδότες να προσελκύσουν υψηλά ειδικευμένους εργαζομένους υπηκόους τρίτων χωρών.

Το εθνικό θεσμικό πλαίσιο όπου οι νόμοι 1975/1991, 2910/2001, 3386/2005, 3536/2007, 3838/2010 και οι άλλοι που τροποποίησαν

και συμπλήρωσαν τον 3386/2005 που αποτελεί πλέον την κωδικοποιημένη νομοθεσία για την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια συγκρότησαν μαζί με τα εκτελεστικά διατάγματα, τις υπουργικές αποφάσεις και τις εγκυκλίους ένα συνεκτικό και διαρκώς ανανεούμενο πλέγμα διατάξεων, που προσπάθησε να ομαλοποιήσει τις συνθήκες εισόδου, παραμονής και ένταξης των μεταναστών στα υποσυστήματα του κοινωνικού κράτους.

Αξιοσημείωτο είναι ότι το εθνικό θεσμικό πλαίσιο εναρμονίζεται πλέον με τις βασικές αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης που αφορούν την κοινή πολιτική μετανάστευσης. Πιο συγκεκριμένα, τα τελευταία χρόνια η Ελλάδα ενσωμάτωσε στο εθνικό δίκαιο μια σειρά κοινοτικών οδηγιών. Αρχικά τις Οδηγίες 2000/43/ΕΚ για ίση μεταχείριση των ατόμων ανεξάρτητα από τη φυλετική ή εθνική τους καταγωγή και 2000/78/ΕΚ που θέτει το γενικό πλαίσιο για ίση μεταχείριση στον τομέα της απασχόλησης.[25] Στη συνέχεια, με το Π.Δ. 131/2006 ενσωμάτωσε στην ελληνική νομοθεσία την Οδηγία 2003/86/ΕΚ σχετικά με το δικαίωμα της οικογενειακής επανένωσης για τους υπηκόους τρίτων χωρών που διαμένουν νόμιμα στην ελληνική επικράτεια. Επιπλέον, σημαντική υπήρξε η προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στην Οδηγία 2003/109/ΕΚ σχετικά με το καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες, που έγινε με το Π.Δ. 150/2006. Επίσης το Π.Δ. 106/2007 ενσωματώνει στην ελληνική νομοθεσία την Οδηγία 2004/38/ΕΚ σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών. Επιπλέον η χώρα μας ενσωμάτωσε με τον Ν. 4071/2012 την Οδηγία 2009/50/ΕΚ σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής πολιτών τρίτων χωρών με σκοπό την απασχόληση υψηλής ειδίκευσης ως κατόχων μπλε κάρτας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των μελών της οικογένειάς τους.

Παρά όμως την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας και την εναρμόνισή της με το κοινοτικό/ενωσιακό δίκαιο παραμένουν κά-

25. Οι δύο αυτές Οδηγίες ενσωματώθηκαν στο ελληνικό δίκαιο με τον ν. 3304/2005. Σκοπός του νόμου είναι η θέσπιση του γενικού πλαισίου ρύθμισης για την καταπολέμηση των διακρίσεων. Βλέπε αναλυτικά σε Ν. Σαρρή, «το θεσμικό πλαίσιο καταπολέμησης των διακρίσεων», στο Δ. Μπαλούρδος, Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Καταπολέμηση των διακρίσεων: Τάσεις, προκλήσεις, πολιτικές*, ιδίως σελ. 74 επ.

ποια ελλείμματα και αστοχίες στα θέματα ένταξης των μεταναστών. Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα στην εθνική νομοθεσία είναι οι καθυστερήσεις στην εξέταση του ασύλου. Είναι γεγονός ότι πολλοί από τους αλλοδαπούς που έρχονται στην Ελλάδα ισχυρίζονται ότι διώκονται στη χώρα τους και γι' αυτό το λόγο κάνουν αίτηση χορήγησης πολιτικού ασύλου. Χαρακτηριστικά μπορεί να αναφερθεί ότι το 2010 υπήρχαν 47.000 εκκρεμείς υποθέσεις και το 2011 43.000. Μέχρι το Δεκέμβριο του 2012, σύμφωνα με δήλωση του Υπουργού Δημόσιας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη, σε απάντηση επίκαιρης ερώτησης στην Βουλή εκκρεμούσαν 55.000 αιτήσεις.[26] Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat που δημοσιεύτηκαν τον Ιούνιο του 2013, το 2012 εξετάστηκαν στην Ελλάδα 12.840 αιτήσεις ασύλου, από τις οποίες εγκρίθηκαν συνολικά 625, εκ των οποίων 275 για ανθρωπιστικούς λόγους, 215 με καθεστώς πρόσφυγα και 135 με επικουρική προστασία. Πάντως από τις 7 Ιουνίου 2013 λειτουργεί η Νέα Υπηρεσία Ασύλου η οποία ιδρύθηκε με τον Ν. 3907/2011. Πλέον η πρόσβαση στη διεθνή προστασία δεν είναι αρμοδιότητα της αστυνομικής αρχής, αλλά μιας πολιτικής υπηρεσίας. Στο χρονικό διάστημα από 7/6/2013 έως 31/12/2013 υποβλήθηκαν στα περιφερειακά γραφεία ασύλου Αττικής, Ν. Έβρου, Β. Έβρου και Λέσβου συνολικά 4.817 αιτήσεις χορήγησης ασύλου. Από αυτές ολοκληρωμένες υποθέσεις στον α' βαθμό είναι 2.662 εκ των οποίων οι 565 ήταν παραιτήσεις, διακοπές απαράδεκτες, ενώ υπάρχουν και 663 αποφάσεις β' βαθμού.[27]

Ένα δεύτερο σημαντικό ζήτημα που αφορά στη νομιμοποίηση των μεταναστών είναι η εργασία και η προσκόμιση των απαραίτητων ενσήμων ως βασική προϋπόθεση. Είναι γεγονός ότι λόγω της αδήλωτης ή και μαύρης εργασίας ένα μεγάλο μέρος των μεταναστών που εργάζεται δεν είναι ασφαλισμένοι, όπως και οι εργαζόμενοι σε εποχιακές εργασίες. Αυτό αποτελεί μεγάλο πρόβλημα, αφενός, για τα ασφαλιστικά ταμεία που χάνουν εισφορές των εργαζομένων και, αφετέρου, για τους μετανάστες που δεν μπορούν να αποδείξουν την εργασία τους για μεγάλο χρονικό διάστημα, στερούμενοι έτσι τυπικά των

26. http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/a08fc2dd-61a9-4a83-b09a09f4c56409d/es20121210.pdf

27. http://www.yptp.gr/asylo.php?option

προϋποθέσεων που ο νόμος θέτει για τη νομιμοποίησή τους.[28] Είναι πολύ σημαντικό για το ασφαλιστικό σύστημα της Ελλάδας αν μερικές χιλιάδες μεταναστών, στη μεγάλη πλειονότητα νέοι, εγγραφούν στα ασφαλιστικά ταμεία, αφού αυτό θα ανακουφίσει σημαντικά το ασφαλιστικό σύστημα[29] λόγω κυρίως της μεγάλης προθεσμίας ωρίμανσης των συνταξιοδοτικών τους δικαιωμάτων (Πετράκου, Κόντης, 2007· Μητρόπουλος, 2008).

Διαχρονικά, επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι οι ελληνικές αρχές καθυστερούσαν υπέρμετρα στην παροχή αδειών λόγω της υπέρμετρης γραφειοκρατίας και της εμπλοκής πολλών υπουργείων, υπηρεσιών και φορέων. Αυτό επισημαίνεται συχνά και στις εκθέσεις του Συνηγόρου του Πολίτη και αποδεικνύεται και από τις συχνές αλλαγές του νομοθετικού πλαισίου που στις εισηγητικές τους εκθέσεις επικαλούνταν την αποτροπή γραφειοκρατικών προβλημάτων. Επίσης οι Υπηρεσίες Αλλοδαπών και Μετανάστευσης των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων, που λειτουργούν σύμφωνα με τον Ν. 4018/2011 ως «υπηρεσίες μιας στάσης», με στόχο την απλοποίηση και την επιτάχυνση των διαδικασιών απόκτησης και ανανέωσης των αδειών διαμονής, καθυστέρησαν αρκετά να αναλάβουν τα καθήκοντά τους. Εντούτοις η λειτουργία

28. Σημαντική πάντως είναι η προσπάθεια που γίνεται για την καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας. Σύμφωνα με στοιχεία του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας σε ελέγχους που διενεργήθηκαν σε 5.198 επιχειρήσεις στα πλαίσια του ειδικού επιχειρησιακού σχεδίου «Άρτεμις» το χρονικό διάστημα 15 Σεπτεμβρίου – 30 Νοεμβρίου 2013 από τους 27.425 εργαζόμενους που απασχολούνταν συνολικά στις επιχειρήσεις που ελέγχθηκαν οι 3.112 είναι αλλοδαποί (ποσοστό 11,35%). Από αυτούς οι 193 εργάζονταν παράνομα. Το ποσοστό των αδήλωτων αλλοδαπών εργαζομένων σε σχέση με το σύνολο των αλλοδαπών εργαζομένωνείναι 6,20%. Βλέπε www.ethnos.gr/article.asp?catid=22770&subid=2& pudid=63938457 Σχετική υποχώρηση της αδήλωτης εργασίας 23/12/2013.

29. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Εργασίας κατά το Α' εντεκάμηνο του 2013 διενεργήθηκαν από μικτά κλιμάκια αποτελούμενα από υπαλλήλους της Ειδικής Υπηρεσίας Ελέγχου Ασφάλισης ΕΥΠΕΑ του Ι.Κ.Α. και όπου απαιτούνταν σε συνεργασία με το Σ.ΕΠ.Ε. έλεγχοι σε 19.916 επιχειρήσεις κλάδων οικονομικής δραστηριότητας που με βάση τις ενδείξεις παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά ανασφάλιστης εργασίας. Σε σύνολο 67.626 εργαζομένων σε επιχειρήσεις που έγιναν έλεγχοι ο αριθμός των ανασφάλιστων εργαζομένων ήταν 22.161, εκ των οποίων οι 8.330 ήταν αλλοδαποί, που αντιπροσωπεύουν το 42,28% σε σχέση με το συνολικό αριθμό των αλλοδαπών εργαζομένων, ο οποίος ανέρχεται στους 19.701 για τις επιχειρήσεις που πραγματοποιήθηκαν οι έλεγχοι. %. Βλέπε www.ethnos.gr/article.asp?catid=22770&subid=2& pudid=63938457 Σχετική υποχώρηση της αδήλωτης εργασίας 23/12/2013.

τους δεν θεράπευσε το φαινόμενο παραλαβής αδειών διαμονής με παρελθούσα ημερομηνία λήξης, αφού και το 2012 υπήρξαν «ληγμένες» άδειες που δόθηκαν στους μετανάστες.[30]

Από την άλλη μεριά η σπουδή της Πολιτείας με το έγγραφο του υπουργείου εσωτερικών (αρ. πρωτ. 965/15.11.2012, γραφείο Υπουργού Αναπληρωτή) να παραγγείλει προς τις αποκεντρωμένες διοικήσεις και τους Δήμους να αναστείλουν τη διαδικασία απονομής ιθαγένειας ενόψει της προσεχούς δημοσίευσης απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας που αφορά στον έλεγχο της συνταγματικότητας των άρθρων 1Α και 24 του Ν. 3838/2010 δημιούργησε προβληματισμό για την ορθή εφαρμογή των νόμων και πιθανή διακριτική μεταχείριση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι το έγγραφο αυτό προκάλεσε και την αντίδραση του Συνηγόρου του Πολίτη.[31]

Στο ειδικότερο ζήτημα της ιδιότητας του «επί μακρόν διαμένοντος» υπήρξε ζήτημα συμφωνίας του Ν. 3386/2005 με την Οδηγία 2003/109/ΕΚ, όσον αφορά το χρονικό σημείο έναρξης της πενταετούς νόμιμης διαμονής, αφού η Οδηγία όριζε την ημερομηνία δημοσίευσής της δηλ. 23-1-2004, αλλά, σύμφωνα με το άρθρο 98 του νόμου, η ισχύς του αρχίζει από 1-1-2006. Συμπερασματικά, με το νόμο οι αλλοδαποί στερούνταν των δικαιωμάτων για τρία χρόνια, ενώ αυτοί που θα επεδίωκαν την απόκτηση νόμιμης παραμονής, κατά το ελληνικό δίκαιο, δεν θα είχαν τις εγγυήσεις του κοινοτικού νομικού καθεστώτος, εφόσον θα υπάγονταν σε καθεστώς ελληνικού εσωτερικού δικαίου, χωρίς το δικαίωμα διαμονής σε άλλα κράτη-μέλη (Μητρόπουλος, 2008: 170).

---

30. Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης, Ελλάδα, Ετήσια Έκθεση Πολιτικής 2012, σελ. 21.

31. Η ανεξάρτητη αρχή επισημαίνει ότι οι Δήμοι και οι αποκεντρωμένες διοικήσεις οφείλουν να εφαρμόσουν τον ισχύοντα νόμο περί ιθαγένειας μέχρι αυτός να τροποποιηθεί ή να αντικατασταθεί από άλλη ρύθμιση. Κάθε απόκλιση θα ήταν παράνομη ή και αξιόποινη, ενώ τυχόν εγκύκλιος δεν απαλλάσσει από την ευθύνη. Ο Συνήγορος καλεί το υπουργείο να λάβει όλα τα απαιτούμενα μέτρα ώστε, αφού πρώτα δημοσιευθεί η απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, να προσαρμόσει –εάν χρειαστεί– τη διαδικασία απονομής ιθαγένειας στις συνταγματικές επιταγές και παράλληλα να ρυθμίσει τη μεταβατική κατάσταση. Η ρύθμιση αυτή πρέπει να σέβεται τα δικαιώματα όσων έχουν ήδη υπαχθεί στις διατάξεις και να μεριμνά για την προστασία των ανήλικων παιδιών αλλοδαπών που δεν έχουν γνωρίσει άλλη χώρα εκτός της Ελλάδας (Δελτίο τύπου Συνηγόρου του Πολίτη. www.sinigoros.gr).

Επιπρόσθετα η απέλαση και η εγγραφή στον Εθνικό Κατάλογο Ανεπιθύμητων Αλλοδαπών αποτελούν μέτρα που η Ελληνική Πολιτεία λαμβάνει σε βάρος αλλοδαπών υπηκόων εφόσον κρίνει ότι συντρέχουν λόγοι δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Ωστόσο, καθώς τα εν λόγω μέτρα είναι ιδιαίτερα δυσμενή, η αιτιολόγησή τους πρέπει να είναι επαρκής και ειδική. Η ανύπαρκτη ή ελλιπής αιτιολόγηση που παρατηρείται σε αρκετές περιπτώσεις λήψης των προαναφερόμενων μέτρων, ενδεχομένως υποδηλώνει την κατάχρηση της έννοιας της δημόσιας τάξης και ασφάλειας από τις αρμόδιες υπηρεσίες.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με την ελληνική αστυνομία το 2012 πραγματοποιήθηκαν 11.586 επιστροφές ως μέρος αναγκαστικών μέτρων και 10.531 εθελούσιες επιστροφές. Στην περίπτωση των εθελουσίων επιστροφών συνέβαλαν τόσο ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης- Γραφείο Ελλάδας, όσο και η έμφαση στην ενημέρωση αλλοδαπών για τα προγράμματα εθελουσίων επιστροφών.[32]

4. Η δημιουργία των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών ως καλή πρακτική

Πολύ σημαντικός θεσμός για την ένταξη των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες είναι η δημιουργία των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ) με το άρθρο 78 του Ν. 3852/2010. Πρόκειται για ένα συμβουλευτικό όργανο που λειτουργεί σε κάθε δήμο, συγκροτείται με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου και έχει ως κύριο έργο την καταγραφή και τη διερεύνηση προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες που κατοικούν μόνιμα στην περιφέρεια του δήμου και με στόχο την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου η αναγκαιότητα του θεσμού επιβάλλεται για την ενίσχυση της ένταξης των μεταναστών στην τοπική κοινωνία.[33]

---

32. Βλέπε Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης, ό.π. σελ. 8-9.

33. Βλέπε αναλυτικά Αιτιολογική Έκθεση του σχεδίου νόμου *Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης- Πρόγραμμα Καλλικράτης*, Απρίλιος 2010. Επίσης σε Μαυρίκα Ν. (2010), Εισαγωγική Παρουσίαση, σε Χ. Χρυσανθάκης (επιμ.) *Καλλικράτης, Ο νέος νόμος για την αυτοδιοίκηση & την αποκεντρωμένη διοίκηση*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σελ. 33.

Τα ΣΕΜ[34] προέκυψαν μέσα από αναγκαιότητες. Πρώτα από όλα υπήρξε αίτημα ενεργών πολιτών και δημάρχων των τοπικών κοινωνιών το να αντιμετωπιστούν, σε τοπικό επίπεδο, θεσμικά ζητήματα που απασχολούν τους μετανάστες. Προς επίρρωση αυτού υπήρξαν καινοτόμες πρωτοβουλίες και ουσιαστικές προσπάθειες συγκεκριμένων δημάρχων και δημοτικών συμβουλίων για την ένταξη μεταναστών ακόμη και πριν την θέσπιση του Ν. 3852/2010. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τον Δήμο Κορυδαλλού και τον Δήμο Συκεών. Ένας άλλος λόγος ήταν η αναγκαιότητα εναρμόνισης της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής με Οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και καλές πρακτικές που ακολουθούνται από εταίρους μας ως προς την ένταξη των μεταναστευτικών ομάδων. Τέλος δεν πρέπει να παραγνωριστεί η διεκδίκηση εκ μέρους των μεταναστών, ιδίως εκείνων που ζούσαν πολλά χρόνια στην Ελλάδα, ενός πιο ενεργού ρόλου και αναζήτησης έκφρασης πολιτικού λόγου σε θεσμικά όργανα της Ελληνικής Πολιτείας.

Έργο των ΣΕΜ είναι η καταγραφή και διερεύνηση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μόνιμα διαμένοντες στο δήμο μετανάστες ως προς την ένταξή τους στην τοπική κοινωνία, την επαφή τους με τη δημοτική αρχή ή/και τις δημόσιες αρχές. Επίσης η υποβολή εισηγήσεων προς το δημοτικό συμβούλιο για την ανάπτυξη τοπικών δράσεων προώθησης της ομαλής κοινωνικής τους ένταξης, για την οργάνωση συμβουλευτικών υπηρεσιών από τις δημοτικές υπηρεσίες με σκοπό την επίλυση προβλημάτων που αντιμετωπίζουν σε τοπικό επίπεδο, για τη διοργάνωση σε συνεργασία με τον οικείο δήμο εκδηλώσεων ευαισθητοποίησης και ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής του τοπικού πληθυσμού. Επιδιώκεται επίσης η συνεργασία με Υπουρ-

34. Τα ΣΕΜ αποτελούνται από 5 έως 11 μέλη, τα οποία ορίζονται από το οικείο δημοτικό συμβούλιο για πέντε χρόνια. Ως μέλη ορίζονται δημοτικοί σύμβουλοι, εκπρόσωποι φορέων μεταναστών, εφόσον η έδρα αυτών ή παραρτήματος βρίσκεται εντός των διοικητικών ορίων του οικείου δήμου, ή εκπρόσωποι που επιλέγονται από την κοινότητα των μεταναστών που κατοικούν μόνιμα στον οικείο δήμο, σύμφωνα με τους όρους που προβλέπει σχετικός κανονισμός, που εκδίδει με απόφασή του το οικείο δημοτικό συμβούλιο, καθώς και εκπρόσωποι κοινωνικών φορέων οι οποίοι αναπτύσσουν εντός της διοικητικής περιφέρειας του οικείου δήμου δράση σχετική με τα προβλήματα των μεταναστών. Στα ΣΕΜ ορίζονται, υποχρεωτικά ως μέλη, αλλοδαποί δημοτικοί σύμβουλοι που έχουν τυχόν εκλεγεί. Η συμμετοχή στα ανωτέρω συμβούλια είναι τιμητική και άμισθη.

γεία και άλλους φορείς για θέματα, όπως η εκπαίδευση, η ομαλή ενσωμάτωση και η πολιτογράφηση των μεταναστών.

Από τα οριζόμενα στον νόμο διαφαίνεται ο καταλυτικός ρόλος του οικείου δημοτικού συμβουλίου, αφενός, στη δημιουργία ΣΕΜ, αφού μάλλον επαφίεται στη διακριτική του ευχέρεια η συγρότησή του και, αφετέρου, στη σύσταση κανονισμού λειτουργίας του, πράγμα που σημαίνει ότι μπορούν να υπάρξουν αρκετές αποκλίσεις και αντιφάσεις. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι υπήρξε ένα σχέδιο κανονισμού[35] που εκπονήθηκε και στάλθηκε από το Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης στους περισσότερους δήμους ως πλαίσιο λειτουργίας, το οποίο θα λειτουργούσε μάλλον ως «οδηγός», το οποίο άλλοι δήμοι όπως π.χ ο δήμος Πάτρας ακολούθησαν, άλλοι όπως ο δήμος Αθήνας δήλωσαν ότι δεν το έλαβαν ή δεν ενημερώθηκαν για την ύπαρξή του.[36] Ο οικείος κανονισμός θα προσδιορίζει και τον τρόπο εκλογής των εκπροσώπων. Αναμφισβήτητα προκύπτει ότι το νομικό πλαίσιο εμφανίζεται πολύ ασαφές, αφού στην ουσία πρόκειται για κατευθυντήριες γραμμές. Επίσης στο νόμο δεν υπάρχει καμμιά διαβάθμιση σχετικά με τον αριθμό των μελών του συμβουλίου ανάλογα με τον πληθυσμό του δήμου.

Από το σχέδιο κανονισμού που εκπονήθηκε μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής: Πρώτον, η σύγκληση του ΣΕΜ γίνεται μια φορά κάθε δύο μήνες υποχρεωτικά ακόμη και αν δεν υπάρχουν θέματα προς συζήτηση, επίσης όποτε το ζητήσει το 1/3 τουλάχιστον του συνολικού αριθμού των μελών του συμβουλίου και τέλος όποτε ανακύπτουν θέματα με κατεπείγοντα χαρακτήρα, τα οποία επιβάλλουν την άμεση σύγκλησή του. Δεύτερον, όσον αφορά τις συνεδριάσεις αυτές είναι δημόσιες και τηρούνται πρακτικά που υπογράφονται από όλα τα μέλη που συμμετέχουν στη συνεδρίαση. Το ΣΕΜ συνεδριάζει νόμιμα εφόσον έχει απαρτία δηλαδή τα παρόντα είναι περισσότερα από τα απόντα μέλη. Τέλος οι αποφάσεις λαμβάνονται με φανερή ψηφοφορία.

Με τη δημιουργία των ΣΕΜ αναδεικνύεται η βούληση της Ελληνικής Πολιτείας να αναπτύξει ένα δημοκρατικό θεσμό ακολουθώντας

35. Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, (2010), *Σχέδιο Κανονισμού Λειτουργίας Συμβουλίου Ένταξης Μεταναστών*, http://www.eetaa.gr

36. Τα στοιχεία αυτά μας δόθηκαν από εκπροσώπους στα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών και συγκεκριμένα στην Αθήνα από την πρόεδρο του ΣΕΜ κ. Μ. Κουβέλη, στην Πάτρα από μέλος του ΣΕΜ και δημοτική σύμβουλο.

έτσι τις κατευθυντήριες γραμμές του θεσμικού πλαισίου της Ε.Ε. που αφορά τη νόμιμη μετανάστευση και τη σταδιακή ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στις χώρες υποδοχής. Έτσι για πρώτη φορά δίνεται η δυνατότητα στους μετανάστες να συμμετέχουν ενεργά σε ένα θεσμικό όργανο το οποίο προβλέπεται ρητά στο νόμο και ασφαλώς συμβάλλει στην ορατότητα της πληθυσμιακής τους ομάδας σε επίπεδο οργάνωσης της τοπικής κοινωνίας και στην ενίσχυση της ένταξής τους. Το Συμβούλιο Ένταξης Μεταναστών (άρθρο 78) συμπεριλαμβάνεται στους θεσμούς διαβούλευσης μαζί με τη Δημοτική Επιτροπή Διαβούλευσης (άρθρο 76) και τον Συμπαραστάτη του Δημότη και της Επιχείρησης (άρθρο 77). Αυτό δείχνει την πρόθεση του νομοθέτη να φέρει πιο κοντά τους πολίτες με τη διοίκηση σε τοπικό επίπεδο υιοθετώντας τη λογική της Λευκής Βίβλου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής του 2001 ώστε οι αποφάσεις να λαμβάνονται πιο κοντά στον πολίτη (ever closer to the citizen) στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης (multilevel governance). Επίσης με αυτόν τον τρόπο μπορεί να αναπτυχθεί οριζόντια συνεργασία με σκοπό την αποτελεσματικότερη εξυπηρέτηση του πολίτη.

Τα οφέλη από τη δημιουργία των ΣΕΜ μπορεί να καταγραφούν τόσο για τους μετανάστες όσο και για τον τοπικό πληθυσμό. Για την πρώτη κατηγορία τα ΣΕΜ προάγουν τη συμμετοχή των μόνιμων και νόμιμων μεταναστών στα κοινά, τη συλλογική έκφρασή τους και την εμπλοκή τους σε διαδικασίες συλλογικής δράσης και αντιπροσώπευσης. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Ν. 3838/2010 προβλέπει τη συμμετοχή των αλλοδαπών στις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης α΄ βαθμού, κατ' αναλογία με τα ισχύοντα για τους πολίτες της Ε.Ε., και αποβλέπει στην εναρμόνιση της εθνικής νομοθεσίας με τη Σύμβαση για τη συμμετοχή των αλλοδαπών στη δημόσια ζωή σε τοπικό επίπεδο του Συμβουλίου της Ευρώπης (1992) και του Προγράμματος της Στοκχόλμης. Η έλλειψη γλωσσικών δεξιοτήτων και η απομόνωση των μεταναστών σε μειονεκτούσες γειτονιές θεωρούνται τα κύρια εμπόδια για την ένταξη. Για τη δεύτερη κατηγορία, δηλαδή για τους κατοίκους των τοπικών κοινοτήτων, ο θεσμός συμβάλλει στην αναγνώριση των μεταναστών σε τοπικό επίπεδο ως συμπολιτών και όχι ως «αλλοδαπών», άρα όχι ως «άλλων», αποτρέποντας έτσι φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας, βοηθάει στη συνειδητοποίηση των προβλημάτων των μεταναστών στην προσπάθεια ένταξής τους στην τοπική κοινωνία,

καθώς και στην πολιτιστική αναγνώριση και αποδοχή διαφορετικών ομάδων πολιτών που συνυπάρχουν ως κάτοικοι στα όρια του δήμου. Αποτέλεσμα αυτού είναι η αποτροπή συναισθημάτων ανασφάλειας και διακρίσεων και η ομαλή συνύπαρξη Ελλήνων και μεταναστών.

Τα κυριότερα προβλήματα για την επιτυχή λειτουργία του θεσμού εντοπίζονται στο γεγονός ότι σε πολλούς δήμους δεν υπάρχουν τοπικά οργανωμένοι φορείς μεταναστών, ούτε και οργανωμένη επαφή των μεταναστών, με αποτέλεσμα να μην υφίσταται συνολική αντίληψη των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι ομοεθνείς τους. Επιπρόσθετα σε πολλές περιπτώσεις ο τόπος διαμονής των μεταναστών είναι διαφορετικός από τον τόπο εργασίας τους ή η μόνιμη κατοικία τους έχει διαφοροποιηθεί λόγω ακριβού ενοικίου. Η έλλειψη θεσμικών οργάνων που να εκπροσωπούν τους μετανάστες και η μειωμένη συμμετοχή μεταναστών υψηλού επαγγελματικού επιπέδου λόγω φόρτου εργασίας είναι επιπλέον παράγοντες που δεν μπορεί να αγνοηθούν. Απαραίτητη, όμως, προϋπόθεση για την ουσιαστική συμμετοχή των μεταναστών είναι η πληροφόρησή τους για τον ρόλο των ΣΕΜ.

Από την άλλη μεριά μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επιτυχία ή αποτυχία ενός θεσμού κρίνεται στην πράξη. Καθοριστικός παράγοντας για τη σύσταση ενός ΣΕΜ είναι η ύπαρξη πολιτικής βούλησης των δημοτικών αρχών. Μέχρι σήμερα 219 από τους 325 δήμους της χώρας έχουν ήδη συστήσει ή πρόκειται σύντομα να συστήσουν ΣΕΜ, τυπικά τουλάχιστον, ενώ κατ' ουσία λειτουργεί ένας μικρός αριθμός σε όλη την επικράτεια.[37] Αναμφισβήτητα το νομικό πλαίσιο παρέχει μεγάλη διακριτική ευχέρεια στο οικείο δημοτικό συμβούλιο, αφενός, για τη συγκρότηση και, αφετέρου, για τη λειτουργία του ΣΕΜ, αφού αυτό εκδίδει τον κανονισμό λειτουργίας, άρα ουσιαστικά καθορίζει τα σχετικά ζητήματα λειτουργίας. Αναφέρεται μεν ρητά στο νόμο ότι συγκροτείται ΣΕΜ σε κάθε δήμο, αλλά αυτό στην πράξη εξαρτάται από την πληθυσμιακή παρουσία των μεταναστών σε κάθε δήμο και την ουσιαστική βούλησή τους για πολιτική συμμετοχή.[38] Επίσης, για τους

37. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από συνδυασμό δεδομένων και πληροφοριών που βασίζονται αφενός σε πρωτογενή διαδικτυακή έρευνα του ΕΚΚΕ όπου από τους 325 δήμους απάντησαν μόνο 23, αφετέρου από την επίσημη ιστοσελίδα των οικείων δήμων.

38. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα στο Δήμο Νάξου και Μικρών Κυκλάδων όπου για τη συγκρότηση του ΣΕΜ με δημόσια ανακοίνωση που δημοσιεύθηκε στον

εκπρόσωπους φορέων μεταναστών θα πρέπει η έδρα τους ή παράρτημά της να βρίσκεται εντός των διοικητικών ορίων του οικείου δήμου.[39] Ένα ακόμη κρίσιμο σημείο για την επίτευξη του θεσμού είναι η συλλογική βούληση των τοπικών κοινωνιών για συμμετοχική πολιτική και κοινωνική δράση με σκοπό την από κοινού διαμόρφωση του τοπικού βίου.

Ουσιαστική ένταξη των μεταναστών μπορεί να υπάρξει μόνο σε τοπικό επίπεδο. Για το λόγο αυτό και με βάση την αρχή της επικουρικότητας μεταβιβάζονται αρμοδιότητες στις τοπικές κοινωνίες, ώστε να μπορέσουν να παίξουν έναν καταλυτικό ρόλο στην ομαλή ένταξη των μεταναστών. Η λογική είναι ότι κάθε περιφέρεια και κάθε δήμος αντιμετωπίζει διαφορετικά προβλήματα και συνεπώς τα προβλήματα αυτά πρέπει να λυθούν σε τοπικό επίπεδο. Η αναβάθμιση της Επιτροπής των Περιφερειών με τη Συνθήκη της Λισαβόνας προβάλλει τη σημασία των περιφερειακών και τοπικών οργάνων σε ζητήματα όπως αυτό της μετανάστευσης. Η ευρωπαϊκή εμπερία δείχνει ότι οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης, ήδη από τη δεκαετία του '90, προσλαμβάνουν για τις ανάγκες των δήμων ένα σταθερά αυξανόμενο αριθμό μεταναστών στο πλαίσιο των πολιτικών ενσωμάτωσης. Πρωτοπόροι υπήρξαν δήμοι στη Δανία, Φιλανδία και Ολλανδία, ενώ σταδιακά τους ακολούθησε μεγάλος αριθμός δήμων στις περισσότερες χώρες της Ε.Ε.[40] Για παράδειγμα, σε τοπικό επίπεδο σε ζητήματα ενσωμάτωσης μειονοτήτων η ολλανδική πόλη Breda, η Κοπεγχάγη, η Βιέννη έχουν πιο προωθημένη προσέγγιση στο θέμα των μεταναστών από τις αντίστοιχες κεντρικές κυβερνήσεις της Ολλανδίας, της Δανίας και της

τοπικό τύπο, μεταδόθηκε ραδιοφωνικά και τοιχοκολλήθηκε στα ΚΕΠ και στο γραφείο εξυπηρέτησης αλλοδαπών σε τρεις γλώσσες, κλήθηκαν οι μετανάστες να καταθέσουν υποψηφιότητα και να διενεργηθούν εκλογές στις 8 Μαΐου 2011 αλλά δεν υπήρξε συμμετοχή ούτε για υποψηφιότητες ούτε για τις εκλογές.

39. Στο Δήμο Καλλιθέας η τυπική συγκρότηση του Συμβουλίου προσκρούει στο γεγονός ότι μέχρι τώρα δεν έχουν συσταθεί και αναγνωριστεί από το Πρωτοδικείο οργανώσεις μεταναστών με έδρα στο Δήμο Καλλιθέας. Ο Δήμος διατηρεί πάντως σταθερή επικοινωνία με εκπροσώπους μεταναστών, οι οποίοι έχουν αναλάβει σχετική πρωτοβουλία.

40. Κονδύλη Δ. κ.ά (2001), *Εκπόνηση έρευνας για καλές πρακτικές που εφαρμόζονται στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες που αφορούν μετανάστριες στον τομέα της απασχόλησης*, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος PROGRESS, ιδίως κεφ. 3 που αναφέρεται στην ευρωπαϊκή εμπειρία στον τομέα της απασχόλησης μεταναστριών σελ.41-86 www.ekke.gr

Αυστρίας.[41] Απορρέει λοιπόν αναμφισβήτητα ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι τοπικές κυβερνήσεις είναι εκείνες που σηκώνουν το βάρος της κοινωνικής πολιτικής.

Η ελληνική εμπειρία δείχνει ότι υπάρχουν περιπτώσεις καλών πρακτικών σε κάποιους δήμους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δήμου Κορυδαλλού που αριθμεί 3.000 μετανάστες. Εκεί υπήρξε στενή συνεργασία των τοπικών αρχών με ΜΚΟ και μεταναστευτικές ομάδες για την καταγραφή του πληθυσμού.[42] Αυτό συνέπεσε με μια ριζική αναδιάρθρωση του Γραφείου Αλλοδαπών και μια εντατική επικοινωνία των δημοτικών αρχών με τους μετανάστες. Καθιερώθηκε επίσης ένας νέος θεσμός το «φεστιβάλ εθνικών κοινοτήτων» ως ευκαιρία να βγουν προς τα έξω οι μετανάστες και να παρουσιάσουν στοιχεία από την κουλτούρα τους. Πριν από 4,5 χρόνια συγκλήθηκε ένα είδος γενικής συνέλευσης μεταναστών βάσει ηλεκτρονικού μητρώου όπου έγινε ανοιχτή συζήτηση σε σχέση με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στην περιοχή. Οι διατάξεις του Ν. 3852/2010 σχετικά με τα ΣΕΜ και η πρακτική του δήμου πριν την νομοθετική πρόβλεψη οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο δήμος υπήρξε πρωτοπόρος.

Προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης των δημοτικών αρχών και των τοπικών κοινωνιών κινείται και η «Ευρωπαϊκή Ατζέντα για την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών» που εγκρίθηκε από την Επιτροπή στις 20/07/2011. Η ατζέντα δίνει έμφαση στην πλήρη συμμετοχή των μεταναστών σε όλες τις πτυχές της συλλογικής ζωής και υπογραμμίζει τον βασικό ρόλο των τοπικών αρχών. Όπως επισημαίνει η Επίτροπος Εσωτερικών Υποθέσεων C. Malmström «η επιτυχής

41. CLIP Network, 2008, *Equality and diversity in jobs and services: cities policies for migrants in Europe*. European Foundation for the improvement of living and working conditions, www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfilies

42. Ο Σ. Θωμάκος συνεργάτης του Δημάρχου σε θέματα μεταναστευτικής πολιτικής αναφέρει «ξεκινήσαμε με τη βοήθεια ανθρώπων που έχουν την τεχνογνωσία και είναι δραστήριοι στον ευρύτερο μεταναστευτικό χώρο, κυρίως άτομα και συλλογικότητες που κινούνται στο χώρο των μη κυβερνητικών οργανώσεων και των μεταναστευτικών ομάδων. Καταφέραμε αρχικά να καταγράψουμε τον πληθυσμό, που ήταν ένα πάρα πολύ σημαντικό βήμα για εμάς, για να μπορούμε να έχουμε την εικόνα των ανθρώπων, δηλαδή ποιοι ακριβώς είναι στο δήμο μας». Στον Δήμο Κορυδαλλού εγγράφηκε στους δημοτικούς καταλόγους το 50% των μεταναστών και ψήφισε το 95% αυτών. Βλ. «Νέοι θεσμοί σε δύσκολους καιρούς. Η καλή πρακτική του Δήμου Κορυδαλλού» http://69.72.202.134/~reacgr/sem/resources/others

ένταξη προϋποθέτει ότι οι μετανάστες έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν πλήρως στις νέες κοινότητές τους. Η εκμάθηση της γλώσσας της χώρας υποδοχής, η πρόσβαση στην απασχόληση και την εκπαίδευση και η κοινωνικο-οικονομική αυτάρκεια αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία για την επιτυχή ένταξη». Στο πλαίσιο αυτό λειτουργεί στην χώρα μας το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Οδυσσέας» του Υπουργείου Παιδείας,[43] οι δυνατότητες του οποίου πρέπει να αξιοποιηθούν πλήρως. Στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας μπορεί να συμβάλουν σε τοπικό επίπεδο και σε εθελοντική βάση συνταξιούχοι φιλόλογοι μέλη των ΚΑΠΗ του οικείου δήμου.

Η αποτελεσματική ένταξη πρέπει να διασφαλίζει ότι οι μετανάστες απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα και έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις όπως οι ευρωπαίοι πολίτες. Οι μετανάστες στην Ε.Ε. δεν είναι μόνον φορείς πολιτιστικής ποικιλομορφίας, αλλά μπορούν επίσης να συμβάλουν ουσιαστικά στην οικονομική ανάπτυξη και τη σταθερότητα.

5. Αντί συμπεράσματος

Το θεσμικό πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής ήταν μέχρι πρόσφατα ζήτημα αποκλειστικά εθνικής αρμοδιότητας. Τα τελευταία χρόνια ολοένα και περισσότερα θέματα μετανάστευσης έχουν αποτελέσει αντικείμενο της νομοθεσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης που με σειρά κανονισμών και οδηγιών επιχειρεί την εναρμόνιση των σχετικών ευρωπαϊκών εθνικών πολιτικών. Ωστόσο μέχρι να επέλθει η ουσιαστική εναρμόνιση, το εθνικό ρυθμιστικό μας πλαίσιο παρουσιάζει αρκετά προβλήματα και καθυστερήσεις σε σχέση με τα αντίστοιχα των περισσότερων κρατών της Ε.Ε. Οι ανεπάρκειες του πλαισίου, οι διαρκείς αλλαγές, οι υπέρμετρες καθυστερήσεις των ενεργειών της διοίκησης και τα προβλήματα εφαρμογής του, έχουν αποτελέσει μόνιμη εστία τριβών μεταξύ των μεταναστών και της διοίκησης και πολλές φορές είναι και το αντικείμενο αναφορών που απευθύνονται στο Συνήγορο του Πολίτη.

---

43. Το έργο αυτό εντάσσεται στο επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του ΥΠ.Ε.Π.Θ. και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Ελληνικό Δημόσιο.

Η διαδικασία ένταξης απαιτεί στενή συνεργασία μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων, οι οποίες παραμένουν αρμόδιες για τον καθορισμό των οικείων πολιτικών ένταξης, καθώς και των τοπικών αρχών και μη κυβερνητικών φορέων, οι οποίοι εφαρμόζουν επιτόπου τα μέτρα ένταξης. Η κωδικοποίηση της νομοθεσίας για την μετανάστευση και η σύσταση της Γενικής Διεύθυνσης Μεταναστευτικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ένταξης κρίνονται ως ουσιαστικά βήματα για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Η Ευρωπαϊκή Ένωση στηρίζει παρόμοια μέτρα με τους δικούς της μηχανισμούς και η μελλοντική χρηματοδότηση της Ε.Ε. θα πρέπει να εστιαστεί περισσότερο στην προώθηση της ένταξης σε τοπικό επίπεδο.

Τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών αποτελούν αναμφισβήτητα ένα θετικό βήμα στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης αρκεί να υποστηριχθούν στη λειτουργία τους, αφενός, από τις αρμόδιες δημοτικές αρχές και τις τοπικές κοινωνίες, αφετέρου, από τους μετανάστες με την ενεργό συμμετοχή τους. Συγχρόνως τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών είναι μια σημαντική εξέλιξη στη διαδικασία ένταξης του μεταναστευτικού πληθυσμού και την κοινωνική συνοχή και μια ευκαιρία για ουσιαστική συμμετοχή των μεταναστών σε ζητήματα που τους αφορούν σε επίπεδο των τοπικών κοινωνιών. Σε κάθε δημοκρατική πολιτεία η ιδιότητα του πολίτη πρέπει να είναι κυρίαρχη. Η εθνοτική καταγωγή θα προκαλεί πάντα διακρίσεις, ρατσισμό και ξενοφοβία.

6. Βιβλιογραφία

Αιτιολογική Έκθεση του σχεδίου νόμου *Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης - Πρόγραμμα Καλλικράτης*, Απρίλιος 2010.

Αμίτσης Γ., και Λαζαρίδης Γ. (επιμ.) (2001), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διατάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα,* Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.

Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.) (2008), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Βαρβιτσιώτης Ι. (2006), *Η μεταναστευτική πολιτική της Ευρώπης,* Κοινοβουλευτική Ομάδα του ΕΛΚ-ΕΔ στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Βαρουξή Χ., Σαρρής Ν. (2012), «Μετανάστευση και ένταξη: προκλήσεις και διακρίσεις», στο Αφουξενίδης Α., Σαρρής Ν., Τσακηρίδη Ο. (επιμ.), *Ένταξη των μεταναστών: αντιλήψεις, πολιτικές, πρακτικές, Αθήνα,* ΕΚΚΕ, E-book, http://www2.ekke.gr/open_books/EntaxiMetanaston.pdf

Βγενόπουλος Κ. (επιμ.) (2001), *Πρόσφυγες και μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας,* Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.

Βρέλλης Σ.Β. (2003), *Δίκαιο αλλοδαπών. Τα αλλοδαπά φυσικά πρόσωπα,* Αθήνα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.

Διβάνη Λ. (2000), *Μειονότητες στην Ελλάδα,* Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη.

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) (2010), «*Ετήσια Έκθεση ΕΕΔΑ 2009*», Ιούλιος 2010, www.nchr.gr

European Migration Network (EMN) (2013), Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης, Ελλάδα, Ετήσια Έκθεση Πολιτικής 2012, http://emn.ypes.gr/news/2013/

European Migration Network, *Overview of Key EU Migratory Statistics*, http://emn.intrasoft-intl.com/html/news/recentEuDev.html

European Commission (2011), *Qualitative Eurobarometer, Migrant Integration - Aggregate Report*, spring 2011.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2011), *Ετήσια Έκθεση για τη Μετανάστευση και το Άσυλο*. Βρυξέλλες: COM (2011) 291 τελικό.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Τύπου και Επικοινωνίας (2006), *Πώς λειτουργεί η Ευρωπαϊκή Ένωση,* Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο.

Ι.ΜΕ.ΠΟ. (2006), *Πολιτικές ένταξης των μεταναστών: Η ευρωπαϊκή εμπειρία*.

Ιωάννου Ν. (2003), «Ελληνική μεταναστευτική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στο Συμβούλιο της Ευρώπης», στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης,* Αθήνα, εκδ. Gutenberg.

Καραντινός Δ., Χριστοφιλοπούλου Σ. (2010), «Καταπολέμηση των διακρίσεων: Μια προκαταρκτική διερεύνηση», στο Ναούμη Μ., κ.α. (επιμ.), *Το Κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2010*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Κασίμης Χ. (2007), «Οι διαστάσεις του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ευρώπη και οι αντιφάσεις της μεταναστευτικής πολιτικής», στο Κοντιάδης Ξ. και Παπαθεοδώρου Θ. (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής,* Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.

Kasimis C. and Papadopoulos A.G. (2005), «The multifunctional role of migrants in the Greek countryside: Implications for the rural economy and society», *Journal of Ethnic and Migration Studies,* Vol. 31, Number 1, January 2005, σελ. 99-129.

Καψάλης Α. και Λινάρδος-Ρυλμόν Π. (επιμ.) (2005), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

Κονδύλη Δ. κ.ά. (2011), *Εκπόνηση έρευνας για καλές πρακτικές που εφαρμόζονται στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες που αφορούν μετανάστριες στον τομέα της απασχόλησης*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Κόντης Α., Πετράκου Η., Τάτσης Ν., Χλέπας Ν. (επιμ.) (2005), *Ευρωπαϊκή και ελληνική πολιτική ασύλου. Κέντρα υποδοχής προσφύγων και αιτούντες άσυλο με απορριφθείσα αίτηση στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.

Κοντιάδης Ξ. και Παπαθεοδώρου Θ. (επιμ.) (2007), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.

Κτιστάκις Γ. (επιμ.) (2001), *Μετανάστες, ρατσισμός, ξενοφοβία. Από τη θεωρία στην πράξη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Α. Σάκκουλα.

Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ., και Παύλου Μ. (επιμ.) (2001), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Μητρόπουλος Α. (2008), *Το τέλος του κοινωνικού κράτους;*, Αθήνα, Εκδοτικός οργανισμός Λιβάνη.

Μπάγκαβος Χ., Παπαδοπούλου Δ. (2006), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg.

Νικολακοπούλου-Στεφάνου Η. (2007), «Οι πολιτικές μετανάστευσης και ασύλου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο Ν. Μαραβέγιας, Μ. Τσινισιζέλης (επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.

Παπαγιάννης Δ., (2001), *Ο ευρωπαϊκός χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης*, Αθήνα- Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.

Παπαθεοδώρου Θ. (2007), *Νομικό καθεστώς αλλοδαπών. Ελληνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία*, Αθήνα, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη.

Παπαθεοδώρου Θ. (2007), «Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής: Οι θεσμικές εκκρεμότητες», στο Κοντιάδης Ξ. και Παπαθεοδώρου Θ. (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση.

Παπασιώπη-Πασιά Ζ. (2007), *Δίκαιο καταστάσεως αλλοδαπών*, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα.

Παπασιώπη-Πασιά Ζ. (2007), *Βασικοί νόμοι δικαίου καταστάσεως αλλοδαπών*, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα.

Παπαστυλιανός Χ. (2010), «Σχόλιο στον Ν. 3838/2010 με τίτλο "Σύγχρονες διατάξεις για την ελληνική ιθαγένεια και την πολιτική συμμετχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις"» στην *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, Ιαν.-Φεβ. 2010*, σελ.12-17, εκδόσεις Σάκκουλα.

Περράκης Σ., Μάστακας Π. (2005), *Μετανάστευση. Νομοθετική πολιτική διεθνών οργανισμών (Ηνωμένα Έθνη-Ε.Ε.- Συμβούλιο της Ευρώπης κ.ά.)*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.

Πετράκου Η., Κόντης Α. (2007), *Αναλυτική μελέτη για τις επιπτώσεις του μεταναστευτικού φαινομένου στην κοινωνική ασφάλιση*, Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.

Πουλοπούλου-Εκμε Η. (2007), *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.

Σαρρής Ν. (2012), «Το θεσμικό πλαίσιο της καταπολέμησης των διακρίσεων», στο συλλογικό τόμο Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ. (επιμ.), *Καταπολέμηση των διακρίσεων: Τάσεις, προκλήσεις, πολιτικές*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Σαρρής Ν. (2009), «Οι αντιφατικές διαστάσεις της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο συλλογικό τόμο Βαρουξή Χ., Σαρρής Ν., Φραγκίσκου Α. (επιμ.), *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, εκδόσεις ΕΚΚΕ, σελ. 61-84.

Σαρρής Ν. (2008), «Θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο», Αθήνα, ΕΚΚΕ, Κείμενο Εργασίας 2008/18, σελ. 76.

Σιταρόπουλος Ν. (2004), «Η εξέλιξη της αρχής της "δίκαιης μεταχείρισης" των αλλοδαπών εργαζομένων στο υπό εξέλιξη ευρωπαϊκό δίκαιο», στο Παύλου Μ. και Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΕΜΟ, Κριτική.

Συνήγορος του Πολίτη (2011), «Ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών στην απασχόληση και τις εργασιακές σχέσεις», 2η Ειδική Έκθεση (Ιούνιος 2009 - Δεκέμβριος 2010), Αθήνα.

Συνήγορος του Πολίτη (2010), *Ο Συνήγορος του Πολίτη φορέας προώθησης της αρχής της ίσης μεταχείρισης 2009* http:// synigoros.gr

Τριανταφυλλίδου Α. (2009), *Η μετανάστευση στην Ενωμένη Ευρώπη*, Αθήνα, Κριτική.

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας (2013), *Επιχειρησιακό Σχέδιο Δράσης για την Καταπολέμηση της Ανασφάλιστης και Αδήλωτης Εργασίας- Άρτεμις.*

Χατζής Ν. (2007), *Αλλοδαποί*, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα.

Χρυσανθάκης Χ. (2010), *Καλλικράτης, Ο νέος νόμος για την αυτοδιοίκηση & την αποκεντρωμένη διοίκηση*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Γενικές αρχές της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής. Μια σύντομη ανασκόπηση[1]

*Ναταλία Σπυροπούλου**

1. Εισαγωγή

Στην Ελλάδα, η όποια μεταναστευτική πολιτική μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 περιοριζόταν σε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες και ενέργειες μικρής εμβέλειας, ενώ αφορούσε στο κύριο μέρος της την αποστολή Ελλήνων μεταναστών στο εξωτερικό και αργότερα την παλιννόστηση. Από τη δεκαετία του ΄90, όμως, παρατηρείται στροφή στην κατάσταση αυτή, με την Ελλάδα να βρίσκεται αντιμέτωπη με μία αθρόα εισροή μεταναστών που την μετατρέπει - μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα - από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών.

Η αλλαγή αυτή, γίνεται άμεσα ορατή και την επιστημονική κοινότητα και αυτό αντανακλάται -μεταξύ άλλων- στη βιβλιογραφία, καθώς πληθαίνουν οι μελέτες που επικεντρώνονται στην εισροή μεταναστών και ιδιαίτερα στα χαρακτηριστικά τους και τις επιπτώσεις τους στην ελληνική κοινωνία.

---

1. Σ΄αυτήν την επικαιροποιημένη έκδοση, το παρόν κείμενο στηρίζεται και σε πορίσματα που εξήχθηκαν στο πλαίσιο του έργου 4.1α./11 «Ανάπτυξη δικτύου συνεργασίας που θα συνδέει εκπροσώπους κρατών-μελών της Μεσογείου, που αντιμετωπίζουν ανάλογες με την Ελλάδα Προκλήσεις αναφορικά με την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών», Δράση 4.1/11 «Δημιουργία Δικτύων συνεργασίας για θέματα μετανάστευσης και ένταξης», Προτεραιοτότητα 4: «Ανταλλαγή εμπειριών, καλών πρακτικών και πληροφοριών για την ένταξη, μεταξύ των Κρατών - Μελών», Ετήσιο Πρόγραμμα 2011 που χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαικό Ταμείο Ένταξης (ΕΤΕ), μέσω κοινοτικών πόρων (75%) και εθνικών πόρων (25%) και υλοποιήθηκε από το Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, το ΕΚΚΕ και το ΕΛΙΑΜΕΠ.

*Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

Σήμερα, σχεδόν 23 χρόνια αργότερα, το ενδιαφέρον για τη μελέτη του φαινομένου της μετανάστευσης παραμένει στο επίκεντρο της επιστημονικής και ερευνητικής κοινότητας, καθώς η μετανάστευση στην Ελλάδα εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από μία σημαντική δυναμική. Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική, όπως αυτή φαίνεται να έχει διαμορφωθεί μέσα στην πορεία των τελευταίων 20 ετών, αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της.

2. Η έννοια της μεταναστευτικής πολιτικής

Η αναφορά στους στόχους και στο περιεχόμενο της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής δεν μπορεί να γίνει χωρίς τη διατύπωση ενός ορισμού για το τι εννοούμε όταν αναφερόμαστε στην έννοια της μεταναστευτικής πολιτικής. Στη βιβλιογραφία, η μεταναστευτική πολιτική ορίζεται συνοπτικά ως *«το φάσμα των πολιτικών και ενεργειών που αφορούν τόσο στην είσοδο, στην παραμονή, στις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των μεταναστών όσο και στους στόχους, στις προτεραιότητες, στις ανάγκες και στις πολιτικές και οικονομικές επιδιώξεις της χώρας υποδοχής»* (ΙΑΠΑΔ, 2002, σελ. 9). Η Μουσούρου (2003) διακρίνει τις χώρες υποδοχής, ανάλογα με την μεταναστευτική πολιτική που ακολουθούν, σε 5 ευρείες κατηγορίες:

1) Χώρες με πολιτική αφομοίωσης των μεταναστών (π.χ. ΗΠΑ)
2) Χώρες με πολιτική που αποβλέπει στη μετατροπή της κοινωνίας υποδοχής σε πολυπολιτισμική κοινωνία (π.χ. Σουηδία)
3) Χώρες με πολιτική μη αφομοίωσης, όπου οι μετανάστες αντιμετωπίζονται ως προσωρινή εργατική δύναμη (π.χ. Γερμανία)
4) Χώρες που χαρακτηρίζονται από αποικιοκρατικό παρελθόν (π.χ. Γαλλία) και
5) Χώρες αποστολής μεταναστών που μετατράπηκαν σε χώρες υποδοχής μεταναστών (χώρες νότιας Ευρώπης).

Οι Μπάγκαβος και Παπαδοπούλου (2003, σελ. 24) ορίζουν ως μεταναστευτική πολιτική *«το σύνολο των μέτρων και των υιοθετημένων κοινωνικών πρακτικών – σύμφωνα με δύο αναγκαίους και συμπληρωματικούς άξονες – οι οποίοι:*

– *Ρυθμίζουν και ελέγχουν την είσοδο, τη διαμονή και την απασχόληση των μη πολιτών μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων*

των μέτρων για ενθάρρυνση για επιστροφή ή προσωρινή διαμονή και για την καταπολέμηση της λαθρομετανάστευσης

– *Αντιμετωπίζουν τους ήδη εγκατεστημένους μεταναστευτικούς πληθυσμούς σε εθνικό έδαφος».*

Σύμφωνα με τους ίδιους, ο παραπάνω ορισμός είναι πολυδιάστατος και καταδεικνύει τη μεγάλη σημασία που έχει η άσκηση μεταναστευτικής πολιτικής, τόσο για την εξωτερική επιβεβαίωση της εθνικής κυριαρχίας ενός εθνικού κράτους, όσο και για την εσωτερική συνοχή μιας εθνικής κοινωνίας. Έτσι λοιπόν, ο πρώτος άξονας αντιστοιχεί στην καθαρή «μεταναστευτική πολιτική» μιας χώρας και έχει χαρακτήρα περισσότερο «κατασταλτικό», «αστυνομικό», «αμυντικό» και «απωθητικό» και άρα αρνητικό ως προς το περιεχόμενό του (να μην εισέλθουν…, να μην εγκατασταθούν…, να μην νομιμοποιηθούν…, να επιστρέψουν στις χώρες τους…), ενώ ο δεύτερος άξονας αντιστοιχεί στις λεγόμενες «πολιτικές ένταξης και ενσωμάτωσης» που έχουν χαρακτήρα κατ' αρχήν θετικό και τείνουν να δημιουργήσουν τις νομικές και τυπικές προϋποθέσεις σύγκλισης των μεταναστευτικών πληθυσμών με τους πολίτες μιας κοινωνίας.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η Σαμπατάκου (2010), όπου ορίζει ως ολοκληρωμένη μεταναστευτική πολιτική μία πολιτική που *«εστιάζει* ***στη ρύθμιση των ροών*** *της μετανάστευσης προς μία χώρα και τον έλεγχο των αλλοδαπών στη χώρα αυτή, και* ***στην ενσωμάτωση*** *των εγκατεστημένων μεταναστών»*. Η Σαμπατάκου αναφέρεται αναλυτικά στις δύο αυτές όψεις της μεταναστευτικής πολιτικής. Όσον αφορά στην «πολιτική ρύθμισης και ελέγχου της μετανάστευσης» επιχειρεί την ταξινόμηση των υφιστάμενων συστημάτων που επικρατούν στις χώρες στη βάση τριών κριτηρίων: 1) τη χρονική διάρκεια παραμονής των μεταναστών, 2) την επιλογή των μεταναστών βάσει ποιοτικών κριτηρίων και 3) τον χαρακτήρα και το επίπεδο άσκησης ελέγχου της νομιμότητας των μεταναστών. Στο πλαίσιο αυτό παρατίθενται οι επικρατέστερες ερμηνευτικές προσεγγίσεις των επιλογών «της πολιτικής ρύθμισης και ελέγχου της μετανάστευσης» και σχολιάζονται ως επιμέρους κατηγορίες: η μαρξιστική προσέγγιση, η προσέγγιση της εθνικής ταυτότητας, η συγκριτική/ εσωτερική πολιτική, η θεσμική προσέγγιση, η νεοφιλελεύθερη θεσμική προσέγγιση κλπ. Επιπλέον, αναφορά γίνεται στις επιμέρους κατηγορίες ελέγχων και στον τρόπο άσκησής τους. Όσον αφορά στη δεύτερη όψη της μεταναστευτικής πολιτικής

την *«πολιτική ενσωμάτωσης των εγκατεστημένων μεταναστών»* γίνεται εννοιολογική παρουσίαση της έννοιας της «ενσωμάτωσης», καθώς και μία κατηγοριοποίηση των πολιτικών ενσωμάτωσης που ακολουθούνται από τις διάφορες χώρες και της εξέλιξής τους.

3. Οι γενικές αρχές της ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής

Δεν αποτελεί αντικείμενο του εν λόγω κειμένου η αναφορά στην ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική. Ωστόσο, δεδομένης της δέσμευσης των κρατών-μελών στην ευρωπαϊκή πολιτική, παρακάτω παρουσιάζονται συνοπτικά οι γενικές αρχές της κοινής μεταναστευτικής πολιτικής, όπως αυτές διατυπώθηκαν σε Ανακοίνωση του 2008, καθώς και οι γενικές αρχές της ένταξης των μεταναστών που διατυπώθηκαν το 2004. Στην ανακοίνωση της 17ης Ιουνίου 2008 με τίτλο «Κοινή μεταναστευτική πολιτική: αρχές, ενέργειες και μέσα»[2] η Επιτροπή προτείνει 10 κοινές αρχές με συγκεκριμένες ενέργειες για την εφαρμογή τους, με βάση τις οποίες θα διατυπωθεί η κοινή ευρωπαϊκή πολιτική μετανάστευσης.

Οι **δέκα κοινές αρχές** βασίζονται στα ορόσημα που έθεσε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Τάμπερε το 1999, στο πρόγραμμα της Χάγης του 2004 και στην Παγκόσμια Προσέγγιση της Μετανάστευσης που εγκαινιάστηκε το 2005. Καθεμία από αυτές εκφράζεται συγκεκριμένα σε σειρά δράσεων που πρέπει να διεξαχθούν στο επίπεδο των κρατών μελών ή της Ε.Ε. Οι αρχές αυτές καλύπτουν το ευρύ φάσμα των μεταναστευτικών πολιτικών και ομαδοποιούνται στους τρεις βασικούς άξονες, δηλαδή την ευημερία, την αλληλεγγύη και την ασφάλεια, ως εξής:

Ευημερία και μετανάστευση:

1. Σαφείς κανόνες και ισότιμοι όροι.
2. Αντιστοίχιση δεξιοτήτων και αναγκών.
3. Η ένταξη αποτελεί το κλειδί της επιτυχούς μετανάστευσης.

---

2. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβουλιο, την Ευρωπαϊκη Οικονομικη και Κοινωνικη Επιτροπη και την Επιτροπη των Περιφερειων - Μία κοινή μεταναστευτική πολιτική για την Ευρώπη: Αρχές, ενέργειες και μέσα {SEC(2008) 2026} {SEC(2008) 2027} /* COM/2008/0359 τελικό */, στο: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52008DC0359:EL:NOT

Αλληλεγγύη και μετανάστευση:

4. Διαφάνεια, εμπιστοσύνη και συνεργασία.
5. Αποτελεσματική και συνεκτική χρήση των διαθέσιμων μέσων.
6. Σύμπραξη με τις τρίτες χώρες.

Ασφάλεια και μετανάστευση:

7. Πολιτική θεωρήσεων που εξυπηρετεί τα συμφέροντα της Ευρώπης.
8. Ολοκληρωμένη διαχείριση των συνόρων.
9. Εντατικοποίηση των ενεργειών για την καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης και μηδενική ανοχή απέναντι στην εμπορία ανθρώπων.
10. Βιώσιμες και αποτελεσματικές πολιτικές επιστροφής προσφύγων.

4. Κοινές βασικές αρχές των πολιτικών ένταξης μεταναστών

Στο πλαίσιο των συμπερασμάτων του Συμβουλίου το 2004, τα κράτη μέλη ενέκριναν έντεκα κοινές βασικές αρχές για την πολιτική ένταξης των μεταναστών.[3] Αυτές είναι οι εξής:

1. Η ένταξη είναι μια δυναμική, αμφίδρομη διαδικασία αμοιβαίας προσαρμογής από όλους τους μετανάστες και τους κατοίκους των κρατών μελών.
2. Η ένταξη συνεπάγεται σεβασμό των βασικών αρχών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
3. Η απασχόληση είναι βασικό στοιχείο της διαδικασίας ένταξης και κατέχει κεντρική θέση στη συμμετοχή των μεταναστών, στη συνεισφορά των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής και στην προβολή της εν λόγω συνεισφοράς.
4. Οι βασικές γνώσεις της γλώσσας, της ιστορίας και των θεσμών της κοινωνίας υποδοχής είναι απαραίτητες για την ένταξη· η παροχή της δυνατότητας στους μετανάστες να αποκτήσουν τις βασικές αυτές γνώσεις είναι καθοριστικής σημασίας για την επιτυχία της ένταξης.

---

3. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Κοινές Βασικές Αρχές για την Ένταξη των Μεταναστών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Νοέμβριος 2004, 13973/04, EU DG H1.

5. Οι προσπάθειες στον τομέα της εκπαίδευσης είναι καθοριστικής σημασίας για την προετοιμασία των μεταναστών, και ιδίως των κατιόντων τους, ώστε να γίνουν πιο επιτυχημένοι και να συμμετέχουν πιο ενεργά στην κοινωνία.
6. Η πρόσβαση των μεταναστών στους θεσμούς, καθώς και στα δημόσια και τα ιδιωτικά αγαθά και τις υπηρεσίες, σε ισότιμη βάση με τους πολίτες της χώρας υποδοχής και χωρίς διακρίσεις αποτελεί καθοριστικό θεμέλιο για καλύτερη ένταξη.
7. Η συχνή αλληλεπίδραση μεταξύ μεταναστών και πολιτών του κράτους μέλους συνιστά θεμελιώδη μηχανισμό ένταξης. Τα κοινά φόρα, ο διαπολιτισμικός διάλογος, η εκπαίδευση σχετικά με τους μετανάστες και τους πολιτισμούς των μεταναστών και η αναβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης στο αστικό περιβάλλον βελτιώνουν τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ μεταναστών και πολιτών του κράτους μέλους.
8. Η πρακτική διαφορετικών πολιτισμών και θρησκειών κατοχυρώνεται στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και πρέπει να προστατεύεται, εκτός εάν οι πρακτικές βρίσκονται σε σύγκρουση με άλλα απαραβίαστα ευρωπαϊκά δικαιώματα ή με το εθνικό δίκαιο.
9. Η συμμετοχή των μεταναστών στη δημοκρατική διαδικασία και στη διαμόρφωση πολιτικών και μέτρων ένταξης, ιδίως σε τοπικό επίπεδο, υποστηρίζει την ένταξή τους.
10. Η ενσωμάτωση των πολιτικών και των μέτρων ένταξης σε όλους τους συναφείς τομείς πολιτικής και σε όλα τα επίπεδα της κυβέρνησης και τις δημόσιες υπηρεσίες είναι σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση και στην εφαρμογή της δημόσιας πολιτικής.
11. Η ανάπτυξη σαφών στόχων, δεικτών και μηχανισμών αξιολόγησης είναι αναγκαία για την προσαρμογή της πολιτικής, την αξιολόγηση της προόδου της ένταξης και την αποτελεσματικότερη ανταλλαγή πληροφοριών.

5. Η μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα

Πολλά επιστημονικά κείμενα, βιβλία και άρθρα επικεντρώνονται σε επιμέρους πτυχές και διαστάσεις της ελληνικής μεταναστευτικής πο-

λιτικής ή εμμέσως αναφέρονται σ' αυτή. Ωστόσο, η βιβλιογραφία που διαπραγματεύεται καθ' ολοκληρία με την εξέλιξη της μεταναστευτικής πολιτικής από το 1990 μέχρι σήμερα είναι μάλλον περιορισμένη. Αυτή παρουσιάζεται παρακάτω με χρονολογική σειρά από την πλέον πρόσφατη στην παλαιότερη.

Οι Κασίμης Χ. και Παπαδόπουλος Α. (2012) παρουσιάζουν επιγραμματικά την πορεία της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής από το 1997 μέχρι το 2010, ενώ ο Καλοφώλιας (2011) περιγράφει με συνοπτικό τρόπο τη μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Ιταλίας. Μεταξύ άλλων, αναφέρεται στο νομοθετικό πλαίσιο της κάθε χώρας και στις βασικές πολιτικές κοινωνικής ένταξης, ενώ, επιπλέον, παρουσιάζει στοιχεία από έρευνες κοινής γνώμης σε κάθε μία από τις χώρες για τη στάση τους απέναντι σε ζητήματα μεταναστευτικής πολιτικής.

Η Τριανταφυλλίδου (2010α) επιχειρεί την αποτύπωση των γενικών αρχών της μεταναστευτικής πολιτικής μέσα από την παρουσίαση των βασικών νόμων και προγραμμάτων νομιμοποίησης από το 1991 μέχρι και το 2007, ενώ εστιάζει στη διερεύνηση του ρόλου των πολιτικών φορέων της χώρας στη διαμόρφωση της πολιτικής. Η Τριανταφυλλίδου διακρίνει τη μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα σε τρεις επιμέρους περιόδους (1991-2001, 2001-2005 και 2005-2010). Στην «πρώιμη περίοδο» της μεταναστευτικής πολιτικής, το κράτος παρακολουθεί τη μετανάστευση να εξελίσσεται χωρίς να προβαίνει σε ολοκληρωμένα μέτρα διαχείρισης του φαινομένου. Στη δεύτερη περίοδο, την οποία η συγγραφέας αποκαλεί περίοδο «ενηλικίωσης», το κράτος αναγνωρίζει πλέον και επίσημα τον μακρόχρονο χαρακτήρα της μετανάστευσης στην Ελλάδα, ενώ κατά την τρίτη περίοδο «ωρίμασης (;)» η Ελλάδα αποδέχεται το γεγονός ότι πρέπει να δράσει ως χώρα υποδοχής και επιχειρεί τη χάραξη ολοκληρωμένων πολιτικών διαχείρισης της μετανάστευσης και ένταξης των μεταναστών. Επιπλέον, η ίδια αναφέρεται συνοπτικά και στα προβλήματα της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής (Τριανταφυλλίδου, 2010β) αναδεικνύοντας κάποια από τα αρνητικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών πολιτικών, όπως είναι για παράδειγμα η έλλειψη διαδικασιών συλλογικής διαπραγμάτευσης στο σχεδιασμό επιμέρους μέτρων της μεταναστευτικής πολιτικής, λόγω της περιορισμένης δυνατότητας εκπροσώπησης των μεταναστών. Επιπλέον, προχωρά στη διατύπωση

συγκεκριμένων προτάσεων για την ελληνική μεταναστευτική πολιτική. Πιο αναλυτικά, η Τριανταφυλλίδου προτείνει την επικέντρωση της μεταναστευτικής πολιτικής στην υιοθέτηση ενεργητικών (pro-active) πολιτικών απασχόλησης για τους μετανάστες, στην ανάπτυξη διμερών και εξωτερικών σχέσεων με τις χώρες προέλευσης των μεταναστών, στην αναδιοργάνωση των μέτρων ελέγχου της μη νόμιμης μετανάστευσης, στην εξασφάλιση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για όλους τους μετανάστες και στην προώθηση της ένταξής τους στο πολιτικό σύστημα. Η Τριανταφυλλίδου έχει ασχοληθεί και στο παρελθόν αναλυτικά με την παρουσίαση της εξέλιξης της μεταναστευτικής πολιτικής μέχρι και τον νόμο του 2005 (Τριανταφυλλίδου, 2005). Μάλιστα, η βιβλιογραφία του 2010 αποτελεί ουσιαστικά μία επικαιροποιημένη εκδοχή του έργου αυτού.

Η Μαυροδή (2008) επιχειρεί μία κριτική επισκόπηση της μεταναστευτικής πολιτικής για την περίοδο 1990-2005. Μέσα από τη σύγκριση της μεταναστευτικής πολιτικής που εφαρμόστηκε στις δύο διακριτές ομάδες των ομογενών και αλλογενών μεταναστών, θέτει σε αμφισβήτηση την ευρεία παραδοχή ότι η καθυστέρηση και τα προβλήματα που παρουσίαζε η μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα μέχρι τότε ήταν το αποτέλεσμα της έλλειψης εμπειρίας ως χώρας υποδοχής. Υποστηρίζει ότι, παρά την έλλειψη εμπειρίας όσον αφορά τη διαχείριση της μετανάστευσης, το ελληνικό κράτος υιοθέτησε ταχύτατα μέτρα πολιτικής για την διευκόλυνση της εισόδου και της παραμονής των ομογενών μεταναστών στην Ελλάδα, ενώ για τους αλλοδαπούς μετανάστες η καθυστέρηση στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση μέτρων μεταναστευτικής πολιτικής ήταν ουσιαστικά αποτέλεσμα του στόχου της μεταναστευτικής πολιτικής για «μηδενική μετανάστευση» μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1990. Από το 2005 και έπειτα, παρατηρεί, ωστόσο, μία στροφή στη μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδας που συμβαδίζει με τις επιταγές της ευρωπαϊκής πολιτικής και αφορά, από την μία πλευρά, την αποτελεσματικότερη περιφρούρηση των συνόρων και τον αυστηρότερο έλεγχο των νέων μεταναστευτικών εισροών, αλλά, από την άλλη πλευρά, και την προώθηση της κοινωνικής ένταξης και τη διασφάλιση των δικαιωμάτων και της ασφάλειας των μεταναστών που βρίσκονται στην Ελλάδα.

Οι Μπάγκαβος και Καψάλης Α (2008) αναλύουν το πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα από το 1990 έως και το

2007. Τα κύρια συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση του σχεδιασμού και της εφαρμογής των νόμων που διαμορφώνουν τις γενικές αρχές της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα είναι ότι, παρά τις νομοθετικές παρεμβάσεις που αποσκοπούσαν, κυρίως μετά το 2001, στη ρύθμιση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες στην Ελλάδα, αυτά δεν έχουν αντιμετωπιστεί μέχρι σήμερα, αλλά παραμένουν σε γενικές γραμμές τα ίδια από τη δεκαετία του 1990, όταν δηλαδή ξεκίνησε η μαζική είσοδος μεταναστών στην Ελλάδα. Το κύριο πρόβλημα της μεταναστευτικής πολιτικής της Ελλάδας, σύμφωνα με τους ίδιους, είναι ότι εξακολουθεί να μην εξασφαλίζει στους μετανάστες νόμιμους τίτλους διαμονής, μέσω της νομοθετικής σύνδεσης της νομιμότητας των μεταναστών με την απόδειξη κατοχής ενός συγκεκριμένου αριθμού ενσήμων από την απασχόληση. Αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής είναι ότι μεγάλος αριθμός μεταναστών καταλήγει να βρίσκεται σε μία κατάσταση μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας. Οι συνέπειες αυτής της κατάστασης έχουν αντίκτυπο στην ομαλή κοινωνική ένταξη των μεταναστών και, κυρίως, στην ισότιμη αντιμετώπιση της δεύτερης γενιάς μεταναστών από το κράτος που «εξακολουθεί να τους θεωρεί και να τους αντιμετωπίζει ως οικονομικούς μετανάστες».[4]

Τέλος, οι Μπάγκαβος και Παπαδοπούλου (2003) στο κείμενο εργασίας τους με τίτλο «*Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*» επιχειρούν μια καταγραφή των μεταναστευτικών πολιτικών στην Ε.Ε. και στην Ελλάδα. Όσον αφορά την ελληνική μεταναστευτική πολιτική, γίνεται συνοπτική περιγραφή των πολιτικών της Ελλάδας ως χώρας αποστολής και κατόπιν αναφέρονται στις πολιτικές ως χώρας υποδοχής, όπως αυτές αντικατοπτρίζονται στους νόμους του 1991 και του 2001.

Παρακάτω παρουσιάζεται η βιβλιογραφία για την ελληνική μεταναστευτική πολιτική ταξινομημένη σε τρεις επιμέρους περιόδους (βλ. Τριανταφυλλίδου 2010α).

4. Μπάγκαβος και Καψάλης Α., (2008), σελ. 92.

6. Οι τρεις περίοδοι της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα

Η πρώτη περίοδος της μεταναστευτικής πολιτικής αναφέρεται χρονικά στη δεκαετία 1991-2000. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, **η μεταναστευτική πολιτική την πρώτη αυτή περίοδο στόχευε στον περιορισμό της μετανάστευσης**, υιοθετούσε δηλαδή μία «περιοριστική προσέγγιση» για τη μετανάστευση ή αλλιώς αποσκοπούσε στη «μηδενική μετανάστευση». Με το Νόμο 1975/1991 γίνεται αυστηρότερος ο έλεγχος των συνόρων, ενώ οι επιμέρους διατάξεις του νόμου οδηγούν στην αναπαραγωγή και στη διατήρηση της παράνομης μετανάστευσης. Με άλλα λόγια, από τη βιβλιογραφία προκύπτει ότι κατά την πρώτη περίοδο της μεταναστευτικής πολιτικής, οι μετανάστες αντιμετωπίζονται με αποσπασματικό και αναποτελεσματικό τρόπο, καθώς θεωρούνται φθηνό εργατικό δυναμικό με προσωρινή παρουσία στη χώρα και όχι πολίτες με δικαιώματα. Στο νόμο δεν υπάρχει καμία πρόβλεψη για την εξασφάλιση βασικών δικαιωμάτων στους μετανάστες και για την προώθηση της κοινωνικής τους ένταξης.

Όσον αφορά τη δεύτερη περίοδο της μεταναστευτικής πολιτικής, με την ψήφιση του νόμου 2910/2001 **επιχειρείται μια πιο ολοκληρωμένη διαχείριση του μεταναστευτικού φαινομένου**, ενώ εισάγονται και κάποια στοιχεία για την προώθηση της κοινωνικής ένταξης. Ωστόσο, παρόλο που εγκαταλείπεται η προηγούμενη αντίληψη της αντιμετώπισης των μεταναστών με κατασταλτικά μέσα και γίνονται κάποιες -έστω βασικές- ρυθμίσεις για την κοινωνική τους ένταξη, η ρύθμιση της νομιμότητας της παραμονής των μεταναστών εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από περιορισμούς, αποκλεισμούς, αστυνόμευση και έλεγχο.

Σύμφωνα με τον Martin Baldwin-Edwards (2004), η μεταναστευτική πολιτική που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα δεν ήταν ρεαλιστική διότι δεν έλαβε υπόψη της τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα. Ως εκ τούτου δε δημιούργησε τις προϋποθέσεις εκείνες για να εξασφαλιστεί η νόμιμη μετανάστευση και η νόμιμη απασχόληση των μεταναστών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλοί νόμιμοι μετανάστες να βρεθούν στην παρανομία και να στραφούν για απασχόληση στην παραοικονομία.

Τέλος, όσον αφορά την τρίτη περίοδο εξακολουθεί να παρατηρείται μία αντίφαση ως προς τους στόχους της μεταναστευτικής πολιτικής,

ενώ παραμένει το χαρακτηριστικό της εκ των υστέρων παρέμβασης για την υιοθέτηση ρυθμίσεων που αφορούν την είσοδο και την ένταξη των μεταναστών. Οι νόμοι 3386/2005 και 3536/2007, παρότι εισήγαγαν κάποιες θετικές ρυθμίσεις για τους μετανάστες, παράλληλα, απαιτούσαν την πλήρωση μίας σειράς προϋποθέσεων, οι οποίες ακύρωναν, στην ουσία, το πνεύμα και τον στόχο των νόμων. Το ίδιο ισχύει και με το Ν. 3838/2010 ο οποίος έκανε ένα σημαντικό βήμα προς την κοινωνική ένταξη των μεταναστών προβλέποντας την απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας σε μετανάστες «δεύτερης γενιάς», η οποία, ωστόσο, εν τέλει κρίθηκε αντισυνταγματική από το Συμβούλιο της Επικρατείας.

6.1 Η μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1990 (Ν. 1975/1991)

Η πρώτη περίοδος της μεταναστευτικής πολιτικής ξεκινά ουσιαστικά με την ψήφιση του νόμου 1975/1991 με τίτλο «Είσοδος - έξοδος, παραμονή, εργασία, απέλαση αλλοδαπών, διαδικασία αναγνώρισης αλλοδαπών προσφύγων και άλλες διατάξεις». Είναι ο πρώτος νόμος μετά το 1929 (Ν. 4310/1929) που επιχειρεί να διαχειριστεί την είσοδο των μεταναστών μέσα από την εφαρμογή συγκεκριμένης μεταναστευτικής πολιτικής. Ο νόμος 1975/1991 απέβλεπε κυρίως στον περιορισμό της μετανάστευσης, στον αυστηρότερο έλεγχο των συνόρων και στην απέλαση όλων των παράτυπων μεταναστών από την ελληνική επικράτεια. Με άλλα λόγια, η μεταναστευτική πολιτική κατά την πρώτη περίοδο δεν προχώρησε σε πολιτικές και μέτρα προκειμένου να διαχειριστεί την κατάσταση με τέτοιο τρόπο ώστε να προωθήσει τη νόμιμη είσοδο και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και οικονομία (Αμίτσης Γ, Λαζαρίδη Γ., 2001).

Σύμφωνα με τον Γεωργούλα (2003), το ελληνικό κράτος, ειδικά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990, όχι μόνο ήταν απροετοίμαστο ή δεν γνώριζε το πρόβλημα στις πραγματικές του διαστάσεις, αλλά με τη μεταναστευτική πολιτική που εφάρμοσε με τον Νόμο 1975/1991 δημιούργησε διάφορα προβλήματα τα περισσότερα από τα οποία συνδέονταν άμεσα με την παράνομη μετανάστευση. Έτσι, λοιπόν, ενθαρρύνοντας την εισροή εργατικού δυναμικού και ταυτόχρονα μειώνοντας τον αριθμό των αδειών εργασίας, το κράτος δημιούργησε και ταυτόχρονα συντηρούσε την παράνομη μετανάστευση.

Ο Γεωργούλας, ο οποίος επιχειρεί μια κριτική επισκόπηση του νομικού πλαισίου της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής του 20ου αιώνα, συγκρίνει τους δύο ελληνικούς νόμους για την μετανάστευση του 20ού αιώνα (1929 και 1991) και υποστηρίζει ότι οι 2 αυτοί νόμοι -που σηματοδοτούν την αρχή και το τέλος του 20ου αιώνα- εμφανίζουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Καταλήγει δε στη διαπίστωση ότι τα γενικά στοιχεία του μοντέλου της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα τον 20ο αιώνα είναι:

- η προσωρινότητα της παραμονής του αλλοδαπού,
- η αντιμετώπιση αυτού ως εργάτη και όχι ως πολίτη, και μάλιστα με προσφορά θέσεων εργασίας κοινωνικά ανεπιθύμητων,
- η αδιαφορία για την ανάπτυξη δικτύων κοινωνικής προστασίας,
- η έμφαση στην κατασταλτική πολιτική,
- η πρωτοκαθεδρία των φορέων του επίσημου κοινωνικού ελέγχου για την αντιμετώπιση ενός κοινωνικού προβλήματος, και
- η αναπαραγωγή και διατήρηση της παράνομης μετανάστευσης.

Στη βάση των παραπάνω υποστηρίχθηκε ότι με το νόμο του 1991 η ελληνική μεταναστευτική πολιτική αντιμετώπισε τους μετανάστες ως φθηνό εργατικό δυναμικό και όχι ως πολίτες με δικαιώματα, με αποτέλεσμα να μην έχουν δυνατότητα πρόσβασης σε δίκτυα και θεσμούς κοινωνικής πολιτικής. Ο Γεωργούλας (2001, σελ. 217) υποστηρίζει ότι η μεταναστευτική πολιτική εκείνης της περιόδου ήταν αποτυχημένη διότι στερούνταν κοινωνικής νομιμοποίησης.

Σύμφωνα με την Τριανταφυλλίδου (2010α και 2005), κατά τη δεκαετία του 1990, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική χαρακτηρίστηκε από άρνηση όσον αφορά την εισροή μεταναστών στη χώρα, αφού ο νόμος του 1991 καθιστούσε σχεδόν ανέφικτη την είσοδο και εγκατάσταση ξένων στη χώρα με σκοπό την εργασία. Επιπλέον, βασικό εργαλείο της μεταναστευτικής πολιτικής την περίοδο 1992 - 1995 αποτέλεσαν οι μαζικές απελάσεις, οι οποίες φαίνεται ότι είχαν διττό στόχο. Από τη μία πλευρά, αποσκοπούσαν στον εκφοβισμό των μεταναστών (κυρίως Αλβανών) ώστε να αποθαρρυνθεί η είσοδος και η διαμονή τους στην Ελλάδα, από την άλλη πλευρά, αποσκοπούσαν στην ευνοϊκότερη μεταχείριση της ελληνικής μειονότητας από την αλβανική κυβέρνηση. Η Τριανταφυλλίδου υποστηρίζει ότι η απουσία μακροπρόθεσμου σχεδιασμού μεταναστευτικής πολιτικής και πολιτικών ενσωμάτωσης των μεταναστών την περίοδο της δεκαετίας του

1990 οφείλονταν στους φόβους της περιόδου εκείνης για την εδαφική ακεραιότητα, την περιφερειακή σταθερότητα και την εξωτερική πολιτική της χώρας σε συνδυασμό βέβαια με μία γενικότερη έλλειψη εμπειρίας σε θέματα υποδοχής των μεταναστών.

6.2 Η μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα κατά τη δεύτερη περίοδο (Ν. 2910/2001)

Η δεύτερη προσπάθεια σχεδιασμού μίας μεταναστευτικής πολιτικής γίνεται το 2001 με τη θέσπιση του Νόμου 2910/2001 με τίτλο «Είσοδος και παραμονή αλλοδαπών στην ελληνική επικράτεια. Κτήση της ελληνικής ιθαγένειας με πολιτογράφηση κι άλλες διατάξεις». Ο Ν. 2910/2001 στόχευε στην εγκατάλειψη της «λογικής αστυνόμευσης» που χαρακτήριζε τον προηγούμενο νόμο και στην αντιμετώπιση του φαινομένου της μετανάστευσης με μια πιο σφαιρική και σύγχρονη αντίληψη για το ρόλο των μεταναστών στην Ελληνική οικονομία και κοινωνία (Μπάγκαβος και Παπαδοπούλου, 2003).

Ο νόμος επιχείρησε να ρυθμίσει ζητήματα που θα διευκόλυναν την ένταξη των μεταναστών, όπως ήταν η έκδοση κάρτας παραμονής και εργασίας, η επαγγελματική επιμόρφωση και η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, η είσοδος στην αγορά εργασίας, η κοινωνική πολίτικη και η ένταξη στο εκπαιδευτικό σύστημα των παιδιών των μεταναστών (Σαρρής, 2008, σελ. 26). Όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία, ο νόμος αυτός αποτελεί για την Ελλάδα την πρώτη ίσως ολοκληρωμένη –ως προς τις προθέσεις για τη συνολική διαχείριση του «προβλήματος»- παρέμβαση στο τομέα της μεταναστευτικής πολιτικής (Μπάγκαβος και Παπαδοπούλου, 2003, Παύλου, 2004).[5] Παρ' όλα αυτά εξακολουθεί να ασκείται κριτική για τις ελλείψεις στις πολιτικές ισότιμης ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και στην εξασφάλιση της προστασίας των δικαιωμάτων τους. Διότι, όπως αναφέρεται, παρόλο που εξαλείφεται η «λογική αστυνόμευσης» του προηγούμενου νόμου, παραμένουν οι στόχοι της ελεγχόμενης μετανάστευσης και της ρύθμισης της αγοράς εργασίας μέσω της καταπολέμησης της παράνομης μετανάστευσης, ενώ εντάσσονται πλέον σε μια λογική αντιμετώπισης των μεταναστών ως «επισκεπτών εργατών» (Μπάγκαβος και Παπαδοπούλου, 2003).

5. Παύλου, σελ. 66, Μπάγκαβος και Παπαδοπούλου, σελ. 104.

Στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής της περιόδου αυτής, οι Αμίτσης Γ. και Λαζαρίδη Γ. (2001) διατυπώνουν μια σειρά από αρχές, για να ληφθούν υπόψη από τους υπεύθυνους χάραξης της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής. Οι αρχές αυτές επιγραμματικά είναι: α) η αναγνώριση των δικαιωμάτων των μεταναστών και η εγγύηση από το κράτος της αρχής της ίσης μεταχείρισης, β) η προσαρμοστικότητα των μέτρων και των παρεμβάσεων σε επιμέρους γ) η διασφάλιση της συμμετοχής των ίδιων των μεταναστών στην υλοποίηση της μεταναστευτικής πολιτικής, και δ) η δημιουργία μηχανισμών παρακολούθησης και αξιολόγησης των εφαρμοζόμενων μέτρων μεταναστευτικής πολιτικής (Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ., 2001, σελ. 57-58).

Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος της μεταναστευτικής πολιτικής, αυτό της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών, λήφθηκε και η πρωτοβουλία από την κυβέρνηση για την εκπόνηση ενός «Επιχειρησιακού Προγράμματος για τους Μετανάστες» το 2002. Το πρόγραμμα θα περιλάμβανε μέτρα για την προώθηση της κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών μέσα από την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, την παροχή περίθαλψης και υγείας κλπ. Παρά τις εξαγγελίες, τελικά δεν προχώρησε η υλοποίησή του προγράμματος και μόνο ορισμένα επιμέρους τμήματά του εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο άλλων προγραμμάτων και θεσμικών ρυθμίσεων. Τα αποτελέσματα από τις μεμονωμένες αυτές δράσεις ήταν μάλλον πολύ περιορισμένα και δεν είχαν κάποιο σοβαρό αντίκτυπο στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Στο ίδιο πλαίσιο διατυπώνεται και η άποψη ότι παρά τις προσπάθειες του Νόμου του 2001 «..*η αποσπασματικότητα, η αναντιστοιχία εκφρασμένης πολιτικής βούλησης και εφαρμοζόμενων πρακτικών, η αναποτελεσματικότητα, η αντιφατικότητα, η γραφειοκρατία, η έλλειψη συντονισμού και οι δυσλειτουργίες στις μέχρι τώρα ασκούμενες πολιτικές από το Ελληνικό Κράτος, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων είναι σε πλήρη αντίθεση με τις αρχές που πρέπει να διέπουν την λειτουργία μιας ευνομούμενης σύγχρονης και κοινωνικά δίκαιης πολιτείας*» (ΙΑΠΑΔ, 2002, σελ. 9).

Τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο συνδέεται η ελληνική μεταναστευτική πολιτική και την επίδρασή της με το φαινόμενο της παράνομης μετανάστευσης μέχρι το 2005 μελετούν οι Κανελλόπουλος κ.ά. (2006). Μεταξύ άλλων, αναφέρεται ότι η Ελλάδα δεν έχει καταφέρει να αναπτύξει μία μακροχρόνια και βιώσιμη μεταναστευτική πολιτική ούτε και έχει εφαρμόσει ένα σταθερό και επίσημο σύστημα

εισροής μεταναστών. Καταλήγουν δε στο συμπέρασμα ότι είναι απαραίτητη η εφαρμογή μίας μεταναστευτικής πολιτικής που θα μειώνει όσο το δυνατόν τη παράνομη μετανάστευση, λαμβάνοντας υπόψη την τρέχουσα έκταση και τις αιτίες της, η οποία θα πρέπει να συμπεριλάβει από τη μία πλευρά μέτρα νομιμοποίησης και ένταξης των παράνομα διαμενόντων μεταναστών τρίτων χωρών στην Ελλάδα και από την άλλη να προσδιορίσει και να εφαρμόζει τις προϋποθέσεις εισόδου και παραμονής αλλοδαπών στη χώρα.[6]

Μία διαφορετική όψη της μεταναστευτικής πολιτικής μελετούν οι Καψάλης Α. και Λινάρδος-Ρυλμόν Π. (2005), οι οποίοι επιχειρούν ένα κριτικό απολογισμό της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής από τη σκοπιά των συνδικάτων. Σε σχέση με τη μεταναστευτική πολιτική, υποστηρίζεται ότι ο νόμος 2910/2001 χαρακτηριζόταν από υπερβολική αυστηρότητα των νόμιμων μηχανισμών ελέγχου της εισροής μεταναστών, ενώ μετέτρεψε τη διαδικασία «νομιμοποίησης» σε μηχανισμό απώθησης των μεταναστών, είτε λόγω της αυστηρότητας των κριτηρίων, είτε λόγω των σοβαρών ελλείψεων της διοικητικής μηχανής. Καταλήγουν δε στο συμπέρασμα ότι η μόνη μεταναστευτική πολιτική που υλοποιήθηκε στην Ελλάδα ήταν αυτή που στόχευε στην εξασφάλιση της ζήτησης για φτηνή και αδήλωτη εργασία (Α. Καψάλης, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, 2005, σ. 13).

Ενώ, ο Παύλου (2004) ασκεί κριτική στην ελληνική μεταναστευτική πολιτική αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι *«Η Ελλάδα [..] ακολούθησε μία αποσπασματική, μη διακηρυγμένη και ανεπαρκή πολιτική, καταλήγοντας μοιραία σε αδιαφανείς διαδικασίες, αντικρουόμενους κανόνες και διαφθορά, ακριβώς επειδή οι νόμιμες διαδικασίες που υφίστανται δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα και τις ανάγκες της αγοράς. Τα προηγούμενα οδήγησαν τέλος σε μία σειρά μέτρων νομιμοποίησης που αποτέλεσαν την de facto ελληνική μεταναστευτική πολιτική».* Καταλήγει δε στη διαπίστωση ότι *«μετά από 10 και πλέον έτη διαρκών μεταναστευτικών ροών και αποφασιστικής συμβολής των μεταναστών στη διάσωση και την ανάπτυξη οικονομιών [...] η επιλογή της (αντι) μεταναστευτικής πολιτικής ή της απουσίας της δε μπορεί παρά να θεωρηθεί ως συνειδητή στρατηγική».* (Παύλου, 2004, σελ. 70).

6. Κανελλόπουλος κ.ά., 2006, σελ. 117.

Στο ίδιο πνεύμα και η Τριανταφυλλίδου αναφερόμενη στην ελληνική μεταναστευτική πολιτική που έχει εφαρμοσθεί μέχρι το 2005, διαπιστώνει ότι αυτή χαρακτηρίζεται από μια σχετική υστέρηση και ότι περιορίζεται σε μια εκ των υστέρων αποσπασματική προσπάθεια επίλυσης προβλημάτων που έχουν ήδη παγιωθεί στην ελληνική κοινωνία. (Τριανταφυλλίδου, 2005, σελ. 13)

6.3 Η μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα κατά την τρίτη περίοδο (Ν.3386/2005)

Η τρίτη περίοδος της μεταναστευτικής πολιτικής ξεκινά με τον νόμο 3386/2005 «Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια», ο οποίος επιχειρεί την ενσωμάτωση των Οδηγιών από την Ευρωπαϊκή Ένωση σχετικά με το δικαίωμα της οικογενειακής επανένωσης και με το καθεστώς των επί μακρόν διαμένοντων. Επιπλέον, ο νόμος δίνει τη δυνατότητα νομιμοποίησης σε συγκεκριμένες κατηγορίες μεταναστών που μπορούσαν να αποδείξουν την παρουσία τους στη χώρα πριν την 31-12-2004. Στη συνέχεια ο Ν. 3536/2007 επιχείρησε τη βελτίωση του Ν. 3386/2005 μέσα από τη διόρθωση κάποιων προβληματικών ρυθμίσεων και την προσθήκη κάποιων άλλων. Παρά τις θετικές ρυθμίσεις των δύο νόμων, φαίνεται ότι για άλλη μία φορά οι προϋποθέσεις και οι διαδικασίες που απαιτούνταν τις καθιστούσαν στην ουσία προβληματικές και μη εφαρμόσιμες.

Ο Καψάλης (2007) επιχειρώντας την αξιολόγηση της μεταναστευτικής πολιτικής της περιόδου 2005-2007 ασκεί κριτική στον Ν. 3386/2005, υποστηρίζοντας ότι παρόλο που στόχευε στην επίλυση του συνόλου των προβλημάτων των μεταναστών, τελικά δεν διαφοροποιήθηκε ιδιαίτερα από τον Ν. 2910/2001 (στην ουσία και στο πνεύμα) και δεν κατάφερε να συμβάλλει στην ομαλοποίηση των διαδικασιών για τη νομιμοποίηση των μεταναστών και στην προώθηση της κοινωνικής τους ένταξης. Αντιθέτως, οι ρυθμίσεις του νόμου, ιδιαίτερα όσον αφορά τη διαδικασία και τις προϋποθέσεις νομιμοποίησης ήταν τόσο δυσλειτουργικές και αναποτελεσματικές που πολύ σύντομα ένας νέος νόμος (Ν. 3536/2007) θεσπίστηκε για τον *εξοβελισμό και των τελευταίων γραφειοκρατικών αγκυλώσεων, την επίλυση όλων των προβλημάτων που δεν οφείλονται σε υπαίτια συμπεριφορά των*

μεταναστών και τέλος, την διευκόλυνση της κοινωνικής τους ένταξης (ό.π. Καψάλης, 2007, σελ. 9). Ωστόσο, ούτε ο νόμος του 2007 εκπλήρωσε τους στόχους του. Ο Καψάλης καταλήγει με τη διαπίστωση ότι στην Ελλάδα *«ακόμα δεν έχουν τεθεί στέρεες βάσεις για μια ολοκληρωμένη μεταναστευτική πολιτική με μακροχρόνιο σχεδιασμό και με ευρεία κοινωνική συναίνεση»* (Καψάλης, 2007, σελ. 13). Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η Τριανταφυλλίδου (2010α, σελ. 124), υποστηρίζοντας ότι ο χαρακτήρας της μεταναστευτικής πολιτικής παρέμεινε βραχυπρόθεσμος και μετά το 2004, ενώ οι πολιτικές ενσωμάτωσης των μεταναστών εξακολούθησαν να μη βρίσκονται στις προτεραιότητες των ελληνικών κυβερνήσεων με αποτέλεσμα να μένουν συνήθως στη φάση του σχεδιασμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η περίπτωση της ενσωμάτωσης των Ευρωπαϊκών Οδηγιών, η εφαρμογή των οποίων στην πράξη κρίθηκε ανεπαρκής.

Ο Καψάλης (2012), προσεγγίζοντας κριτικά την ελληνική μεταναστευτική πολιτική στο πλαίσιο της νέας ευρωπαϊκής γραμμής της «επιλεκτικής μετανάστευσης» του 2008, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι *«η ελληνική μεταναστευτική πολιτική για πάνω από δύο δεκαετίες ακολουθεί μία άτυπη και ιδιόμορφη πολιτική επιλεκτικής μετανάστευσης»*. Επιπλέον, επισημαίνει ότι κύριο στοιχείο της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής είναι η ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας και ότι η εξασφάλιση των απαραίτητων ενσήμων αποτελεί την κύρια προϋπόθεση για την νόμιμη παραμονή των μεταναστών στην Ελλάδα. Ωστόσο, το βάρος της ένταξης στην επίσημη αγορά εργασίας και της εξασφάλισης των κατάλληλων ενσήμων πέφτει πάνω στους ίδιους τους μετανάστες με αποτέλεσμα να μη μπορεί να διασφαλιστεί η ικανοποίηση των όρων αυτών. Με άλλα λόγια, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική στηρίζεται στην προσωρινότητα, στη σύντομη διάρκεια των αδειών και στην ανάγκη συνεχούς ανανέωσής τους, και, επομένως, στην απόδειξη από μέρους του μετανάστη ότι εργάζεται και ασφαλίζεται (Τριανταφυλλίδου, 2010β, σελ. 446). Κατά αυτόν τον τρόπο *«η ελληνική μεταναστευτική πολιτική αντί να προβλέπει τις κατάλληλες διαδρομές με στόχο την ταχεία και ευρεία νομιμοποίηση της απασχόλησης και της διαμονής εκατοντάδων χιλιάδων μόνιμα εγκατεστημένων και αποδεδειγμένα υπερπολύτιμων για την οικονομία μεταναστών, καταλήγει να αποτελεί στην πράξη ένα μηχανισμό διαρκούς ανατροφοδότησης του φαινομένου της αδήλωτης απασχόλησης»* (Καψάλης, 2012, σελ. 198).

Στη βάση των παραπάνω υποστηρίζεται ότι η ελληνική μεταναστευτική πολιτική ουσιαστικά αποβλέπει στη διατήρηση διαθέσιμης μάζας φθηνού εργατικού δυναμικού, με μειωμένα ή καθόλου δικαιώματα, κινούμενη σε ένα πλαίσιο αναπτυξιακής λογικής, βάσει της οποίας η εργασία εκλαμβάνεται ως κόστος, το οποίο θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο μειωμένο (Καψάλης, 2012, σελ. 202).

Τέλος, θετική θεωρήθηκε η θέσπιση του Ν. 3838/2010 «Σύγχρονες διατάξεις για την ελληνική ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμένοντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις», ο οποίος καθιέρωνε ιδιαίτερες διαδικασίες κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας για τα παιδιά των μεταναστών, τη «δεύτερη γενιά» και επίσης παρείχε, για πρώτη φορά, σε ορισμένες κατηγορίες νομίμως διαμένοντων υπηκόων τρίτων χωρών, καθώς και στους ομογενείς, το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι (για θέσεις δημοτικών συμβούλων) στις τοπικές εκλογές (Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α., 2012, σελ. 33). Ωστόσο, ο νόμος δεν εφαρμόστηκε εξ ολοκλήρου, καθώς οι βασικές διατάξεις του νόμου κρίθηκαν αντισυνταγματικές και «ανίσχυρες» από το Δ΄ Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας,[7] ενώ πολύ πρόσφατα (Φεβρουάριος 2013) η αντισυνταγματικότητα των διατάξεων οριστικοποιήθηκε με την επικύρωση της απόφασης από την Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας.[8]

7. Τα κύρια χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα

Τα κύρια χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα έχουν επίσης διερευνηθεί μέσα από την καταγραφή των απόψεων από κοινωνικούς φορείς και οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών σε εμπειρική έρευνα πεδίου. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα έρευνας που εξέταζε το περιεχόμενο, τους στόχους και την αποτελεσματικότητα της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα, υπό την οπτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Βαρουξή, 2008), προκύπτουν τα εξής:

7. Καλοφωλιάς Κ. (2011), σελ. 39.

8. Εφημερίδα *ΤΑ ΝΕΑ*, «Οριστικά αντισυνταγματικό έκρινε το ΣτΕ τον νόμο Ραγκούση για την ιθαγένεια», 5-2-2013.

- Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική χαρακτηρίζεται από την εκ των υστέρων νομιμοποίηση των παράνομων μεταναστών, η οποία συνοδεύεται από πλήθος προβλημάτων στην εφαρμογή, λόγω των πολύπλοκων διαδικασιών και των αυστηρών προϋποθέσεων που θέτει.
- Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική αποτελεί περισσότερο μία «στρατηγική επιβίωσης» παρά μια τεκμηριωμένη επιλογή διαχείρισης των συνεχώς αυξανόμενων μεταναστευτικών ροών.
- Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική που εφαρμόζεται αντανακλά τη λογική που ισχύει ακόμη στην Ελλάδα, ότι, δηλαδή, η μετανάστευση είναι ένα ιστορικό ατύχημα και όχι ένα κοινωνικό φαινόμενο, και διέπεται από τη λογική της καταστολής και όχι της ένταξης.
- Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική σχεδιάζεται και υλοποιείται στη λογική του πολιτικού κόστους και οι ρυθμίσεις περί μετανάστευσης ανταποκρίνονται στις ασταθείς ισορροπίες των συμφερόντων που προσδιορίζουν την εθνική πολιτική.
- Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική και νομοθεσία, παρότι στοχεύει στην προώθηση, στην πράξη αποτρέπει την ένταξη των μεταναστών.
- Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική μέσω των διαδικασιών νομιμοποίησης στοχεύει στη διατήρηση των μεταναστών «σε ομηρία» και τη δυνατότητα του κράτους να διαπραγματευτεί την έξοδο τους ανά πάσα στιγμή.
- Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική χαρακτηρίζεται από την απουσία συμμετοχής εκπροσώπων του μεταναστευτικού πληθυσμού στο σχεδιασμό και στη διαμόρφωσή της. Με άλλα λόγια, η συμμετοχή των μεταναστών στη διαδικασία της δημόσιας διαβούλευσης είναι ανύπαρκτη ή, όπου αυτή γίνεται, παραμένει ουσιαστικά αποσπασματική και αναποτελεσματική.

Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας διατυπώνεται η άποψη ότι «*δεν υπάρχει μεταναστευτική πολιτική (στην Ελλάδα) [...], παρά μόνο αποσπασματικές και εποχιακές ρυθμίσεις, οι οποίες έχουν ως αποκλειστική προτεραιότητα τη ρύθμιση της νομιμότητας της παραμονής των μεταναστών με όρους περιορισμού, αποκλεισμού, αστυνόμευσης και ελέγχου*» (Βαρουξή, 2008, σελ. 20). Όσον αφορά την αποτελεσματικότητα της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα, υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, ότι η ελληνική μεταναστευτική πολιτική δεν είναι αποτελεσματική διότι υπάρχει σο-

βαρή έλλειψη πολιτικής βούλησης, ενώ ο όποιος σχεδιασμός γίνεται σε μη ρεαλιστική βάση.

Την αποτύπωση των βασικών χαρακτηριστικών και των παραμέτρων που προσδιορίζουν την μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα, επιχειρεί ο Γεωργαράκης (2009), μέσα από την επεξεργασία των απόψεων στελεχών της διοίκησης που εμπλέκονται στη μεταναστευτική πολιτική, και εκπροσώπων κοινωνικών φορέων που δραστηριοποιούνται στον τομέα της μετανάστευσης. Σύμφωνα με τις απόψεις που διατυπώθηκαν, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική χαρακτηρίζεται από:

- ασάφεια στόχων στο σχεδιασμό της πολιτικής
- διοικητική ανεπάρκεια στην εφαρμογή
- αντιφατική στρατηγική για την αντιμετώπιση των μεταναστευτικών ροών
- υπερβολική αυστηρότητα των νομικών προβλέψεων
- αδυναμία προγραμματισμού της εισόδου των μεταναστών στη χώρα με κριτήρια που αφορούν στις ανάγκες της ελληνικής οικονομίας
- προβλήματα ελλιπούς οργάνωσης και δυσλειτουργίας της διοίκησης
- μη αποτελεσματική υποδοχή και ένταξη των μεταναστών.

Γενικά, υπάρχει η αίσθηση ότι η μέχρι σήμερα υλοποιούμενη μεταναστευτική πολιτική είναι ανεπαρκής και αναποτελεσματική. Και αυτό οφείλεται κατά κύριο στην ασάφεια των στόχων της. Με άλλα λόγια, η μεταναστευτική πολιτική δεν αποσκοπεί και δεν επενδύει στην ένταξη των μεταναστών γιατί δεν έχει αποφασίσει αν πραγματικά την επιθυμεί. Έτσι λοιπόν υποστηρίζεται ότι η αποσπασματικότητα και η αναποτελεσματικότητα που εμφανίζει η ελληνική μεταναστευτική πολιτική όλα αυτά τα χρόνια δεν οφείλονται κατά κύριο λόγο στην ανεπάρκεια των νομοθετικών ρυθμίσεων και της δημόσιας διοίκησης, αλλά αποτελούν περισσότερο στρατηγικές επιλογές του κράτους για τη διατήρηση των μεταναστών σε ένα καθεστώς «ομηρίας». Από το σύνολο της βιβλιογραφίας γίνεται φανερό ότι η μεταναστευτική πολιτική της χώρας δεν αντανακλά τη σημαντική θέση που κατέχει η μετανάστευση στην ελληνική κοινωνία και οικονομία.

8. Επίλογος

Από το 1991 και μέχρι το 2005, η μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδας ακολουθεί μία περιοριστική προσέγγιση (Martin Baldwin-Edwards, 2004). Βασικά χαρακτηριστικά της προσέγγισης αυτής είναι ο περιορισμός τόσο του αριθμού των μεταναστών, όσο και της διάρκειας παραμονής τους, μέσα από μία σειρά γραφειοκρατικών διαδικασιών όπως είναι η προ-έκδοση ειδικής άδειας εισόδου με σκοπό την εργασία, η παροχή βραχυχρόνιων αδειών παραμονής και εργασίας μικρής διάρκειας, η προϋπόθεση της ύπαρξης συνεχόμενης απασχόλησης για την ανανέωση των αδειών κλπ. Επιπλέον, στο ίδιο πλαίσιο προωθείται η ενίσχυση των αστυνομικών μέτρων για την αντιμετώπιση της «παράνομης μετανάστευσης» και τη φύλαξη των συνόρων και η σύναψη περισσότερων συμφωνιών επανεισαγωγής μεταξύ των χωρών αποστολής και των χωρών διέλευσης.

Η Ελλάδα, κυρίως κατά την πρώτη περίοδο, εισήγαγε μέτρα αστυνόμευσης, όπως τη θέσπιση αυστηρότερων ελέγχων στα σύνορα, καθώς και εσωτερικά μέτρα, όπως την ανίχνευση και τις μαζικές απελάσεις παράνομων μεταναστών. Η μεταναστευτική πολιτική κατά την πρώτη δεκαετία βασιζόταν στην αντίληψη των μεταναστών ως προσωρινών επισκεπτών της Ελλάδας. Παρόλα αυτά, οι μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα δεν μειώθηκαν ιδιαίτερα, ενώ ο αριθμός των μακροχρόνια διαμένοντων μεταναστών συνεχώς αυξανόταν. Η πολιτική που ακολουθήθηκε προκειμένου να διαχειριστεί το μεταναστευτικό φαινόμενο εξαντλήθηκε ως επί το πλείστον στην προώθηση μέτρων για την εκ των υστέρων νομιμοποίηση των μεταναστών (1997, 2001, 2005, 2007). Με άλλα λόγια, στην Ελλάδα δεν υπήρξε συστηματικός σχεδιασμός, ούτε κάποια ρεαλιστική πρόβλεψη για τη δρομολόγηση της νόμιμης μετανάστευσης ή της νόμιμης απασχόλησης των μεταναστών.

Το κύριο αποτέλεσμα των αποσπασματικών και αναποτελεσματικών μέτρων της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής ήταν να αποθαρρύνει τη νόμιμη μετανάστευση και να ωθήσει πολλούς νόμιμους μετανάστες πίσω στο παράνομο καθεστώς, όπως επίσης και να προωθήσει τη συμμετοχή τους στη «μαύρη οικονομία». Κάποιες θετικές πρωτοβουλίες που λήφθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 δεν κατόρθωσαν να αλλάξουν τη συνολική εικόνα όσον αφορά την

μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδας. Φαίνεται ότι μέχρι και σήμερα, η μεταναστευτική πολιτική παραμένει χαμηλά στις προτεραιότητες της Ελλάδας.

Οι Κασίμης και Παπαδόπουλος (2012), περιγράφοντας συνοπτικά τη μεταναστευτική πολιτική από τη δεκαετία του 1990 και μέχρι σήμερα, αναφέρουν: *«Οι πολλές νομοθετικές πρωτοβουλίες, η αδυναμία διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών και η συνεχιζόμενη παρουσία ενός υψηλού ακόμα ποσοστού μη νομιμοποιημένων μεταναστών, επιβεβαιώνουν την αποτυχία της εφαρμοζόμενης πολιτικής. Η χώρα εξακολουθεί να στερείται αποτελεσματικών πολιτικών όχι μόνο για τη νομιμοποίηση και ένταξη των μεταναστών που ζουν εδώ, αλλά και για τη νόμιμη είσοδό τους και τη διαχείριση των αιτήσεων ασύλου».*

9. Βιβλιογραφία

Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ. (επιμ.) (2001), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης.

Βαρουξή Χ. (2008), *Μεταναστευτική πολιτική και δημόσια διοίκηση: Μια ανθρωποδικαιωματικη προσέγγιση κοινωνικών φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών: Συμπεράσματα έρευνας πεδίου*, Κείμενα Εργασίας 2008/17, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Baldwin-Edwards M. (2004), «The changing Mosaic of Mediterranean Migrations», Mediterranean Migration Observatory, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο. http://www.migrationinformation.org/feature/display.cfm?ID =230

Baldwin-Edwards M. (2009), «Country Report-Greece», στο Baldwin-Edwards M. & Kraler A., *REGINE - Regularisations in Europe*, Appendix A, Country Studies, Vienna, January 2009, International Centre for Migration Policy Development (ICMPD), pp. 41-69.

Γεωργαράκης Ν. Γ. (2009), «Η μεταναστευτική πολιτική: Στάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική διοίκηση», στο Βαρουξή Χ., Σαρρής Ν., Φραγκίσκου Α. (επιμ.), *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 33-60.

Γεωργούλας Σ. (2001), «Η νέα μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και η νομιμοποίηση της», στο Μαρβάκης Α., Παρσανογλου Δ., Παύλου Μ. (επιμ.) *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 199-226.

Γεωργούλας Σ. (2003), «Το νομικό πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής στον εικοστό αιώνα - Μια ιστορική, κριτική οπτική», στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης*, Αθήνα Gutenberg, σελ. 91-119.

Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης, «Ετήσια Έκθεση Πολιτικής 2011», Μάρτιος 2012.

Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης, «Ετήσια Έκθεση Πολιτικής 2012», Μάρτιος 2013.

Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος & Ανθρώπινου Δυναμικού (Ι.Α.Π.Α.Δ.) (2002), *Αρχές, στόχοι μεταναστευτικής πολιτικής, επιχειρησιακό πρόγραμμα «Για τους Μετανάστες στην Ελλάδα»*, Σύνοψη, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Καλοφωλιάς Κ. (2011), *Το μεταναστευτικό ζήτημα στη Μεσόγειο (Ισπανία - Ιταλία- Ελλάδα)*, Αθήνα, Εκδόσεις Μιχάλη Σιδέρη.

Κανελλόπουλος Κ. κ.ά. (2006), *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα: Κρατικές πολιτικές, τα χαρακτηριστικά και η κοινωνική τους θέση*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.

Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α. (2012), «Εισαγωγή: Η μεταναστευτική πολιτική», στο Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 31-34.

Καψάλης Α., Λινάρδος-Ρυλμόν Π. (2005), «Εισαγωγή: Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική. Απολογισμός και προτάσεις από τη σκοπιά των συνδικάτων» στο Καψάλης Α., Λινάρδος-Ρυλμόν Π. (επιμ.), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Μελέτες ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Ν. 22, σελ. 11-27.

Καψάλης Α. (2007), *Αξιολόγηση των πρόσφατων εξελίξεων στην ελληνική μεταναστευτική πολιτική*, Ενημέρωση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, τχ. 140, σελ. 2-14.

Καψάλης Α. (2012), «Αδήλωτη απασχόληση και μετανάστευση: «Νομιμοποίηση» των μεταναστών μέσα από την εργασία τους ή νομιμοποίηση της εργασίας τους;» στο Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 183-210.

Μαυροδή Γ. (2008), «Θέμα εμπειρίας; Πηγές, φορείς και διαδικασίες διαμόρφωσης μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα (1990-2005)», στο Καβουνίδη κ.ά. (επιμ.) *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες-Πολιτικές-Προοπτικές*, Τόμος Α', Εκδόσεις ΙΜΕΠΟ, σελ. 264-281.

Μπάγκαβος Χ., Παπαδοπούλου Δ. (2003), *Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, Μελέτη ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Μελέτες 15.

Μπάγκαβος Χ., Καψάλης Α. (2008), «Το πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα», στο Μπάγκαβος Χ. Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη

Μ. (επιμ), *Μετανάστευση και παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα*, Μελέτες 29, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ και Πάντειο Πανεπιστήμιο, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, σελ. 67-92.

Μουσούρου Λ. (2003), *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις Gutenberg.

Παύλου Μ. (2004), «Οι μετανάστες "σαν κι εμάς": όψεις της απόκρισης στο μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και την Ευρώπη», στο Παύλου Μ., Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Εκδόσεις Κριτική, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Σειρά Μελετών 8, σελ. 39-87.

Σαμπατάκου Ε.Α. (2010), *Ερμηνεύοντας την εξέλιξη της κοινής μεταναστευτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Εκδόσεις Παπαζήση.

Σαρρής Ν. (2008), *Θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο*, Κείμενα Εργασίας 2008/18, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Τριανταφυλλίδου Α. (2005), *Ελληνική μεταναστευτική πολιτική, Προβλήματα και κατευθύνσεις*, ΕΛΙΑΜΕΠ.

Τριανταφυλλίδου Α. (2010α), «Είκοσι χρόνια ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής», στο Τριανταφυλλίδου Α., Μαρούκης Θ. (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Εκδόσεις Κριτική, σελ. 97-126.

Τριανταφυλλίδου Α. (2010β), «Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική στον 21ο αιώνα: προβλήματα και προκλήσεις», στο Τριανταφυλλίδου Α., Μαρούκης Θ. (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Εκδόσεις Κριτική, σελ. 441-453.

Τριανταφυλλίδου Α. (2010γ), *GREECE- Report prepared for the SOPEMI meeting 2010*, 14 Φεβρουαρίου 2011, http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2012/06/SOPEMI-Greece-report_2010.pdf (στα αγγλικά)

Τριανταφυλλίδου Α., 2011, *GREECE- Report prepared for the SOPEMI meeting 2011*, 16 Νοεμβρίου 2011, http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2012/06/SOPEMI-Greece-report_2011.pdf (στα αγγλικά)

Η διττή στρατηγική για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών: Στοχευμένες δράσεις και ένταξη της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές

*Άννα Βουγιούκα**

1. Εισαγωγή

Η σπατάλη ανθρώπινης ζωής και η δημιουργία «περιττών» πληθυσμών αποτελεί αναπόδραστη συνέπεια του εκσυγχρονισμού και αναπόφευκτη παρενέργεια της οικονομικής ανάπτυξης (Bauman, 2005). Η απώλεια της κοινωνικής θέσης είναι όχι μόνο μια κατάσταση χωρίς ορατό δρόμο επιστροφής στην ιδιότητα του πλήρους μέλους της κοινωνίας –και πολύ περισσότερο του πολίτη– αλλά και κατάσταση που δεν αντιμετωπίζεται με προσφυγή σε παραδοσιακές πολιτικές, διότι αντικείμενο του δικαιώματος ένταξης είναι μία κοινωνική θέση και όχι απλώς ένα επίδομα (Ροζανβαλόν, 2003). Την ίδια στιγμή, στο πλαίσιο της παρούσας κρίσης, η διαφοροποίηση ανάμεσα σε ό,τι θεωρείται αναγκαίο ή περιττό, απαραίτητο ή πολυτελές, φαίνεται να συσκοτίζεται για ολοένα και περισσότερα άτομα ή και ολόκληρες ομάδες πληθυσμού, με αποτέλεσμα η διάκριση ανάμεσα στην απλή επιβίωση και τον ατομικό σχεδιασμό της ιδιωτικής ζωής να μην είναι πλέον προφανής (Τσουκαλάς, 2013). Μετανάστες και μετανάστριες, παρά τις διαφοροποιήσεις, ανήκουν στις ομάδες πληθυσμού που θεωρούνται «περιττές» και στερούνται βασικά κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, διότι πλην των επιπτώσεων που συνδέονται με ελλείψεις και αδυναμίες της μεταναστευτικής πολιτικής και την απουσία πολι-

*Κοινωνική επιστήμονας και ερευνήτρια στο Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών - Διοτίμα.

τικής βούλησης για κοινωνική ένταξη, βιώνουν και την καταπάτηση θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων, λόγω της δραματικής αύξησης του ρατσισμού, κυρίως ως πολιτική συνέπεια των εξουσιαστικών σχέσεων του σύγχρονου βιοπολιτικού καπιταλισμού.

Σήμερα είναι περισσότερο από ποτέ επιτακτικό να αναδειχθεί ένας κριτικός λόγος που θα θέσει στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης όψεις της μεταναστευτικής πολιτικής και της εμπειρίας μεταναστριών και μεταναστών, που είτε παραμένουν αθέατες, είτε διαστρεβλώνονται. Στόχος είναι η απάντηση στο μείζον συστατικό ερώτημα της πολιτικής: πώς μπορούμε να συμβιώσουμε και ποιες είναι οι καταλληλότερες στρατηγικές προσεγγίσεις και πολιτικές για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και την ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης μεταναστών και μεταναστριών.

Η διάσταση του φύλου ως κοινωνικής ιεράρχησης που διαπερνά και διαμορφώνει όλες τις πτυχές της μετανάστευσης απουσίαζε από τη μελέτη του φαινομένου μέχρι τα μέσα του 1980, ενώ στο πλαίσιο των πολιτικών και του δημόσιου λόγου για τη μετανάστευση, η μερική εμφάνιση των γυναικών συνδέθηκε με στερεότυπα, «θυματοποίησης» πρωτίστως, που τις ομοιογενοποιούν και κυρίως δεν τις αναγνωρίζουν ως ενεργά υποκείμενα. Μετά την «ανακάλυψη», τη δεκαετία του 1990, ότι οι γυναίκες κινούνται (Βαΐου, 2009, σελ. 19), αναδύονται οι πολλαπλές μορφές και αιτίες της κινητικότητάς τους και κυρίως η τάση για αυτόνομη μετανάστευση των γυναικών –είτε μόνες, είτε ως αρχηγοί νοικοκυριών– που φαίνεται να παγιώνεται. Κλονίζονται οι ομοιογενοποιητικές αναπαραστάσεις για τις μετανάστριες, αναγνωρίζεται το φύλο ως διαδικασία και δομή για τη συγκρότηση υβριδικών ταυτοτήτων, ενώ η έμφυλη διάσταση αναδεικνύει τις μορφές ανισότητας και τις πολλαπλές διακρίσεις που υφίστανται οι μετανάστριες ως γυναίκες και ως αλλοδαπές (Βαΐου, 2009, σελ. 22-26).

Στην περίπτωση της Ελλάδας μέσα από τις εμπειρικές διερευνήσεις που υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου με το ακρωνύμιο FEMINT_GR διαπιστώθηκε ότι οι διαφοροποιήσεις ως προς την εμπειρία της ένταξης και του αποκλεισμού των μεταναστριών είναι μεγάλες. Δεν υπάρχει δηλαδή ένα μοναδικό πρόβλημα που να αναδύεται στο λόγο των μεταναστριών σχετικά με την κοινωνικοπολιτική τους ένταξη και όσα βιώνουν ως προβλήματα, με την έννοια του πώς οι μετανάστριες στη χώρα δομούν την πραγματικότητα, και ποιες θεωρούν ότι είναι

οι ανάγκες τους, ώστε να φωτιστεί η διαδικασία της διαμόρφωσης πολιτικών. Ως κεντρικοί διαφοροποιητικοί παράγοντες αναδεικνύονται η εθνοτική ή εθνική καταγωγή, η οικογενειακή κατάσταση, ο τύπος μετανάστευσης, το εκπαιδευτικό προφίλ και οι επαγγελματικές εμπειρίες, αλλά και ο βαθμός στον οποίο οι μετανάστριες είναι «πολιτικοποιημένες». Οι παράγοντες αυτοί διαφοροποιούν τις στρατηγικές ένταξης, αλλά δε συσκοτίζουν το γεγονός ότι οι άξονες που πρωτίστως βιώνονται ως προβληματικοί και οι θεματικές που επανέρχονται με συνέπεια και σαφήνεια είναι κοινές: «χαρτιά», γλώσσα, εργασία, υγεία, έμφυλη βία, στέγαση και συμμετοχή.

Στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου θα παρουσιαστούν βασικές διαστάσεις ενός Ολοκληρωμένου Σχεδίου Δράσης για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην Ελλάδα,[1] το οποίο συνιστά εργαλείο κατευθύνσεων για το σχεδιασμό μεσοπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων μέτρων πολιτικής με μέριμνα για τη συμμετοχή Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων και ομάδων συνηγορίας που υποστηρίζουν ή δρουν υπέρ των μεταναστών/τριών. Επίσης, θα παρουσιαστούν προτάσεις για την ένταξη της οπτικής του φύλου *(gender mainstreaming)* στις πολιτικές μετανάστευσης και κοινωνικής ένταξης, καθώς και για συγκεκριμένα *πεδία – κλειδιά*. Για την εκπόνηση του Σχεδίου Δράσης αξιοποιήθηκαν ποσοτικά ευρήματα της έρευνας, ποιοτικά στοιχεία από τις βιογραφικές συνεντεύξεις με μετανάστριες και προτάσεις των ίδιων των μεταναστριών, των εκπροσώπων της κοινωνίας των πολιτών, του γυναικείου - φεμινιστικού χώρου καθώς και των αρμόδιων δημόσιων φορέων, κυβερνητικών και μη οργανώσεων που συμμετέχουν στις διαδικασίες ένταξης, οι οποίες αναδύθηκαν από τις ομάδες εστιασμένης συζήτησης. Επίσης, ελήφθησαν υπόψη και αξιοποιήθηκαν προτάσεις πολιτικής που έχουν υποβληθεί σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο από αρμόδιους φορείς ή ΜΚΟ καθώς και δόκιμα εργαλεία άσκησης πολιτικών ένταξης που στηρίζονται στην προσέγγιση της «*διττής στρατηγικής*» (δηλαδή στο σχεδιασμό και την υλοποίηση θετικών δράσεων παράλληλα με την ένταξη της διάστασης του φύλου σε όλες τις επιμέρους πολιτικές).

---

1. Το *Ολοκληρωμένο Σχέδιο Δράσης* εκπονήθηκε στο πλαίσιο του έργου ΕΚΤ/ΥΠΕΣ «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα» / FEMINT_GR που υλοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ, το ΚΓΜΕ - Διοτίμα και το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Στην ομάδα εργασίας συμμετείχαν οι Παντελίδου - Μαλούτα Μάρω, Βουγιούκα Άννα, Λιάπη Μαρία, Θελερίτη Μαρία και Ζέης Θοδωρής.

2. Νομική ένταξη ή «χαρτιά»

Ο σχεδόν δεκαπενταετής πρώτος κύκλος της μεταναστευτικής πολιτικής και η προσπάθεια εναρμόνισης της εθνικής νομοθεσίας με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις,[2] παρομοιάζει με ένα εκκρεμές που κινείται από το δόγμα της «μηδενικής μετανάστευσης» - κυρίαρχο στην Ευρώπη από τα τέλη του '80 - προς αυτό της «επιλεκτικής μετανάστευσης», στο οποίο φαίνεται να κατατείνει πανευρωπαϊκά η διαχείριση της οικονομικής μετανάστευσης. Πρόκειται για μια προσπάθεια αξιοποίησης της εποχικής και επιλεκτικής μετανάστευσης στη βάση συγκεκριμένων αναπτυξιακών στρατηγικών και δημογραφικών αναγκών, ενώ την ίδια στιγμή η λεγόμενη «λαθρομετανάστευση» αντιμετωπίζεται με μηδενική ανοχή. Οι νομοθετικές εξελίξεις, ανεξάρτητα από τους διακηρυγμένους στόχους, υπονομεύτηκαν από την ιστορικά δομική ανεπάρκεια των ελληνικών διοικητικών υπηρεσιών (ΟΑΕΔ αρχικά, Δήμοι – Περιφέρειες στη συνέχεια) και από την κυριαρχία της εισπρακτικής λογικής. Δεδομένα τα οποία οδήγησαν σε διάψευση των προβλέψεων.

Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στη τομή που επιχειρήθηκε στο Δίκαιο της Ιθαγένειας, με τον Νόμο 3838 του 2010, και στη ρωγμή στην επί δεκαετίες αποκλειστικότητα του Δικαίου του Αίματος, με την εισαγωγή του Δικαίου του Εδάφους, γεγονός που θα είχε σημαντικές συνέπειες στην αντιμετώπιση των μεταναστών/τριών πρώτης και δεύτερης γενιάς από την ελληνική Πολιτεία. Ο Νόμος προκάλεσε μεγάλη συζήτηση ήδη από την κατάθεσή του προς ψήφιση και συνεχίζει να απασχολεί, ιδιαιτέρως μετά την απόφαση 460/2013 του Δ΄

2. Ενδεικτικά: Ν.3386/2005 Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια, Ν. 3613/2007 Βελτιώσεις στο Ν. 3386/2005 για άδειες διαμονής δεκαετούς διάρκειας, καθεστώς οικογενειακής επανένωσης, πρόσβαση στην αγορά εργασίας, καταπολέμηση άτυπης εργασίας, κ.λπ., Ν. 3731/2008 Διευκόλυνση συνθηκών παραμονής και εργασίας ορισμένων εποχιακά εργαζομένων μεταναστών/τριών, Ν. 3801/2009 Πρόσβαση στην απασχόληση, Ν. 3846/2010 Διατάξεις για περιορισμό της «παράνομης απασχόλησης» μεταναστών/τριών, και προβλέψεις κυρώσεων, κ.λπ., Ν. 3907/2011 Προσαρμογή ελληνικής νομοθεσίας στην Οδηγία 2008/115/ΕΚ, Ν. 3875/2010 Κύρωση και εφαρμογή Σύμβασης ΗΕ κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και ποινικές διαδικασίες σχετικά με αρωγή στα θύματα trafficking, κ.λπ.

Τμήματος του Συμβουλίου Επικρατείας που έκρινε ότι δέκα άρθρα του νόμου (1α, 14-21 και 24) είναι ανίσχυρα ως αντιβαίνοντα σε θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος.

Τα σημεία που χαρακτηρίζουν την απόφαση του ΣτΕ είναι: α) η πρόσληψη του έθνους ως αυτοδύναμου νομικού γεγονότος – διάφορου του λαού – που πραγματώνεται μέσω του Συντάγματος, β) η αναγωγή του Δικαίου του Αίματος σε Συνταγματική Αρχή, γ) η εκτίμηση ότι μόνο εξατομικευμένη κρίση περί της «συνείδησης» του αιτούντος την ελληνική ιθαγένεια μπορεί να του δώσει μια θέση στον ελληνικό λαό, εφόσον πληροί προϋποθέσεις σημαντικότερες των πέντε ετών παραμονής των γονέων και έξι ετών φοίτησης σε ελληνικό σχολείο, και δ) η αντίληψη ότι εφόσον και στις αυτοδιοικητικές εκλογές το διακύβευμα είναι η δημόσια εξουσία, το δικαίωμα συμμετοχής περιορίζεται αποκλειστικά στους πολίτες (Χριστόπουλος, 2011). Το ΣτΕ περιβάλλει με κύρος νομοθετικού κειμένου μια παρωχημένη ερμηνεία περί έθνους, αγνοώντας ότι είναι έννοια υπό διαπραγμάτευση και «*...αντικαθιστά νομικές, ιστορικές, πολιτικές, κοινωνικές, εδαφικές και συνειδησιακές παραμέτρους της έννοιας «συνανήκειν» με την αναζήτηση «γνησίων δεσμών» με το έθνος.*» (Αναγνωστοπούλου, Κουλούρη και Λιάκος, 2013). Επιπλέον, στην απόφαση του ΣτΕ εντοπίζονται αντιφάσεις. Το δικαστήριο θεωρεί ότι οι πολίτες Τρίτων Χωρών δεν μπορούν να ψηφίζουν στις δημοτικές εκλογές, ενώ οι πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορούν, στη βάση μιας συλλογιστικής που δεν είναι κατανοητή και τεκμηριωμένη. Αρνείται το δικαίωμα των παιδιών, που ζουν στη χώρα και δεν έχουν γνωρίσει άλλη έννοια πατρίδας, τη δυνατότητα να είναι Έλληνες. Τέλος η απόφαση του ΣτΕ δεν θέτει εν αμφιβόλω τη δυνατότητα πολιτογράφησης των ενηλίκων, αλλά των τέκνων τους, δυναμιτίζοντας στην πράξη ακόμα περισσότερο την ιδέα της συμβίωσης Ελλήνων και ξένων, αλλά και την αρμονική κοινωνική συμβίωση γενικώς.

Σύμφωνα με το Συνήγορο του Πολίτη, η κρίση περί συνταγματικότητας ή μη διατάξεων του Ν. 3838/2010, δεν επηρεάζει σε καμία περίπτωση την ισχύ του εν λόγω νόμου, ο οποίος εξακολουθεί να εφαρμόζεται απαρέγκλιτα από τις αρμόδιες υπηρεσίες. Μάλιστα ο Συνήγορος του Πολίτη ενημερώνει δήμους και αποκεντρωμένες διοικήσεις ότι «*οφείλουν να εφαρμόζουν τον ισχύοντα νόμο περί ιθαγένειας μέχρι αυτός να τροποποιηθεί ή να αντικατασταθεί από άλλη ρύθμιση*», και

προειδοποιεί τις υπηρεσίες ότι «*κάθε απόκλιση θα ήταν παράνομη ή και αξιόποινη, ενώ τυχόν εγκύκλιος δεν απαλλάσσει από την ευθύνη*».[3]

Στο επίπεδο της βιωματικής εμπειρίας, η ιδιαίτερη σημασία του νομικού καθεστώτος για την ένταξη των μεταναστριών αναγνωρίζεται ακόμα και όταν δεν αποτελεί πρόβλημα (π.χ. στην περίπτωση των ομογενών). Το ζήτημα των «χαρτιών» αναδεικνύεται συστηματικά ως κομβικό στοιχείο για την εκπλήρωση του συνόλου σχεδόν των λόγων στη βάση των οποίων το κοινωνικό υποκείμενο απέκτησε την «ιδιότητα - ταυτότητα» της μετανάστριας. Αποτελούν προϋπόθεση για οικονομική και επαγγελματική εξασφάλιση, δημιουργία οικονομικού αποθέματος για το μέλλον, προσωπική και οικογενειακή ευημερία, κοινωνική ένταξη και πρόσβαση σε κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά αγαθά και δικαιώματα. Το νομικό καθεστώς μπορεί να είναι πολλαπλά προβληματικό, ακόμη και σε σχέση με την άδεια παραμονής στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης, ενώ η έλλειψη «χαρτιών» – νομιμοποιητικών εγγράφων – περιορίζει την ελεύθερη μετακίνηση των μεταναστριών, προσβάλλει την αξιοπρέπειά τους και οδηγεί σε αδυναμία επαφής με την οικογένεια και τον τόπο καταγωγής.

Με το νομικό καθεστώς σχετίζεται και η δριμεία κριτική που ασκούν οι μετανάστριες τόσο στην κεντρική δημόσια διοίκηση, όσο και την τοπική αυτοδιοίκηση –τους Δήμους– διότι θεωρούν ότι οι αρμόδιοι υπάλληλοι όχι μόνο δεν τις ενημερώνουν σωστά, αλλά επιπλέον τις υποτιμούν βαθιά, επειδή δεν γνωρίζουν τη γλώσσα ή επειδή προέρχονται από κοινωνίες που δεν θεωρούνται «αναπτυγμένες». Η γενικευμένη αίσθηση που μεταφέρεται από την πλευρά της δημόσιας διοίκησης είναι ότι η εξυπηρέτηση των μεταναστών συνιστά «χάρη» και όχι «αρμοδιότητα» και ευθύνη της διοίκησης. Συχνά οι σχέσεις με την αρμόδια υπηρεσία των Δήμων είναι τεταμένες λόγω της δυσπιστίας και της έλλειψης εμπιστοσύνης εκ μέρους των μεταναστών/τριών απέναντι στη διοίκηση, και της ανισότιμης μεταχείρισης, των διακρίσεων, και, σε αρκετές περιπτώσεις, του (θεσμικού) ρατσισμού εκ μέρους των υπαλλήλων.

---

3. Βλέπε ιστοσελίδα Συνηγόρου του Πολίτη: http://www.synigoros.gr/?i=foreigner.el.omogeneis-egkyklioi.56663 Εγκύκλιοι ΥΠΕΣ σχετικά με τον Ν. 3838/2010 (Πρόσβαση 23/07/2013).

Η νομική υπόσταση και η εν τοις πράγμασι αποδοχή των μεταναστριών από την ελληνική κοινωνία και πολιτεία, με επίκεντρο, αλλά όχι μόνο, «τα χαρτιά», είναι μακράν το σημαντικότερο ζήτημα που οι ίδιες διακρίνουν ως προς την ένταξή τους, και τη συμμετοχή στις κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες. Η απουσία αυτόνομου, ανεξάρτητου νομικού καθεστώτος είναι η πιο σοβαρή πρόκληση και το μεγαλύτερο εμπόδιο που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες στην κοινωνική τους ένταξη, διότι οδηγεί σε εξάρτηση από το σύζυγο, τον εργοδότη ή και το κράτος. Το γεγονός αυτό τις καθιστά ευάλωτες και παρεμποδίζει την πρόσβασή τους σε θεμελιώδη δικαιώματα.

Η νομιμότητα, και η αίσθηση που τη συνοδεύει είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη και τη συμμετοχή, η οποία συνιστά ουσιαστική ένδειξη ένταξης. Τις σχέσεις των μεταναστών/μεταναστριών με την πολιτεία θα πρέπει να τις διέπει ένα σαφές και προσεγγίσιμο νομικό πλαίσιο, ενώ απαραίτητη και αδιαπραγμάτευτη προϋπόθεση είναι η διασφάλιση σταθερής και συνεχούς νομικής υπόστασης για τις μετανάστριες, η άρση της επισφάλειας και του καθεστώτος «απονομιμοποίησης» που τις καθιστά αόρατες και χωρίς δικαιώματα ή τις εγκλωβίζει σε μια ιδιότυπη και «υποτελή ένταξη». Δεν νοείται, εξάλλου, ένταξη στον κοινωνικό ιστό, όταν τα άτομα δεν έχουν ελευθερία μετακίνησης, ενώ κεφαλαιώδες ζήτημα που έχει αντιμετωπιστεί αποσπασματικά, είναι και το ζήτημα των παιδιών. Οι μετανάστριες βιώνουν και καταθέτουν εμπειρίες αποκλεισμού και θεσμικής αγνόησης των δικαιωμάτων των παιδιών τους, με τη μη αναγνώριση της ιθαγένειας των παιδιών να συνιστά μορφή άρνησης της αναγνώρισης δικαιωμάτων και διακριτική μεταχείριση, που λειτουργεί ανασχετικά ως προς την ένταξη και υπονομεύει την αίσθηση του ανήκειν. «Υποτελής ένταξη» παρατηρείται και στην περίπτωση μεταναστριών με «χαρτιά», που καταβάλλουν φόρους και εισφορές, χαίρουν παροχών του κράτους πρόνοιας, αλλά στερούνται δικαιώματος ψήφου και πολιτικών δικαιωμάτων. Ειδικά σε αυτόν τον τομέα, οι πολλαπλές διακρίσεις που δομούν τις μετανάστριες ως δυνητικά πολιτικώς δρώντα υποκείμενα είναι συχνά αξεπέραστες.

Συνεπώς απαιτείται πρωτίστως έμπρακτη διασφάλιση της ισότιμης μεταχείρισης και του σεβασμού της ανθρώπινης υπόστασης, κρίσιμου παράγοντα για την κοινωνική ένταξη και την ηθική νομιμοποίηση του κράτους, των νόμων και της οργανωμένης κοινωνίας. Σε αυτό

συμπεριλαμβάνονται εκστρατείες καταπολέμησης του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και του σεξισμού, αλλά και μακροπρόθεσμοι σχεδιασμοί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος. Επίσης, απαιτούνται αποτελεσματικές υπηρεσίες που θα λαμβάνουν μέτρα και θα αξιολογούν την έμφυλη διάσταση του αποκλεισμού στηρίζοντας την ένταξη και την ανάπτυξη της αίσθησης του ανήκειν και καταπολεμώντας τον ιδιότυπο διοικητικό αποκλεισμό, που υφίστανται οι μετανάστριες. Για το σκοπό αυτό πολύτιμα εργαλεία είναι η επιμόρφωση των στελεχών των φορέων που εξυπηρετούν μετανάστες/τριες, και η ενίσχυση του θεσμού των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ). Η καλή σχέση με εκπροσώπους των αρμόδιων αρχών τόσο της κεντρικής διοίκησης, όσο και της τοπικής αυτοδιοίκησης, αποτελεί προϋπόθεση για την ομαλή ένταξη των μεταναστριών στον κοινωνικό ιστό. Οι μετανάστριες, προερχόμενες συχνά από κοινωνίες με βαθύτατα πατριαρχικά συστήματα έμφυλων σχέσεων, χρειάζονται υποστήριξη και ενδυνάμωση για την παρουσία τους στο δημόσιο χώρο. Επομένως, παράλληλα με το ΣΕΜ, είναι αναγκαίο σε επίπεδο Δήμου να προβλεφθεί και συμβουλευτική μονάδα στήριξης των μεταναστριών. Στη βάση αυτή, προτείνονται επίσης τα εξής για τη διευκόλυνση της νομικής ένταξης των μεταναστριών:

- Χορήγηση αυτόνομου νομικού καθεστώτος σε όλες τις μετανάστριες ανεξαρτήτως του λόγου παραμονής στη χώρα ή και του τύπου αδείας που αιτούνται. Μόνο το αυτόνομο νομικό καθεστώς σέβεται τα ατομικά δικαιώματα και εναρμονίζεται με τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα.
- Συνεχής βελτίωση του καθεστώτος αδειών παραμονής, με έμφαση στο θέμα των απαραίτητων ενσήμων και στη μείωση των παραβόλων.
- Μείωση του απαιτούμενου αριθμού ενσήμων για την ανανέωση του βιβλιαρίου υγείας και ανανέωση της άδειας παραμονής με επίδειξη του ισχύοντος βιβλιαρίου.
- Διασφάλιση πλήρους πρόσβασης των μεταναστριών «χωρίς χαρτιά» σε θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και διαδικασίες για τη διευθέτηση του νομικού τους καθεστώτος.
- Έμπρακτη κατοχύρωση της χορήγησης της ιθαγένειας στους μετανάστες δεύτερης γενιάς.
- Κατοχύρωση της πολιτικής συμμετοχής στις εκλογές για την αυτοδιοίκηση με δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι για μετανάστες/με-

τανάστριες που διαμένουν νόμιμα στην Ελλάδα περισσότερα από πέντε χρόνια.

3. Εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και εκπαίδευση

Όπως αναγνωρίστηκε από το σύνολο σχεδόν των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα, η γνώση της γλώσσας συνιστά σημαντικό πόρο για την κοινωνική ένταξη και είναι μία από τις πρώτες δυσκολίες που πρέπει να αντιμετωπίσουν μετανάστες και μετανάστριες όταν φθάνουν στην Ελλάδα προκειμένου να συνδιαλλαγούν με τους γηγενείς και να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Η δυνατότητα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας μέσω τυπικών διαδικασιών κατάρτισης ή συναφών προγραμμάτων είναι εξαιρετικά περιορισμένη για την πλειονότητα των μεταναστριών για μια σειρά λόγους (π.χ. απουσία σχετικής πληροφόρησης, ανεπάρκεια υφιστάμενων προγραμμάτων, καταβολή υψηλών διδάκτρων, πρωινές ώρες διεξαγωγής μαθημάτων, περιορισμένη ή μηδενική πρόσβαση μεταναστριών που απασχολούνται στον οικιακό τομέα, κ.λπ.). Εξαιτίας αυτών των λόγων, η πλειονότητα των μεταναστριών είναι αυτοδίδακτες και επινοούν ή αξιοποιούν ποικίλες μεθόδους για να μάθουν τη γλώσσα και να αναβαθμίσουν το επίπεδό τους - μέσω της συναλλαγής με εργοδότες και συναδέλφους, της καθημερινής επαφής με τα παιδιά τους που διδάσκονται τη γλώσσα στο σχολείο, της τηλεόρασης, της υποστήριξης από ομοεθνείς και φίλους που γνωρίζουν τη γλώσσα, της παρακολούθησης μαθημάτων σε μεταναστευτικούς συλλόγους ή ΜΚΟ που υποστηρίζουν μετανάστες κ.λπ. Σε μεγάλο βαθμό η πρόσβαση των μεταναστριών στα σχετικά προγράμματα γλώσσας, κατάρτισης ή επιμόρφωσης καθορίζεται από τις συνθήκες ζωής και εργασίας και την οικογενειακή τους κατάσταση. Οι εργαζόμενες μονογονείς χωρίς υποστηρικτικό δίκτυο και οι μετανάστριες που απασχολούνται ως εσωτερικές στον οικιακό τομέα δεν έχουν καθόλου πρόσβαση σε συναφή προγράμματα. Ένα άλλο αίτημα των μεταναστριών, ιδιαιτέρως των Αλβανίδων, που συναρτάται με τη γλώσσα και την εκπαίδευση των μεταναστών/ τριών δεύτερης γενιάς, είναι η επαφή των παιδιών με την κουλτούρα της χώρας τους και κυρίως η σχέση τους με τη μητρική γλώσσα. Έχοντας βιώσει ρατσισμό και βαθιά απαξίωση για την ταυτότητά τους, οι μετανάστες/τριες

δεύτερης γενιάς συχνά αρνούνται ή υποκρύπτουν την καταγωγή τους προκειμένου να ενταχθούν στην κοινωνία υποδοχής.

Η άγνοια της γλώσσας επηρεάζει αρνητικά την ένταξη στην αγορά εργασίας και κυρίως τη δυνατότητα των μεταναστριών να απασχοληθούν σε εξειδικευμένες θέσεις εργασίας, όπου απαιτούνται υψηλές γλωσσικές δεξιότητες. Αλλά ακόμη και εκεί όπου δεν είναι πρόδηλη η ανάγκη καλής γνώσης της γλώσσας (π.χ. οικιακή εργασία) η σχετική υστέρηση είναι πολλαπλά επιβαρυντική. Ταυτοχρόνως, επειδή οι μετανάστριες δεν έχουν τη δυνατότητα ή δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσουν τα τυπικά εκπαιδευτικά τους προσόντα ή την προγενέστερη επαγγελματική τους εμπειρία, δεν έχουν πρόσβαση και δεν μπορούν να ενταχθούν στην αγορά εργασίας σε θέσεις αντίστοιχες με τα προσόντα και την εμπειρία τους. Δεν έχουν δηλαδή ισότιμες ευκαιρίες ένταξης, ούτε διευκολύνονται για να αξιοποιήσουν το εκπαιδευτικό τους κεφάλαιο. Η απαξίωση των προσόντων των μεταναστριών οδηγεί σε υποτίμηση του πολιτισμικού και εκπαιδευτικού τους κεφαλαίου και σε καθοδική κοινωνική κινητικότητα μέσω της απασχόλησης σε ανειδίκευτες θέσεις εργασίας. Η διαδικασία αυτή ενεργοποιείται από την απουσία (επαρκών) γλωσσικών δεξιοτήτων και σε μεγάλο βαθμό παγιώνεται μέσω της μη αναγνώρισης των τίτλων ή της εμπειρίας τους, καθώς και του αποκλεισμού τους από ενεργητικές πολιτικές ένταξης και κατάρτισης, ιδιαιτέρως όσων στοχεύουν στο σύνολο του πληθυσμού και όχι μόνο σε μετανάστες και μετανάστριες (Vouyioukas, Liapi, 2013). Από την άλλη πλευρά, η απαξίωση του εκπαιδευτικού κεφαλαίου, υπό προϋποθέσεις, ιδιαιτέρως κατά την αρχική φάση της μετανάστευσης, συνιστά στρατηγική εύρεσης εργασίας στον οικιακό τομέα και στον τομέα φροντίδας, ο οποίος συνιστά σημείο εισόδου στην αγορά εργασίας και παρά τη σχετική μείωση της ζήτησης, συνεχίζει να αποτελεί τομέα απασχόλησης υψηλού ποσοστού μεταναστριών (Λιάπη, 2009, σελ. 169 -174).

Η εκμάθηση της γλώσσας και η δημιουργία δικτύου αποκεντρωμένων δομών διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας με ανοιχτή πρόσβαση σε όλους και όλες συνιστούν ουσιώδεις όρους για την ένταξη των μεταναστριών στην κοινωνία και την αγορά εργασίας. Παράλληλα, θα πρέπει να υπάρχει πρόβλεψη για υποστηρικτικά μέτρα και πολιτικές για την άρση του θεσμικού και κοινωνικού στιγματισμού. Οι διαδικασίες εκμάθησης και τελειοποίησης της γλώσσας, τα μαθήματα ιστο-

ρίας και πολιτισμού, η δημιουργία δομών ανταλλαγής απόψεων για θέματα επικαιρότητας κ.λπ., θα πρέπει να χωροθετηθούν σε τοπικό επίπεδο, διασφαλίζοντας και τη δημιουργική απασχόληση των παιδιών, ώστε να είναι προσιτά στις μετανάστριες μητέρες. Συνιστούν απόλυτες προτεραιότητες για την ένταξη των μεταναστριών, αλλά και τη δυνατότητά τους να λειτουργήσουν ως γονείς που είναι σε θέση να παρακολουθήσουν τις επιδόσεις των παιδιών τους στο σχολείο - γεγονός που σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας συμβάλλει στην ενδυνάμωση των μεταναστριών και την τόνωση της αυτοπεποίθησής τους. Επιπλέον, προτείνονται τα εξής:

- Διασφάλιση και προώθηση της ίσης πρόσβασης στην πληροφόρηση για αρμόδιους φορείς διδασκαλίας της γλώσσας, εκπαίδευσης/κατάρτισης και συναφή προγράμματα.
- Δωρεάν μαθήματα γλώσσας για όλες τις μετανάστριες και σχεδιασμός ευέλικτων προγραμμάτων (μέσω διαδικτύου ή ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών) προκειμένου να διασφαλιστεί η πρόσβαση και συμμετοχή του συνόλου των μεταναστριών και ιδιαιτέρως των οικιακά εργαζόμενων.
- Εξατομίκευση των σχετικών προγραμμάτων με βάση το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό προφίλ και τη διαφορετικότητα των γυναικών και εκπόνηση ειδικών προγραμμάτων για τις νεοεισερχόμενες μετανάστριες.
- Αποκέντρωση των προγραμμάτων εκμάθησης της γλώσσας προκειμένου να διασφαλιστεί η ισότιμη πρόσβαση σε επίπεδο χώρας, και συνεργασία των ΟΤΑ και των εκπαιδευτικών φορέων με ΜΚΟ που υποστηρίζουν μετανάστριες προκειμένου να ενισχυθούν οι δεξιότητες των γυναικών.
- Κατοχύρωση του δικαιώματος των μεταναστών/τριών δεύτερης γενιάς να μαθαίνουν τη μητρική τους γλώσσα και ενίσχυση των σχετικών κοινοτήτων, φορέων ή προγραμμάτων.
- Παροχή συμβουλευτικών και υποστηρικτικών υπηρεσιών με στόχο την εργασιακή ένταξη των μεταναστριών και την ενημέρωσή τους για εργασιακά τους δικαιώματα.

Από την οπτική του φύλου, η καθοδική κοινωνική κινητικότητα σημαντικού αριθμού μορφωμένων και εξειδικευμένων μεταναστριών που αναγκάζονται να απασχοληθούν ως ανειδίκευτες εργάτριες σε επισφαλείς θέσεις εργασίας ή να παραμείνουν σε στερεοτυπικά επαγ-

γέλματα αποτελεί σημαντικό κενό των υφιστάμενων μεταναστευτικών πολιτικών με αρνητικές επιπτώσεις στην κοινωνική τους ένταξη. Η αναγνώριση επαγγελματικών δεξιοτήτων και εκπαιδευτικών τίτλων θα συμβάλλουν στην αρμονική ένταξη των μεταναστριών και θα διευκολύνουν τη συμμετοχή τους σε κοινωνικούς, συνδικαλιστικούς κ.ά. φορείς. Η πολιτεία οφείλει να διευκολύνει τη σχετική αναγνώριση και, παράλληλα, να ενθαρρύνει τη συμμετοχή μεταναστριών σε προγράμματα επιμόρφωσης, απόκτησης νέων δεξιοτήτων κ.λπ., εισάγοντας και θετικά μέτρα. Ειδικότερα προτείνονται τα εξής:

- Κατοχύρωση ισότιμης πρόσβασης σε όλες οι μετανάστριες, ανεξαρτήτως νομικού καθεστώτος, σε ειδικά προγράμματα κατάρτισης που συμβάλλουν στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας.
- Ανάπτυξη κατάλληλων και καινοτόμων μεθόδων για την αναγνώριση και την αναβάθμιση των υφιστάμενων προσόντων και δεξιοτήτων των μεταναστριών (π.χ. διαπολιτισμικών ικανοτήτων, ευελιξίας, κινητικότητας, κ.λπ.), με βάση το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό τους προφίλ.
- Συνεργασία με εργοδοτικές ενώσεις, ομοσπονδίες εργαζομένων, σχεδιαστές πολιτικών, φορείς εκπαίδευσης και κατάρτισης, κ.λπ. προκειμένου να καταπολεμηθεί ο κοινωνικός και οικονομικός αποκλεισμός των μεταναστριών.

4. Απασχόληση και ένταξη στην αγορά εργασίας

Οι στρατηγικές ένταξης των μεταναστριών ποικίλουν καθώς εξαρτώνται από μια σειρά παραμέτρους οι οποίες καθορίζουν το είδος και τον τύπο απασχόλησης, το ωράριο, το κατά πόσον η εργασία θα είναι ανειδίκευτη ή εξειδικευμένη, άτυπη ή τυπική, κ.ο.κ. Συχνά επιλέγεται μια θέση εργασίας με απαξιωμένο εργασιακό προφίλ επειδή προσφέρει καλύτερη αμοιβή, ευέλικτες ώρες εργασίας ή διευκολύνει την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Άλλοτε επιλέγεται το αντίθετο. Οι στρατηγικές που υιοθετούνται συνδέονται επίσης με την οικογενειακή κατάσταση και τους στερεοτυπικούς έμφυλους ρόλους των γυναικών, το εκπαιδευτικό κεφάλαιο και τις δεξιότητές τους, τις οποίες συχνά επιδιώκουν να αξιοποιήσουν προκειμένου να ενταχθούν στην αγορά εργασίας διασφαλίζοντας καλύτερες συνθήκες απασχόλησης. Σε

γενικές γραμμές, η σχέση των γυναικών με την αγορά εργασίας καθορίζεται από διαρκή κίνηση, ρευστότητα και αναζήτηση, συνιστώντας από μια άποψη τυπική έκφραση μιας δυναμικής γενιάς νέων μεταναστριών. Συνοψίζοντας τα δεδομένα, που προέκυψαν στο πλαίσιο της έρευνας, επισημαίνουμε τα εξής:

Στενά συνδεδεμένη με την ένταξη στην αγορά εργασίας είναι η ισότιμη πρόσβαση στην πληροφόρηση για θέσεις εργασίας, δικαιώματα και κοινωνικές παροχές. Αυτό που καταγράφηκε από την εμπειρία των μεταναστριών είναι η μεγάλη δυσκολία στον εντοπισμό πηγών πληροφόρησης και η περιορισμένη βούληση συνδρομής τόσο από αρμόδιους φορείς της πολιτείας, όσο και από τις μεταναστευτικές κοινότητες. Η πλειονότητα των μεταναστριών αντλούν και στηρίζουν την ενημέρωσή τους στις επαφές με συγγενείς ή φίλους και στις εφημερίδες της κοινωνίας υποδοχής.

Η ένταξη των μεταναστριών στην αγορά εργασίας γίνεται με δυσμενείς όρους που συνεπάγονται υψηλά ποσοστά απασχόλησης στον άτυπο τομέα, απαξίωση γνώσεων και δεξιοτήτων *(deskilling)*, εργασιακή επισφάλεια, χαμηλές αμοιβές, απλήρωτη υπερωριακή απασχόληση, κακές εργασιακές συνθήκες και μη κατοχύρωση των ασφαλιστικών δικαιωμάτων. Οι έμφυλες ανισότητες και η διακριτική μεταχείριση στην αγορά εργασίας είναι ακόμα πιο οξυμένες για τις μετανάστριες που είναι μονογονείς ή έχουν μεταναστεύσει αυτόνομα. Η αδήλωτη εργασία, σε συνδυασμό με το κόστος αγοράς των ενσήμων για εξασφάλιση και διατήρηση της άδειας εργασίας μειώνει ακόμη περισσότερο τις ήδη χαμηλές αποδοχές, ενώ η αύξηση της ανεργίας των συζύγων θέτει αυξημένες απαιτήσεις στις μετανάστριες που αναλαμβάνουν κατ' αποκλειστικότητα το ρόλο του τροφοδότη *(breadwinner)* της οικογένειας - συχνά *και* στη χώρα καταγωγής *και* στη χώρα διαμονής. Η υποχρέωση αγοράς των απαιτούμενων ενσήμων σε συνθήκες οξείας ανεργίας επιβαρύνει τον οικογενειακό προϋπολογισμό δημιουργώντας ανασφάλεια για το μέλλον και την κατοχύρωση δικαιώματος συνταξιοδότησης. Η μη καταβολή των ενσήμων εκ μέρους των εργοδοτών και οι συστηματικές παραβιάσεις της σχετικής νομοθεσίας επηρεάζουν αρνητικά τη δυνατότητα νομικής ένταξης των μεταναστριών και τις κατευθύνουν σε λύσεις που τις επιβαρύνουν ακόμα περισσότερο οικονομικά (π.χ. αυτασφάλιση). Η εισφοροδιαφυγή είναι ζήτημα που επιλύεται από τις ίδιες τις μετανάστριες κυρίως και δευτερευόντως από τους εργοδότες.

Στην προσπάθειά τους να ενταχθούν στην απασχόληση, οι μετανάστριες αναπτύσσουν υψηλές δεξιότητες προσαρμοστικότητας και ευελιξίας. Παρατηρείται μεγάλη κινητικότητα και αλλαγή θέσεων εργασίας, αλλά και τομέων οικονομίας, ενώ η επιδίωξη για τη βελτίωση της θέσης και των συνθηκών εργασίας είναι διαρκής. Μέσω της διάγνωσης των αναγκών της αγοράς ή εξειδικευμένων θυλάκων της, (π.χ. μεταναστευτικός τύπος, ΜΜΕ με ξενόγλωσσες εκπομπές), οι μετανάστριες δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη ανάδειξη των προβλημάτων των μεταναστών στο δημόσιο λόγο. Προκειμένου να αντισταθμίσουν τις σημαντικές απώλειες σε εκπαιδευτικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, οι μετανάστριες αξιοποιούν τον εθελοντικό τομέα για να διευρύνουν τις επαγγελματικές τους επιλογές ή και για να δημιουργήσουν εξαρχής νέες θέσεις εθελοντικής εργασίας οι οποίες παρέχουν δυνατότητα απασχόλησης στο πεδίο της ειδίκευσης ή των σπουδών τους, συσσωρεύοντας σημαντική εμπειρία που μπορεί να αξιοποιηθεί στο μέλλον (Vouyioukas, Liapi, 2013, σελ. 87-89).

Η μετανάστευση και η ένταξη στην αγορά εργασίας επιφέρουν *και* οφέλη *και* απώλειες για τις γυναίκες. Συνιστούν διαδικασίες και εμπειρίες που ενισχύουν την πολλαπλή εκμετάλλευση των γυναικών (στη βάση του φύλου, της καταγωγής, του εκπαιδευτικού κεφαλαίου, κ.λπ.), και, ταυτοχρόνως, συμβάλλουν αποφασιστικά στην ανεξαρτητοποίηση και χειραφέτηση των γυναικών, στον αυτοσεβασμό και κυρίως στη συνειδητοποίηση ότι η κατάσταση και η θέση τους δεν είναι ζήτημα προδιαγεγραμμένης πορείας και ως εκ τούτου μπορεί να αλλάξει. Στο πλαίσιο της μεταναστευτικής εμπειρίας παρατηρούνται αλλαγές στη δομής της οικογένειας (π.χ. μονογονεϊκές με τις γυναίκες ως αποκλειστικές τροφοδότριες), ενώ ο στερεοτυπικός αναπαραγωγικός ρόλος των γυναικών αμφισβητείται ή τίθεται σε νέα πλαίσια. Από την άλλη, η μετανάστευση των γυναικών, ιδιαιτέρως των γυναικών νεαρής ηλικίας, και η συμβολή τους στην επιβίωση της οικογένειας είναι στρατηγική που μακροχρόνια συμβάλλει στη διατήρηση της οικογένειας ως κοινωνικής μονάδας.

Τα μέτρα διευκόλυνσης, υποστήριξης και αναγνώρισης της επαγγελματικής υπόστασης θα πρέπει να στοχεύουν στην άρση των φαινομένων περιχαράκωσης και περιθωριοποίησης των μεταναστριών. Η κοινωνική ένταξη υπονομεύεται όταν οι μετανάστριες βιώνουν απαξίωση των προσόντων και δεξιοτήτων τους και απασχολούνται

ως ανειδίκευτο προσωπικό. Για την ενίσχυση της εργασιακής ένταξης των μεταναστριών προτείνονται συγκεκριμένα τα εξής:

- Υπογραφή της Διεθνούς Σύμβασης για την Προστασία των Δικαιωμάτων των Εργαζόμενων Μεταναστών και των Μελών των Οικογενειών τους.[4]
- Κατοχύρωση του δικαιώματος στην εργασία ανεξαρτήτως νομικού καθεστώτος για όλους/όλες τους/τις μετανάστες/τριες συμπεριλαμβανομένων των αιτούντων άσυλο και νομική προστασία των εργαζόμενων μεταναστριών απέναντι σε διακρίσεις, ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς.
- Συστηματική και έγκυρη ενημέρωση μεταναστών/τριών για εργασιακά και ασφαλιστικά δικαιώματα (μέσω σεμιναρίων, επιμορφώσεων, πολύγλωσσων εντύπων, κ.λπ.), τους κινδύνους παραπλάνησης από αγγελίες προσφοράς εργασίας, το ρόλο των συνδικαλιστικών οργανώσεων και τη δυνατότητα πολλαπλής υποστήριξής τους, καθώς και για την πρόληψη και αντιμετώπιση της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας.
- Θετικά μέτρα για την ενίσχυση όλων των εργαζόμενων μεταναστριών και την καταπολέμηση των έμφυλων στερεοτύπων και διακρίσεων - και όσων στηρίζονται στην εθνικότητα/ εθνότητα και εμποδίζουν την πρόσβαση στην απασχόληση.
- Θετικά μέτρα και στοχευμένες πολιτικές για τις μετανάστριες που εργάζονται στον οικιακό τομέα προκειμένου να διασφαλιστεί η κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους, η καταβολή ενσήμων, η πλήρης πρόσβαση σε κοινωνική ασφάλιση και συνταξιοδότηση, η συμμετοχή και εκλογή τους σε όργανα διοίκησης των σωματείων.
- Διαθεσιμότητα και προσβασιμότητα σε υπηρεσίες φροντίδας για εξαρτημένα μέλη του νοικοκυριού, προκειμένου να διευκολυνθεί η πρόσβαση των μεταναστριών στην απασχόληση.
- Αναγνώριση των προσόντων και δεξιοτήτων των μεταναστριών σε όλους τους τομείς οικονομίας και διασφάλιση ισότιμης πρόσβασης σε προγράμματα κατάρτισης και αναβάθμισης δεξιοτήτων ή αυταπασχόλησης.

---

4. Υιοθετήθηκε 18/12/1990 με την Απόφαση 45/158 της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών. Έναρξη ισχύος: 01/07/2003 σύμφωνα με άρθρο 87 (1) http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?mtdsg_no=IV-13&chapter=4&lang=en

- Στατιστικά στοιχεία κατά φύλο για το μεταναστευτικό πληθυσμό στην απασχόληση προκειμένου να προσδιοριστούν τα κενά και να αναπτυχθούν ευαίσθητες ως προς το φύλο πολιτικές απασχόλησης και εργασιακής ένταξης.
- Ενίσχυση και αναβάθμιση των ελεγκτικών μηχανισμών και διασφάλιση της συνέργειας των συναφών υπηρεσιών για να αντιμετωπιστεί η εισφοροδιαφυγή και οι αυθαιρεσίες.
- Ενίσχυση του ρόλου των συνδικαλιστικών οργανώσεων προκειμένου να αυξηθεί η συμμετοχή των μεταναστριών, συνεργασία σε ευρωπαϊκό επίπεδο για να προστατευτούν τα δικαιώματα των μεταναστών/ μεταναστριών που εργάζονται στη χώρα και δικτύωση των δομών υποστήριξης.

5. Πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυλης βίας κατά των μεταναστριών

Η βία κατά των μεταναστριών δεν αποτέλεσε εξαρχής διακριτό πεδίο των διερευνήσεων του έργου. Η μελέτη της, όμως, κρίθηκε σκόπιμη, αφενός, διότι προέκυψε ως ανάγκη στο πλαίσιο της ποιοτικής έρευνας και, αφετέρου, διότι συγκαταλέγεται μεταξύ των πεδίων που έχουν αναγνωριστεί ως πεδία κριτικής σημασίας για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών.

Η βία εναντίον των γυναικών τόσο εντός όσο και εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος συνιστά μία από τις βασικότερες και πιο εκτεταμένες διεθνώς μορφές προσβολής της οντότητας και της προσωπικότητας των γυναικών, αποτελώντας κυρίαρχη και δραματική έκφανση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Μορφές της βίας κατά των γυναικών είναι η ενδοοικογενειακή βία, η βία που ασκείται στο χώρο εργασίας κυρίως ως σεξουαλική παρενόχληση, αλλά και κάθε είδος ψυχολογικός εξαναγκασμός λόγω φύλου, η καταναγκαστική πορνεία, η βία σε δημόσιο χώρο, κ.λπ. Οι οικονομικές μετανάστριες και οι πολιτικές πρόσφυγες υφίστανται τη μεγαλύτερη ενεργό καταπίεση. Σύμφωνα με τον ΟΗΕ συγκαταλέγονται στις ομάδες γυναικών που κινδυνεύουν περισσότερο να υποστούν βία. Συνιστούν μια ιδιαίτερα ευάλωτη ομάδα γυναικών, όχι μόνο λόγω της φυλής και του φύλου τους, αλλά και λόγω του ότι διασχίζουν σύνορα (γεωγραφικά, οικονο-

μικά, κοινωνικά, έμφυλα, ταξικά κ.ά.) και καθίστανται θύματα εκμετάλλευσης στο πλαίσιο ενός εκτεταμένου φαινομένου που αφορά στη σεξουαλική εκμετάλλευση και πορνεία των γυναικών, και συχνά αποτελεί αναπόσπαστη διάσταση της μεταναστευτικής εμπειρίας. Αν και οι βασικές μορφές έμφυλης βίας κατά των μεταναστριών (ενδοοικογενειακή, σεξουαλική παρενόχληση, *trafficking*) διαφέρουν ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις επιπτώσεις τους, η διασύνδεσή τους συμβάλλει στην κατανόηση των παραλλαγών της βίας με βάση το φύλο, στην εμβάθυνση της γνώσης για τις διαστάσεις και τις συνέπειες, στη συγκρότηση ολοκληρωμένης προσέγγισης για την πρόληψη και στην ενιαία αντιμετώπιση των μορφών βίας κατά των μεταναστριών.

Η έμφυλη βία, όπως και τα υψηλά ποσοστά φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστριών, συνεχίζουν να είναι αόρατα στο πεδίο των πολιτικών ένταξης και μετανάστευσης *και* σε επίπεδο χώρας *και* σε επίπεδο Ε.Ε. Επίσης, επειδή δεν αναγνωρίζεται επαρκώς ο παράγοντας της εξάρτησης των γυναικών λόγω του νομικού καθεστώτος –από *το σύζυγο* στην περίπτωση της οικογενειακής συνένωσης, *τον/την εργοδότη*, ιδιαιτέρως στον αρρύθμιστο οικιακό τομέα όπου απασχολείται υψηλό ποσοστό μεταναστριών και *το κράτος* για τις αιτούσες άσυλο ή τις πρόσφυγες, οι οποίες δεν έχουν δικαίωμα να εργαστούν– δεν λαμβάνονται τα αναγκαία εξειδικευμένα μέτρα. Τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες κατά την πρόσβασή τους στην προστατευτική νομοθεσία και στη νομοθεσία για την ισότητα των φύλων, δεν συνδέονται αποκλειστικά με τις επισφαλείς εργασιακές συνθήκες. Δυσκολεύονται ή δεν έχουν δυνατότητα να αποκηρύξουν και να απεμπλακούν από μια κατάσταση βίας, είτε αυτή προέρχεται από το σύντροφό τους, είτε προέρχεται από τον εργοδότη, διότι και στην περίπτωση αυτή το νομικό καθεστώς συνιστά κριτήριο - κλειδί.

Ειδικά η ενδοοικογενειακή βία αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση των μεταναστριών, διότι οι γυναίκες που μεταναστεύουν εξαρτώμενες από τους συζύγους τους στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης είναι ιδιαιτέρως ευάλωτες σε σωματική και ψυχολογική βία και κακοποίηση. Σύμφωνα με τα δεδομένα από τις βιογραφικές συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο του έργου, οι γυναίκες αποθαρρύνονται και δεν καταγγέλλουν τα περιστατικά βίας λόγω εμποδίων που αντιμετωπίζουν με τη γλώσσα, τις πιέσεις της οικογένειας, την απομόνωση, τις πολιτισμικές παραδόσεις ή και λόγω της

διακριτικής αντιμετώπισής τους εκ μέρους των υπεύθυνων διωκτικών αρχών. Επιπλέον, η πρόσβαση των μεταναστριών που δεν έχουν νομιμοποιητικά έγγραφα, σε δομές υποστήριξης και ξενώνες είναι εξαιρετικά δύσκολη, παρά το ότι σε πολλές περιπτώσεις έχουν μεταναστεύσει επειδή ακριβώς κινδυνεύουν ή έχουν βιώσει έμφυλη βία (βιασμούς κατά την περίοδο πολέμων, ακρωτηριασμό γεννητικών οργάνων, εξαναγκασμό σε γάμο, κ.λπ.). Ειδικά στις περιπτώσεις αυτές οι διατάξεις περί χορήγησης νόμιμου καθεστώτος θα πρέπει άμεσα να ενσωματώσουν τη σκοπιά του φύλου, ενώ η χορήγηση αδείας παραμονής για ανθρωπιστικούς λόγους οφείλει να συμπεριλάβει και την προστασία από την έμφυλη βία.

Οι γυναίκες είναι επίσης τα πρώτα θύματα της παράνομης εμπορίας ανθρώπων (*trafficking*) με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση και εξαναγκάζονται στην πορνεία και στη συμμετοχή σε «υπηρεσίες σεξ». Ένα στοιχείο που θα πρέπει να προβληματίσει σοβαρά είναι το κατά πόσον οι αυξανόμενοι περιορισμοί που τίθενται στο πλαίσιο των μεταναστευτικών πολιτικών στην Ε.Ε. και στη χώρα μας περιορίζουν, με τη σειρά τους, τη δυνατότητα εισόδου των μεταναστριών στην Ελλάδα, στρέφοντας ολοένα και περισσότερες γυναίκες, που επιθυμούν να μεταναστεύσουν, σε εμπλοκή τους με διακινητές και εμπόρους (*traffickers*).

Για την πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας κατά των μεταναστριών προτείνονται τα εξής:

- Αναγνώριση ότι όλες οι μορφές έμφυλης βίας συνιστούν έγκλημα και ότι οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν και βιώνουν ειδικές μορφές βίας.
- Αναγνώριση του σεξισμού και του ρατσισμού ως σοβαρών κοινωνικών απειλών, καταγγελία και καταπολέμησή τους, όπου εκδηλώνονται, τόσο στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας και στις σχέσεις της με τις μετανάστριες, όσο και στο εσωτερικό των εθνοτικών κοινοτήτων. Η σεξιστική βία και η καταπάτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων των γυναικών δεν θα πρέπει να είναι ανεκτή από την πολιτεία στο όνομα της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας.
- Δημιουργία υποστηρικτικών μηχανισμών και δομών για τις μετανάστριες που βιώνουν βία, παροχή υπηρεσιών άμεσης παρέμβασης και πολλαπλής υποστήριξης των γυναικών και των παιδιών τους και διασφάλιση ισότιμης πρόσβασης σε όλες ανεξαιρέτως τις μετανάστριες.

- Ενημέρωση και πληροφόρηση των μεταναστριών για τα δικαιώματά τους, τη σχετική νομοθεσία και τις δομές υποστήριξης (κρατικές και μη κυβερνητικές), μέσω πολύγλωσσων εντύπων, ραδιοτηλεοπτικών μηνυμάτων, κ.λπ. και περαιτέρω αξιοποίηση των καλών πρακτικών που έχουν αναδειχθεί στο πλαίσιο υλοποίησης σχετικών έργων.
- Αναγνώριση και ανάδειξη της συμβολής των ΜΚΟ (γυναικείων, φεμινιστικών, μεταναστευτικών, κ.ά.) που παρέχουν υπηρεσίες σε μετανάστριες και ενίσχυσή τους προκειμένου να αναβαθμίσουν το ρόλο και το έργο τους.
- Συνεργασία της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ) με μεταναστευτικές κοινότητες, γυναικείες οργανώσεις και ΜΚΟ για το σχεδιασμό στοχευμένων δράσεων και πρωτοβουλιών για την πρόληψη και καταπολέμηση της βίας κατά των μεταναστριών.
- Σχεδιασμός και υλοποίηση εκστρατειών ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης για την ισότητα των φύλων, την πρόληψη και καταπολέμηση του σεξισμού και του ρατσισμού, που θα αφορούν και θα συμπεριλαμβάνουν τις μεταναστευτικές κοινότητες, θα στοχεύουν στην ενδυνάμωση των γυναικών, και θα απευθύνονται σε γηγενείς και μετανάστες και ιδιαιτέρως σε άνδρες.
- Συλλογή ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων για την έμφυλη βία κατά των μεταναστριών, προκειμένου να σχεδιαστούν συγκεκριμένες και αποτελεσματικές πολιτικές πρόληψης και αντιμετώπισης της βίας.
- Σχεδιασμός και υλοποίηση προγραμμάτων ενημέρωσης και κατάρτισης του συνόλου των στελεχών της διοίκησης/αυτοδιοίκησης που ασχολούνται με την πρόληψη και καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών (αστυνομία, δικαστικό σώμα, προσωπικό νοσοκομείων, κ.λπ.), για τις ιδιαιτερότητες και ανάγκες των μεταναστριών.

6. Συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική ζωή

Η ιδιότητα του πολίτη *(citizenship)* αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς για δικαιώματα και σχετικές διεκδικήσεις στο πλαίσιο του έθνους-κράτους. Ταυτοχρόνως συγκροτεί κεντρικό παράγοντα διακρίσεων και

κατηγοριοποίησης των υποκειμένων στην πράξη. Κλασικό παράδειγμα αποτελούν οι γυναίκες ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας, εφόσον, και μετά την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων, εξακολουθούν να βρίσκονται σε θέση υποτέλειας (Παντελίδου-Μαλούτα, 2002). Παράλληλα καταδεικνύεται πως η τυπική κατοχή δικαιωμάτων, ζήτημα ουσιώδες και θεμελιακό, δεν ταυτίζεται με την ουσιαστική κατοχή προϋποθέσεων, θεσμικών, οικονομικών κ.ά., για την ισότιμη άσκηση των δικαιωμάτων.

Οι μετανάστριες βρίσκονται σε διπλά ασύμπτωτη σχέση με την ιδιότητα του πολίτη, αφενός, ως φορείς της ιδιότητας του ξένου, που στη φιλοσοφική μας παράδοση είναι το αντίθετο του πολίτη/φορέα δικαιωμάτων, και, αφετέρου, ως γυναίκες, που είναι οι υποδεέστερες των υποδεέστερων, πολίτες - μη πολίτες (Παντελίδου - Μαλούτα, 2011). Αυτό περιπλέκει τη διαμόρφωση πολιτικών για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών ως έμφυλων υποκειμένων, διότι υπάρχει ο κίνδυνος, ακόμη και στην περίπτωση ύπαρξης πολιτικής βούλησης για την καταπολέμηση κάποιας μορφής ανισότητας, τα σχετικά μέτρα να νομιμοποιούν ιδεολογικά μια άλλη μορφή ανισότητας. Για παράδειγμα, μέτρα που απευθύνονται στις μετανάστριες ως ευάλωτη κατηγορία πληθυσμού, η οποία χρήζει προστασίας, τις δομούν κοινωνικά ως οιονεί θύματα, με αποτέλεσμα, ως εργαζόμενες να παραμένουν στο περιθώριο των πολιτικών ένταξης.

Η αντιμετώπιση της ανισότητας που υφίστανται μετανάστες και μετανάστριες με όρους ιδιότητας του πολίτη τεκμηριώνεται στο πλαίσιο δύο διαστάσεων. Η πρώτη αφορά βασικά συστατικά της ιδιότητας του πολίτη, που είναι η κατοχή δικαιωμάτων, η οποία αποτελεί στοιχειώδης προϋπόθεση, ώστε τα υποκείμενα/πολίτες να αναγνωρίζονται ως φορείς της ανθρώπινης υπόστασης. Η λειτουργία του κράτους δικαίου, η ελευθερία στην αυτοπραγμάτωση, η κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων και η ενθάρρυνση της πολιτικής συμμετοχής, δικαίωμα και συγχρόνως υποχρέωση, αποτελούν κεκτημένα της δυτικής πολιτικής σκέψης, και αφορούν όλους και όλες στο πλαίσιο της δημοκρατίας. Επομένως, όλα τα κοινωνικά υποκείμενα που διαβιούν σε μια συγκεκριμένη επικράτεια δικαιούνται να χαίρουν των αστικών, κοινωνικών και άλλων δικαιωμάτων των μελών του κοινωνικού σώματος. Μετανάστες και μετανάστριες που συμβιώνουν με τους γηγενείς είναι μέλη του κοινωνικού συνόλου. Συνεπώς, δεν μπορεί παρά να

τους αναγνωρίζονται αντίστοιχα θεμελιώδη δικαιώματα η προστασία των οποίων κατοχυρώνεται και στο Σύνταγμα (Άρθρο 5).

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, στο πλαίσιο της δημοκρατίας, η ιδιότητα του πολίτη συνθέτει τη μόνη ταυτότητα με την οποία τα υποκείμενα νομιμοποιούνται να συναλλάσσονται μεταξύ τους στο δημόσιο χώρο. Μόνο ως πολίτες και συμπολίτες μπορούμε να συνυπάρχουμε στοιχειωδώς ως ισότιμοι και ισότιμες, ενώ απαραίτητη προϋπόθεση ισότιμης συνύπαρξης είναι η κοινή κατοχή της ίδιας ιδιότητας. Οι εξαιρέσεις στα θεμελιώδη δικαιώματα, ωστόσο, είναι αυτές που διακρίνουν το φορέα τους από τον πολίτη, και αναφέρονται πρωτίστως στα πολιτικά δικαιώματα, και με μικρές εξαιρέσεις στα αστικά (ελεύθερη κίνηση, εγκατάσταση, ελεύθερη είσοδος/έξοδος από τη χώρα, ελευθερία συνάθροισης, κ.λπ.). Όπως προαναφέρθηκε, το δικαίωμα ψήφου στις τοπικές εκλογές και η πολιτογράφηση είναι τα κρίσιμα πολιτικά ζητήματα που επιχείρησε να επιλύσει ο Ν. 3838/2010 γι' αυτό και η κατάργησή του θα δημιουργήσει ακόμα μεγαλύτερα προβλήματα και κενά στη νομοθεσία. Στη συζήτηση για την πολιτογράφηση, η οποία μέχρι σήμερα εξετάζεται σχεδόν αποκλειστικά ως η σχέση ενός ατόμου με το κράτος, κυριαρχεί ένας νομικισμός της έννοιας καθώς η σχετική διαδικασία θεωρείται αποκλειστικό προνόμιο του κράτους η δε συνακόλουθη ιδιότητα του πολίτη, μια ιδιότητα για την οποία το κράτος έχει την απόλυτη και απροϋπόθετη κυριαρχία απόδοσής της (Ηλιάδης, 2013).

Το δικαίωμα συμμετοχής όσων ζουν σε μια χώρα στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων δεν είναι θέμα κοινωνικής ευαισθησίας ή δικαιωμάτων αλλά θέμα δημοκρατίας. Πρώτον διότι *«δημοκρατία είναι το πολίτευμα που αποφασίζουν αυτοί που υπόκεινται στους νόμους και δεύτερον, διότι ο καταστατικός εχθρός της δημοκρατίας στην Ελλάδα, η Χρυσή Αυγή, διεξάγει έναν υπαρξιακό αγώνα εναντίον της ιδέας ότι η ελληνική πολιτική κοινότητα είναι η κοινότητα των ανθρώπων που ζούνε μαζί, ανεξαρτήτως καταγωγής... Η νίκη της αντίληψης αυτής είναι οπισθοχώρηση της πολιτικής δημοκρατίας.»* (Χριστόπουλος, 2013). Η συμμετοχή στη δημόσια και πολιτική ζωή συνιστά ουσιαστικό συστατικό της κοινωνικής ένταξης. Γι' αυτό το λόγο, το δικαίωμα ψήφου και η πρόσβαση στην ιδιότητα του πολίτη ή η πολιτογράφηση είναι κεφαλαιώδους σημασίας προκειμένου να διασφαλιστεί η πλήρης συμμετοχή στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Οι μετανάστριες υποεκπροσωπούνται

και συχνά νοιώθουν απομονωμένες στις κοινωνίες υποδοχής και είτε δεν έχουν δικαίωμα ψήφου στις τοπικές εκλογές, είτε δεν έχουν πρόσβαση στην πληροφόρηση για τα εκλογικά τους δικαιώματα και τον τρόπο συμμετοχής σε πολιτικές διαβουλεύσεις και στην κοινωνική ζωή της χώρας υποδοχής.

Αναφορικά με τους όρους συγκεκριμένων μέτρων για την ενθάρρυνση της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής των μεταναστριών θα πρέπει να τονιστούν δύο παράμετροι. Όπως έχει καταδειχθεί ερευνητικά, οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν κοινωνικές συνθήκες και ρόλους που αποδίδονται στο φύλο τους. Συχνά βρίσκονται αντιμέτωπες με την ίδια τους την κοινότητα και παραδόσεις που είναι αντίθετες σε κάθε είδους δημόσιους ρόλους των γυναικών, συνεπώς και σε κάθε πολιτική δραστηριότητα. Έχουν επίσης να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που συνεπάγεται η ζωή σε μια ξένη χώρα η οποία είναι επίσης πατριαρχική, υποτιμά τις γυναίκες και συχνά όχι μόνο δεν τις αντιμετωπίζει ως ισότιμα εργαζόμενες, αλλά ως θύματα. Παράλληλα, πολύ συχνά πλέον, οι γυναίκες μεταναστεύουν αυτόνομα, πριν από τους άνδρες μέσα σε δύσκολες συνθήκες, έγκυες ή/και με τα παιδιά τους ή μεταναστεύουν ως μόνες μητέρες και αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών. Με βάση τη θεωρία και την εμπειρία του ερευνητικού πεδίου, τονίζεται ότι για την ανάπτυξη συμμετοχικής προδιάθεσης και πολιτικής συμμετοχής, πρέπει τα άτομα να έχουν την αίσθηση ότι η παρέμβασή τους είναι αποδεκτή και σημαντική. Αυτό σημαίνει πως τα κοινωνικά υποκείμενα έχουν αίσθηση της αυταξίας και της συλλογικότητας και επιδιώκουν να συμβάλλουν στην επίλυση κοινών προβλημάτων.

Στο πλαίσιο αυτό για την ενθάρρυνση της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής των μεταναστριών, απαιτούνται μια σειρά από μέτρα όπως: καταπολέμηση των έμφυλων ανισοτήτων, απόκτηση δεξιοτήτων και αυτοπεποίθησης, επιμόρφωση και απασχόληση σε τομείς συναφείς με την επαγγελματική εμπειρία, παροχές πρόνοιας και φροντίδας για εξαρτημένα μέλη της οικογένειας ώστε να αποδεσμευτεί χρόνος για την ενασχόληση με τα κοινά και μέτρα ενδυνάμωσης για να συμμετέχουν ενεργητικά οι μετανάστριες σε συλλογικούς φορείς και οργανώσεις με βάση τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά τους. Παράλληλα, όσο κι αν είναι απαραίτητο, η υπεράσπιση των δικαιωμάτων των μεταναστών/τριών να γίνεται και από τρίτους σε πεδία όπου δεν εκπροσωπούνται, θα πρέπει να θεσμοθετηθούν και άλλες μορφές

άμεσης εκπροσώπησης που προϋποθέτουν την ενεργό συμμετοχή των ίδιων στη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών και στη λήψη αποφάσεων. Η προσπάθεια στήριξης της αυτονομίας, η αποδοχή της έμφυλης υπόστασης και του δικαιώματος για ανεξάρτητη κοινωνική και πολιτική παρουσία πρέπει να είναι αυξημένη απέναντι στις μετανάστριες. Αναλυτικότερα οι προτάσεις για την ενίσχυση της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής των μεταναστριών είναι οι εξής:

- Ενίσχυση της ενημέρωσης και πληροφόρησης και μάλιστα σε επίπεδο δήμου, και σε συνεργασία με τις μεταναστευτικές κοινότητες. Ιδιαίτερο βάρος πρέπει να δοθεί στην πληροφόρηση για τα δικαιώματα, στην απόκτηση μονιμότερου καθεστώτος παραμονής και στο ζήτημα των έμφυλων σχέσεων.
- Μέτρα πολιτικής που ενθαρρύνουν την αλληλόδραση και υποστηρίζουν την κοινωνική αναγνώριση των μεταναστριών στο πλαίσιο θεσμικών σχέσεων (ως μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας, συνδικάτων, τοπικών συμβουλίων, κ.λπ.), και ενθάρρυνση άτυπων σχέσεων και δικτύων μεταξύ μεταναστριών για την ανάπτυξη σχέσεων με γηγενείς και ευρύτερες συλλογικότητες.
- Σε κάθε μέτρο που αφορά τις μετανάστριες πρέπει να ζητείται η γνώμη τους και να διασφαλίζεται η συμμετοχή τους. Πρέπει, επίσης, να ενθαρρύνεται η διοργάνωση κοινών δράσεων, γηγενών και αλλοδαπών, ενώ οι φορείς που είναι αρμόδιοι και ανοικτοί για τη συμμετοχή αλλοδαπών θα πρέπει να απευθύνονται οι ίδιοι στους αλλοδαπούς ζητώντας τη συνδρομή τους. Ο δισταγμός, ο εγκλεισμός στον ιδιωτικό χώρο, σε ορισμένες κοινότητες αποτελούν λόγους απομόνωσης και μη συμμετοχής, που πρέπει να καταπολεμηθούν, με αμφισβήτηση των πατριαρχικών δομών που καταπιέζουν και περιορίζουν τις μετανάστριες.
- Στήριξη συλλόγων γονέων και κηδεμόνων για την ενθάρρυνση των μεταναστριών ώστε να δραστηριοποιηθούν στα σχολεία των παιδιών τους. Ως χώρος διαπολιτισμικής συνδιαλλαγής, το σχολείο είναι προνομιακός χώρος καταπολέμησης του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και της έμφυλης ανισότητας.
- Μέτρα και πρωτοβουλίες για την ενίσχυση της συμμετοχής των μεταναστριών σε κοινωνικούς, πολιτικούς και συνδικαλιστικούς φορείς και μεταναστευτικές κοινότητες καθώς και σε δομές ανάπτυξης κοινωνικού διαλόγου. Παράλληλα απαιτείται στήριξη συνδικάτων

ώστε να ενθαρρυνθεί η εγγραφή μεταναστριών και η εμπλοκή τους σε συλλογικές διαδικασίες συμμετοχής και εκπροσώπησης. Επίσης αναγκαία είναι η θεσμοθέτηση σταθερών δομών διαλόγου μεταξύ κρατικών φορέων (κεντρικών και αυτοδιοικητικών) και μεταναστευτικών κοινοτήτων, η θεσμοθέτηση της εκπροσώπησης των μεταναστριών και η αναγνώριση και ενίσχυση των μεταναστευτικών οργανώσεων ως κοινωνικών εταίρων, ώστε να ανοιχτούν στα δυνητικά μέλη τους και να γίνουν πιο αντιπροσωπευτικές.

- Υποστήριξη εθνοτικών κοινοτήτων από την πολιτεία με κίνητρα για την ενεργό συμμετοχή των γυναικών, ώστε να λειτουργήσουν ως δίαυλοι επικοινωνίας και παράγοντες διατήρησης των δεσμών με τη χώρα προέλευσης, αλλά και γέφυρες κοινωνικής και πολιτικής ένταξης στην Ελλάδα.
- Ενίσχυση των γυναικείων οργανώσεων μεταναστριών και γηγενών προκειμένου να αναβαθμίσουν το προφίλ και την επιχειρησιακή τους επάρκεια, να αυξήσουν τις μετανάστριες - μέλη τους, και να ενθαρρύνουν την συμμετοχή των μεταναστριών στην πολιτική ζωή, σε υφιστάμενα δίκτυα, φορείς ή ενώσεις. Αναγνώριση των οργανώσεων ως κοινωνικών εταίρων και υποστήριξή τους ώστε να ενισχυθεί η εκπροσώπηση των μεταναστριών σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.
- Διασφάλιση ίσων δικαιωμάτων στην πρόσβαση στην πολιτογράφηση σύμφωνα με όσα ορίζονται στις ευρωπαϊκές συνθήκες για υπηκόους τρίτων χωρών που ζουν στην Ε.Ε. Ενθάρρυνση και ενίσχυση της συμμετοχής των μεταναστών/ τριών που διαμένουν νόμιμα στην Ελλάδα περισσότερο από 5 χρόνια στις δημοτικές εκλογές με δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι.
- Δημιουργία Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ) σε όλους τους δήμους όπου ζουν μετανάστες/-στριες, ενίσχυση της δράσης τους, σύνδεση με υπηρεσίες της ΓΓΙΦ, όχι μόνο για θέματα βίας κατά των γυναικών, αλλά και δικαιωμάτων. Η ένταξη μεταναστών και μεταναστριών ξεκινάει και αποκτά νόημα καταρχήν στο τοπικό επίπεδο. Επομένως ο δήμος, τα δημοτικά διαμερίσματα και οι μικρότερες τοπικές συλλογικότητες σε μεγάλους δήμους όπως της Αθήνας, πρέπει να αποτελέσουν τα βασικά κύτταρα ένταξης, ενώ η συμβουλευτική και πολιτιστική δραστηριότητα γύρω από τα ΣΕΜ, θα πρέπει να είναι έντονη και συνεχής.

7. Εντάσσοντας τη διάσταση του φύλου στις πολιτικές μετανάστευσης και κοινωνικής ένταξης

7.1 Εθνικό επίπεδο

Παρά το γεγονός ότι σε κεντρικό επίπεδο έχουν προβλεφθεί αρμόδιες υπηρεσίες, διευθύνσεις, όργανα συντονισμού, εισηγητικά όργανα και επιτροπές, καθώς και θεσμικά εργαλεία για την άσκηση της μεταναστευτικής πολιτικής, εντοπίζονται κενά σε επίπεδο συνέργειας και συμπληρωματικότητας των πολιτικών μετανάστευσης, καθώς και σοβαρές αδυναμίες στην ένταξη της διάστασης του φύλου στις πολιτικές κοινωνικής ένταξης. Επίσης, δεν διασφαλίζεται επαρκώς η αποκέντρωση των μεταναστευτικών πολιτικών σε επίπεδο διοίκησης και αυτοδιοίκησης, ενώ δεν έχουν διασαφηνιστεί οι θεσμικές αρμοδιότητες της αυτοδιοίκησης β' βαθμού στον τομέα της μεταναστευτικής πολιτικής. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν όσα προαναφέρονται και να διασφαλιστεί η αποτελεσματικότητα και η ουσιαστική συμβολή των πολιτικών στην άρση του αποκλεισμού μεταναστών και μεταναστριών, προτείνονται τα ακόλουθα για την ένταξη της οπτικής του φύλου στις συναφείς μεταναστευτικές και κοινωνικές πολιτικές:

Ο ανασχεδιασμός και εμπλουτισμός του Προγράμματος ΕΣΤΙΑ (Ν. 3386/2005, άρθρο 66) με νέα επιχειρησιακά προγράμματα που θα ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες και τα δεδομένα που αφορούν το μεταναστευτικό πληθυσμό, διασφαλίζοντας την ένταξη του φύλου, όπως ακριβώς προβλέπεται στο πλαίσιο του Πολυετούς Προγράμματος του ΕΤΕ, όπου το *gender mainstreaming* συνιστά έναν από τους τομείς παρέμβασης του Ταμείου. Επίσης, προτείνεται η θεσμοθέτηση της συμμετοχής της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ) στις Διυπουργικές Επιτροπές ή/και Εθνικές Επιτροπές για την Κοινωνική Ένταξη στις οποίες είναι αναγκαίο να συμμετάσχουν και μεταναστευτικές οργανώσεις, ιδιαιτέρως όσες εκπροσωπούν και υποστηρίζουν μετανάστριες. Η συμμετοχή της ΓΓΙΦ θα ενισχύσει περαιτέρω το σχεδιασμό πολιτικών και δράσεων της υπηρεσίας, η δε θεσμική κατοχύρωση του γνωμοδοτικού ρόλου της θα έχει πολλαπλά οφέλη: κατοχύρωση του ρόλου της ΓΓΙΦ κατά τη φάση σχεδιασμού με στόχο την ένταξη της διάστασης του φύλου και το σχεδιασμό θετικών δράσεων και ειδικών μέτρων, δυνατότητα αποτίμησης των κατά

φύλο επιπτώσεων των δημόσιων πολιτικών *(gender impact assessment)*, ενίσχυση της συνεργασίας της ΓΓΙΦ με τις Περιφερειακές Επιτροπές Ισότητας των Φύλων (ΠΕΠΙΣ) –οι οποίες αποτελούν ένα από τα θεσμικά εργαλεία της αυτοδιοίκησης για την ένταξη της οπτικής του φύλου στις δημόσιες πολιτικές και την αποκέντρωση των πολιτικών μετανάστευσης– ενίσχυση της συνεργασίας της ΓΓΙΦ με τις τοπικές Αρχές για την ένταξη της διάστασης του φύλου στις τοπικές πολιτικές κοινωνικής ένταξης με δεδομένο ότι οι πολιτικές ισότητας των φύλων αποτελούν πλέον ρητή αρμοδιότητα των Δήμων.

Επισημαίνεται πώς ενώ έχουν υλοποιηθεί μια σειρά μέτρα και θετικές πρωτοβουλίες για τις μετανάστριες, οι πολιτικές που εφαρμό-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Οργανωτική απεικόνιση φορέων και εργαλείων για την ένταξη της διάστασης του φύλου στις πολιτικές μετανάστευσης και κοινωνικής ένταξης

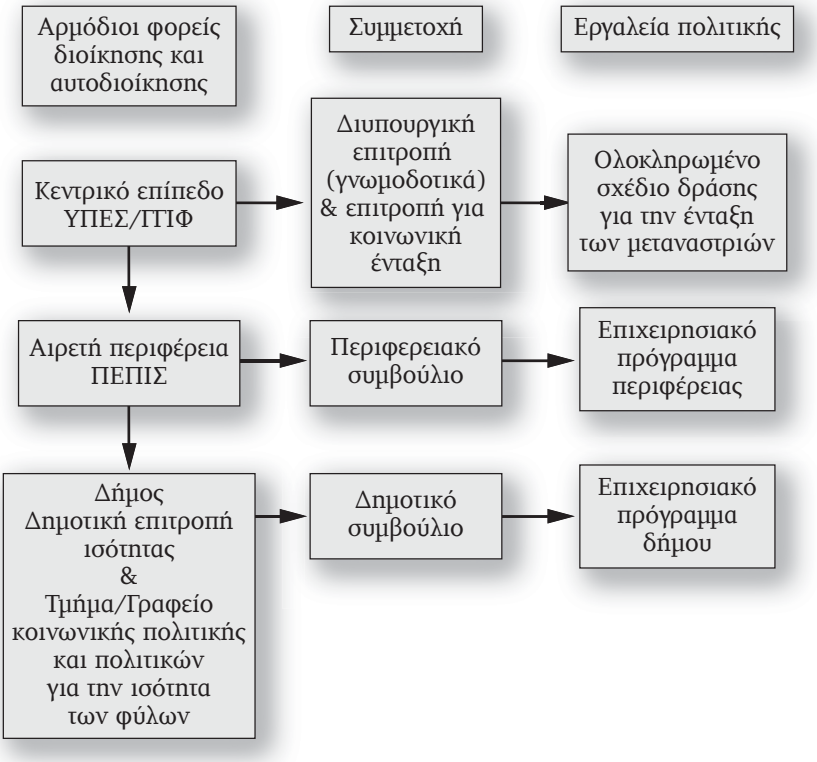

ζονται δεν έχουν μέχρι στιγμής αποκτήσει χαρακτήρα συστηματικής, μακροχρόνιας και ολοκληρωμένης παρέμβασης για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών ή πολύ περισσότερο για την ένταξη του φύλου στις πολιτικές μετανάστευσης. Η ανάγκη εφαρμογής Ολοκληρωμένου Σχεδίου Δράσης για τις μετανάστριες, το οποίο μπορεί να υλοποιηθεί σε συνέργεια με το Εθνικό Πρόγραμμα για την Ουσιαστική Ισότητα των Φύλων, αξιοποιώντας και τις νέες εξουσίες και ευθύνες δήμων και περιφερειών στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής (Νόμος 3852/ 2010), είναι περισσότερο από προφανής.

Στη συνέχεια, αποτυπώνεται η προτεινόμενη οργανωτική διάρθρωση των φορέων της κεντρικής διοίκησης και αυτοδιοίκησης (α' και β' βαθμού), οι οποίοι μπορούν να αναλάβουν την υλοποίηση, παρακολούθηση και αξιολόγηση του Ολοκληρωμένου Σχεδίου Δράσης για την ένταξη της οπτικής του φύλου *(gender mainstreaming)* στις πολιτικές μετανάστευσης και κοινωνικής ένταξης, τα θεσμικά όργανα στα οποία προτείνεται να συμμετάσχουν –ή ήδη συμμετέχουν– αυτοί οι φορείς, καθώς και τα εργαλεία πολιτικής που μπορούν να αξιοποιηθούν.

7.2 Τοπικό επίπεδο

Η ένταξη της διάστασης του φύλου στις τοπικές μεταναστευτικές πολιτικές και ο σχεδιασμός οριζόντιων παρεμβάσεων για την κοινωνική ένταξη και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των μεταναστριών, ιδανικά θα προϋπέθετε την ύπαρξη Σχεδίου Δράσης για την ενσωμάτωση αυτών των πολιτικών στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα του Δήμου. Επειδή, όμως, οι αρμοδιότητες για τη χάραξη μεταναστευτικών πολιτικών θεσπίστηκαν σχετικά πρόσφατα, οι Δήμοι καλούνται να προχωρήσουν σε μία συνεκτική αντιμετώπιση των ζητημάτων μετανάστευσης που εμπίπτουν στην αρμοδιότητά τους, με γνώμονα κυρίως την εμπειρία τους και την ανάγκη ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής. Θα πρέπει δηλαδή να εκπονήσουν Σχέδιο Δράσης για την κοινωνική ένταξη μεταναστών/-στριών στην τοπική κοινωνία που θα παρεμβαίνει οριζόντια στους τέσσερις άξονες του Επιχειρησιακού Προγράμματος του Δήμου.[5] Με βάση τα ισχύοντα στην τοπική αυτοδιοίκηση και

5. Α) Περιβάλλον και Ποιότητα ζωής, Β) Κοινωνική Πολιτική, Υγεία, Παιδεία, Πο-

με δεδομένο ότι οι εθνικές τομεακές πολιτικές αποκτούν οριζόντιο χαρακτήρα στο τοπικό επίπεδο, κρίνεται σκόπιμο να προταθούν ειδικές, θετικές δράσεις για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών. Επίσης, επειδή η εκπόνηση σχεδίου δράσης για την ένταξη των μεταναστριών προϋποθέτει σχεδιασμό και υλοποίηση ολοκληρωμένου προγράμματος ένταξης για το σύνολο των μεταναστών, με πολυδιάστατη προσέγγιση και κάλυψη τομέων των τοπικών, περιφερειακών ή και εθνικών πολιτικών, τόσο οι προτεινόμενες δράσεις, όσο και τα εργαλεία υλοποίησης των πολιτικών, αναπόφευκτα και ορθά, αφορούν το σύνολο του μεταναστευτικού πληθυσμού.

7.2.1 Το Συμβούλιο Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ)

Για να υλοποιήσει ο Δήμος τις αρμοδιότητες που έχει αναλάβει θα πρέπει να οργανώσει και να αναβαθμίσει τις διοικητικές του μονάδες και τις δομές που απευθύνονται σε αλλοδαπούς κατοίκους. Η συγκρότηση και λειτουργία των ΣΕΜ στους Δήμους αποτελεί επιτακτική ανάγκη, ενώ το πρώτο μέλημα μετά τη συγκρότηση και την ψήφιση του καταστατικού, θα πρέπει να είναι η εκπόνηση προγράμματος δράσης, με προτάσεις που θα ενσωματωθούν στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα του Δήμου και στα επιμέρους τοπικά προγράμματα που αναλαμβάνει ο Δήμος.

Το ΣΕΜ εκτός από το συμβουλευτικό του έργο μπορεί να λειτουργήσει και ως όργανο συντονισμού, αποτελώντας το συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο αρμοδιοτήτων του Δήμου – της διεκπεραίωσης και της κοινωνικής ένταξης. Σε συνεργασία με τη Δημοτική Επιτροπή Ισότητας και το Γραφείο Ισότητας, μπορεί να προτείνει και να παρακολουθεί την υλοποίηση ειδικών πολιτικών και δράσεων για τις μετανάστριες. Στόχος θα πρέπει να είναι η συνεργασία μεταξύ των διαφορετικών υπηρεσιών του Δήμου και η εμπέδωση της αντίληψης για ενιαία αντιμετώπιση. Επίσης απαιτείται η ευαισθητοποίηση των στελεχών του Δήμου σε θέματα φύλου, μετανάστευσης και κοινωνικού αποκλεισμού και η δημιουργία μηχανισμών και εργαλείων που θα εντοπίζουν και θα αναδεικνύουν την έμφυλη διάσταση. Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσε να δημιουργηθεί Συμβουλευτική Μονάδα Στήριξης Μεταναστριών ή Γραμματεία Γυναικών εντός του ΣΕΜ.

λιτισμός και Αθλητισμός, Γ) Τοπική οικονομία και Απασχόληση και Δ) Βελτίωση της διοικητικής ικανότητας και της οικονομικής κατάστασης του Δήμου.

7.2.2 Κατοχύρωση της ισότιμης πρόσβασης σε υπηρεσίες και δικαιώματα

Ένα άλλο ζήτημα είναι η αντιμετώπιση της ανισότιμης πρόσβασης σε βασικές υπηρεσίες και δικαιώματα είτε λόγω ανεπαρκούς πληροφόρησης και ενημέρωσης, είτε λόγω ελλιπούς κατανόησης, που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται και στην ανεπαρκή γνώση της ελληνικής γλώσσας εκ μέρους των μεταναστριών. Μέτρα που θα μπορούσαν ενδεικτικά να συμβάλουν στην αποτελεσματική και ποιοτική παροχή υπηρεσιών, αλλά και στην ισότιμη πρόσβαση των μεταναστριών στις υπηρεσίες είναι τα εξής:

- Πρόσληψη πολύγλωσσων ή δίγλωσσων υπαλλήλων στα ΚΕΠ και συνεργασία του Δήμου με μετανάστες/τριες που γνωρίζουν καλά την ελληνική γλώσσα προκειμένου να διευκολύνουν τις υπηρεσίες στην επαφή τους με το μεταναστευτικό πληθυσμό.
- Παροχή συμβουλευτικών και υποστηρικτικών υπηρεσιών (π.χ. νομική συμβουλευτική, συνοδεία σε αρμόδιες υπηρεσίες) για την αντιμετώπιση των αναγκών των μεταναστριών που σχετίζονται με το καθεστώς διαμονής ή τη νομική ένταξη.

7.2.3 Ειδικές και στοχευμένες ή θετικές δράσεις

Η ευθύνη των Δήμων δεν εξαντλείται ωστόσο στη διεκπεραίωση του διοικητικού τους έργου. Μπορούν και οφείλουν να λειτουργήσουν ως μηχανισμοί κοινωνικής ένταξης αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες και υλοποιώντας ειδικές και στοχευμένες δράσεις για τις μετανάστριες. Ο Δήμος μπορεί επίσης να συνεργαστεί με την κοινωνία των πολιτών, μεταναστευτικές κοινότητες, τοπικές ΜΚΟ που ασχολούνται με θέματα κοινωνικής ένταξης και υποστηρίζουν μετανάστριες ή φορείς με ειδική τεχνογνωσία, για την υλοποίηση ποικίλων δράσεων. Ενδεικτικά αναφέρονται οι παρακάτω ειδικές ή θετικές δράσεις:

α) Παροχή συμβουλευτικών και υποστηρικτικών υπηρεσιών σχετικά με θέματα ένταξης, κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά και καθημερινής δραστηριότητας

– Ενημέρωση μεταναστριών για τα δικαιώματά τους και διευκόλυνση της πρόσβασης στην πληροφόρηση σχετικά με εργασιακά δικαιώματα και κοινωνικές παροχές.

– Ψυχοκοινωνική υποστήριξη σε μετανάστες/-στριες με ευθύνες φροντίδας και ιδιαιτέρως σε μονογονείς.

β) Διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και εξοικείωση των μεταναστριών με τις αντιλήψεις, τις συνήθειες και τις πραγματικότητες της τοπικής κοινωνίας

Επειδή η δυνατότητα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας μέσω τυπικών διαδικασιών κατάρτισης ή συναφών προγραμμάτων είναι εξαιρετικά περιορισμένη για την πλειονότητα των μεταναστριών, οι Δήμοι μπορούν να διοργανώσουν μαθήματα εκμάθησης και τελειοποίησης της γλώσσας, σε συνδυασμό με μαθήματα ιστορίας και πολιτισμού, ανταλλαγής απόψεων για θέματα επικαιρότητας, καθώς και μαθήματα τέχνης ή καλλιτεχνικής δημιουργίας, με παράλληλη πρόβλεψη για τη δημιουργική απασχόληση των παιδιών, προκειμένου τα μαθήματα να είναι προσιτά στις μετανάστριες με ευθύνες φροντίδας.

γ) Δράσεις για την ενίσχυση της ένταξης στην κοινωνική ζωή της τοπικής κοινότητας

Οι προτάσεις που ακολουθούν κρίνονται αναγκαίες για τη διαμόρφωση των προϋποθέσεων που θα συμβάλουν στην αύξηση της συμμετοχής των μεταναστριών στην κοινωνική και πολιτική ζωή, σε θεσμοθετημένες διαδικασίες και συλλογικότητες και στην άρση του αποκλεισμού τους από τη δημόσια σφαίρα. Σημαντικό ρόλο στην ένταξη στην τοπική κοινότητα μπορούν να διαδραματίσουν τα ΣΕΜ αν υποστηριχθούν ώστε να εξελιχθούν σε σημεία συνάντησης των μεταναστών/-στριών με εκπροσώπους τοπικών δομών/φορέων και σε τόπους ανταλλαγής, συνεργασίας και τοπικής αλληλεπίδρασης. Ουσιώδης είναι επίσης η ενίσχυση της δράσης των ΣΕΜ για την πρόληψη και αντιμετώπιση όλων των μορφών βίας κατά των μεταναστριών και την πληροφόρηση των μεταναστριών για τα δικαιώματά τους και τις υφιστάμενες δομές υποστήριξης (συμβουλευτικά κέντρα και ξενώνες). Στο πλαίσιο αυτό προτείνονται τα εξής:

– Συλλογή ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων για τις διαφορετικές μεταναστευτικές κοινότητες και τις ιδιαιτερότητες κάθε επιμέρους ομάδας γυναικών, σε συστηματική βάση, προκειμένου να σχεδιαστούν ειδικές και αποτελεσματικές πολιτικές κοινωνικής ένταξης.
– Παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών σε μετανάστες/-στριες με αυξημένες ανάγκες, με σκοπό τη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή

της πόλης, μέσω της ενίσχυσης του εθελοντισμού (π.χ. κοινωνικά ιατρεία, υπηρεσίες σίτισης, μονάδες «βοήθεια στο σπίτι», κ.λπ.).

δ) Εκπαιδευτική κοινότητα και σχολεία

- Στήριξη των συλλόγων γονέων και κηδεμόνων προκειμένου να αναλάβουν δράσεις για την ενθάρρυνση και δραστηριοποίηση των μεταναστριών που είναι γονείς στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας.
- Οργάνωση προγραμμάτων υποστήριξης της σχολικής κοινότητας με σκοπό την πρόληψη της σχολικής διαρροής, τη βελτίωση των συνθηκών εκπαίδευσης και την παροχή περισσότερων δυνατοτήτων προσωπικής ανάπτυξης.
- Διοργάνωση εκδηλώσεων ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης κατά του ρατσισμού και ανάληψη πρωτοβουλιών για την ενίσχυση του διαπολιτισμικού διαλόγου και της γνωριμίας με την ιστορία και τον πολιτισμό μαθητών και μαθητριών που κατάγονται από άλλες χώρες.

ε) Υγεία και πρόνοια

- Ενίσχυση της πρόσβασης των μεταναστριών σε υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας ιδιαιτέρως στις περιπτώσεις κακοποίησης και βίας, σε υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής υποστήριξης για την αντιμετώπιση του μετατραυματικού στρες, καθώς και σε υπηρεσίες οικογενειακού προγραμματισμού και υποστήριξης των οικογενειών, ιδιαιτέρως των μονογονεϊκών.
- Ενίσχυση της ενημέρωσης των μεταναστριών για ζητήματα αναπαραγωγικής και σεξουαλικής υγείας και της πρόσβασής τους σε αρμόδιες τοπικές υπηρεσίες.

στ) Ενίσχυση της διαπολιτισμικότητας σε τοπικό επίπεδο

Εκστρατείες ενημέρωσης για τη θετική συμβολή και το ρόλο των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία και ανάδειξη των προφίλ, ταλέντων και δεξιοτήτων τους και των εμπειριών της μετανάστευσης, προκειμένου να καταπολεμηθούν στερεότυπες αντιλήψεις και προκαταλήψεις.

- Βελτίωση της εικόνας των μεταναστών/στριών μέσω της προβολής θετικών προτύπων.
- Συνεργασία με τοπικά ΜΜΕ, για τη θέσπιση (εθελοντικών) προτύπων δημοσιογραφικής δεοντολογίας.
- Εκστρατείες καταπολέμησης του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και του σεξισμού κατά των μεταναστριών.

– Υποστήριξη πολιτιστικών γεγονότων, αρωγή σε δράσεις της κοινωνίας των πολιτών και των μεταναστευτικών κοινοτήτων, αναβάθμιση υποβαθμισμένων περιοχών/γειτονιών στις οποίες διαμένουν μεταναστευτικοί πληθυσμοί.
– Ανάδειξη της πολιτιστικής διάστασης της παρουσίας των μεταναστριών μέσω της διοργάνωσης εκθέσεων ή εκδηλώσεων με καλλιτέχνιδες μετανάστριες, με στόχο τη δημιουργία χώρων ανταλλαγής και αλληλεπίδρασης μεταξύ γηγενών δημοτών και μεταναστών/-στριών.[6]

Στο πλαίσιο της παρούσας ύφεσης και των δριμύτατων οικονομικών προβλημάτων, είναι προφανές ότι η τοπική αυτοδιοίκηση δεν μπορεί να αναλάβει κατ' αποκλειστικότητα την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης. Μπορεί ωστόσο στο πλαίσιο του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου και των πιεστικών κοινωνικών αναγκών, να αναλάβει πρωτοβουλίες, αναδιατάσσοντας στόχους και υπηρεσίες και διεκδικώντας συγκεκριμένα μέτρα για την άμβλυνση των έμφυλων επιπτώσεων της ύφεσης και την υποστήριξη των μεταναστριών. Παρά τις δυσκολίες, η τοπική αυτοδιοίκηση οφείλει να ανταποκριθεί στο αίτημα για ισότητα των φύλων δημιουργώντας ασπίδα αλληλεγγύης και υπερασπιζόμενη τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά δικαιώματα των γυναικών - μεταναστριών και γηγενών.

8. Επίλογος

«Είναι τύχη, συλλογίζομαι,
να ονομάζεις τα πράγματα
έστω και με καθυστέρηση
Να βρίσκεις τόσο πρωτότυπα ρούχα
σ' αυτό το χαμένο κατάστημα.»

Γιάννα Μπούκοβα,
Ο ελάχιστος κήπος

6. Το σύνολο σχεδόν των προαναφερόμενων ειδικών ή θετικών δράσεων μπορούν να ενταχθούν στο «Τοπικό Πρόγραμμα Διά Βίου Μάθηση» και στη δράση «Επιμόρφωση Ενηλίκων, Πολιτισμός, Μετανάστες και Υγεία».

Με βάση τα ευρήματα και συμπεράσματα της έρευνας που διενεργήθηκε στο πλαίσιο του έργου με το ακρωνύμιο FEM_INT προκύπτει εκ νέου και διαρκώς η ανάγκη χάραξης μιας διαφορετικής στρατηγικής για το πολύπλευρο φαινόμενο της μετανάστευσης, η οποία θα είναι δίκαιη και ρεαλιστική και θα ενσωματώνει τη σκοπιά του φύλου (*gender mainstreaming*). Αφετηρία αυτής της πολιτικής πρέπει να είναι τα ανθρώπινα, κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και πολιτισμικά δικαιώματα των μεταναστών και μεταναστριών, ο σεβασμός των νόμων, του Συντάγματος και των διεθνών συμβάσεων, και στόχος της η άρση της κοινωνικής περιθωριοποίησης των μεταναστριών και μεταναστών. Παράλληλα θα πρέπει να προβλέπει και να περιλαμβάνει τη χάραξη και εφαρμογή ολοκληρωμένων αλλά και στοχευμένων πολιτικών (θετικών ή ειδικών δράσεων) που θα απευθύνονται και θα καλύπτουν τις διαφοροποιημένες ανάγκες των επιμέρους μεταναστευτικών ομάδων ή και ατόμων που συνθέτουν τον μεταναστευτικό πληθυσμό και ιδιαιτέρως τις εξειδικευμένες ανάγκες των μεταναστριών. Έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην επίλυση των ζητημάτων που αφορούν το νομικό καθεστώς παραμονής των μεταναστών και μεταναστριών, με ιδιαίτερη μέριμνα για χορήγηση αυτόνομου νομικού καθεστώτος στις μετανάστριες, καθώς επίσης και σε μέτρα που αφορούν την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και την αναγνώριση τίτλων σπουδών και επαγγελματικών δεξιοτήτων τα οποία συμβάλλουν καθοριστικά στην ένταξη στην αγορά εργασίας και διευκολύνουν τη συμμετοχή των μεταναστριών σε κοινωνικούς, συνδικαλιστικούς κ.ά. φορείς. Επειδή το δικαίωμα για ανεξάρτητη και πλήρη συμμετοχή στη δημόσια και πολιτική ζωή συνιστούν άρρηκτες διαστάσεις της κοινωνικής ένταξης, κεφαλαιώδη σημασία έχει η κατοχύρωση του δικαιώματος ψήφου και η πρόσβαση των μεταναστριών στην ιδιότητα του πολίτη. Επίσης, η πολιτεία οφείλει να αντιμετωπίσει τη δεύτερη γενιά μεταναστών ως μελλοντικούς έλληνες πολίτες και να διασφαλίσει τη δυνατότητα πρόσβασής τους στις διαδικασίες κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας, αίροντας τον αποκλεισμό τους από αυτό το δικαίωμα και εφαρμόζοντας ουσιαστικές πολιτικές ένταξης.

Η εμπειρία της μετανάστευσης, είτε αυτή αναγνωρίζεται και λαμβάνεται υπόψη από τις υφιστάμενες σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικές, είτε όχι, έχει χαρτογραφήσει έναν κοινό τόπο συνύπαρξης και διασύνδεσης γηγενών και μεταναστών/-στριών και έχει ανοίξει

το δημόσιο διάλογο για την ανάγκη θέσπισης νέων δικαιωμάτων και εμπλουτισμού όσων είναι νομικά κατοχυρωμένα. Μετανάστες και μετανάστριες ως (εν δυνάμει) φορείς αλλαγής αναπροσδιορίζουν το περιεχόμενο και το νόημα της σύγχρονης ιδιότητας του πολίτη, ο οποίος/η οποία συνδέεται με περισσότερα του ενός έθνη, διεκδικεί το δικαίωμα του ανήκειν εκεί όπου ζει και εργάζεται, το δικαίωμα να μετακινείται και να εγκαθίσταται ελεύθερα όπου επιλέγει, αλλά και το δικαίωμα για μια καλύτερη ζωή. Αν και η ιδιότητα του μετανάστη/της μετανάστριας δεν αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, ούτε διέπεται από συγκεκριμένο νομικό καθεστώς, τα ανθρώπινα και ατομικά δικαιώματα των μεταναστών και μεταναστριών είναι αναπαλλοτρίωτα. Επομένως, η νομοθεσία και οι συναφείς πολιτικές θα πρέπει όχι μόνο να αίρουν τις υφιστάμενες προκαταλήψεις και τη διακριτική μεταχείριση, αλλά και να προστατεύουν όλους και όλες ανεξαιρέτως όπου κι αν βρίσκονται, δίχως αποκλεισμούς ή εξαιρέσεις που οδηγούν στην ποινικοποίηση της ζωής των μεταναστών ή στην νομική τους ανυπαρξία.

9. Βιβλιογραφία

Αναγνωστοπούλου Σ., Κουλούρη Χρ., Λιάκος Α. (2013), «*Για την απόφαση του ΣτΕ: Ανιστόρητες αντιλήψεις και υπέρβαση των ορίων.*», Ενθέματα, 10/02/2013 http://enthemata.wordpress.com/2013/02/10/an-koulia/#more-10864 (Πρόσβαση 22/07/2013).

Βαΐου Ντ. (2009), «Από τις "γυναίκες" στο "φύλο": Θεωρητικές προσεγγίσεις και χώροι της μετανάστευσης», στο Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο, σελ. 17-38.

Bauman Z. (2005), *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας*, Αθήνα: Κατάρτι.

Ηλιάδης Χρ. (2013), «Η ιθαγένεια μεταξύ νομικού κανόνα και πολιτικού λόγου: οι ιδιότητες της ιθαγένειας, η δεύτερη γενιά και η απόφαση του ΣτΕ.», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 120, σελ. 11-14.

Λιάπη Μ. (2009), «*Στρατηγικές κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών περιορισμοί, επιλογές και προοπτικές*» στο Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης* επιμ., Αθήνα, Μεταίχμιο, σελ. 163-193.

Μπούκοβα Γ. (2006), *Ο ελάχιστος κήπος*, μετάφραση Δ. Άλλος, Αθήνα, Εκδόσεις Ίκαρος

Παντελίδου - Μαλούτα Μ. (2011), *«Ιδιότητα του πολίτη και ιδιότητα της μετανάστριας: Μια διπλά ασύμπτωτη σχέση»*, Εισήγηση στη Διημερίδα *«Γυναικεία Μετανάστευση: Όψεις, προβλήματα και προοπτικές ένταξης στην Ελλάδα»*, Αθήνα, 22-23/06/2011.

Παντελίδου - Μαλούτα Μ. (2002), *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας.

Ροζάνβαλον Π. (2003), *Το νέο κοινωνικό ζήτημα. Επανεξετάζοντας το κράτος πρόνοιας*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Τσουκαλάς Κ. (2013), «Τα συντρίμμια του καθρέφτη», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 15 Απριλίου 2013 http://www.efsyn.gr/?p=40559 (Πρόσβαση 23/07/2013).

Χριστόπουλος Δ. (2013), «Γιατί η ιθαγένεια είναι κρίσιμο πολιτικό ζήτημα», *Σύγχρονα Θέματα*, 12 Ιουλίου 2013, τεύχος 120, σελ. 9-10.

Χριστόπουλος Δ. (2011), «Με αφορμή την πρόσφατη απόφαση του Δ' Τμήματος του ΣτΕ: Οι μετανάστες μεταξύ «λαού» και «έθνους», *Ενθέματα*, 13/02/2011. http://enthemata.wordpress.com/2011/02/13/christopoulos-2/ (Πρόσβαση 22/07/2013)

Vouyioukas A., Liapi M. (2013), «Coping with deskilling: strategies of migrant women across European societies», *in* Anthias F., Kontos M., Morokvasic - Muller M. (eds), *Paradoxes of Integration: Female Migrants in Europe*, Dortrecht: Springer.

Κοινωνική ένταξη των μεταναστριών: Οι αντιλήψεις των εκπροσώπων των δημόσιων φορέων

Χριστίνα Βαρουξή, Χαρά Στρατουδάκη***

1. Εισαγωγή

1.1 Η ένταξη των μεταναστών

Η θεωρητική και πολιτική συζήτηση για τη σχέση των μεταναστών με τις κοινωνίες υποδοχής τους στη Δύση, βαρύνεται από τις κληρονομιές των δυτικών μητροπόλεων που σήμερα ομνύουν στο όνομα της πολυπολιτισμικότητας και της ανεκτικότητας. Η κληρονομιά της αποικιοκρατίας αποκλείει τη χρήση όρων όπως «αφομοίωση» ή «ενσωμάτωση»,[1] ακόμη και σε χώρες που δεν διαθέτουν αποικιοκρατικό παρελθόν. Από την άλλη μεριά, η «πολιτική ορθότης» κατά την επιλογή των όρων δεν μπορεί πάντα να απαντήσει ικανοποιητικά στα πραγματικά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα τα οποία ανακύπτουν από τα μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα των δύο τελευταίων δεκαετιών. Τα προβλήματα αυτά οδηγούν στη ριζοσπαστικοποίηση τμημάτων τόσο της κοινωνίας υποδοχής – που προσχωρούν σε ξενοφοβικές αντιλήψεις και στάσεις – όσο και του μεταναστευτικού πληθυσμού.

Προκειμένου να απαντήσει σε αυτή τη διπλή πρόκληση, η Ευρωπαϊκή Ένωση[2] αποστασιοποιείται τη τελευταία δεκαετία από τους

---

* Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

** Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

1. Βλ. μεταξύ άλλων Schnapper 2008, Παπαδοπούλου 2008, Παπαδοπούλου 2011.

2. Για τη μεταναστευτική πολιτική της Ε.Ε. από το 2000 και εξής βλ. μεταξύ άλλων Σαρρής 2009.

προηγούμενους όρους και το θεωρητικό, ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο το οποίο κομίζουν, και υιοθετεί την έννοια της «ένταξης» των μεταναστών. Η ένταξη αναφερόταν αρχικά «αποκλειστικά και μόνο (σ)την ένταξη στην αγορά εργασίας» (Παπαδοπούλου, 2011, σελ. 24), για να επεκταθεί στη συνέχεια και σε άλλους τομείς. Σε κάθε περίπτωση, η ένταξη αναφέρεται ρητά στους *νόμιμους* μετανάστες από τρίτες χώρες, αφήνοντας εκτός συζήτησης τους μετανάστες *«χωρίς χαρτιά»*, δηλαδή ένα μεγάλο μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού που ζει στη χώρα μας και σε άλλες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας.

Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, στο «Κοινό Πρόγραμμα για την Ένταξη: Πλαίσιο σχετικά με την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στην Ε.Ε.», αναγνωρίζει ως βασικές παραμέτρους της ένταξης την προώθηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την έλλειψη διακρίσεων και την ισότητα ευκαιριών για όλους (Επιτροπή ΕΚ 2005, σελ. 4). Στο πλαίσιο που διαγράφουν αυτές οι βασικές παράμετροι, η Επιτροπή αναγνωρίζει εννέα αρχές και προτείνει μια σειρά ενδεικτικών δράσεων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο για την υλοποίησή τους. Ωστόσο, οι αρχές αυτές περιγράφουν σημαντικές απόψεις της ένταξης, αφήνοντας την ίδια την έννοια της ένταξης ανεπαρκώς προσδιορισμένη (Codó, 2008, σελ. 6). Η εκάστοτε εθνική πολιτική για τους μετανάστες και την ένταξή τους έχει τη δυνατότητα να συμπληρώσει τα κενά, σύμφωνα πάντα με τις υποδείξεις των βασικών αρχών. Όμως η πολιτική αυτή έχει δύο όψεις: η μία, περισσότερο προφανής, αναφέρεται στο νομικό πλαίσιο, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στις πρακτικές των αρχών και των υπηρεσιών (Kiprianos, Balias, Passas, 2003, Ellermann, 2006) και στις πρακτικές των υπαλλήλων που ερμηνεύουν και υλοποιούν το νομικό πλαίσιο και τις πολιτικές αποφάσεις στην καθημερινή συναλλαγή με τους μετανάστες (Fuglerud, 2004, Bouchard και Carroll, 2002).

Η επιλογή της μιας ή της άλλης όψης ενδέχεται να οδηγήσει σε εντελώς διαφορετικές εκτιμήσεις σχετικά με την αποτελεσματικότητα της ασκούμενης μεταναστευτικής πολιτικής (Czaika και de Haas, 2013). Σε ορισμένες περιπτώσεις οι πρακτικές αυτές περιλαμβάνουν την αξιοποίηση μέσων που δεν προβλέπονται από τη νομοθεσία, προκειμένου να εξυπηρετήσουν το σκοπό τους (Fuglerud, 2004, σελ. 29). Έτσι, στη θέση της ευταξίας που αντιμετωπίζει ο μελετητής του νομικού πλαισίου της μεταναστευτικής πολιτικής –ακόμη και με τις αντιφάσεις που ενδέχεται να τη χαρακτηρίζουν– η έρευνα της

εφαρμογής στο επίπεδο των υπηρεσιών αποκαλύπτει ένα πεδίο συγκρούσεων, επιβολής, προσωπικής ερμηνείας των κανόνων και ανθρώπινων σχέσεων που ενίοτε καθιστούν τη μηχανική εφαρμογή των νόμων προβληματική. Η διαπίστωση αυτή δεν αφορά με κανέναν τρόπο αποκλειστικά την Ελλάδα ή – έστω – τον ευρωπαϊκό Νότο. Αντίθετα, έχει κατατεθεί για τις υπηρεσίες μετανάστευσης και άλλων χωρών, όπως η Νορβηγία (Fuglerud, 2004), οι ΗΠΑ (Heyman, 1995) και ο Καναδάς (Bouchard και Carroll, 2002). Μάλιστα, ο Fuglerud επισημαίνει πως για τους μετανάστες στη Νορβηγία «το κύριο πρόβλημα ως προς το ρατσισμό και τον αποκλεισμό δεν αφορά τις καθημερινές επαφές με τους Νορβηγούς γείτονες και συναδέλφους, αλλά τη σχέση τους με τους εκπροσώπους της Κυβέρνησης» (Fuglerud, 2004, σελ. 28).

1.2 Η ένταξη των μεταναστών στην Ελλάδα: Ο ρόλος των δημοσίων υπηρεσιών

Οι Κοινές Βασικές Αρχές για την ένταξη των μεταναστών από τρίτες χώρες ενσωματώνονται σταδιακά στην εθνική νομοθεσία και στη δημόσια ρητορεία.[3] Η υλοποίησή τους, όμως, επαφίεται σε μεγάλο βαθμό στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης (Psimmenos και Kassimati, 2003, Ψημμένος, 2003). Είναι συνεπώς απορίας άξιο το γεγονός ότι αν και από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 έχει πραγματοποιηθεί και δημοσιευθεί μεγάλος αριθμός ερευνών για τους μετανάστες στη χώρα μας (βλ. Στρατουδάκη, 2008 και Στρατουδάκη, 2009), ελάχιστες είναι εκείνες που ασχολήθηκαν με τη σχέση ανάμεσα στους μετανάστες και το κράτος, και μάλιστα από τη σκοπιά των κρατικών λειτουργών (Στρατουδάκη, 2009, σελ. 89-90). Ορισμένες από αυτές (Psimmenos και Kassimati, 2003, Ψημμένος, 2003, Αλεξιάς, 2001, Γετίμης και Πετρινιώτη, 2003) αναφέρονται σε μία περίοδο κατά την οποία στη δημόσια διοί-

3. Στο νέο ολοκληρωμένο πλαίσιο εθνικής στρατηγικής για την ένταξη των νομίμως διαμενόντων πολιτών τρίτων χωρών, αναφέρεται πως «Η κοινωνική ένταξη ορίζεται ως μια κατάσταση όπου διαφορετικές εθνικές ομάδες διατηρούν τη μοναδικότητά τους και τα όρια της ομάδας στην οποία ανήκουν αλλά ταυτόχρονα συμμετέχουν εξίσου με τους γηγενείς σε βασικές διαδικασίες παραγωγής, διανομής αγαθών και υπηρεσιών και διοίκησης» (ΥΠΕΣ 2013, 17).

κηση είχε ανατεθεί η διαχείριση της νομιμοποίησης των μεταναστών, ενώ η ένταξη δεν είχε ακόμη αποτελέσει εθνικό και ευρωπαϊκό πολιτικό στόχο.

Μεταξύ των προβλημάτων που αναφύονται στη σχέση των μεταναστών με τις δημόσιες υπηρεσίες, οι υφιστάμενες έρευνες έχουν επισημάνει:

- Την *ανεπάρκεια των πόρων*, με πρώτη αλλά όχι αποκλειστική παράμετρο την ανεπαρκή στελέχωση των υπηρεσιών που συναλλάσσονται με τους μετανάστες. Η ανεπάρκεια αναφέρεται τόσο στην υποστελέχωση, όσο και στην καταλληλότητα των υπαλλήλων «από πλευράς εργασιακής σχέσης, ειδίκευσης και εκπαίδευσης-κατάρτισης για να λειτουργήσει εύρυθμα η σχετική διοικητική διαδικασία» (Σιμόπουλος, 2005, σελ. 72, Γεωργαράκης, 2009, σελ. 51). Είναι χαρακτηριστικό πως «για τους μόνιμους δημοσίους υπαλλήλους, η μετακίνησή τους σε αυτές τις υπηρεσίες θεωρείται ιδιαίτερα δυσμενής» (Σιμόπουλος, 2005, σελ. 73).
- Τη *σύγκρουση μεταξύ διακηρυγμένης μεταναστευτικής πολιτικής και διοικητικών διαδικασιών* που προβλέπονται για την υλοποίησή της (Γεωργαράκης, 2009, σελ. 44 και 48). Η μεταναστευτική πολιτική εμφανίζεται συνεπής προς τις κατευθύνσεις της Ε.Ε. και επιδιώκει την «ένταξη των μεταναστών σε ένα πλαίσιο νομιμότητας». Αντίθετα, οι διαδικασίες υλοποίησής της υπονομεύουν τους εκφρασμένους στόχους καθώς είναι περίπλοκες, με «δυσανάλογα απαιτητικούς ελέγχους» και οδηγούν σε εξαιρετικά περιορισμένη περίοδο νομιμότητας, με ορατή την πιθανότητα της απονομιμοποίησης (Σιμόπουλος, 2005, σελ. 74).
- Το *σύνθετο και ενίοτε αντιφατικό πλέγμα ρυθμίσεων*. Το πλέγμα αυτό δημιουργεί ανασφάλεια δικαίου σε όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Παράλληλα, τυχόν ασάφειες ή κενά αντιμετωπίζονται από τη δημόσια διοίκηση «συναισθηματικά», με αποτέλεσμα «το περιθώριο αυθαιρεσίας των στελεχών της δημόσιας διοίκησης [να] διευρύνεται» (Βαρουξή 2009, σελ. 111).
- Τον *ανεπαρκή συντονισμό* των υπηρεσιών σε κάθε επίπεδο της διοίκησης. Τα ευρήματα των προηγούμενων ερευνών είναι, επ' αυτού, αντιφατικά. Οι Ψημμένος και Κασιμάτη ανέφεραν πως *αντίθετα από τον κανόνα*, υπηρεσίες όπως αυτές του ΙΚΑ και του ΟΑΕΔ συνεργάζονταν μεταξύ τους αλλά και με τις υπόλοιπες τοπικές αρχές

κατά τη διεκπεραίωση των θεμάτων που αφορούσαν μετανάστες (Psimmenos και Kassimati, 2003, σελ. 342-343). Από την άλλη μεριά, έχει υποστηριχθεί πως η ανυπαρξία «δομών συντονισμού και συνεργασίας (διυπουργικές επιτροπές, όργανα συντονισμού των περιφερειακών και αποκεντρωμένων υπηρεσιών) συντέλεσε σημαντικά στην υιοθέτηση αντιφατικών και ενίοτε συγκρουόμενων μεταξύ τους πρακτικών από τη διοίκηση» (Σιμόπουλος, 2005, σελ. 75). Τέλος, σε έρευνα του ΕΚΚΕ διαπιστώνεται πως τα στελέχη των υπηρεσιών υποβαθμίζουν το ζήτημα του συντονισμού και όσα ακόμη προβλήματα σχετίζονται με την υπηρεσία, μεταθέτοντας την ευθύνη στην άγνοια των μεταναστών, στην καχυποψία τους απέναντι στη δημόσια διοίκηση και στη δυσκολία επικοινωνίας (Γεωργαράκης, 2009, σελ. 51). Οι αντιφάσεις μεταξύ των ερευνητών είναι πιθανό να συνδέονται με τα διαφορετικά επίπεδα διοίκησης, καθώς επίσης με τις διαφορετικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά την περίοδο διεξαγωγής καθεμιάς από τις παραπάνω έρευνες.

Το σημαντικό ρόλο της δημόσιας διοίκησης επισημαίνουν και οι έρευνες που αντιμετωπίζουν το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στις δημόσιες υπηρεσίες και τους μετανάστες από τη σκοπιά των τελευταίων. Οι έρευνες αυτές δείχνουν πως η εμπειρία της σχέσης βιώνεται συνήθως από τους μετανάστες αρνητικά (Παπαδοπούλου, 2008), και μάλιστα πως «προβάλλουν την εικόνα της αρνητικής συμπεριφοράς που δέχονται από τις δημόσιες υπηρεσίες στο σύνολο της κοινωνίας αποδίδοντάς της ισχυρά ρατσιστικά αντανακλαστικά» (Γεωργαράκης, 2009, σελ. 48).

2. Μεθοδολογία

Στο παρόν κείμενο παρουσιάζονται τα ερευνητικά ευρήματα του έργου με τίτλο «*Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα*»[4] αναφορικά με τις γνώμες, αντιλήψεις και πρακτικές των εκπροσώπων Κεντρικών και Περιφερειακών Υπηρεσιών και των φορέων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης που σχεδιάζουν ή εφαρμόζουν προγράμματα για την ένταξη των μεταναστών. Στο πλαίσιο του έργου, συγκεντρώθηκαν εξειδικευ-

4. Βλ. σχετικά την Εισαγωγή του παρόντος τόμου.

μένες πληροφορίες από στελέχη που διαμορφώνουν ή υλοποιούν τη μεταναστευτική πολιτική τόσο σε κεντρικό όσο και σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο, με στόχο να αξιολογηθούν τα υφιστάμενα μέτρα πολιτικής, να εντοπιστούν κενά και δυσλειτουργίες και να *χαρτογραφηθούν* τυχόν μεταρρυθμίσεις και αλλαγές. Επίσης, να διαπιστωθεί αν και κατά πόσο υφίστανται οι όροι και οι προϋποθέσεις υποστήριξης μεταρρυθμίσεων και αλλαγών από το διοικητικό μηχανισμό του Κράτους προς ενίσχυση της ένταξης των μεταναστών. Τέλος, να αναγνωριστεί το κατά πόσο τα στελέχη της διοίκησης αντιλαμβάνονται τη συνάρτηση της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών με το φύλο, και είναι έτοιμα να περιλάβουν τη μεταβλητή του φύλου στις πολιτικές ένταξης.

Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά κατά το δυνατόν πληρέστερα, διεξήχθησαν 18 ημι-δομημένες συνεντεύξεις και διοργανώθηκαν τέσσερις συναντήσεις ομάδων εστιασμένης συζήτησης, στις οποίες συμμετείχαν εκπρόσωποι 30 φορέων κεντρικών υπηρεσιών, υπηρεσιών των περιφερειών και των οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Στις συνεντεύξεις συμμετείχαν στελέχη των φορέων που δραστηριοποιούνται είτε στο σχεδιασμό είτε στην εφαρμογή πολιτικών ένταξης των μεταναστών. Οι ομάδες εστιασμένης συζήτησης ήταν συγκροτημένες θεματικά, και σε αυτές συμμετείχαν εκπρόσωποι φορέων της Κεντρικής Διοίκησης, της Αυτοδιοίκησης και κοινωνικών εταίρων με εξειδικευμένη γνώση. Τα κριτήρια επιλογής όσων φορέων συμπεριλήφθηκαν στις συνεντεύξεις αναφέρονταν στο επίπεδο διοίκησης (Κεντρικές Υπηρεσίες, Περιφερειακή και Τοπική Αυτοδιοίκηση) και στο ρόλο τους ως προς τη μεταναστευτική πολιτική (σχεδιασμός ή εφαρμογή). Αντίθετα, κριτήριο για τη συγκρότηση των ομάδων εστιασμένης συζήτησης ήταν η ομοιογένεια των φορέων που προσκλήθηκαν, προκειμένου να επιτευχθεί η μέγιστη δυνατή εμβάθυνση σε συγκεκριμένα θέματα και η κάλυψη επιμέρους αντιλήψεων.[5]

5. Στην πρώτη ομάδα εστιασμένης συζήτησης συμμετείχαν στελέχη υπηρεσιών του κεντρικού κράτους και εκπρόσωπος του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ το οποίο έχει ασκήσει κριτική στην μεταναστευτική πολιτική και παρεμβαίνει σε κεντρικά ζητήματα ένταξης των μεταναστών καταθέτοντας ολοκληρωμένα σχέδια νομικών ρυθμίσεων. Η δεύτερη ομάδα συγκροτήθηκε με βάση το επίπεδο διοίκησης, αλλά και της εγγύτητας στους μετανάστες. Στην ομάδα αυτή συμμετείχαν στελέχη των κοινωνικών υπηρεσιών Δήμων της Αττικής με ιδιαίτερα κοινωνικά προβλήματα, και οργανωμένες κοινωνικές

Η ανάλυση, τόσο των συνεντεύξεων όσο και των ομάδων εστιασμένης συζήτησης, στράφηκε στην αναζήτηση ποιοτικών δεικτών αναφορικά με τους παρακάτω τομείς κοινωνικής ένταξης των μεταναστών:

- νομικό καθεστώς
- καταπολέμηση των διακρίσεων
- ένταξη στην αγορά εργασίας
- πρόσβαση στην εκπαίδευση
- πολιτική συμμετοχή
- πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας
- πρόσβαση στη στέγαση
- συμμετοχή στην κοινωνική ζωή.

Σε κάθε έναν από τους παραπάνω τομείς τέθηκαν ερωτήματα σχετικά με το συνυπολογισμό της διάστασης του φύλου στο σχεδιασμό ή την εφαρμογή των πολιτικών, καθώς επίσης και τη σκοπιμότητα της ενσωμάτωσής της στο σχεδιασμό της μεταναστευτικής πολιτικής. Επίσης ζητήθηκε από τους εκπροσώπους της διοίκησης να αναφέρουν καλές πρακτικές, αλλά και γνωστά προβλήματα σε κάθε τομέα που σχετίζεται με την ένταξη, και να σχολιάσουν την επάρκεια των φορέων τους. Τέλος, τους ζητήθηκε να διατυπώσουν προτάσεις αντιμετώπισης των προβλημάτων, και ειδικότερα:

- προτάσεις αντιμετώπισης των εμποδίων στην κοινωνική ένταξη των γυναικών μεταναστριών
- προτάσεις ενίσχυσης των φορέων
- προτάσεις για την οριοθέτηση του ρόλου των φορέων της κοινωνίας των πολιτών και τη συνεργασία τους με το κράτος και τους ΟΤΑ.

Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι εκπρόσωποι της διοίκησης την κοινωνική ένταξη των

υπηρεσίες. Η τρίτη ομάδα αφορούσε αποκλειστικά στην εκπαίδευση καθώς ο συγκεκριμένος τομέας κρίθηκε εξαιρετικά σημαντικός για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς. Συμμετείχαν εκπρόσωποι φορέων με εποπτικό χαρακτήρα και εκπαιδευτικοί που βρίσκονται σε καθημερινή επαφή με τους μετανάστες. Στην τέταρτη ομάδα συμμετείχαν εργαζόμενοι πρώτης γραμμής από διαφορετικούς χώρους παροχής υπηρεσιών, προκειμένου να διαμορφωθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τα προβλήματα, τις δυσκολίες και τις καλές πρακτικές στο επίπεδο υλοποίησης της πολιτικής για την ένταξη των μεταναστών.

μεταναστών και των μεταναστριών, με έμφαση στους παράγοντες που αναγνωρίστηκε από τους ερωτώμενους ότι διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν την ένταξη, καθώς και στην ευθύνη που αναγνωρίζουν στο κράτος. Οι πληροφορίες αυτές συνθέτουν το πλαίσιο εντός του οποίου αποκτούν νόημα οι τοποθετήσεις τους απέναντι στις επιμέρους απόψεις της ένταξης, που εξετάζονται στη συνέχεια. Το κείμενο ολοκληρώνεται με τη σύνθεση των ευρημάτων.

3. Το πλαίσιο της ένταξης όπως το αντιλαμβάνονται οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων

Τα κείμενα που αναφέρονται στην κοινωνική ένταξη την περιγράφουν, παρουσιάζουν τις παραμέτρους της, προσφέρουν επιμέρους παραδείγματα, αλλά δεν την ορίζουν με πληρότητα. Ακόμη, όμως, και αν υπήρχε ένας τέτοιος ορισμός, είναι απαραίτητο να χαρτογραφήσουμε το περιεχόμενο που αποδίδουν στην ένταξη οι εκπρόσωποι των φορέων οι οποίοι καλούνται να την υλοποιήσουν. Εντέλει, και δεδομένων των νομικών ασαφειών τις οποίες και οι ίδιοι επεσήμαναν στη διάρκεια της έρευνας, οι προσωπικές αντιλήψεις επηρεάζουν – άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο – την πρακτική των κρατικών φορέων στην αντιμετώπιση των μεταναστών. Γι' αυτό το λόγο κλήθηκαν να εκφράσουν τις απόψεις τους σχετικά με την έννοια και το περιεχόμενο της ένταξης. Επίσης, τους ζητήθηκε να μεταφέρουν την εμπειρική γνώση τους ως προς τους παράγοντες που διευκολύνουν ή – αντίθετα – δυσχεραίνουν την ένταξη.

Στις απαντήσεις τους, οι εκπρόσωποι των φορέων επεσήμαναν πως τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες από τρίτες χώρες είναι κοινά, άσχετα από το καθεστώς διαμονής τους. Η μετάβαση από το καθεστώς «του χωρίς χαρτιά μετανάστη» στο καθεστώς «νομιμότητας», αλλά και η εκ νέου μετάβαση στην «απονομιμοποίηση», καθιστούν τα όρια ρευστά. Έτσι, στις περισσότερες περιπτώσεις, όσα περιγράφονται είναι εύλογο να υποτεθεί ότι ισχύουν για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών συνολικά.

Τα στελέχη της διοίκησης που συμμετείχαν στην έρευνα δεν αναγνωρίζουν την ύπαρξη ενός σαφούς και κατηγορηματικού ορισμού της ένταξης. Αντ' αυτού, αναφέρονται σε αρχές, ενέργειες και μέσα

υλοποίησής της, που ενίοτε παραπέμπουν στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά κείμενα. Ωστόσο, η απουσία ενός κοινού τρόπου αντίληψης της ίδιας της έννοιας της ένταξης, πέρα από τις επιμέρους εκφράσεις της και τους τρόπους επίτευξής της, ανοίγει μια ρωγμή στις διοικητικές πρακτικές.[6] Η ρωγμή αυτή επιτρέπει να αναδυθούν αποκλίνουσες ερμηνείες, τόσο σε ατομικό επίπεδο (επίπεδο στελεχών) όσο και σε επίπεδο οργανισμού (επίπεδο δομών)[7] οι οποίες μπορούν να αναγνωριστούν πίσω από τη φαινομενική σύγκλιση των αντιλήψεων σχετικά με τις βασικές αρχές της ένταξης. Σε αυτό το σημείο, ιδιαίτερα αποκαλυπτικός είναι ο ισχυρισμός ενός από τους συμμετέχοντες, σύμφωνα με τον οποίο η απουσία πλαισίου συνιστά το πλαίσιο της πολιτικής για την ένταξη: «το μοντέλο της κοινωνικής ένταξης είναι ένα μοντέλο δια της παραλείψεως».

Για τους εκπροσώπους των δημόσιων φορέων είναι σαφές πως η ένταξη αφορά το σύνολο των νόμιμα διαμενόντων πολιτών τρίτων χωρών. Επομένως, στον πληθυσμό αναφοράς περιλαμβάνονται και οι γυναίκες μετανάστριες, χωρίς ωστόσο να αποτελούν γι' αυτούς διακριτή ομάδα. Η κοινωνική ένταξη των γυναικών μεταναστριών εκτιμάται, ωστόσο, ως ιδιαίτερα ζωτικής σημασίας παράγοντας εξασφάλισης της κοινωνικής συνοχής της τοπικής κοινωνίας στο παρόν και στο μέλλον. Αποκλείουν, όμως, κάθε περίπτωση ειδικών «θετικών διακρίσεων» για την υποστήριξη της ένταξής τους. Φαίνεται, λοιπόν, πως σε αυτό το σημείο επαναλαμβάνεται μια αντίφαση η οποία εντοπίζεται και στα ίδια τα κείμενα της Ε.Ε., τα οποία, αφ' ενός, τονίζουν ότι «πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαιτερότητες που συνδέονται με το φύλο» (Επιτροπή ΕΚ 2005, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 2013), αφ' ετέρου, υπενθυμίζουν πως «η έλλειψη διακρίσεων και η ισότητα ευκαιριών για όλους αποτελούν βασικά στοιχεία της ένταξης» (Επιτροπή ΕΚ 2005, 4). Άλλα σημεία του κοινοτικού κειμένου, και ιδίως

6. Οι δημόσιες υπηρεσίες «είναι μια αρένα εντός της οποίας διαφορετικές εκδοχές της νομιμότητας αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης» γράφει ο Fuglerud (2004, σελ. 28), αναφερόμενος στη Νορβηγική Υπηρεσία Μετανάστευσης.

7. Ο Heyman (1995) αναφέρεται στις αντιλήψεις που είναι κοινές σε επίπεδο οργανισμού – και εν προκειμένω της υπηρεσίας Μετανάστευσης και Πολιτογράφησης των ΗΠΑ (INS) – αναφορικά με τις σχέσεις μεταξύ εαυτού και ετερότητας, καθώς εκτιμά πως «βρίσκονται πίσω από τις στάσεις των στελεχών απέναντι στους μετανάστες, και μας πληροφορούν σχετικά με την εκδήλωση και την αποφυγή καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» των μεταναστών (Heyman, 1995, σελ. 261).

οι Κοινές Βασικές Αρχές (ΚΒΑ), φαίνεται πως όχι μόνο είναι γνωστά στους συμμετέχοντες, αλλά και τυγχάνουν της αποδοχής τους.

Έτσι, διαπιστώνεται πως κοινή αντίληψη των ερωτώμενων εκπροσώπων αποτελεί ότι θεμελιώδες βήμα της διαδικασίας ένταξης είναι η συμμετοχή των μεταναστών και των μεταναστριών σε όλες τις πτυχές της συλλογικής ζωής των τοπικών κοινωνιών (ΚΒΑ 7) μέσω της αξιοποίησης θεσμών όπως η εκπαίδευση (ΚΒΑ 5), η συνδικαλιστική ή πολιτική εκπροσώπηση (ΚΒΑ 9), η πρόσβαση σε θεμελιώδη αγαθά, δικαιώματα και υπηρεσίες (ΚΒΑ 6) καθώς και η πολιτιστική παρουσία και αλληλεπίδραση και η καταπολέμηση των διακρίσεων σε πολύ βασικά πεδία με όρους και συνθήκες στοιχειώδους ισότητας. Τέλος, μία ακόμη Κοινή Βασική Αρχή που αναγνωρίζεται στο λόγο τους (ΚΒΑ 1) αναφέρεται στην ένταξη ως *«μία διαδικασία που προϋποθέτει πάντα δύο. Έχει δύο μέρη. Δεν μπορεί να ενταχθεί ο ένας στον άλλο χωρίς να συμμετέχει κι ο δεύτερος στη διαδικασία ένταξης. Δεν υπάρχει κοινωνική ένταξη με ανυποχώρητα μέρη»*. Είναι προφανές, βέβαια, πως η συμμετοχή των μεταναστών δεν μπορεί να επιβάλλεται από τη διοίκηση ούτε η εκτίμηση της έντασής της μπορεί να αποτελεί πεδίο προσωπικής ερμηνείας εκ μέρους των υπαλλήλων. Το κράτος οφείλει να διασφαλίζει τις προϋποθέσεις ένταξης για όλους όσους τη δικαιούνται.

3.1 Παράγοντες που διευκολύνουν την ένταξη

Οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων θεωρούν ως σημαντικότερους παράγοντες που διευκολύνουν την ένταξη των μεταναστών όσα προβλέπουν οι Κοινές Βασικές Αρχές, οι οποίες περιλαμβάνονται στο «Πλαίσιο σχετικά με την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στην Ε.Ε.» (Επιτροπή ΕΚ 2005). Ειδικότερα, ως τέτοιους παράγοντες οι συνομιλητές μας ανέφεραν:

1. *την ύπαρξη ενός περιβάλλοντος κοινωνικής ειρήνης και ασφάλειας* (ΚΒΑ 1). Κάτω από αυτόν τον τίτλο περιλαμβάνουν την παραβατικότητα και τη ρατσιστική βία, οι οποίες αφορούν τόσο τους μετανάστες όσο και τους Έλληνες,
2. *τη δυνατότητα εργασίας* (ΚΒΑ 3), όχι μόνο για οικονομικούς αλλά και για κοινωνικούς λόγους. Ειδικότερα ως προς τους τελευταίους, επικαλέστηκαν την άποψη πως «η οικονομική σχέση με τους μετανάστες αποτελεί ένα συνεκτικό ιστό»,

3. *την εκμάθηση της γλώσσας της χώρας υποδοχής* (ΚΒΑ 4), ως το κλειδί για την επικοινωνία, τις κοινωνικές επαφές, την ανεξαρτησία και την προστασία από την εκμετάλλευση, τη διεκδίκηση δικαιωμάτων και την πρόσβαση στους θεσμούς. Η γλώσσα νοείται ως μέσο πολιτισμικής επικοινωνίας που διευκολύνει την ένταξη, παραμερίζοντας τα στερεότυπα, και γι' αυτό κατονομάστηκε ως υποψήφια καλή πρακτική,
4. *την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες* (ΚΒΑ 5, ΚΒΑ 6), όπως για παράδειγμα η εκπαίδευση, η δικαιοσύνη, η στέγαση, η κοινωνική πρόνοια και οι υπηρεσίες υγείας,
5. *τις πολιτισμικές ανταλλαγές* (ΚΒΑ 7), σε συνδυασμό με το *σεβασμό της τοπικής πολιτιστικής παράδοσης*,
6. *το σεβασμό της θρησκείας και των παραδόσεων των μεταναστών* (ΚΒΑ 8),
7. *την προώθηση της κοινωνικής ένταξης σε τοπικό επίπεδο* (ΚΒΑ 9), δηλαδή την κινητοποίηση-ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας και την ανάπτυξη διαύλων επικοινωνίας μεταξύ των τοπικών αρχών και των συλλόγων μεταναστών.

3.2 Παράγοντες που δυσχεραίνουν την ένταξη

Οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων ανέφεραν μια σειρά παραγόντων που θεωρούνται πως δυσχεραίνουν την κοινωνική ένταξη των μεταναστών και ιδιαίτερα των γυναικών μεταναστριών, και συγκεκριμένα:

1. *Η κοινωνική «εσωστρέφεια» των μεταναστών*, οι οποίοι θεωρούνται πως επί το πλείστον διοχετεύουν την κοινωνικότητά τους στις κοινότητες της χώρας προέλευσής τους, γεγονός που περιορίζει τις προοπτικές ένταξής τους σε ευρύτερες τοπικές, πολιτικές, πολιτιστικές και κοινωνικές συλλογικότητες, χάρη στις οποίες θα έρχονταν σε επαφή τόσο με τους Έλληνες όσο και με μετανάστες άλλων εθνικοτήτων. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα θεωρούν πως το φύλο συμβάλλει στην εσωστρέφεια, καθώς οι γυναίκες έχουν ακόμη πιο περιορισμένες κοινωνικές επαφές έξω από την ομάδα προέλευσής τους.
2. *Ο χωροταξικός διαχωρισμός* των μεταναστών και η δημιουργία εθνικών γκέτο, που επιτείνουν την «εσωστρέφεια» και εμποδίζουν την ένταξη.
3. *Η αυξημένη δυσπιστία των μεταναστών απέναντι στη δημόσια διοίκηση*. Οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων θεωρούν πως η δυσπιστία

αυτή είναι μερικές φορές αδικαιολόγητη και την αποδίδουν σε πολιτισμικές αιτίες, όπως η μεταναστευτική ταυτότητα ή οι εθνικές πολιτιστικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες. Σε συνδυασμό με την απουσία ενός αποτελεσματικού κρατικού συστήματος υποδοχής και ενημέρωσης των μεταναστών, η δυσπιστία οδηγεί τους μετανάστες σε άτυπα δίκτυα αρωγής και υποστήριξης, τα οποία υπονομεύουν την προσπάθεια ένταξής τους.

4. *Οι θρησκευτικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες*, ιδίως εκείνες που σχετίζονται με το φύλο, οι οποίες αποτελούν εμπόδιο στην ένταξη των γυναικών μεταναστριών.
5. *Η περιορισμένη ορατότητα της γυναίκας μετανάστριας*, που οφείλεται τόσο στο είδος της εργασίας της (εργασία κατ' οίκον, ανασφάλιστη κλπ.), όσο και στη θέση που κατέχει στο πλαίσιο της εθνικής της μεταναστευτικής κοινότητας.
6. *Η οικονομική κρίση* η οποία επηρεάζει αρνητικά το σύνολο των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και ιδιαίτερα των μεταναστών, που αντιμετωπίζουν οξυμμένα προβλήματα επιβίωσης εξαιτίας της μείωσης του εισοδήματος και των κοινωνικών παροχών. Παράλληλα, η αύξηση της οικονομικής ανασφάλειας του γηγενούς πληθυσμού επιβαρύνει στερεοτυπικά τη θέση του μεταναστευτικού πληθυσμού και ανατροφοδοτεί τη διάδοση ρατσιστικών συμπεριφορών.

3.3 Η ευθύνη του κράτους

Οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων αναγνωρίζουν μια σειρά προβλημάτων στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών και μεταναστριών, η διαχείριση των οποίων θεωρείται πως αποτελεί ευθύνη του κράτους. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι:

1. *Η έλλειψη σαφούς, πάγιας και ολοκληρωμένης μεταναστευτικής πολιτικής*, που οδηγεί σε ανασφάλεια δικαίου, και καθιστά τη νομιμότητα (και, κατ' επέκταση, την ένταξη) πεδίο διαρκούς αβεβαιότητας. Μια άκρως ενδιαφέρουσα άποψη επί του θέματος είναι πως η έλλειψη μεταναστευτικής πολιτικής *συνιστά* πολιτική και μάλιστα εξαιρετικά σαφή: η Πολιτεία *διά της παραλείψεως* παρήγαγε συγκεκριμένα αποτελέσματα στη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με τους μετανάστες: *«υλοποιείται, απαρέγκλιτα και με μεγάλη επιτυχία, μια βασική αρχή της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής που ήταν να κρατάει πληθυσμούς*

σε χαμηλό εργατικό κόστος, με μειωμένα ή καθόλου δικαιώματα. [...] είχαμε μεταναστευτική πολιτική προσανατολισμένη στην έλλειψη. Προσανατολισμένη στη μη νομιμότητα, έτσι ώστε κάποια στιγμή, όταν την κρίση δεν μπορεί κανείς να την αποφύγει, οι συνέπειες να είναι ολέθριες».

2. *Η έλλειψη σταθερού νομοθετικού πλαισίου.* Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την ένταξη των γυναικών μεταναστριών, επισημαίνεται πως από την υφιστάμενη νομοθεσία απουσιάζει η οπτική του φύλου, οι γυναίκες δεν αποτελούν διακριτή ομάδα-στόχο και δεν αναγνωρίζονται οι πολλαπλοί ρόλοι τους.
3. *Η απουσία μηχανισμών υποδοχής και ενημέρωσης,* καθώς επίσης και δομών υποστήριξης του μεταναστευτικού πληθυσμού.
4. *Η αποσπασματικότητα, ασυνέχεια και έλλειψη συνεργασίας* μεταξύ των κρατικών φορέων στο σχεδιασμό και στις δράσεις τους για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών γενικά και των γυναικών μεταναστριών ειδικότερα.

4. Όψεις της κοινωνικής ένταξης

4.1 Νομικό καθεστώς

Η αναγνώριση της ιδιότητας του μετανάστη μέσω της νομιμοποίησης του καθεστώτος του αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ομαλή ένταξη στην κοινωνία υποδοχής.[8] Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, «*η νομική ένταξη συνιστά ένα κατεξοχήν ολιστικό δικαίωμα, αφού αποτελεί τη βάση για το δικαίωμα άσκησης άλλων βασικών εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων*». Σύμφωνα με τις υφιστάμενες διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας, οι στερούμενοι νομιμοποιητικών εγγράφων μετανάστες αποκλείονται από την πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες και την απόλαυση θεμελιωδών δικαιωμάτων (Ν.3386/2005 άρθρο 84).

8. Οι βασικοί νόμοι που διαδοχικά ρύθμισαν ζητήματα που αφορούν την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια είναι οι 2910/2001, 3284/2004, 3386/2005, 3448/2006, 3536/2007, 3613/2007, 3649/2008, 3731/2008, 3772/2009, 3801/2009, 3838/2010, 3846/2010, 3870/2010, 3879/2010, 3907/2011, 4018/2011, 4055/2012, 4058/2012, 4071/2012, 4075/2012, 4115/2013, 4139/2013, 4146/2013 και 4147/2013.

Ως σημαντικές παραμέτρους της διαδικασίας απόκτησης και διατήρησης του νομικού καθεστώτος των μεταναστών, οι ερωτώμενοι αναγνώρισαν:

- τη χορήγηση και ανανέωση της άδειας παραμονής και εργασίας
- την έκπτωση από το καθεστώς νομιμότητας και την επάνοδο σε αυτό
- την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας.

Στην Ελλάδα, η ένταση του μεταναστευτικού φαινομένου και η έλλειψη σαφούς μεταναστευτικής πολιτικής έχουν αποτυπωθεί στην ανεπάρκεια του νομοθετικού πλαισίου και κυρίως στην αδυναμία εφαρμογής των νομοθετικών διατάξεων που διέπουν τους τομείς της νόμιμης και της παράνομης μετανάστευσης (Τσίγκανου 2010, 128, ΣτΠ 2011). Οι ισχύουσες νομοθετικές διατάξεις αν και διακηρυκτικά στοχεύουν στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών, στην πράξη προβλέπουν προϋποθέσεις νόμιμης διαμονής και εργασίας που η εκπλήρωσή τους αποδεικνύεται αποτρεπτική (βλ. ECRI 2009). Γι' αυτό το λόγο, όπως αναφέρουν οι εκπρόσωποι των φορέων της δημόσιας διοίκησης, υφίστανται σημαντικά ελλείμματα ως προς τη νομιμοποίηση, την έκπτωση από το καθεστώς νομιμότητας και την επάνοδο σε αυτό, αλλά και συνολικά την ελληνική μεταναστευτική πολιτική.[9] Τέτοια ελλείμματα προκύπτουν από τα ακόλουθα:

(α) τις συνεχείς αναθεωρήσεις των πολιτικών που αφορούν τη νομική ένταξη των μεταναστών, οι οποίες δημιουργούν σύγχυση τόσο στους μετανάστες όσο και στους υπαλλήλους που καλούνται να τις εφαρμόσουν,

(β) την υποστελέχωση και την ελλιπή εξειδίκευση του προσωπικού σε θέματα μετανάστευσης, που επιφέρουν σημαντικές καθυστερήσεις στη διεκπεραίωση των υποθέσεων,

---

9. Πρόσφατα το Υπουργείο Εσωτερικών, αναγνωρίζοντας την έλλειψη αλλά και την αναγκαιότητα *«καθιέρωσης μιας συγκροτημένης μεταναστευτικής πολιτικής που οφείλει να εδράζεται σε σύγχρονες, λειτουργικές αρχές, οι οποίες θα αποσκοπούν πρωτίστως στην διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της ασφάλειας της Ελλάδος ως κράτους υποδοχής των μεταναστευτικών ροών»*, προέβη στην εκπόνηση ενός ολοκληρωμένου πλαισίου εθνικής στρατηγικής για την ένταξη των νομίμως διαμενόντων πολιτών τρίτων χωρών, ΥΠΕΣ 2013. Επίσης, αναγνωρίζοντας την ανάγκη αναμόρφωσης και αποσαφήνισης του νομικού και θεσμικού πλαισίου που αφορά τη νόμιμη μετανάστευση, εκπόνησε σχέδιο νόμου για έναν «Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης», το οποίο προωθείται προς ψήφιση στη Βουλή, ΥΠΕΣ 2013.

(γ) τη μεταφορά των αρμοδιοτήτων από το τοπικό στο κεντρικό επίπεδο και τις αλλαγές ως προς την εφαρμογή των πολιτικών σχετικά με την έκδοση αδειών διαμονής.[10] Οι ανατροπές αυτές ακυρώνουν την αποκτηθείσα εμπειρία, δημιουργούν προβλήματα στις υπηρεσίες και στους ίδιους τους μετανάστες,

(δ) την αναποτελεσματική ή ανύπαρκτη συνεργασία μεταξύ των αρμοδίων υπηρεσιών (Υπουργεία, Δήμοι, Ασφαλιστικά Ταμεία).

Ανάμεσα στα πιο σημαντικά προβλήματα στα οποία αναφέρθηκαν οι ερωτώμενοι συγκαταλέγονται: η αυστηρότητα της νομοθεσίας ως προς τις προϋποθέσεις χορήγησης και ανανέωσης της άδειας παραμονής (π.χ. η περιοριστική αναγνώριση δικαιώματος διαμονής μεταναστών οι οποίοι βρίσκονται στη χώρα για μεγάλο χρονικό διάστημα και είναι πλήρως ενταγμένοι στην ελληνική κοινωνία)· η ανυπαρξία ενός διαρκούς μηχανισμού επαναφοράς στη νομιμότητα· η αυστηρότητα της νομοθεσίας για τη χορήγηση άδειας εργασίας και η εξάρτηση της νομιμότητας της διαμονής από τη δυνατότητα εργασίας (π.χ. η χρονική διάρκεια των συμβάσεων εργασίας και ο αριθμός των απαιτούμενων ενσήμων για την ανανέωση της άδειας διαμονής)· η απουσία δικαιωμάτων των γυναικών μεταναστριών ανεξάρτητων και αυτοτελών από το νομικό καθεστώς του συζύγου (π.χ. διαδικασία χορήγησης και ανανέωσης της αυτοτελούς άδειας διαμονής σε περίπτωση που υπάρχει διακοπή της έγγαμης συμβίωσης)· η ανάγκη αναμόρφωσης ορισμένων θεσμών του οικογενειακού δικαίου (π.χ. θέματα διατροφών, επιμέλειας, προστασίας της ανηλικότητας)· η αυστηρότητα των όρων και των προϋποθέσεων για την οικογενειακή συνένωση και η δυσχέρεια νομιμοποίησης για ανθρωπιστικούς λόγους, καθώς και η ανελαστικότητα του νόμου σχετικά με τη δυνατότητα των παράτυπων μεταναστών να έχουν πρόσβαση σε θεμελιώδη

10. Σύμφωνα με το Ν. 4018/2011 (ΦΕΚ Α΄ 215/30.9.2011), προβλέπεται ο σταδιακός μετασχηματισμός των Υπηρεσιών Αλλοδαπών και Μετανάστευσης των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων της Ελλάδας σε «υπηρεσίες μιας στάσης». Ειδικότερα, με την παράγραφο 1 του άρθρου 2 του νόμου ιδρύονται στις Αποκεντρωμένες Διοικήσεις «υπηρεσίες μίας στάσης» με αρμοδιότητα την παραλαβή των αιτήσεων υπηκόων τρίτων χωρών, τη χορήγηση ή ανανέωση των αδειών διαμονής τους, καθώς και την επίδοση των σχετικώς εκδιδόμενων αποφάσεων. Για το σκοπό αυτό, η εν λόγω αρμοδιότητα μεταφέρεται από τους Δήμους της Χώρας στις Υπηρεσίες Αλλοδαπών και Μετανάστευσης των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων στη χωρική αρμοδιότητα των οποίων αυτοί υπάγονται.

δημόσια αγαθά και υπηρεσίες, η οποία παρακάμπτεται «ατύπως και καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων» με την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων εντός των θεσμικών φορέων. Επίσης, ένα σημαντικό ζήτημα που ανέδειξαν οι συμμετέχοντες στην έρευνα είναι η απουσία της παραμέτρου του φύλου και των ιδιαιτεροτήτων των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες μετανάστριες, τα οποία δεν λαμβάνονται υπόψη στη διαδικασία χορήγησης άδειας παραμονής.

Αν η νόμιμη διαμονή αποτελεί το πρώτο βήμα για τη νομική και την κοινωνική ένταξη, η απόδοση ιθαγένειας έρχεται να επικυρώσει την αναγνώριση της επιτυχούς ολοκλήρωσης της διαδικασίας κοινωνικής ένταξης. Έτσι, η απόδοση ιθαγένειας στους μετανάστες αποτελεί σημαντική παράμετρο του δείκτη νομικής ένταξής τους. Οι ρυθμίσεις σχετικά με τη δυνατότητα κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας με τη γέννηση ή την πολιτογράφηση, οι οποίες εισήχθησαν με το Ν. 3838/2010, επιχειρούν να συνδέσουν τη δυνατότητα κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας με έναν ουσιαστικό δεσμό ένταξης των μεταναστών και των παιδιών τους. Οι ρυθμίσεις αυτές αφορούν κυρίως: α) στην καθιέρωση νέων τρόπων απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας με τη γέννηση ή τη φοίτηση σε ελληνικό σχολείο, β) στη μείωση του απαιτούμενου χρόνου διαμονής του αλλοδαπού στη χώρα, γ) στην καθιέρωση υποχρέωσης αιτιολογίας των αποφάσεων της Διοίκησης προκειμένου για αιτήματα πολιτογράφησης, δ) στην καθιέρωση προθεσμιών στις ενέργειες της Διοίκησης για τα θέματα πολιτογράφησης, ε) στην αποκέντρωση της διαδικασίας πολιτογράφησης εν γένει, με τη θεσμοθέτηση Επιτροπών Πολιτογράφησης στις Αποκεντρωμένες Διοικήσεις της χώρας και, τέλος, στ) στην προσχώρηση των ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών στο δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι.

Οι εκπρόσωποι των Δημόσιων Φορέων ανέφεραν πως οι βασικοί άξονες αξιολόγησης της κοινωνικής ένταξης «*είναι η βασική γνώση της ελληνικής γλώσσας, η προσαρμογή στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας (να έχουν εργασία, να είναι τακτοποιημένοι ασφαλιστικά και να κάνουν φορολογική δήλωση, ενδεχομένως να έχουν κάποιο σπίτι ή ακίνητο στο όνομά τους, να έχουν δεσμούς φιλικούς ή εξ αγχιστείας με Έλληνες πολίτες, να συμμετέχουν σε κοινωνικούς φορείς κλπ.), και η ενεργός συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας (γνώση για τους πολιτικούς θεσμούς, συμμετοχή στις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης)*».

Το καθεστώς κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας που εγκαινιάστηκε με το Ν. 3838/2010 αποτελεί μια αποφασιστική τομή προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών. Ωστόσο, τα αποτελέσματα της εφαρμογής του νόμου μέχρι σήμερα έχουν αποδειχθεί εξαιρετικά πενιχρά, τόσο εξαιτίας της πολυπλοκότητας της προβλεπόμενης διαδικασίας και της αδυναμίας της ελληνικής δημόσιας διοίκησης να ανταποκριθεί έγκαιρα και αποτελεσματικά στη διαχείριση της διαδικασίας αυτής, όσο και λόγω της περιοριστικής πολιτικής πολιτογραφήσεων την οποία διαχρονικά εφαρμόζει η ελληνική πολιτεία.[11]

4.2 Καταπολέμηση των διακρίσεων

Σημαντική παράμετρος της διαδικασίας ένταξης είναι η προώθηση της ισότητας και η καταπολέμηση των διακρίσεων. Σύμφωνα με τις Κοινές Βασικές Αρχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την πολιτική ένταξης των μεταναστών, *«η πρόσβαση των μεταναστών σε φορείς, καθώς και σε δημόσια και ιδιωτικά αγαθά και υπηρεσίες, σε ίση βάση με τους πολίτες των κρατών μελών και χωρίς διακρίσεις, είναι ζωτικής σημασίας για μια καλύτερη ένταξη»* (Συμβούλιο της Ε.Ε. 2004). Στην Ελλάδα οι μετανάστες –και ιδιαίτερα οι γυναίκες μετανάστριες– υφίστανται πολλαπλές, άμεσες και έμμεσες διακρίσεις λόγω της εθνικής τους καταγωγής, σε όλους τους τομείς της δημόσιας και ιδιωτικής, οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής τους ζωής.[12] Οι συμμετέχοντες στην έρευνα επισημαίνουν πως *«οι γυναίκες μετανάστριες ιδιαίτερα, υπόκει-*

11. Πρόσφατα, με την υπ'αριθμ. 460/2013 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο έκρινε ότι ο τρόπος κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας που προβλέπει ο Ν. 3838/2010 προσκρούει στις συνταγματικές επιταγές και ότι το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι επιφυλάσσεται από το Σύνταγμα μόνο στους Έλληνες πολίτες και δεν μπορεί να επεκταθεί και στους μη έχοντες την ιδιότητα αυτή χωρίς να έχει προηγηθεί αναθεώρηση της συνταγματικής διάταξης, ανεστάλη η ισχύς κάποιων άρθρων του νόμου, και ειδικότερα αυτών που αφορούν στην κτήση ιθαγένειας για τη β΄ γενιά μεταναστών, καθώς και το δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις τοπικές εκλογές. Σχετικά με το θέμα αυτό, ο Επίτροπος του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου αποδοκιμάζει τις τροποποιήσεις που ανακοινώθηκαν για το ν. 3838/2010 τονίζοντας ότι η πολιτογράφηση και η συμμετοχή των νόμιμων μεταναστών στις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης είναι σημαντικό μέσο για την ενσωμάτωση των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, CoE 2013.

12. Βλ. μεταξύ άλλων Τσίγκανου, 2012, Στρατηγάκη, 2007.

νται σε πολλαπλές διακρίσεις που πρέπει να καταπολεμηθούν: φύλου, κοινωνικής θέσης και εθνοτικής καταγωγής, ενώ υποφέρουν από ρατσισμό, φτώχεια, δυσκολίες πρόσβασης στην παιδεία, την εργασία, την πρόνοια και τη στέγαση».

Ως σημαντικές παραμέτρους των διακρίσεων οι ερωτώμενοι αναγνώρισαν:

- το θεσμικό και κοινωνικό ρατσισμό σε βασικούς τομείς της καθημερινής ζωής
- την ανεπάρκεια του εθνικού νομοθετικού και θεσμικού πλαισίου για την εφαρμογή της ίσης μεταχείρισης και την καταπολέμηση των διακρίσεων
- τη μη επίγνωση των δικαιωμάτων και την έλλειψη ενημέρωσης σχετικά με τις αρχές που μπορούν να απευθυνθούν τα θύματα φυλετικών διακρίσεων
- την απροθυμία της πλειονότητας των θυμάτων να καταγγείλουν κρούσματα φυλετικών διακρίσεων εναντίον τους
- την έξαρση φαινομένων ρατσισμού και την ανοχή κρουσμάτων ρατσιστικής βίας από το επίσημο κράτος.

Ο καθημερινός χαρακτήρας των διακρίσεων υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι οι εμπειρίες διακριτικής μεταχείρισης των μεταναστών/στριων και η φυλετική θυματοποίησή τους εκτείνονται σε όλο το φάσμα των συμπεριφορών της ελληνικής κοινωνίας και σε όλο το εύρος των θεσμικών αρμοδιοτήτων της ελληνικής δημόσιας διοίκησης (Βαρουξή, 2012, σελ. 27-32). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σχετικά με τη δημόσια διοίκηση, *«υπάρχει σοβαρό ζήτημα ρατσιστικής συμπεριφοράς των εργαζόμενων σε δημόσιους φορείς απέναντι σε μετανάστες. Γι' αυτές τις συμπεριφορές όμως ευθύνεται το κράτος γιατί δρα πρόχειρα και χωρίς σχεδιασμό, με αποτέλεσμα να φορτώνει υπερβολικό όγκο εργασίας σε υποστελεχωμένες υπηρεσίες, δεν εκπαιδεύει, δεν ενημερώνει, δεν ευαισθητοποιεί τους υπαλλήλους που έρχονται σε επαφή με μεταναστών/-στριών και δεν βοηθά στην επίλυση του προβλήματος επικοινωνίας με ανθρώπους που δεν γνωρίζουν επαρκώς την ελληνική γλώσσα».* Παράλληλα, το εθνικό νομοθετικό πλαίσιο (Ν. 3304/2005) για την εφαρμογή της ίσης μεταχείρισης και την καταπολέμηση των διακρίσεων παρουσιάζει σοβαρές αδυναμίες ως προς την εμβέλεια, την πληρότητα και την αποτελεσματικότητά του (βλ. ΣτΠ 2011, ΟΚΕ 2011, ECRI 2009, ECRI 2012, CoE 2013, FRA 2013).

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα ανέφεραν επίσης ότι οι μετανάστες αγνοούν τα δικαιώματά τους και την προβλεπόμενη από το νόμο διαδικασία άσκησής τους. Επίσης, ότι τα θύματα φυλετικών διακρίσεων και ρατσιστικών εγκλημάτων δεν είναι επαρκώς ενημερωμένα σχετικά με τις αρχές στις οποίες μπορούν να απευθυνθούν.[13] Παράλληλα, ανέφεραν πως οι ίδιοι οι μετανάστες/-στριες δεν προβαίνουν σε καταγγελίες των κρουσμάτων διακρίσεων εις βάρος τους, διότι, αφενός θεωρούν ότι τα περιστατικά αυτά είναι δευτερεύουσας σημασίας και αφετέρου εκτιμούν ότι τίποτα δεν θα αλλάξει σε περίπτωση καταγγελίας. Γι' αυτούς τους λόγους, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων τόνισαν την ανάγκη υλοποίησης εκστρατειών ενημέρωσης των θυμάτων και των δυνητικών θυμάτων διακρίσεων για τα θεμελιώδη δικαιώματα, καθώς και τη σημασία της ευαισθητοποίησης της ευρύτερης κοινωνίας. Ωστόσο, όλοι οι συμμετέχοντες ανέφεραν τη δυσχέρεια υλοποίησης των σχετικών δράσεων για λόγους δημοσιονομικής στενότητας. Επίσης, επεσήμαναν την ανάγκη να αναπτυχθούν οριζόντιες παρεμβάσεις για την προώθηση της ισότητας και την καταπολέμηση των διακρίσεων σε όλο το εύρος των δημόσιων πολιτικών.

Διακρίσεις και αποκλεισμοί διαπιστώνονται επίσης στο χώρο της δικαιοσύνης και του σωφρονιστικού συστήματος. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται, *«δυστυχώς το δικαστικό μας σύστημα όπως λειτουργεί είναι απαρχαιωμένο, αργούν πάρα πολύ να τελειώσουν οι ποινικές*

---

13. Θετική εξέλιξη προς την κατεύθυνση της ουσιαστικής διερεύνησης ρατσιστικών επιθέσεων υπήρξε η πρόσφατη σύσταση των Υπηρεσιών Αντιμετώπισης Ρατσιστικής Βίας οι οποίες υπάγονται στο Αρχηγείο της Ελληνικής Αστυνομίας. Οι υπηρεσίες αυτές δέχονται και άτυπες (ανώνυμες) καταγγελίες ενώ μπορούν να κινούν και αυτεπάγγελτη έρευνα. Ειδικότερα, με βάση τις διατάξεις του Π.Δ. 132/2012 (ΦΕΚ 239/11.12.2012), ιδρύθηκαν δύο Τμήματα και εξήντα οχτώ Γραφεία Αντιμετώπισης Ρατσιστικής Βίας σε όλη την Ελλάδα ως εξής: τα δύο Τμήματα Αντιμετώπισης Ρατσιστικής Βίας ιδρύονται στις Υποδιευθύνσεις Κρατικής Ασφάλειας των Διευθύνσεων Ασφάλειας Αττικής και Θεσσαλονίκης ενώ από τα εξήντα οχτώ Γραφεία Αντιμετώπισης Ρατσιστικής Βίας λειτουργούν πέντε στην Αττική στις αντίστοιχες Υποδιευθύνσεις της Διεύθυνσης Ασφάλειας Αττικής και εξήντα τρία στην Περιφέρεια, στις αντίστοιχες Υποδιευθύνσεις και Τμήματα Ασφάλειας που λειτουργούν στις Αστυνομικές Διευθύνσεις των Νομών. Σκοπός της ίδρυσης των Υπηρεσιών αυτών είναι η ουσιαστική και αποτελεσματική καταπολέμηση της βίας που εκδηλώνεται κατά μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων με ρατσιστικά κίνητρα και υπόβαθρο. Το επιτελικό έργο για το συγκεκριμένο εγχείρημα έχει αναλάβει το 1ο Τμήμα Κοινωνικών Ζητημάτων και Αντιμετώπισης Ρατσισμού της Διεύθυνσης Κρατικής Ασφάλειας που διεύρυνε τις αρμοδιότητές του και επί χειρισμού θεμάτων ρατσισμού και ξενοφοβίας.

διαδικασίες, υπάρχει μεγάλη εμπλοκή, ασάφεια γενικά στους νόμους. Το δικαστικό σύστημα είναι πολύ πολύπλοκο στην Ελλάδα. Κι αυτό δημιουργεί μεγάλο κενό...».

Τέλος, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων αναφέρθηκαν στην έξαρση των φαινομένων ρατσισμού εναντίον μεταναστών/-στριών στη χώρα και στην αδράνεια και την ανοχή του επίσημου κρατικού μηχανισμού, και τόνισαν την ανάγκη ανάληψης άμεσων πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση του φαινομένου, αλλά και των αιτίων που το προκαλούν.[14]

4.3 Ένταξη στην αγορά εργασίας

Η εργασία συνιστά επίσης έναν από τους βασικούς δείκτες ένταξης των μεταναστών και μεταναστριών στις χώρες υποδοχής, καθώς συνδέεται με τους περισσότερους από τους υπόλοιπους τομείς της ένταξης, καθορίζει την πρόσβαση στα δικαιώματα, αλλά επίσης και στην εκπαίδευση και στις υπηρεσίες υγείας – πρόνοιας (Καψάλης 2005, 62). Ως κύριες παραμέτρους της εργασιακής ένταξης των μεταναστών οι συνομιλητές μας αναγνώρισαν:

- τη χορήγηση και ανανέωση της άδειας εργασίας
- την πρόσβαση στην αγορά εργασίας
- την πρόσβαση σε δημόσιες υποστηρικτικές υπηρεσίες
- τα εργασιακά δικαιώματα.

Η πολιτική της διαχείρισης των ροών εργατικού δυναμικού από τρίτες χώρες, την οποία μέχρι σήμερα η ελληνική πολιτεία εφαρμόζει και η οποία *«γίνεται σε απόλυτη συνάρτηση με τις ανάγκες της εθνικής αγοράς εργασίας που προσδιορίζονται μέσω της αξιολόγησης των αιτημάτων των εργοδοτών για αλλοδαπό εργατικό δυναμικό»*[15] φαίνεται να εν-

14. Για μια συνοπτική παρουσίαση των ελλείψεων του συστήματος καταγραφής, καταγγελίας και απονομής δικαιοσύνης σε σχέση με περιστατικά ρατσιστικής βίας στην Ελλάδα βλ. ΕΕΔΑ 2011, ΕΕΔΑ 2012, CoE 2013, FRA 2013.

15. Βλ. Έκθεση του ΥΠΕΣ για θέματα μεταναστευτικής πολιτικής, όπως αναφέρεται στο ΕΕΔΑ 2012. Επίσης, για τον καθορισμό του ανώτατου αριθμού αδειών διαμονής για εργασία υπηκόων τρίτων χωρών για το έτος 2013 βλ. ΚΥΑ 4426/117/12-03-2013 (ΦΕΚ Β/681/22-03-2013). Επιπλέον, να σημειωθεί ότι με το Ν. 4071/2012 (ΦΕΚ Α 85/11.04.2012), ενσωματώθηκε στο εθνικό δίκαιο η Οδηγία 2009/50/ΕΚ σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής πολιτών τρίτων χωρών με σκοπό την απασχό-

θαρρύνει την τάση για αδήλωτη εργασία, να ενισχύει την παράνομη οικονομική μετανάστευση και, δεδομένης της συσχέτισής της με την αναγνώριση και ανανέωση του δικαιώματος διαμονής στη χώρα, να δυσχεραίνει τελικά τη διαδικασία ένταξης των μεταναστών (βλ. Καψάλης 2005). Οι διοικητικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις που τίθενται εκ του νόμου για τη νομιμοποίηση της εργασίας των οικονομικών μεταναστών στη χώρα μας είναι τόσο αυστηρές και σύνθετες, που καταλήγουν να λειτουργούν αποτρεπτικά (βλ. ΣτΠ 2011). Η σύνδεση της άδειας διαμονής με τα ένσημα και η εν συνεχεία ανάδειξή της σε προϋπόθεση για την πρόσβαση των μεταναστών στα δικαιώματα, συνιστά – σύμφωνα με τους ερωτώμενους – έναν μηχανισμό όχι μόνο αναποτελεσματικό, αλλά προγραμματικά προορισμένο να οδηγεί στην απονομιμοποίηση της παρουσίας των μεταναστών και στην αδήλωτη εργασία (βλ. και Καψάλης, 2009). Ως αποτέλεσμα, όπως επεσήμαναν οι συμμετέχοντες στην έρευνα «*το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταναστών στην Ελλάδα είναι παράνομο, γεγονός που εμποδίζει την επαγγελματική και γενικότερη ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία … Οι αλλοδαποί εργαζόμενοι που δεν διαθέτουν άδεια εργασίας δεν προστατεύονται από την εργατική νομοθεσία και βρίσκονται διαρκώς σε καθεστώς φόβου, γεγονός που εξαφανίζει κάθε διαπραγματευτική ισχύ τους απέναντι στους εργοδότες τους*». Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται όταν πρόκειται για γυναίκες μετανάστριες, οι οποίες εργάζονται κυρίως ως οικιακό προσωπικό -συχνά χωρίς άδεια παραμονής και εργασίας - και οι οποίες, χωρίς τις εγγυήσεις του νομικού καθεστώτος του μετανάστη, βρίσκονται ιδιαίτερα εκτεθειμένες σε κινδύνους εργασιακής, σωματικής, ψυχικής και σεξουαλικής βίας (βλ. FRA 2011).

Σε ό,τι αφορά την πρόσβαση των μεταναστών και μεταναστριών στην αγορά εργασίας, τα σημαντικότερα από τα ζητήματα που αναδεικνύουν οι συνομιλητές μας είναι η αναγνώριση των εργασιακών δεξιοτήτων και των επαγγελματικών προσόντων που αποκτήθηκαν στις χώρες προέλευσης, και η πρόσβαση σε υποστηρικτικές δημόσιες υπηρεσίες (επαγγελματική κατάρτιση, επανακατάρτιση, δια βίου εκπαίδευση, εκμάθηση της γλώσσας υποδοχής).[16]

λήση υψηλής εξειδίκευσης, δίνοντας τη δυνατότητα αναζήτησης απασχόλησης υψηλής ειδίκευσης χωρίς προηγούμενη εθνική θεώρηση εισόδου.

16. Για μια ολοκληρωμένη ανάλυση των δυσκολιών και των εμποδίων που αντι-

Η αναγνώριση των τυπικών προσόντων και της προηγούμενης εμπειρίας των μεταναστών αποτελεί βασικό στοιχείο για την πρόσβαση στην αγορά εργασίας και την κοινωνική ένταξη των μεταναστών (βλ. IOM 2013, ΕΔΜ 2012, και Ευρωπαϊκή Επιτροπή, COM(2011) 455 τελικό). Η έλλειψη αναγνώρισής τους έχει ως αποτέλεσμα την απασχόληση των μεταναστών/-στριών σε θέσεις εργασίας κατώτερες από το εκπαιδευτικό τους επίπεδο και άσχετες με την ειδικότητά τους. Προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και – κυρίως – εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας αναγνωρίζονται από τους εκπροσώπους των δημόσιων φορέων ως κομβικοί παράγοντες εργασιακής ένταξης.[17] Παράλληλα, τέθηκε το ζήτημα της ενθάρρυνσης της επιχειρηματικότητας των μεταναστών που διαμένουν για ορισμένο διάστημα στη χώρα, ως εναλλακτικής οδού ένταξης και οικονομικής συμβολής τους στην ανάπτυξη της αγοράς εργασίας.

Τα σημαντικότερα κενά ως προς την εργασιακή ένταξη των μεταναστών εντοπίζονται στον τομέα των εργασιακών δικαιωμάτων. Η ανασφάλιστη εργασία και οι όροι εργασίας των μεταναστών εργαζομένων είναι τα εμφανέστερα προβλήματα. Όπως τονίζουν οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων, η εργασία των γυναικών μεταναστριών είναι σχεδόν στο σύνολό της ανασφάλιστη, ενώ στις παρούσες συνθήκες οικονομικής κρίσης, οι μετανάστριες γίνονται εύκολα θύματα εργασιακής εκμετάλλευσης (βλ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 2013). Επανειλημμένα τέθηκε το ζήτημα των συνθηκών εργασίας όσων μεταναστριών απασχολούνται ως οικιακό προσωπικό ή εργάζονται σε εταιρείες καθαρισμού και εστίασης,[18] οι οποίες χαρακτηρίζονται ως ιδιαίτερα προβληματικές ως προς την κοινωνική ασφάλιση και το ύψος των αμοιβών τους.

Ένα άλλο πρόβλημα εντοπίζεται στην απουσία των συνδικαλιστικών και άλλων φορέων από την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των μεταναστών. Επισημάνθηκε ακόμη πως οι μετανάστες –και ιδιαίτερα οι μετανάστριες– δεν καταγγέλλουν παραβιάσεις της εργατικής νομοθεσίας, ακόμη κι αν η νομιμότητά τους δεν αποτελεί εμπόδιο. Η διαπίστωση αυτή θέτει το ζήτημα της απόστασης ή/και της απουσίας

μετωπίζουν οι εργασιακοί μετανάστες σε σχέση με την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας, βλ. έρευνα IOM LINET, 2013.

17. Βλ., μεταξύ άλλων, Χρυσάκης, 2012, σελ. 138.

18. Για την οικιακή εργασία των γυναικών μεταναστριών βλ., μεταξύ άλλων, Μαράτου, 2007, Μαράτου, 2012.

ελεγκτικών μηχανισμών, καθώς και το ζήτημα της προσβασιμότητας της δικαιοσύνης για τους μετανάστες.[19]

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα υποστήριξαν πως το μεγαλύτερο ποσοστό αλλοδαπών εργαζομένων δεν είναι επαρκώς ενημερωμένο σε σχέση με τα εργασιακά του δικαιώματα και διαπιστώνεται η ανάγκη διευκόλυνσης της πρόσβασής τους στην ενημέρωση σχετικά με θέματα που άπτονται του εργατικού δικαίου. Οι ερωτώμενοι υποστήριξαν πως οι φορείς του δημοσίου επιδιώκουν μια πολιτική ενεργού πληροφόρησης των μεταναστών, συχνά, όμως, χρησιμοποιούν ακατάλληλα μέσα όπως π.χ. το διαδίκτυο, στο οποίο μεγάλος αριθμός μεταναστών δεν έχει πρόσβαση.

4.4 Πρόσβαση στην εκπαίδευση

Η εκπαιδευτική επάρκεια, οι γλωσσικές δεξιότητες και η επιμόρφωση των μεταναστών και των παιδιών τους αποτελούν θεμέλιο της ενταξιακής διαδικασίας. Η βελτίωση του εκπαιδευτικού και μορφωτικού επιπέδου των μεταναστών θα μπορούσε να συμβάλει στην ενίσχυση της ανεξαρτησίας τους, την ενθάρρυνση της κοινωνικότητάς τους και τη βελτίωση των ευκαιριών απασχόλησης και πρόσβασης στην αγορά εργασίας.[20]

Ως παραμέτρους της εκπαιδευτικής ένταξης, οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναγνωρίζουν:

- την απόκτηση γλωσσικών γνώσεων
- την ισότιμη πρόσβαση των παιδιών των μεταναστών σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης
- την ανταπόκριση του εκπαιδευτικού συστήματος στις ιδιαίτερες ανάγκες των παιδιών.

Η απόκτηση γλωσσικών γνώσεων αποτελεί προτεραιότητα για τη συμμετοχή και την ένταξη στη χώρα υποδοχής. Όπως τονίζουν οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων «*όλα στην εκπαίδευση ξεκινούν και*

---

19. Για μια κριτική θεώρηση της αποτελεσματικότητας των θεσμών αυτών ως προς την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης, βλ. ΣτΠ 2011, ΟΚΕ 2011, ECRI 2009, ECRI 2012.

20. Τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας καταγράφουν σημαντικά ελλείμματα όσον αφορά το εκπαιδευτικό και μορφωτικό επίπεδο των μεταναστών σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό της Ε.Ε. Βλ. Eurostat, 2011.

τελειώνουν στη γλώσσα... Είναι το πρώτο στοιχείο πολιτισμού... Η γλώσσα είναι το βασικό εργαλείο ένταξης οπουδήποτε, ό,τι τύπου μετανάστευση και να κάνεις. Είναι βασικός παράγοντας ένταξης και ισότητας». Ωστόσο, αναφερόμενοι στα προγράμματα υποδοχής και υποστήριξης των μεταναστών και των παιδιών τους, διαπιστώνουν ανυπαρξία ουσιαστικών δομών για την εκμάθηση της γλώσσας και διάλυση ακόμη και των υποτυπωδών κρατικών δομών λόγω έλλειψης χρημάτων. Ανάμεσα στα σημαντικότερα προβλήματα που επισημάνθηκαν είναι ότι:

α) τα προγράμματα υλοποιούνται ως πιλοτικές εφαρμογές, δηλαδή χωρίς σταθερότητα, δυνατότητα ανατροφοδότησης και συνέχειας στη διαδικασία, με αποτέλεσμα την αποσπασματικότητα των δράσεων και την ανυπαρξία σταθερών δομών και υποδομών εκπαίδευσης,

β) τα προγράμματα συνήθως δεν είναι στοχευμένα σε πεδία που ενδιαφέρουν άμεσα τους μετανάστες,

γ) τα προγράμματα δεν είναι προσβάσιμα στους μετανάστες/-στριες είτε εξαιτίας έλλειψης ενημέρωσης, είτε λόγω έλλειψης νομιμοποίησης της συμμετοχής τους, και

δ) τα προγράμματα δεν οργανώνονται, δεν στελεχώνονται και δεν αξιολογούνται από ανθρώπους με αποδεδειγμένη γνώση και εμπειρία.

Η εκπαιδευτική ένταξη συμβάλλει σημαντικά στην κοινωνική ένταξη ολόκληρης της οικογένειας. Μάλιστα, στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης με εκπροσώπους από το χώρο της εκπαίδευσης, υποστηρίχθηκε με έμφαση η συμβολή της σχολικής ένταξης: «*το σχολείο και η φοίτηση εκεί προσφέρει ένα είδος ψυχολογικής σταθεράς. Άνθρωποι που είναι μετέωροι, με δυσκολίες διάφορες κλπ., που τα παιδιά τους πάνε στο σχολείο, αυτό τους δίνει μια κοινωνικότητα*». Η πρόσβαση στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα των παιδιών των μεταναστών εξασφαλίζεται ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς των μαθητών ή των γονέων τους. Ωστόσο, ενώ οι τυπικές απαιτήσεις για την εγγραφή των παιδιών στο σχολείο είναι ελάχιστες, αναφέρθηκε πως πολλές φορές εμπόδια θέτουν οι Διευθυντές των σχολείων.

Οι συμμετέχοντες επεσήμαναν, επίσης, ότι το φύλο μπορεί να αποτελέσει παράγοντα που περιορίζει την πρόσβαση στο σχολείο, κυρίως για λόγους που σχετίζονται με τις πολιτισμικές αρχές που κομίζουν οι μετανάστες από την πατρίδα τους,[21] αλλά και τον ενδο-οικογενειακό

21. Ενδεικτικά, εκφράστηκε η άποψη πως σε κάποιες κουλτούρες η μόρφωση δεν

καταμερισμό των ρόλων. Στις συνεντεύξεις αναφέρθηκε πως οι μαθητές και κυρίως οι μαθήτριες που προέρχονται από ευρωπαϊκά κράτη δεν αντιμετωπίζουν προβλήματα πρόσβασης στο σχολείο, σε αντίθεση με όσες προέρχονται από μουσουλμανικά κράτη. Στοιχεία όπως η μαντήλα και ο διαχωρισμός αγοριών και κοριτσιών αναφέρθηκαν σε συνδυασμό με την επισήμανση του ιδιαίτερου ρόλου των εκπαιδευτικών, οι οποίοι οφείλουν να αντιμετωπίσουν τις ιδιαιτερότητες με ευαισθησία και χωρίς εξαναγκασμούς. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα εστίασαν ιδιαίτερα στον καθοριστικό ρόλο του εκπαιδευτικού και την ανάπτυξη μιας προσωπικής στάσης που προστατεύει τα παιδιά των μεταναστών και επιχειρεί να ανταποκριθεί στις ιδιαίτερες – ατομικές και συλλογικές – ανάγκες τους, ανεξάρτητα από τις θεσμικές ρυθμίσεις. Διακρίνεται εδώ ένα στοιχείο που διατρέχει το σύνολο των συνεντεύξεων των εκπροσώπων των δημόσιων φορέων: την αποδοχή μιας *προσωπικής ευθύνης* του δημόσιου λειτουργού που έρχεται σε επαφή με τους μετανάστες, να υποκαταστήσει τις ανεπάρκειες του θεσμικού συστήματος. Μιας ευθύνης, η οποία δεν περιορίζεται στην αντιμετώπιση του συγκεκριμένου θέματος που καλείται να αντιμετωπίσει, αλλά εξαπλώνεται στη συνολική ένταξη του μετανάστη.

Ειδικότερα, όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση των ιδιαίτερων αναγκών των παιδιών των μεταναστών στο σχολείο, επισημάνθηκαν πολιτικές που διευκολύνουν την ένταξη των μεταναστών, άμεσα ή έμμεσα: ευέλικτη ζώνη, ολοήμερο σχολείο, διαπολιτισμικά σχολεία. Η συζήτηση καταλήγει στην ελλιπή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και στην άμεση ανάγκη να υπάρξει ειδική εκπαίδευση για τους εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε σχολεία με έντονη παρουσία μεταναστών. Το τελευταίο αυτό ζήτημα συνδέεται επίσης με τη διαμόρφωση διδακτικών μεθόδων και εργαλείων τα οποία να απαντούν στην ανεπαρκή γνώση της ελληνικής γλώσσας από τα παιδιά των μεταναστών. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα υποστήριξαν ότι υπάρχει χάσμα μεταξύ σχεδιασμού και πρακτικής εφαρμογής των πολιτικών του Υπουργείου. Εκφράστηκε η άποψη πως το σχολείο δεν ανταπο-

---

βρίσκεται αρκετά ψηλά στην ιεραρχία των αξιών, σε αντίθεση με την ελληνική κουλτούρα στην οποία «*για τη μέση ελληνική οικογένεια το σχολείο είναι ιερό. Το παιδί δεν θα λείψει από το σχολείο*» προκειμένου να ανταποκριθεί σε άλλες προτεραιότητες της οικογένειάς του.

κρίνεται στις ανάγκες και στις προσδοκίες των αλλοδαπών μαθητών, πως τα αναλυτικά προγράμματα είναι ακατάλληλα[22] και επισημάνθηκε η έλλειψη τάξεων υποδοχής και η υποκατάστασή τους από τα τμήματα ένταξης, τα οποία οι συμμετέχοντες στην έρευνα μας θεωρούν πως απευθύνονται σε μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες. Επίσης, στο πλαίσιο της στοχευμένης ανταπόκρισης στις ιδιαίτερες ανάγκες των μεταναστών μέσω της τυπικής αλλά και της άτυπης εκπαιδευτικής ένταξης, ιδιαίτερη έμφαση αποδόθηκε στο ρόλο αθλητικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται στο χώρο του σχολείου αλλά εκτός σχολικού ωραρίου. Οι δραστηριότητες αυτές θεωρείται πως συμβάλλουν σημαντικά στη σχολική ένταξη των μεταναστών και μεταναστριών. Συμπερασματικά, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων τόνισαν τη σημασία της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και της πλήρους ένταξης των μεταναστών μαθητών στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.[23]

4.5 Πολιτικά δικαιώματα – Πολιτική συμμετοχή

Η συμμετοχή των μεταναστών και μεταναστριών στη δημοκρατική διαδικασία και η δυνατότητα εμπλοκής τους στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών που τους αφορούν συμβάλλουν στην κοινωνική τους ένταξη. «Η πτυχή αυτή του θέματος αποτελεί σημαντικό σημείο αναφοράς για την ευρωπαϊκή δημοκρατία. Εάν ο στόχος είναι να διασφαλιστεί, μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, η ένταξη και να αποφευχθεί η άσκηση διακρίσεων εις βάρος των μεταναστών, είναι απαραίτητο να μπορούν οι μετανάστες να έχουν πολιτική φωνή. Η πολιτική συμμετοχή και οι συλλογικές θεσμοθετημένες δράσεις μπορούν να συμβάλουν στην ένταξη των μεταναστών στην πολιτική διαδικασία. Μία τέτοια προσέγγιση θα επέτρεπε να αποφευχθούν φαινόμενα αλλοτρίωσης και ριζοσπαστισμού» (EESC 2012, 14). Οι ερωτώμενοι επεσήμαναν πως «*πρέπει να προσεγγίσουμε τους μετανάστες δίνοντάς τους κάθε δυνατή ευκαιρία εκπροσώπησης σε συλλογικά όργανα αλλά και στο μικροεπίπεδο του καθενός*». Με τον τρόπο αυτό, βελτιώνεται ο διαπο-

22. Ωστόσο, υπήρξαν και στελέχη που υποστήριξαν πως τα νέα σχολικά βιβλία καλύπτουν καλύτερα τις ανάγκες ενός διαπολιτισμικού προγράμματος

23. Βλ. σχετικά και ΕΟΚΕ 2009/C218/17.

λιτισμικός διάλογος μεταξύ διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού, προωθείται η ανταλλαγή γνώσεων σχετικά με τις αξίες, τα πρότυπα, τους θεσμούς και τους συνεκτικούς κανόνες λειτουργίας της κοινωνίας υποδοχής και ενισχύεται η αντίληψη ένταξης των μεταναστών στο πολιτικό σώμα, τόσο για τους ίδιους, όσο και για τους συμπολίτες τους.

Ως παραμέτρους της πολιτικής ένταξης των μεταναστών, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων ανέφεραν:

- τη δυνατότητα συμμετοχής στις εκλογές, ιδίως σε τοπικό επίπεδο,
- τη δυνατότητα συμμετοχής σε τοπικούς και εθνικούς συμβουλευτικούς φορείς,
- την ενδυνάμωση των μεταναστευτικών συλλόγων και κοινοτήτων,
- τη συμμετοχή των μεταναστευτικών συλλόγων και κοινοτήτων στη δημόσια διαβούλευση και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.

Κοινή εκτίμηση των παραπάνω εκπροσώπων είναι πως η απόδοση του δικαιώματος ψήφου στους μετανάστες στις αυτοδιοικητικές εκλογές (Ν. 3838/2010) και η δημιουργία των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών (Ν. 3852/2010) αποτελούν ζωτικής σημασίας παράγοντες, που ενισχύουν τη συμμετοχή τους στην πολιτική ζωή της χώρας. Εκτιμούν πως η δυνατότητα που δόθηκε στους νομίμως διαμένοντες μετανάστες/-στριες να ψηφίσουν στις εκλογές της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης αποτελεί κατ' αρχήν σημαντικό βήμα ενδυνάμωσης της συμμετοχής τους στα κοινά και άρα της ένταξής τους στον κοινωνικό ιστό της χώρας.[24] Ωστόσο, η χαμηλή ανταπόκριση των μεταναστών αποδίδεται τόσο στην έλλειψη ενημέρωσής τους, όσο και στην απροθυμία τους να κινητοποιηθούν για να ψηφίσουν ή να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή του τόπου «*... εφόσον αυτός (ο τόπος) τους κρατάει έξω απ' όλες του τις εκφράσεις, τις εκφάνσεις και τις παραστάσεις*».

Τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών (Σ.Ε.Μ.) αποτελούν συμβουλευτικά όργανα των ΟΤΑ για την ενίσχυση της ένταξης των μεταναστών στην τοπική κοινωνία, στα οποία συμμετέχουν εκπρόσωποι φορέων

---

24. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, με την υπ'αριθμ 460/2013 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο έκρινε ότι το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι επιφυλάσσεται από το Σύνταγμα μόνο στους Έλληνες πολίτες και δεν μπορεί να επεκταθεί και στους μη έχοντες την ιδιότητα αυτή χωρίς να έχει προηγηθεί αναθεώρηση της συνταγματικής διάταξης, ανεστάλη η ισχύς των άρθρων 14 έως 21 του νόμου σχετικά με το δικαίωμα των νόμιμων μεταναστών να εκλέγουν και να εκλέγονται στα αιρετά όργανα της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης.

μεταναστών και μεταναστευτικών κοινοτήτων. Οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων εκτιμούν ότι τα ΣΕΜ αποτελούν ένα καινοτόμο είδος θετικής θεσμικής δράσης που για πρώτη φορά προβλέπει τη συμμετοχή μεταναστών/στριων στο διοικητικό του όργανο. Ωστόσο, επισημαίνουν την περιορισμένη αρμοδιότητα των ΟΤΑ στα μεταναστευτικά ζητήματα, καθώς και την ελλιπή αντιπροσωπευτικότητα της εκπροσώπησης οργανωμένων μεταναστευτικών κοινοτήτων με κοινωνική παρουσία και δράση. Το αίτημα που έθεσαν επανειλημμένα οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων αναφέρεται στην ενίσχυση της αυτοοργάνωσης και της οικονομικής αυτοτέλειας των μεταναστευτικών κοινοτήτων, προκειμένου να ενδυναμωθεί η θέση τους ως προνομιακών συνομιλητών και να διευρυνθεί η δυνατότητα διαπραγμάτευσης και εκπροσώπησης του μεταναστευτικού πληθυσμού. Τα κριτήρια που πρότειναν αφορούν την οργάνωση και τη δημόσια τοποθέτησή τους στα μεταναστευτικά ζητήματα, καθώς και τη γεωγραφική κατανομή τους.

4.6 Πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας

Η πρόσβαση στην υγεία πρέπει να θεωρείται ουσιαστική διάσταση της ένταξης των μεταναστών. Η πρόσβαση στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και την προληπτική φροντίδα αποτελεί εγγενές ανθρώπινο δικαίωμα, το οποίο σχετίζεται άμεσα με το δικαίωμα στη ζωή και δεν μπορεί να αναιρεθεί ανάλογα με τη νομιμότητα ή μη της παραμονής των μεταναστών/στριων στη χώρα (βλ. FRA 2011, ΕΟΚΕ 2007). Στην Ελλάδα, ειδικότερα, «το Σύνταγμα επιτάσσει ένα ευρύτερο δικαίωμα πρόσβασης στην ιατρική περίθαλψη για τους μετανάστες», ενώ, παράλληλα, με βάση τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας, «υπάρχει ένα θεμελιωμένο δικαίωμα στην υγεία για τους παράνομους μετανάστες, το οποίο στην εκδήλωσή του ακόμα και αν δεν εξισώνεται πλήρως με αυτό των πολιτών, σίγουρα επεκτείνεται πέρα από τα όρια που επιτάσσει το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο» (ΕΕΔΑ 2007).

Ως παραμέτρους του θέματος, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων ανέφεραν:

- τη δυσκολία πρόσβασης των παράτυπων μεταναστών/στριων στις δημόσιες δομές υγείας και πρόνοιας,
- τον κίνδυνο έκθεσης των γυναικών μεταναστριών στη βία (ενδοοικογενειακή και εμπορία ανθρώπων),

- την πρόσβαση των θυμάτων βίας και εμπορίας ανθρώπων σε δομές προστασίας και αρωγής.

Κοινή διαπίστωσή τους είναι ότι ένα σημαντικό πρόβλημα στον τομέα της υγείας και της πρόνοιας αποτελεί η κατά νόμο αδυναμία των δημόσιων νοσοκομείων και του ιατρονοσηλευτικού προσωπικού να παρέχουν τις υπηρεσίες τους σε μετανάστες «χωρίς χαρτιά» (βλ. ΕΔΜ 2013). Η σύνδεση της υγειονομικής περίθαλψης με την κοινωνική ασφάλιση αποτελεί σημαντικό εμπόδιο στην ισότιμη πρόσβαση των μεταναστών στις υπηρεσίες υγείας.[25] Ο αποκλεισμός των παράτυπων μεταναστών από το εθνικό σύστημα υγείας, εκτός από παραβίαση του δικαιώματος στην υγεία, ενέχει κινδύνους και για την υγεία του ντόπιου πληθυσμού. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι η ανελαστικότητα του νόμου και ο θεσμικός αποκλεισμός των παράτυπων μεταναστών από τα δημόσια νοσοκομεία, παρακάμπτεται συχνά από το ιατρονοσηλευτικό προσωπικό «ατύπως», σε περιπτώσεις σοβαρής απειλής της υγείας των μεταναστών.

Ένα ακόμη σημαντικό πρόβλημα που αναφέρθηκε σε σχέση με τις δημόσιες δομές υγείας και πρόνοιας είναι η απουσία εκπαιδευμένων επαγγελματιών που έρχονται σε επαφή με μετανάστες καθώς και η έλλειψη διερμηνέων και πολιτισμικών διαμεσολαβητών που να εξασφαλίζουν την επικοινωνία και τη συνεννόηση με το μεταναστευτικό πληθυσμό.

Ειδικότερα όσον αφορά στις γυναίκες μετανάστριες, οι εκπρόσωποι των δημοσίων φορέων εκτιμούν ότι αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα λόγω του φύλου και της καταγωγής τους, και συχνά εκτίθενται σε σοβαρούς κινδύνους που αφορούν τη σωματική και ψυχική τους υγεία και ακεραιότητα (παράνομη λήψη και εμπορία ωαρίων, κλειτοριδεκτομές, παράνομες υιοθεσίες). Η ύπαρξη νομοθετικών κενών και ασαφειών, η αδυναμία εφαρμογής των νόμων και η απουσία

25. Βλ. σχετικά και την πρόσφατη, με αριθμ. πρωτ. Υ4α/οικ. 70456/25.7.2013 (ΑΔΑ: ΒΛ4ΜΘ-20Λ), εγκύκλιο του Υπουργείου Υγείας προς τις Υγειονομικές Περιφέρειες της χώρας και τα νοσοκομεία της αρμοδιότητάς τους, η οποία καθορίζει τα κριτήρια και τη διαδικασία για την περίθαλψη, τη νοσηλεία και τις παροχές υγείας σε κατόχους βιβλιαρίου οικονομικής αδυναμίας και σε ανασφάλιστους και οικονομικά αδύνατους αλλοδαπούς που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια, με σκοπό την επίτευξη του ελέγχου, περιορισμού και εξορθολογισμού των δαπανών στα δημόσια νοσοκομεία της χώρας.

αποτελεσματικών ελεγκτικών μηχανισμών, επιτρέπουν την ανάπτυξη ιδιωτικών κυκλωμάτων εκμετάλλευσης των γυναικών και την εφαρμογή επικίνδυνων για τη σωματική τους υγεία πρακτικών. Οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων τονίζουν ότι για πολιτισμικούς και κοινωνικούς λόγους που έχουν σχέση με το φύλο, το ρόλο, τη νομική κατάσταση και τη θέση τους στην κοινωνία, οι γυναίκες μετανάστριες έχουν μικρότερη πρόσβαση σε βασικά δικαιώματα και ακόμη λιγότερες πιθανότητες να τα ασκήσουν.

Ανάμεσα στα σημαντικότερα προβλήματα είναι η απουσία ή η ανεπάρκεια δομών και υπηρεσιών για την προστασία και την αρωγή των θυμάτων βίας και εμπορίας ανθρώπων και η απουσία συντονισμού και συγκροτημένων δράσεων τόσο στον τομέα της πρόληψης όσο και στον τομέα της καταστολής.[26] Παράλληλα, επισημάνθηκε η έλλειψη ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης της κοινωνίας για τις ιδιαίτερες ανάγκες αυτής της ευάλωτης ομάδας γυναικών προκειμένου να αρθούν οι προϊδεάσεις, οι προκαταλήψεις και οι στερεότυπες αντιλήψεις εναντίον τους.

Συμπερασματικά, πρέπει να υπάρξει μέριμνα εκ μέρους της πολιτείας ώστε να παρέχεται σε όλα τα θύματα βίας και εμπορίας ανθρώπων η κατάλληλη συμβουλευτική, ψυχοκοινωνική και ιατροφαρμακευτική φροντίδα από ειδικευμένο προσωπικό, με ευαισθησία στο φύλο και στις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, να εξασφαλίζεται η πρόσβαση και προστασία των γυναικών σε ασφαλείς ξενώνες, τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα και να παρέχεται η νομική συνδρομή προκειμένου τα θύματα να μπορούν να προσφεύγουν στη δικαιοσύνη. Αυτή η φροντίδα είναι ελάχιστη σε σχέση με τις ανάγκες των θυμάτων και, όπως

---

26. Ιδιαίτερα σημαντική εξέλιξη προς αυτή την κατεύθυνση είναι η ενσωμάτωση στην ελληνική έννομη τάξη της Οδηγίας 2011/36/Ε.Ε. «για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της» με το Ν.4198/2013 (ΦΕΚ Α 215/11.10.2013). Επιπλέον, θετική εξέλιξη προς την ίδια κατεύθυνση είναι και η μεταφορά στο εθνικό δίκαιο της Οδηγίας 2009/52/Ε.Ε. με το Ν. 4052/2012 (ΦΕΚ Α 41/1.3.2012) περί κυρώσεων στους εργοδότες που απασχολούν παράνομα πολίτες τρίτων χωρών. Βλ. σχετικά ΕΔΜ 2013 και *Ελλάδα: Εμπορία Ανθρώπων, Γενικές Πληροφορίες*, http://ec.europa.eu/anti-trafficking/index, Οδηγία 2011/36/Ε.Ε. για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, Ε.Ε. L 101 της 15.04.2011 και Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, *Η στρατηγική της Ε.Ε. για την εξάλειψη της εμπορίας ανθρώπων 2012–2016*, COM (2012) 286/ 19.06.2012.

αναφέρεται συχνά, παρέχεται μόνο από μη κυβερνητικές οργανώσεις. Αντίθετα, θα έπρεπε όλες αυτές οι δομές να είναι κρατικές ώστε να μπορούν να έχουν μια μόνιμη, σταθερή, διαρκή και με εξειδικευμένο προσωπικό λειτουργία.

4.7 Πρόσβαση στη στέγαση

Η πρόσβαση σε αξιοπρεπή στέγη αποτελεί επίσης παράμετρο της ομαλής ένταξης των μεταναστών. Οι μετανάστες/-στριες συχνά βιώνουν διακρίσεις και αποκλεισμούς όσον αφορά το δικαίωμά τους σε στέγαση, γεγονός που παράγει αρνητικά αποτελέσματα για τις συνθήκες διαβίωσης και την ποιότητα ζωής τους, ενώ δημιουργεί και σοβαρά προβλήματα προστασίας της δημόσιας υγείας τόσο του ντόπιου όσο και του μεταναστευτικού πληθυσμού.

Ως ζητήματα που ανακύπτουν σε σχέση με τη στέγαση, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων ανέφεραν:

- τη δυσκολία πρόσβασης σε αξιοπρεπή στέγη,
- την υπερσυγκέντρωση του μεταναστευτικού πληθυσμού σε αστικές κυρίως περιοχές,
- την οικιστική απομόνωση των μεταναστών/στριων σε μειονεκτούσες γειτονιές και τη δημιουργία εθνικών γκέτο.

Οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων σημείωσαν πως οι μετανάστες υφίστανται συχνά διακριτική μεταχείριση στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν κατάλληλη στέγη, με αποτέλεσμα να μην ικανοποιούνται στοιχειώδεις ανάγκες επιβίωσης και να παραβιάζονται θεμελιώδη δικαιώματά τους. Ένα μεγάλο ποσοστό των μεταναστών –κυρίως οι μετανάστες «χωρίς χαρτιά»– συναντούν συχνά την άρνηση Ελλήνων ιδιοκτητών να τους ενοικιάσουν κατοικία, επικαλούμενοι την προσωρινότητα της διαμονής τους ή την αστάθεια της εργασίας τους. Έτσι, ο μεταναστευτικός πληθυσμός εξαναγκάζεται συχνά σε στέγαση με απάνθρωπες συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης, ή περιφέρεται μαζικά σε προσωρινά «υπνωτήρια» υποβαθμισμένων αστικών περιοχών.

Το βασικό εμπόδιο στη στέγαση των μεταναστών οφείλεται στην αδυναμία της διοίκησης να ελέγξει και να οργανώσει την παράνομη μετανάστευση και την επακόλουθη υπερσυγκέντρωση του μεταναστευτικού πληθυσμού σε αστικές κυρίως περιοχές της χώρας. Ένα ζήτημα

που έντονα αναδεικνύεται στη συζήτηση είναι η γεωγραφική/οικιστική απομόνωση των μεταναστευτικών κοινοτήτων σε υποβαθμισμένες γειτονιές και η συνακόλουθη δημιουργία *εθνικών γκέτο* σε αυτές τις περιοχές. Η υπερσυγκέντρωση του μεταναστευτικού πληθυσμού σε συγκεκριμένες περιοχές τείνει να απομονώνει τις μεταναστευτικές κοινότητες από τον υπόλοιπο πληθυσμό, ενέχει την πιθανότητα ανάπτυξης αντικοινωνικής συμπεριφοράς, εγκληματικότητας, φυλετικής βίας και οργανωμένου ρατσιστικού εγκλήματος, ενώ δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη μισαλλόδοξων στάσεων και ρατσιστικών συμπεριφορών ενάντια στους αλλοδαπούς (βλ. ΣτΠ 2010, ΕΕΔΑ 2012).

4.8 Πρόσβαση στην κοινωνική ζωή

Ως βασικά σημεία επαφής, επικοινωνίας, κοινωνικής αλληλεπίδρασης και ένταξης των μεταναστών στις νέες τους κοινότητες, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων αναγνωρίζουν τους χώρους καθημερινής συναναστροφής, δηλαδή τους τόπους εργασίας, τα σχολεία, τους δημόσιους χώρους και την τοπική κοινωνία.[27] Ως σημαντικές παραμέτρους κοινωνικής αλληλεπίδρασης, αναγνώρισαν:

- την ανάπτυξη τοπικών πολιτικών και δικτύων κοινωνικής ένταξης,
- την κοινωνική δικτύωση των μεταναστών/στριων σε επίπεδο γειτονιάς,
- την ενίσχυση της συνοχής της τοπικής κοινότητας,
- την ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας.

Κοινή είναι η εκτίμηση ότι η επικοινωνία και η κοινωνική και πολιτιστική αλληλεπίδραση μεταξύ του ντόπιου και του μεταναστευτικού πληθυσμού δεν έχει αναπτυχθεί σε ικανοποιητικό βαθμό. Η ευθύνη αποδίδεται στους ίδιους τους μετανάστες που *«δεν ανοίγουν τα σπίτια τους, δεν μιλάνε, κυρίως είναι φοβισμένοι»*, αλλά και στον ευκαιριακό τρόπο οργάνωσης της επικοινωνίας με τους Έλληνες. Τονίζεται ιδιαίτερα η απουσία των γυναικών μεταναστριών από το δημόσιο χώρο και λόγο. Αν και συχνά μπορεί να αποδοθεί σε πολιτισμικούς και θρησκευτικούς περιορισμούς, η απουσία αυτή αποδίδεται κυρίως στην έλλειψη εξειδικευμένων υπηρεσιών και δράσεων και την αδυναμία ανάπτυξης τοπικών δικτύων προώθησης της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών.

27. Βλ. και EESC 2012, 21.

Η κοινωνική δικτύωση των μεταναστών και των μεταναστριών σε επίπεδο γειτονιάς και τοπικής κοινότητας, μέσω της ανάπτυξης τοπικών δικτύων ευαισθητοποίησης και ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής, είναι καθοριστική για τη συμμετοχή τους στα συλλογικά δρώμενα.

Οι ερωτώμενοι αναγνωρίζουν πως η τοπική αυτοδιοίκηση είναι πιο κοντά στους πολίτες και, συνεπώς, η διαδικασία της ένταξης μπορεί να προωθηθεί καλύτερα με την ανάπτυξη τοπικών πολιτικών, οι οποίες απευθύνονται στο σύνολο των μελών της τοπικής κοινωνίας και λειτουργούν και σαν γέφυρα μεταξύ της τοπικής κοινότητας και της κεντρικής διοίκησης. Κατά την εκτίμησή τους, η ανάπτυξη των τοπικών δικτύων ένταξης μπορεί να προέλθει από την εφαρμογή καινοτόμων προγραμμάτων ένταξης σε τοπικό επίπεδο, εφόσον βέβαια τα προγράμματα αυτά προχωρήσουν πέρα από το συγκεκριμένο στόχο τους και επενδύσουν σε διαρθρωτικές αλλαγές και υποδομές.

Συμπερασματικά, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων εκτιμούν ότι η ισχυροποίηση των δημοτικών αρχών και της τοπικής αυτοδιοίκησης σε θέματα ένταξης των μεταναστών/στριων αποτελεί το ζητούμενο για μια συνεκτική προσέγγιση των διαρθρωτικών μεταναστευτικών προβλημάτων.

5. Συμπεράσματα – Προτάσεις

Σε σύγκριση με προηγούμενες έρευνες, διαπιστώνουμε πως τα στελέχη της διοίκησης, αν και εξακολουθούν να επικαλούνται νομοθετικά κενά και ασάφειες, έχουν διαμορφώσει μια συγκροτημένη αντίληψη για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, η αντίληψη αυτή μπορεί να είναι εργαλειακή και περιπτωσιολογική, ωστόσο συγκροτεί ένα πεδίο συνεννόησης και, επομένως, θα μπορούσε να αποτελέσει το μέτρο για την αποτίμηση της εφαρμογής της εθνικής πολιτικής. Παράλληλα, μας επιτρέπει να διερευνήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος τα ερωτήματα στα οποία καλείται να απαντήσει τόσο το παρόν κείμενο, όσο και η έρευνα συνολικά. Τα ερωτήματα αυτά μας καλούν:

1. να αξιολογήσουμε τα υφιστάμενα μέτρα,
2. να εντοπίσουμε κενά και δυσλειτουργίες, προκειμένου να υποδείξουμε μεταρρυθμίσεις και αλλαγές,

3. να διερευνήσουμε αν και κατά πόσο υφίστανται οι όροι και οι προϋποθέσεις υποστήριξης μεταρρυθμίσεων από τη διοίκηση, στην κατεύθυνση της αποτελεσματικότερης ένταξης των μεταναστών,
4. να διαπιστώσουμε κατά πόσο τα στελέχη της διοίκησης αντιλαμβάνονται την έμφυλη διάσταση της ένταξης και είναι πρόθυμα να την περιλάβουν στις πολιτικές για την ένταξη.

Συγκεκριμένα, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις και στις ομάδες εστιασμένης συζήτησης, αποτιμώντας τις υφιστάμενες πολιτικές για το μεταναστευτικό φαινόμενο και την κοινωνική ένταξη των μεταναστών, επέμειναν στην απουσία ενός σαφούς και –προπάντων – σταθερού νομοθετικού πλαισίου. Η έλλειψη αυτή προκαλεί αίσθημα ανασφάλειας δικαίου τόσο στους μετανάστες όσο και στους υπαλλήλους, επιβαρύνοντας τη μεταξύ τους σχέση. Εκφράστηκε η άποψη πως το κενό στη μεταναστευτική πολιτική αποτελεί πολιτική επιλογή και όχι «τεχνικό» σφάλμα ή νομοθετική αβλεψία.

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναφέρθηκαν σε όλο το φάσμα των παραμέτρων της νομικής ένταξης των μεταναστών από τρίτες χώρες, από τη νομιμοποίηση ως την απόκτηση ιθαγένειας, και από την καταπολέμηση των διακρίσεων ως τη συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας. Σημείωσαν πως η διαδικασία νομιμοποίησης παρουσιάζει κενά, με σημαντικότερο την πιθανότητα απονομιμοποίησης χωρίς δυνατότητα επιστροφής σε καθεστώς νομιμότητας, λόγω και των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην απασχόληση.

Ως απάντηση στα προβλήματα αυτά, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων πρότειναν:

- Να απλοποιηθούν οι διαδικασίες νομιμοποίησης όσων μεταναστών εκπληρώνουν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις. Μια αλλαγή σε αυτήν την κατεύθυνση δεν θα εξυπηρετούσε μόνο τους μετανάστες, αλλά και τη διοίκηση.
- Να αποσυνδεθεί – υπό όρους – η άδεια διαμονής από την άδεια εργασίας. Η αλλαγή αυτή θα διευκόλυνε την παραμονή στη νομιμότητα σε συνθήκες κρίσης, διευκολύνοντας την ομαλή εξέλιξη της διαδικασίας ένταξης. Για την ολοκλήρωσή της θα έπρεπε να δημιουργηθεί ένας μόνιμος μηχανισμός επαναφοράς στη νομιμότητα.

- Να θεσπιστεί η νομιμοποίηση της διαμονής της μητέρας μετανάστριας μέσω του παιδιού της, αλλαγή που θα σήμαινε απεξάρτηση από το νομικό καθεστώς του συζύγου.

Η κυριότερη, όμως, πρόταση για τη διασφάλιση ότι θα έρχονται μετανάστες οι οποίοι θα είναι νόμιμοι από τη στιγμή της εισόδου τους στη χώρα και η ένταξή τους θα είναι ομαλότερη, αναφέρεται στη διαμόρφωση και εφαρμογή μιας βιώσιμης πολιτικής για την προσέλκυση των μεταναστών. *«Όταν κάνουμε λόγο για διακυβέρνηση της μετανάστευσης, δεν μιλούμε απλώς για "ροές", για "αριθμούς" ή για "διαδρομές" των μεταναστών, αλλά για ανθρώπους. Προκειμένου να είναι κατάλληλες, αποτελεσματικές και βιώσιμες, οι πολιτικές πρέπει να χαράσσονται κατά τέτοιον τρόπο ώστε να ανταποκρίνονται στις προσδοκίες και τα προβλήματα των ανθρώπων που αφορούν»*.[28] Μια τέτοια πολιτική θα επέτρεπε την ενεργό συμμετοχή του κράτους στη ρύθμιση των μεταναστευτικών ροών ήδη από τη χώρα προέλευσης.

Η απόδοση της ιθαγένειας στους μετανάστες, η οποία κατά κάποιον τρόπο επικυρώνει θεσμικά την επιτυχή ολοκλήρωση της ένταξης, ακολουθεί άξονες συμβατούς με τις Κοινές Βασικές Αρχές (ΚΒΑ) της Ε.Ε. Τέτοιοι άξονες είναι η βασική γνώση της γλώσσας, η προσαρμογή στην κοινωνική και οικονομική ζωή, και η πολιτική συμμετοχή, η οποία τεκμαίρεται από τη συμμετοχή στις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επισημάναμε ήδη πως το νομικό πλαίσιο απονομής της ιθαγένειας είναι αρκετά πρόσφατο, ενώ ανακοινώθηκε η αναστολή του ως την κατάρτιση νέου νόμου. Συνεπώς, στο πεδίο αυτό η εκκρεμότητα παραμένει.

Ένα πεδίο που παραμένει διαρκώς ανοικτό είναι το πεδίο των διακρίσεων και της καταπολέμησής τους, προκειμένου να διασφαλίζεται η ισότιμη πρόσβαση των μεταναστών σε φορείς, αγαθά και υπηρεσίες. Τα στελέχη της διοίκησης ανέφεραν πως εξακολουθούν να υφίστανται ρατσιστικές συμπεριφορές εκ μέρους των δημοσίων υπαλλήλων. Παράλληλα, όμως, μετέθεσαν την ευθύνη στο (απρόσωπο) κράτος, που χωρίς σχεδιασμό φορτώνει υπερβολική εργασία σε υποστελεχωμένες υπηρεσίες. Η διαπίστωση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνει τα ευρήματα παλαιότερων ερευνών για την υποστελέχωση

28. *Η Συνολική Προσέγγιση της Μετανάστευσης και της Κινητικότητας*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, COM (2011) 743 τελικό, 18.11.2011, σ.7.

των υπηρεσιών πρώτης γραμμής, θεωρώντας αυτές «δυσμενής» μετάθεση. Σίγουρα, οι αντιλήψεις αυτές σχετίζονται και με την αξιολογική ιεράρχηση των αντικειμένων της δημόσιας διοίκησης, και με υπαρκτές πρακτικές οι οποίες θα πρέπει να αντιμετωπιστούν. Αυτή είναι, όμως, η μία όψη του προβλήματος, καθώς η διακριτική ή ακόμη και ρατσιστική συμπεριφορά στηρίζεται επίσης στην εκπαίδευση, την επαγγελματική κατάρτιση αλλά και την προσωπικότητα κάθε υπαλλήλου. Αναδύεται, συνεπώς, ένα πλέγμα ζητημάτων που θα πρέπει να αντιμετωπιστούν, προκειμένου να εκλείψουν τέτοιες πρακτικές από τη μεριά της διοίκησης. Ως απάντηση στα ζητήματα αυτά, οι ερωτώμενοι πρότειναν τα εξής:

- Να στελεχωθεί η διοίκηση με εξειδικευμένο προσωπικό, και μάλιστα με αλλοδαπούς διερμηνείς και πολιτισμικούς διαμεσολαβητές. Ακόμη, προτάθηκε η αξιοποίηση αλλοδαπών υπαλλήλων και σε άλλες υπηρεσίες, όπως τα Δικαστήρια και η Αστυνομία.
- Να υπάρξει περαιτέρω κατάρτιση και επιμόρφωση όσων υπαλλήλων χειρίζονται θέματα μετανάστευσης και έρχονται σε επαφή με μετανάστες.
- Να δημιουργηθούν μηχανισμοί υποδοχής και ενημέρωσης των μεταναστών, καθώς ένα μέρος της ελλειμματικής πρόσβασης αποδίδεται στην ανεπαρκή πληροφόρησή τους για τα δικαιώματά τους και τις διαδικασίες πρόσβασης στις υπηρεσίες.
- Να λειτουργήσουν υπηρεσίες μιας στάσης για την εξυπηρέτηση των μεταναστών, απλουστεύοντας τις διαδικασίες, περιορίζοντας τις πιθανότητες έντασης και βελτιώνοντας την ισότιμη πρόσβαση.[29]

Τα προβλήματα στο χώρο της εργασίας, ο οποίος σχετίζεται άμεσα με την κοινωνική και οικονομική ένταξη, θέτουν ένα ζήτημα που αναφέρθηκε ήδη: τη σύνδεση της νομιμότητας με την ασφάλιση. Η σύνδεση αυτή, έτσι όπως έχει ρυθμιστεί, διαστρεβλώνει τη σχέση των μεταναστών με την αγορά εργασίας, οδηγεί στην αδήλωτη εργασία και δημιουργεί συνθήκες εκμετάλλευσης. Αποτέλεσμα είναι η παρεμπόδι-

29. Όπως αναφέρεται και παραπάνω, σύμφωνα με το Ν. 4018/2011, συστάθηκαν και λειτουργούν οι «Υπηρεσίες μίας Στάσης» στις Αποκεντρωμένες Διοικήσεις της χώρας. Ωστόσο η διαδικασία στελέχωσης των υπηρεσιών αυτών δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί με αποτέλεσμα να εξακολουθούν τα προβλήματα στην εξυπηρέτηση των αιτημάτων των μεταναστών.

ση της ένταξης, ενδεχομένως και η αναστροφή της. Σε συνδυασμό με την πλήρη ανυπαρξία ενός τρόπου αναγνώρισης των επαγγελματικών προσόντων τους, οι μετανάστες εργαζόμενοι δυσκολεύονται να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους, απομονώνονται από συνδικαλιστικούς φορείς και αποτελούν εύκολα θύματα. Για την αντιμετώπιση αυτών των σημαντικών προβλημάτων, οι ερωτώμενοι πρότειναν μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, και συγκεκριμένα:

- Να δημιουργηθεί ένας δημόσιος φορέας διαμεσολάβησης μεταξύ μεταναστών εργαζομένων και των εργοδοτών τους.[30]
- Να συσταθούν μηχανισμοί αυτεπάγγελτου ελέγχου των επιχειρήσεων, χωρίς να απαιτείται προηγούμενη καταγγελία εκ μέρους του μετανάστη.[31]
- Να προχωρήσει η αναγνώριση των επαγγελματικών προσόντων των μεταναστών.

Οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων αναγνώρισαν στην εκπαίδευση έναν ακόμη τομέα κρίσιμο για την ένταξη των μεταναστών. Αντιλαμβάνονται δύο παραμέτρους του θέματος: η πρώτη αφορά την εκπαίδευση των παιδιών, και δι' αυτής την ένταξη όλης της οικογένειας, και η δεύτερη αφορά την εκπαίδευση των ενηλίκων. Η πρώτη παράμετρος φαίνεται πως έχει απαντηθεί ικανοποιητικά από την ελληνική πολιτεία, καθώς η πρόσβαση των παιδιών στο σχολείο δεν περιορίζεται από το νομικό καθεστώς των ίδιων και των γονέων τους. Εμπόδια εξακολουθούν να εμφανίζονται είτε από αυθαιρετούντες διευθυντές, είτε και για λόγους πολιτισμικούς. Από τις συνεντεύξεις και τις ομάδες εστιασμένης συζήτησης αναδείχθηκε η θετική συμβολή καινοτομιών, όπως η ευέλικτη ζώνη και το ολοήμερο σχολείο, ενώ διατυπώθηκαν και οι εξής προτάσεις:

---

30. Προς αυτή την κατεύθυνση, αν και δεν αφορά αποκλειστικά τους μετανάστες εργαζόμενους, εκτιμάται ως θετική εξέλιξη η υιοθέτηση του Ν. 3996/2011 (ΦΕΚ Α 170/5.8.2011) «Αναμόρφωση του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας, ρυθμίσεις θεμάτων Κοινωνικής Ασφάλισης και άλλες διατάξεις», σύμφωνα με τον οποίο συνιστάται Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας στο Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, έργο του οποίου είναι η επίβλεψη και ο έλεγχος της εφαρμογής των διατάξεων της εργατικής νομοθεσίας, η έρευνα της ασφαλιστικής κάλυψης και παράνομης απασχόλησης των εργαζομένων, η συμφιλίωση και επίλυση των εργατικών διαφορών, καθώς και η παροχή πληροφοριών σε εργαζόμενους και εργοδότες σχετικά με τα πλέον αποτελεσματικά μέσα για την τήρηση των κείμενων διατάξεων.

31. ό.π.

- να ενισχυθεί η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών,
- να δημιουργούνται τάξεις υποδοχής και να αποφεύγεται η υποκατάστασή τους από τα τμήματα ένταξης, τα οποία απευθύνονται σε μαθητές με διαφορετικές εκπαιδευτικές ανάγκες,
- να ενισχυθούν οι εξωσχολικές δραστηριότητες που προσφέρονται στους χώρους των σχολείων εκτός του σχολικού ωραρίου.

Η εκπαίδευση των ενηλίκων μεταναστών και μεταναστριών, με έμφαση στη γλώσσα, παρουσιάζει περισσότερα προβλήματα, με κυριότερα τον αποκλεισμό λόγω καθεστώτος διαμονής, και τον προσωρινό και πιλοτικό χαρακτήρα των περισσότερων προγραμμάτων.

Ως προς τη συμμετοχή των μεταναστών στο δημόσιο βίο, οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων αναφέρθηκαν ιδιαίτερα στη δυνατότητα των μεταναστών να ψηφίζουν στις εκλογές της πρωτοβάθμιας αυτοδιοίκησης και στη δημιουργία των Συμβουλίων Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ).

Ένας τομέας στον οποίο φαίνεται πως τα προβλήματα ένταξης παραμένουν ανοικτά και οξυμμένα είναι ο τομέας υγείας και πρόνοιας. Η πρόσβαση τόσο στην υγειονομική περίθαλψη όσο και στις υπηρεσίες πρόνοιας συναρτάται με το νομικό καθεστώς των μεταναστών, γεγονός που επιβάλλει ελέγχους ως προς το δικαίωμα πρόσβασης. Οι έλεγχοι και ο δυνητικός αποκλεισμός ατόμων που βρίσκονται σε ανάγκη έρχονται σε σύγκρουση με την επαγγελματική δεοντολογία και – μερικές φορές – με τις ηθικές αρχές και αξίες του προσωπικού. Τα προβλήματα σχετίζονται κατ' αρχήν με τους μετανάστες που δεν διαμένουν νόμιμα στη χώρα. Ωστόσο, η πιθανότητα απονομιμοποίησης – στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί – καθιστά πιθανή, για μια μερίδα τουλάχιστον των νόμιμων μεταναστών, τη στέρηση της πρόσβασης στις υπηρεσίες αυτές. Αντιμέτωποι με μια τέτοια πραγματικότητα, γιατροί και προσωπικό ενίοτε παρακάμπτουν τις προβλέψεις του νόμου, ιδίως όταν απειλείται σοβαρά η υγεία των μεταναστών. Παράλληλα επισημάνθηκε η ανεπάρκεια υπηρεσιών για την περίθαλψη, υποστήριξη και προστασία μεταναστών και κυρίως μεταναστριών, θυμάτων βίας και εμπορίας ανθρώπων. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων στον ευαίσθητο αυτό τομέα, τα στελέχη της διοίκησης πρότειναν:

- να ενισχυθούν και να στελεχωθούν οι υφιστάμενες δομές και να δημιουργηθούν νέες, προκειμένου να εξασφαλίζεται για τα θύματα στέγαση και προστασία για ένα διάστημα,

- να θεσμοθετηθεί ένα Εθνικό Σύστημα Αναγνώρισης των θυμάτων εμπορίας ανθρώπων.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε και την παράθεση των προτάσεων για μεταρρυθμίσεις και αλλαγές, προκύπτει ότι τα στελέχη της διοίκησης εκφράζουν έντονο ενδιαφέρον για ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών. Είναι πρόθυμοι να υποστηρίξουν αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις, όμως, κύριο ζητούμενο παραμένει από τη μεριά τους η διατύπωση ενός πλήρους και θετικού νομικού πλαισίου, το οποίο να αντικαταστήσει την «διά της παραλείψεως» ρύθμιση της σχέσης του κράτους με τους μετανάστες. Η θέσπιση ενός τέτοιου πλαισίου θα περιορίσει τα περιθώρια αυθαιρεσίας των υπαλλήλων και θα προσφέρει την απαραίτητη ασφάλεια δικαίου για την προώθηση περαιτέρω μεταρρυθμίσεων.

Το φύλο, ως παράμετρος της ένταξης αλλά και των εμποδίων που συναντούν οι γυναίκες μετανάστριες, διερευνήθηκε συστηματικά και φαίνεται πως οι συμμετέχοντες στην έρευνα αντιλαμβάνονται τη σημασία του. Τα ζητήματα που σχετίζονται με το φύλο συνδέονται και με τις θρησκευτικές και πολιτισμικές αντιλήψεις, πρακτικές και διακρίσεις που κομίζουν οι μετανάστες από τη χώρα προέλευσης. Αυτές οι αντιλήψεις επιφέρουν εντονότερης μορφής αποκλεισμούς σε σύγκριση με τους άνδρες μετανάστες. Οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων αναφέρθηκαν σε αυτόν το διπλό αποκλεισμό σε συνάρτηση με την εκπαίδευση, την υγειονομική περίθαλψη και την προστασία των θυμάτων βίας και εμπορίας ανθρώπων (trafficking). Σε σχέση με την εκπαίδευση, αναφέρθηκε η παράδοση του διαχωρισμού αγοριών και κοριτσιών στο σχολικό περιβάλλον και η απομάκρυνση των κοριτσιών από το σχολείο σε μικρή ηλικία προκειμένου να αναλάβουν καθήκοντα μέσα στο σπίτι, όπως τη φροντίδα των υπόλοιπων παιδιών της οικογένειας. Επίσης αναφέρθηκαν τα ζητήματα που σχετίζονται με τον ενδυματολογικό κώδικα και αναλύθηκαν οι ιδιαίτερες διαπολιτισμικές δεξιότητες που πρέπει να διαθέτει ο εκπαιδευτικός για να τα διαχειριστεί προς όφελος των παιδιών.

Εξίσου σημαντικά είναι τα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, καθώς βρίσκεται αντιμέτωπο με πρακτικές που θέτουν σε κίνδυνο τη σωματική ακεραιότητα των γυναικών μεταναστριών, αλλά και με περιορισμούς στην ιατρική και νοσηλευτική αντιμετώπιση των ασθενών. Για άλλη μια

φορά, λοιπόν, ανακύπτει το ζήτημα της καλλιέργειας διαπολιτισμικών δεξιοτήτων ή της αξιοποίησης πολιτισμικών διαμεσολαβητών.

Η επιτυχής ένταξη των μεταναστών και ιδίως των μεταναστριών προϋποθέτει την μετατόπιση των παραδοσιακών ρόλων στην κατεύθυνση μιας ισότιμης θέσης των γυναικών. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί ότι μια τέτοια μετατόπιση δεν διευκολύνει την ένταξη μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών μεταναστών και της μεταναστευτικής κοινότητας στο σύνολό της. Βεβαίως, η μετατόπιση αυτή, όσο και αν είναι έργο της κοινωνίας υποδοχής μέσω των θεσμικά υπεύθυνων οργάνων της, δεν μπορεί να συντελεστεί βίαια ή με όρους επιβολής αλλά με σεβασμό στις πολιτισμικές παραδόσεις των μεταναστών και με τρόπο συμβατό προς αυτές. Για το λόγο αυτόν οι ερωτώμενοι επέμειναν στη σημασία των πολιτισμικών διαμεσολαβητών, οι οποίοι «μεταφράζουν» τα ζητήματα και προς τις δύο κατευθύνσεις – τους μετανάστες και την κοινωνία υποδοχής – ενισχύοντας την αλληλοκατανόηση, τον πολιτισμικό διάλογο και οδηγώντας εν τέλει στην επιθυμητή όσμωση. Υπενθυμίζεται πως σε μια τέτοια διαδικασία διαλόγου η κοινωνία υποδοχής καλείται επίσης να μετασχηματιστεί αποδεχόμενη την πολιτισμική ιδιαιτερότητα των μεταναστών και να καταστεί περισσότερο ανεκτική καταπολεμώντας το ρατσισμό. Σχετικά με το ευαίσθητο αυτό ζήτημα οι εκπρόσωποι των φορέων πρότειναν μικρά αλλά σημαντικά βήματα χειραφέτησης των μεταναστριών, όπως:

- να απεξαρτηθεί το νομικό καθεστώς και τα δικαιώματα των γυναικών μεταναστριών από το αντίστοιχο καθεστώς του συζύγου τους,
- να διασφαλιστεί η πρόσβαση των μεταναστριών σε δομές κοινωνικής μέριμνας, όπως οι βρεφονηπιακοί σταθμοί και οι χώροι φύλαξης παιδιών, ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς των γονέων,
- να διασφαλιστεί η παροχή προστασίας σε όσους μετανάστες έχουν πέσει θύματα διαπιστωμένης ρατσιστικής βίας και το καταγγέλλουν, ανεξάρτητα από το καθεστώς νομιμότητάς τους,
- να υποστηριχθεί η συμμετοχή των γυναικών σε εκπαιδευτικά προγράμματα κατάρτισης,
- να αντιμετωπιστούν τα θεσμικά κενά που αφορούν την απασχόληση των μεταναστριών που εργάζονται ως εσωτερικές, η πλειονότητα των οποίων προσφέρει αδήλωτη εργασία και αντιμετωπίζει τον

κίνδυνο άμεσης απέλασης, ως προς την κοινωνική ασφάλιση και το ύψος των αμοιβών,

- να υποστηριχθεί η κοινωνική δικτύωση των μεταναστριών με την τοπική κοινωνία.

6. Μια κριτική αποτίμηση

Ο λόγος των συμμετεχόντων στην έρευνα αποκαλύπτει μια διάσταση ανάμεσα στην πολιτική και τη διοίκηση. Η διάσταση αυτή, που μπορούμε να τη διαπιστώσουμε «πίσω από τις γραμμές» και σε παλαιότερες έρευνες, αντιπαραθέτει εν πολλοίς το επίπεδο της μεταναστευτικής πολιτικής στο επίπεδο της διοικητικής πρακτικής για τη μετανάστευση. Το πρώτο παρουσιάζεται ως χαοτικό, δαιδαλώδες και αντιφατικό, ενώ το δεύτερο εμφανίζεται ως προσπάθεια να μπει τάξη και να επέλθει κάποιου είδους αποτελεσματικότητα και λειτουργικότητα.

Οι προτάσεις των στελεχών της διοίκησης στρέφονται κατά κύριο λόγο στην αποτελεσματικότητα, αφήνοντας στο περιθώριο –συνήθως– το επίπεδο της πολιτικής. Έτσι, όμως, φαίνεται πως επί μακρόν έχει διαμορφωθεί στο χώρο της δημόσιας διοίκησης η δυσπιστία και η απονομιμοποίηση της πολιτικής. Έχει, επομένως, διαμορφωθεί το «ιδεολογικό» πλαίσιο για ερμηνείες των νόμων και των διαδικασιών σε επίπεδο υπαλλήλου ή υπηρεσίας, οι οποίες καταγράφονται σε έρευνες υπό τον τίτλο της «αυτενέργειας».

Τα παραπάνω δεν αμφισβητούν τη χρησιμότητα των προτάσεων που κατέθεσαν τα στελέχη της διοίκησης στο πλαίσιο της έρευνας. Οι προτάσεις αυτές έρχονται να απαντήσουν σε υπαρκτά προβλήματα και να εναρμονίσουν τη διοικητική πρακτική με τις αρχές και τα παραδείγματα που προτείνει η Ε.Ε. για την ένταξη των μεταναστών. Όμως η υιοθέτησή τους χωρίς τη συνολική και expressis verbis αναδιατύπωση της εθνικής μεταναστευτικής πολιτικής απλά θα αναπαρήγαγε και θα πολλαπλασίαζε τις αντιφάσεις. Αυτό που διαπιστώνει κανείς από την αφομοίωση των Κοινών Βασικών Αρχών για τη μετανάστευση είναι ο επιτακτικός χαρακτήρας του αιτήματος για τη διατύπωση ενός ανάλογου κειμένου αρχών για την εθνική μεταναστευτική πολιτική και την αναδιατύπωση του πολιτικού σχεδιασμού και του νομικού πλαισίου γύρω από τις αρχές αυτές. Μόλις το 2013 παρου-

σιάστηκε η «Εθνική Στρατηγική για την ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών» (ΥΠΕΣ 2013), που επιχειρεί να απαντήσει στο κενό αυτό. Μένει να αποδειχθεί κατά πόσο η ύπαρξη και η εφαρμογή αυτού του κειμένου αρχών θα οδηγήσει σε ένα επαρκές και διάφανο πλαίσιο για τη λειτουργία της διοίκησης.

Το ζήτημα της αντιμετώπισης των γυναικών μεταναστριών και της ένταξής τους είναι σύνθετο, καθώς δεν έχει να αντιμετωπίσει μόνο διοικητικά ή θεσμικά εμπόδια, όσο εμπόδια πολιτισμικά και θρησκευτικά. Ιδίως στο βαθμό που οι πολιτισμικές και θρησκευτικές πρακτικές της χώρας προέλευσης είναι ασύμβατες με εκείνες της χώρας υποδοχής, η ένταξη των μεταναστευτικών ομάδων θα οδηγήσει στην υπέρβαση των εμποδίων. Φαίνεται να δημιουργείται έτσι όμως ένας φαύλος κύκλος: η ένταξη των γυναικών μεταναστριών προϋποθέτει την υπέρβαση των εμποδίων, που δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπιστούν με τρόπο μηχανικό, αλλά κυρίως μέσω της ένταξης ολόκληρης της μεταναστευτικής κοινότητας και τον ενοφθαλμισμό προοδευτικών στοιχείων του κυρίαρχου πολιτισμικού και αξιακού προτύπου χωρίς την επιβολή του. Μια τέτοια διαδικασία είναι αναμφίβολα μακρά και τα αποτελέσματά της δεν είναι με κανέναν τρόπο εξασφαλισμένα. Γι' αυτόν το λόγο είναι σκόπιμο να ληφθούν σοβαρά υπόψη κατά τον πολιτικό σχεδιασμό οι προτάσεις των στελεχών της διοίκησης. Σε κάθε περίπτωση, η διατήρηση ενός καθεστώτος μη νόμιμης παραμονής για μεγάλο αριθμό μεταναστών, καθώς και η διαρκής πιθανότητα υπαγωγής σε αυτό νομίμως διαμενόντων μεταναστών, αποτελεί το μείζον εμπόδιο στην ένταξή τους.

7. Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αλεξιάς Γ. (2001), «Η κοινωνική πρόσληψη και μελέτη του φαινομένου της μετανάστευσης - μια εμπειρική μελέτη των διαδικασιών ελέγχου», στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Βαρουξή Χ. (2009), «Μεταναστευτική πολιτική και δημόσια διοίκηση: Μια ανθρωποδικαιωματική προσέγγιση. Συμπεράσματα έρευνας πεδίου», στο Χ. Βαρουξή, Ν. Σαρρής, Α. Φραγκίσκου (επιμ.), *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 101-122.

Βαρουξή Χ., Σαρρής Ν. (2012), «Μετανάστευση και ένταξη: προκλήσεις και διακρίσεις», στο Α. Αφουξενίδης, Ν. Σαρρής, Ο. Τσακηρίδη (επιμ.), *Ένταξη των μεταναστών: Αντιλήψεις, πολιτικές, πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 17-36.

Γετίμης Π., Ξ. Πετρινιώτη (2003), *Έρευνα για την ανίχνευση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στελέχη του Δημοσίου στην εξυπηρέτηση των μεταναστών -παλιννοστούντων-προσφύγων. Διατύπωση προτάσεων για τα προγράμματα κατάρτισης-ευαισθητοποίησης*, (Έκθεση Έρευνας) Αθήνα.

Γεωργαράκης Ν. Γ. (2009), «Η μεταναστευτική πολιτική: Στάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική διοίκηση», στο Χ. Βαρουξή, Ν. Σαρρής, Α. Φραγκίσκου (επιμ.), *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 33-60.

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) (2007), *Δικαίωμα στην υγεία των μεταναστών χωρίς νόμιμα έγγραφα παραμονής*, Νοέμβριος 2007.

Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) (2011), *Η αντιμετώπιση της ρατσιστικής βίας από την αστυνομία και τη δικαιοσύνη*, Μάιος 2011.

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) (2012), *Ετήσια Έκθεση ΕΕΔΑ 2011*, Σεπτέμβριος 2012.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (2005), COM(2005) 389 τελικό, *Κοινό Πρόγραμμα για την Ένταξη: Πλαίσιο σχετικά με την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Βρυξέλλες, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (2011), COM (2011) 743/ 18.11.2011, *Η συνολική προσέγγιση της μετανάστευσης και της κινητικότητας*, Βρυξέλλες, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (2011), COM (2011) 455/ 20.7.2011, *Ευρωπαϊκή Ατζέντα για την Ένταξη των Υπηκόων Τρίτων Χωρών*, Βρυξέλλες, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (2012), *Ελλάδα: Εμπορία Ανθρώπων, Γενικές πληροφορίες*, http://ec.europa.eu/anti-trafficking/index.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (2012), COM (2012) 286/ 19.06.2012, *Η στρατηγική της Ε.Ε. για την εξάλειψη της εμπορίας ανθρώπων 2012–2016*, Βρυξέλλες, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης (ΕΔΜ) – Ε.Μ.ΜΕ.ΔΙΑ. (2013), *Ετήσια Έκθεση Πολιτικής 2012*, Μάρτιος 2013.

Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης (ΕΔΜ) - Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου (2012), *Ετήσια Έκθεση Πολιτικής 2011*, Μάρτιος 2012.

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2013), *Ψήφισμα σχετικά με την ένταξη των μεταναστών, τις επιπτώσεις στην αγορά εργασίας και την εξωτερική διάσταση του*

συντονισμού των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης της Ε.Ε., 14.3.2013, Στρασβούργο, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2011), *Οδηγία 2011/36/Ε.Ε. για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της,* Επίσημη Εφημερίδα της Ε.Ε. L 101,15.04.2011, Στρασβούργο, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (2007), Γνωμοδότηση C 256/22, *Υγεία και μετανάστευση*, Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, 27.10.2007.

Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (2009), Γνωμοδότηση C 218/17, «*Πράσινη Βίβλος – Μετανάστευση και κινητικότητα: προκλήσεις και ευκαιρίες για τα εκπαιδευτικά συστήματα της Ε.Ε.*», Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, 11.9.2009.

Καψάλης Α. (2005), «Το δικαίωμα διαμονής και η απασχόληση των μεταναστών», στο Α. Καψάλης, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν (επιμ.), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, σελ. 55-70.

Καψάλης Α. (2009), «Η ανάγκη για μια νέα προσέγγιση του ζητήματος της μετανάστευσης», *Τετράδια του ΙΝΕ*, τ. 31, σελ. 13-58.

Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (2007), *Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του Κ.Ε.Θ.Ι.*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.

Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (2012), «Γυναικεία Μετανάστευση και η Παγκοσμιοποίηση της Έμμισθης Οικιακής Εργασίας», στο Κόντης Α. (επιμ.) (2011), *Η εργασία ως παράγων ανάπτυξης: Μετανάστευση – Οικονομία – Τεχνολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης & Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σελ. 207-226.

Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος (ΟΚΕ) (2011), Γνώμη, *Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού – Έκθεση Έτους 2009*, Αθήνα, ΟΚΕ.

Παπαδοπούλου Δ. (2008), «Η κοινωνική ενσωμάτωση στην ελληνική περίπτωση», στο D. Schnapper, *Η κοινωνική ενσωμάτωση: Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Αθήνα, Κριτική, σελ. 13-37.

Παπαδοπούλου Δ. (2011), «Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές διαπιστώσεις», στο Α. Μωϋσίδης, Δ.Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: Εργασία, εκπαίδευση, ταυτότητες*, Αθήνα, Κριτική, σελ. 19-49.

Σαρρής Ν. (2009), «Οι αντιφατικές διαστάσεις της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Χ. Βαρουξή, Ν. Σαρρής, Α. Φραγκίσκου (επιμ.), *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 61-84.

Schnapper D. (2008), *Η κοινωνική ενσωμάτωση: Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Αθήνα, Κριτική.

Σιμόπουλος Χ. (2005), «Η σχέση των μεταναστών με τη διοίκηση: προβλήματα και προτάσεις βελτίωσης της διαδικασίας», στο Α. Καψάλης, Π. Λινάρδος-Ρυλμόν (επιμ.), *Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

Στρατηγάκη Μ. (2007), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα, Μεταίχμιο, σελ. 71-78.

Στρατουδάκη Χ. (2009), «Η εμπειρική κοινωνική έρευνα για τους μετανάστες την περίοδο 1990-2005», στο Χ. Βαρουξή, Ν. Σαρρής, Α. Φραγκίσκου (επιμ.), *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 85-99.

Στρατουδάκη Χ. (2008), *Έρευνες για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Ερευνητικές εμμονές και εκκρεμότητες*, Κείμενα Εργασίας 2008/20, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Συμβούλιο της Ε.Ε. (2004), *Κοινές βασικές αρχές για την πολιτική ενσωμάτωσης των μεταναστών στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, 14615/04, 19.11.2004.

Συνήγορος του Πολίτη (ΣτΠ) (2010), *Εκτιμήσεις του Συνηγόρου του Πολίτη για το ιστορικό εμπορικό κέντρο Αθηνών*, Αθήνα, ΣτΠ.

Συνήγορος του Πολίτη (ΣτΠ) (2011), *Προτάσεις του Συνηγόρου του Πολίτη για βελτίωση του νομοθετικού πλαισίου σε θέματα χορήγησης και ανανέωσης άδειας παραμονής και εργασίας στην χώρα*, Αθήνα, ΣτΠ.

Συνήγορος του Πολίτη (ΣτΠ) (2013), *Ειδική Έκθεση: Το φαινόμενο της ρατσιστικής βίας στην Ελλάδα και η αντιμετώπισή του*, Αθήνα, ΣτΠ.

Τσίγκανου Ι. (επιμ.) (2010), *Μετανάστευση και εγκληματικότητα. Μύθοι και Πραγματικότητα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Τσίγκανου Ι. (2012), «Διακρίσεις και Φύλο: Η οπτική της κοινωνιολογικής έρευνας», στο Μπαλούρδος Δ., Χρυσάκης Μ. (επιμ.), *Καταπολέμηση των διακρίσεων: Τάσεις, προκλήσεις, πολιτικές*, Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 292-302.

Υπουργείο Εσωτερικών, Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Κοινωνικής Συνοχής (2013), *Εθνική Στρατηγική για την ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών*, 23.04.2013.

Υπουργείο Εσωτερικών (2013), *Σχέδιο Νόμου για την «Κύρωση του Κώδικα Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης»*.

Χρυσάκης Μ., Μπαλούρδος Δ., Τραμουντάνης Α. (2012), «Συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο εκπαιδευτικό σύστημα και ένταξη στην

αγορά εργασίας», στο Μουρίκη Α. κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2012 – Όψεις της κρίσης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 127-160.

Ψημμένος Ι. (2003), «Μεταναστευτικός έλεγχος και άτυπες διακριτικές πολιτικές: Ο ρόλος των κοινωνικών υπηρεσιών», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης: Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg.

Ξενόγλωσση

Bouchard G., B. Wake Carroll (2002), «Policy-making and administrative discretion: The case of immigration in Canada», *Canadian Public Administration* 45.2, pp. 239–257.

Codó E. (2008), *Immigration and Bureaucratic Control: Language Practices in Public Administration*, Berlin & N. York, Mouton de Gruyter.

Council of Europe (2013), *Report by Niels Muižnieks, Council of Europe Commisioner.*

for Human Rights following his visit to Greece, from 28 January to 1 February 2013.

CommDH(2013)6, Strasbourg, 16 April 2013.

Czaika M., H. de Haas (2013), «The effectiveness of immigration policies», *Population and Development Review* 39.3, pp. 487-508.

Ellermann A. (2006),«Street-level democracy: How immigration bureaucrats manage public opposition», *West European Politics* 29.2, pp. 293-309.

European Commission (2011), Eurostat, Methodologies and Working Papers, *Indicators of Immigrant Integration, A Pilot Study*, Bruxelles, European Commission.

European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) (2009), *ECRI Report on Greece*, CRI(2009)31, 15.9.2009.

European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) (2012), *ECRI Conclusions on the implementation of the recommendations in respect of Greece subject to interim follow-up*, CRI(2012)47, 22.6.2012.

European Economic and Social Committee (EESC) (2012), *Immigration: Integration and Fundamental Rights*, Edition 2012, Bruxelles.

FRA - European Union Agency for Fundamental Rights (2013), *Racism, discrimination, intolerance and extremism: learning from experiences in Greece and Hungary*, Thematic Situation Report.

FRA - European Union Agency for Fundamental Rights (2011), *Migrants in an irregular situation: access to healthcare in 10 European Union Member States*, Report.

FRA - European Union Agency for Fundamental Rights (2011), *Migrants in an irregular situation employed in domestic work: Fundamental rights challenges for the European Union and its Member States*, Report.

Fuglerud O. (2004), «Constructing exclusion. The micro-sociology of an immigration department», *Social Anthropology* 12.1, pp. 25-40.

Heyman J. McC. (1995), «Putting Power in the Anthropology of Bureaucracy: The Immigration and Naturalization Service at the Mexico – United States Border», *Current Anthropology* 36.2, pp. 261-287.

International Organization for Migration (2013), *Improving Access to Labour Market Information for Migrants and Employers*, IOM LINET, Brussels.

International Organization for Migration (2013), *Recognition of Qualifications and Competencies of Third Country Nationals. Challenges and Opportunities*, IOM LINET, Brussels

Kiprianos P., Balias S., Passas V. (2003), «Greek Policy towards Immigration and Immigrants», *Social Policy and Administration* 37.2, pp. 148-164.

Psimmenos I., Kassimati K. (2003), «Immigration control pathways: organisational culture and work values of Greek welfare officers», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29.2, pp. 337-371.

Αναλυτική προσέγγιση του λόγου των εκπροσώπων φορέων μεταναστευτικής πολιτικής

*Αμαλία Φραγκίσκου**

1. Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο αποτελεί προϊόν ανάλυσης και επεξεργασίας του λόγου των εκπροσώπων φορέων μεταναστευτικής πολιτικής της κεντρικής διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης και φορέων εμπλεκομένων με τις εφαρμοζόμενες πολιτικές ένταξης των υπηκόων τρίτων χωρών, (ΜΚΟ, Σύλλογοι μεταναστών). Οι ομιλίες, οι αντιπαραθέσεις και οι απόψεις κατατέθηκαν σε ομάδες εστιασμένης συζήτησης και συναντήσεις εργασίας, στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα»,[1] από τους εκπροσώπους των προαναφερθέντων φορέων.

Το πλούσιο υλικό που διατίθεται προέρχεται από την ανταλλαγή απόψεων και τη διαλογική ανάπτυξη των ιδεών υπό τη δυναμική των ομάδων εστιασμένης συζήτησης και προσφέρεται για πολυεπίπεδες αναλύσεις και παρατηρήσεις, τόσο ρητές όσο και υπόρρητες. Η αμεσότητα του προφορικού λόγου και η διαλογική αλληλόδραση αντισταθμίζονται από τη δυνατότητα επεξεργασίας των ομιλιών στη γραπτή τους μορφή και ανάλυσής τους ως προς το περιεχόμενο και στο τρόπο αφήγησης. Η προσέγγισή μας διαρθρώνεται σε δύο φά-

---

*Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

1. Το έργο «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα» / FEMINT_GR, (ΕΤΕ/ΥΠΕΣ, 2011), υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, (Συντονιστής εταίρος, υπό την επιστημονική και διαχειριστική ευθύνη της Διευθύντριας Ερευνών Τσίγκανου Ιωάννας), το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Παν/μίου και το Κέντρο Γυναικείων Μελετών-ΔΙΟΤΙΜΑ.

σεις: Εξετάζεται ο εκφερόμενος λόγος ως προς τη μορφή του και αναζητούνται θεματικά μοτίβα[2] στο περιεχόμενο. Στη συνέχεια, γίνεται προσπάθεια αναδιάρθρωσης των λεχθέντων, ώστε να ταξινομηθούν και να παρουσιαστούν οι απόψεις των φορέων με τη μορφή εννοιολογικών ενοτήτων γραπτού λόγου, που να αποτελεί ένα κείμενο συνοπτικής παρουσίασης θέσεων και απόψεων.

Κατά την επεξεργασία του απομαγνητοφωνημένου υλικού επιδιώχθηκε να αναδειχθούν και να διατυπωθούν ορισμένα κεντρικά σημεία στο πλαίσιο μιας βασικής θεωρητικής παραδοχής της ανάλυσης λόγου σχετικά με τις λειτουργίες της ομιλίας και την οργάνωση του νοήματος και όχι μιας αυστηρά μεθοδολογικής εφαρμογής. Η έννοια της ανάλυσης λόγου εντάσσεται σε ένα ευρύ θεωρητικό πλαίσιο με σαφή μεν αναφορά σε καθιερωμένες κοινωνιολογικές και φιλοσοφικές εκκινήσεις,[3] η οποία, όμως, δεν σχηματοποιείται σε μία συγκεκριμένη αναλυτική μέθοδο. Επιστημολογικά αποτελεί αναμφισβήτητα μία ποιοτική ερευνητική προσέγγιση που εξελίσσεται διαρκώς με ποικιλία μεθοδολογικών τεχνικών και πεδίων εφαρμογών. Η ανάλυση κειμένου, ομιλιών και λόγου αποτελούν φόρμες της ανάλυσης περιεχομένου, η οποία είναι ποσοτική μέθοδος που παράγει αριθμητικά αποτελέσματα (Reinard J., 1998, p.185). Ο δομισμός και η σημειολογία προσέφεραν νέα αναλυτικά και ερμηνευτικά πλαίσια στους ερμηνευτικούς περιορισμούς της παραδοσιακής ανάλυσης περιεχομένου.[4] Ο εμπλουτισμός συνετέλεσε σε εξελικτικές και συνδυαστικές εκδοχές διάφορων μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Η δυναμική ανάπτυξη της ανάλυσης λόγου διαχρονικά[5] και οι εννοιολογικές διευρύνσεις που

2. Τα μοτίβα μπορεί να εμφανίζονται με τη μορφή τόσο της μεταβλητότητας που αφορά διαφορές στο περιεχόμενο ή τη μορφή αναφορών, όσο και της συνέπειας που αφορά την αναγνώριση χαρακτηριστικών κοινών στις αναφορές. Δεύτερον, υπάρχει το ενδιαφέρον για τη λειτουργία και τις συνέπειες. Η βασική θεωρητική αιχμή της ανάλυσης λόγου έγκειται στο επιχείρημα ότι η ομιλία εξυπηρετεί πολλές λειτουργίες με ποικίλα αποτελέσματα (Potter J., Wetherell M., 2009, σελ. 233).

3. Για μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση θεωρητικών ζητημάτων στα οποία παραπέμπει η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση βλ. Δοξιάδης Κ., 2008, *Ανάλυση Λόγου: κοινωνικο- φιλοσοφική θεμελίωση*, Αθήνα, Πλέθρον.

4. βλ. περισσότερα στο Φραγκίσκου Α., 2009, σελ. 178-181.

5. Σχετικά με την παρουσίαση θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων και εξελίξεων βλ. Ψύλλα Μ., σελ.73-118., και Potter J., Wetherell M., 2009, σελ. 27-56 και 245- 254.

προσέφερε στην ανάλυση «κειμένων», αποτελεί το συγκριτικό πλεονέκτημα της ερευνητικής αυτής προσέγγισης αλλά και την γενεσιουργό αιτία της ασάφειας και ασυμφωνίας ως προς τον ορισμό της.[6]

2. Γενικές παρατηρήσεις επεξεργασίας του λόγου

2.1 Εκπρόσωποι φορέων μεταναστευτικής πολιτικής της κεντρικής διοίκησης

Ο θεσμικός ρόλος των εκπροσώπων των φορέων της κεντρικής διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης υποβάλλει συγκεκριμένες δομές περιγραφής και ρητορικού τρόπου οργάνωσης της ομιλίας. Πράγματι, στην οργάνωση του λόγου των συμμετεχόντων εμφανίζονται τόσο η λεκτική τυπολογία χάραξης και άσκησης μεταναστευτικής πολιτικής όσο και η ανάγκη ουσιαστικής έκφρασης κριτικής στάσης και αποτίμησης της όποιας αποτελεσματικότητας. Υπάρχει κοινή χρήση όρων και εννοιών που πηγάζουν από την εμπέδωση των κειμένων των ευρωπαϊκών οδηγιών για τη μεταναστευτική πολιτική και των εθνικών εφαρμογών. Χρησιμοποιείται ένα σύστημα γλώσσας που υποδηλώνει υψηλή εξειδίκευση, εμπειρογνωμοσύνη και επιστημονική κατάρτιση, που τίθεται στην υπηρεσία του θεσμού καθώς και εξοικείωση με τις εκφάνσεις του μεταναστευτικού φαινομένου. Παρατηρείται αλλαγή σε σχέση με προηγούμενες εμπειρικά καταγραφείσες στάσεις των φορέων[7] όσον αφορά την προσεκτική λεκτική διατύπωση και συστηματική χρήση *πολιτικά ορθών* όρων και την έμπειρη αποφυγή αναπαραγωγής στερεοτυπικών απόψεων και αντιλήψεων για τους μετανάστες ή ενδείξεων ξενοφοβικού και ρατσιστικού λόγου. Ο λόγος εκφέρεται αποφασιστικά, ενστερνιζόμενος τους όρους που εισήγαγε η «σθεναρή» μεταναστευτική πολιτική που χαράζεται τα τελευταία χρόνια με γνώμονα

6. Σχετικά με τους ορισμούς και την θεμελίωση της ανάλυσης του λόγου βλ. Potter J., Wetherell M., 2009, σελ. 23-56, Ιωσηφίδης Θ., 2008, σελ. 151- 152.

7. Βλ. συμπεράσματα της έρευνας για την ανίχνευση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στελέχη του δημοσίου στην εξυπηρέτηση μεταναστών- παλιννοστούντων-προσφύγων (Γετίμης Π., Πετρινιώτη Ξ., [επιμ.], 2003). Επίσης για μια συνοπτική παρουσίαση με χρονολογική σειρά ερευνών που έχουν εκπονηθεί για τους μετανάστες βλ. Στρατουδάκη Χ., 2008.

την ασφάλεια[8] και την υιοθέτηση των αρχών της επιλεκτικής ποιοτικής μετανάστευσης και της ανταποδοτικότητας.[9] Ανιχνεύονται πάντως αρκετές επιφυλάξεις κυρίως σχετικά με τις εθνικές ανεπάρκειες όσο αφορά στον χαρακτηρισμό των μεταναστών ως «νόμιμων» αλλά και βαθύτερη αμφισβήτηση αυτής της λογικής που εκφράζεται με αμηχανία όταν αναδεικνύονται οι ουσιαστικές αντιφάσεις.

Η κριτική αποτίμηση και η προσωπική άποψη των ομιλούντων εκφράζεται σε αντιδιαστολή με τη δομημένη ιεραρχική σχέση στην άσκηση της μεταναστευτικής πολιτικής και προλογίζεται ρητορικά με αναφορά στην θεσμική αφετηρία και την επίγνωση των ορίων που τους υπαγορεύει ο θεσμικός τους ρόλος.[10] Ωστόσο συχνά διατυπώνεται το αίτημα μιας ουσιαστικότερης προσωπικής εμπλοκής και αξιοποίησης των βιωμάτων, γνώσης και εμπειρίας στις οποίες θα πρέπει να στηρίζονται οι πολιτικές για την ένταξη και ενσωμάτωση των μεταναστών.

Ο θεσμικός λόγος αφορά στους «νόμιμους» μετανάστες, οι ανάγκες των οποίων συχνά κατακερματίζονται σε επιμέρους ομάδες-στόχο. Τα θεσμικά όργανα μιλούν κυρίως για ένταξη.[11] Διαφοροποιούνται οι έννοιες ένταξη και ενσωμάτωση και διαχωρίζεται η διαχείριση της μεταναστευτικής νομιμότητας από την ανθρωπιστική προσέγγιση του μετανάστη και των πολλαπλών επιπέδων κοινωνικής ένταξης. Αναγνωρίζεται υστέρηση στους μηχανισμούς λήψης των αποφάσεων, ετε-

---

8. Για μία αναλυτική παράθεση των εξελίξεων στη χάραξη της ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής, βλ. την μελέτη «Μετανάστευση και παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα» Μπάγκαβου Χρ., Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ. (επιμ.).

9. Βλ. Αρχές και τάσεις στην διαχείριση του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ευρωπαϊκή Ένωση οι οποίες ενσωματώθηκαν στην «Εθνική Στρατηγική για την ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών» σελ. 24-33.

10. Η θεωρία των ρόλων διακρίνει μια ένταση μεταξύ δύο «δεδομένων γεγονότων»: του δεδομένου της ατομικής έκφρασης και του κοινωνικού επικαθορισμού. Η έννοια του ρόλου αποτελεί ένα μέσο συμβιβασμού (Potter J., Wetherell M., 2009, σελ. 141).

11. Σε αντίθεση με το λόγο των επιστημονικών φορέων οι οποίοι δίνουν έμφαση στην ενσωμάτωση και προσεγγίζουν το θέμα της ένταξης με την οπτική της συλλογικότητας, επισημαίνοντας την ανάγκη ενός αρχικού «ορισμού» της πραγματικότητας και του προσδιορισμού των όρων (ένταξη-ενσωμάτωση-μετανάστης) με τη στατική και τη δυναμική τους έννοια. Ο επιστημονικός λόγος αναδεικνύει ιδεολογίες και θεωρητικές αναφορές στην μεταναστευτική πολιτική, διαχωρίζοντας την «πρόσβαση» από την «κατάσταση» και ταξινομώντας τις πολλαπλές εκδοχές της πραγματικότητας των μεταναστών.

ροχρονισμοί δράσεων, ατελή νομικά πλαίσια που εντείνουν κάποια προβλήματα, εγγενείς ανεπάρκειες αξιοποίησης υπαρχόντων συνεργασιών, ασυνέχεια εφαρμογής και υποστήριξης καλών μέτρων, διαφορές μεταξύ σχεδιασμού και υλοποίησης και πολύ συχνά αδράνεια ή απλά ανοχή.

Αναδεικνύεται ο ανορθολογισμός πολλών μέτρων και δυσλειτουργιών του θεσμικού πλαισίου. Ασκείται κριτική για τη θέσπιση διατάξεων που εντείνουν αντί να επιλύουν προβλήματα. Υπογραμμίζονται οι κίνδυνοι της σύνδεσης άδειας διαμονής και ασφαλισμένης εργασίας, όχι μόνο για τον άνεργο/ανασφάλιστο μετανάστη αλλά και για τη συνοχή του κοινωνικού ιστού καθώς και οι τάσεις μετάθεσης της ευθύνης αστυνόμευσης στους υπαλλήλους/στελέχη υπό την απειλή πειθαρχικών διώξεων. Τονίζεται η ανάγκη της έρευνας του φαινομένου, της καταγραφής του αριθμού των μεταναστών, της επιμόρφωσης στελεχών υλοποίησης δράσεων μεταναστευτικής πολιτικής και της παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών σε επαπειλούμενες κατηγορίες μεταναστών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (έμφυλη διάσταση, βία, trafficking, ψυχική υγεία, εκπαίδευση κ.λπ.). Επισημαίνονται, επίσης, τα θέματα που οξύνονται ή τίθενται εκ νέου εξ αιτίας της οικονομικής κρίσης σε θεσμικό, κοινωνικό και προσωπικό επίπεδο.

2.2 Εκπρόσωποι φορέων μεταναστευτικής πολιτικής της τοπικής αυτοδιοίκησης

Διατυπώνεται η κοινή πεποίθηση ότι οι πολιτικές κοινωνικής ένταξης πρέπει να βασίζονται στο τοπικό επίπεδο και στην κοινωνία πολιτών. Υποδηλώνεται η αποδοχή και επιδίωξη ενός αναβαθμισμένου θεσμικού ρόλου, ο οποίος μπορεί και να παραγκωνίσει την κεντρική διοίκηση. Η ρητορική με την οποία προλαμβάνονται τυχόν αντιθέσεις κινείται μεταξύ της υποχρέωσης και της υποβοήθησης, χωρίς να αγνοείται ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους και το γεγονός ότι η ενταξιακή πολιτική ανήκει ακόμα στον σκληρό πυρήνα της διοίκησης. Η πρόσληψη του ρόλου της τοπικής αυτοδιοίκησης παρουσιάζεται άλλοτε ως επιταγή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία θέτει το πλαίσιο στο οποίο βασίζονται τα κράτη μέλη για να αναπτύξουν τις εθνικές τους πολιτικές για την ένταξη, και άλλοτε ως «βοήθεια» προς το κράτος που δεν μπορεί να επωμίζεται την ευθύνη της ένταξης των μεταναστών.

Η τοπική αυτοδιοίκηση παρουσιάζει τις καλές πρακτικές σε επίπεδο συνεργασιών και δράσεων που αν και προδιαγεγραμμένες, απαντούν εν μέρει στις ιδιαιτερότητες των Δήμων, με κατεύθυνση κυρίως την εκμάθηση της γλώσσας, τη συμμετοχή στα κοινά και την ευαισθητοποίηση της ελληνικής κοινωνίας. Ο ρόλος τους γίνεται αντιληπτός με όρους όπως: διαχείριση της διαπολιτισμικότητας, πολυφυλετική και πολυπολιτισμική πόλη, διακρατικές συνεργασίες και δίκτυα ευρωπαϊκών πόλεων.

2.3 Εκπρόσωποι φορέων ΜΚΟ και Ενώσεων Μεταναστών

Το σύνολο των αιτημάτων των μεταναστών και των υποστηρικτικών φορέων συμπυκνώνεται στην αναγκαιότητα ύπαρξης «ορθού λόγου», «στο επίπεδο του μετανάστη», στο «εφικτό» και εντός της «πραγματικότητας» της Ελλάδας, σε κρίση. Η αντίρρηση σε αυτή την επικοινωνιακή λογική ανιχνεύεται στην ανάδειξη του αίολου και ανορθολογικού χαρακτήρα των ρυθμίσεων για την «νομιμότητα»: *τακτοποιημένοι νόμιμοι, παράνομοι, πρώην νόμιμοι που χάσανε την νομιμότητα, μετέωροι με αναβολή απομάκρυνσης, επιθυμούντες να φύγουν οι οποίοι δεν μπορούν*.

Οι οργανώσεις μεταναστών ή υποστήριξής τους δυσπιστούν στη ρητορική πολιτικών χωρίς σχεδιασμό υλοποίησης και διαμαρτύρονται για τη διαφορά μεταξύ θεωρίας και πράξης και για τις ασυνέχειες των δράσεων. Στηρίζονται κυρίως σε πρωτοβουλίες και εθελοντισμό. Συχνά προηγούνται ενέργειες και παρεμβάσεις που εκ των υστέρων επιχειρείται να προσαρμοστούν σε εκπονούμενα προγράμματα. Τονίζουν ότι τα μέτρα που λαμβάνονται δεν έχουν αφετηρία τον μετανάστη και συχνά αναπαράγουν ταυτοτικές αντιφάσεις. Μιλούν για το χάσμα του αυτοπροσδιορισμού τους και της επιθυμίας ένταξης και αποδοχής σε μία αρνητική, δύσπιστη ή και έμφοβη κοινωνία. Αναδεικνύουν, έτσι, ένα ανορθολογικό πλαίσιο που εξουδετερώνει άτομα, μετατρέπει νόμιμους μετανάστες σε μη νόμιμους, προσδίδει την ιδιότητα του μετανάστη σε πολίτες της χώρας απογόνους μεταναστών και γενικότερα λειτουργεί υπονομευτικά στους διακηρυγμένους στόχους της ομαλότητας και της κοινωνικής συνοχής.

3. Νοηματικοί θεματικοί άξονες – Σχηματοποιήσεις

Η αναλυτική επεξεργασία του εκφερόμενου λόγου των εκπροσώπων των φορέων οδήγησε στον εντοπισμό συγκεκριμένων επαναλαμβανόμενων σχηματοποιήσεων, ανεξάρτητα από τη μορφή του λόγου και την ιδιότητα του ομιλούντος, τηρουμένων βέβαια των διαφορών της ρητορικής οργάνωσης του λόγου τους.

Αναδεικνύεται το σχήμα Βορράς-Νότος/Κέντρο-Περιφέρεια υποδηλώνοντας την κάθετη και ιεραρχική δομή στη χάραξη της ευρωπαϊκής πολιτικής για τη μετανάστευση, το γραφειοκρατικό πλαίσιο υλοποίησής της και τον ετεροκαθορισμό της εθνικής πολιτικής μέσω της χρηματοδότησης. Συχνά αναφέρονται όροι ισοτιμίας, θεωρίας και πράξης, πρωτοβουλίες «από τα κάτω», πίστης και ειλικρίνειας, αρχών και αξιών. Διαφαίνεται ακόμη ότι είναι αποδεκτή η κοινή ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική επί της αρχής και η διακρατική συνεργασία, αλλά υπάρχει και ανάγκη ανάδειξης εθνικών ιδιαιτεροτήτων. Ο ευρωπαϊκός Νότος γίνεται επίσης αντιληπτός, εκτός από τα κοινά κοινωνικοπολιτικά και πολιτιστικά στοιχεία και ως ένα «γεωγραφικό ανάχωμα», που καλείται να προστατεύσει τα λοιπά κράτη-μέλη του Βορρά από το μεταναστευτικό πληθυσμό. Η διαπίστωση του περιφερειακού ρόλου του ευρωπαϊκού Νότου σε σχέση με το Κέντρο της Ε.Ε. και η οικονομική κρίση αποτελούν πρόσφορα στοιχεία για κοινή δράση, η οποία όμως πρέπει να προσαρμόζεται στις διαφορές κάθε κράτους.

Η εθνική πολιτική παρουσιάζεται άλλοτε οριακά απούσα και άλλοτε ως υλοποίηση κατευθυντήριων γραμμών και τήρηση σαφών οδηγιών της Ε.Ε., γεγονός που αφήνει ελάχιστα περιθώρια εθνικής στρατηγικής. Κατά συνέπεια, συχνά οι επί μέρους πολιτικές δεν απαντούν στις ιδιαίτερες ανάγκες του πληθυσμού, οι δε πρακτικές ένταξης είναι αποσπασματικές και εφαρμόζονται ανάλογα με τη ροή χρηματοδότησης. Συχνά η ελληνική πολιτική ένταξης χαρακτηρίζεται ή υποδηλώνεται ετεροκαθορισμένη ή χρηματοδοτικά υπαγορευόμενη. Τα περιθώρια χάραξης εθνικής πολιτικής στενεύουν περισσότερο, από την επικρατούσα ιδεολογία του «λιγότερου κράτους» και την τάση μετάθεσης μέρους των λειτουργιών του στην ιδιωτική οικονομία. Τονίζεται η πρόβλεψη αύξησης του μεταναστευτικού φαινομένου και η ανάγκη ύπαρξης και ανατροφοδότησης δικτύων συνεργασίας.

Σκιαγραφείται η «εκ των άνω» πρόταση ενός κοινωνικού μοντέλου ομαλότητας και συνεκτικότητας που θα ρυθμίζεται από την καλή συνεργασία του διπόλου: Δημόσιοι Φορείς- Κοινωνία Πολιτών. Ορίζεται το πλαίσιο του «δημόσιου χώρου» και υποδεικνύονται αξίες και ρόλοι συνύπαρξης για ημεδαπούς και αλλοδαπούς ενώ ενθαρρύνεται ο εθελοντισμός. Το τοπικό επίπεδο και οι συνεργασίες αποτελούν ευρωπαϊκές κατευθύνσεις αλλά και προϋποθέσεις υλοποίησης των δράσεων. Ο ρόλος του κράτους περιορίζεται στην εξομάλυνση ή τη μη όξυνση των διαφορών θέτοντας ένα γενικό πλαίσιο πολυπολιτισμικότητας. Σε προβληματισμούς που αγγίζουν *κόκκινες γραμμές* αντιπαρατίθεται η ελληνική παιδεία, οι χρόνιοι και αποδεδειγμένοι δεσμοί με τη χώρα (εργασία, οικογένεια) και τα σχέδια ζωής, καθώς και η λήψη μέτρων που δεν θα οξύνουν τον ανταγωνισμό μεταξύ των Ελλήνων και ξένων σε καιρούς οικονομικής δυσπραγίας.

Παρατηρείται το σχήμα εσωτερική ασφάλεια-εξωτερική απειλή, το οποίο σε επίπεδο διακηρύξεων και υπηρεσιακής λεκτικής φόρμας εμφανίζεται συμπαγές. Σε ένα άλλο όμως επίπεδο, δηλώσεων ή συνδηλώσεων όλοι οι φορείς συναντούν τις εγγενείς αντιφάσεις του σχήματος, νοηματοδώντας αντίστροφα την ανοικτή-κλειστή κοινωνία. Πράγματι, η αξία της προάσπισης του νόμιμου μετανάστη, της εξασφάλισης των ατομικών δικαιωμάτων του και της προστασίας της οικογένειας (οικογενειακή επανένωση) έρχεται σε αντίθεση με την ανοικτή κοινωνία που εξαγγέλλεται, με την έννοια ότι καλείται να φιλοξενήσει και να προασπίσει παραδοσιακές δομές κλειστών κοινωνιών.[12]

4. Κεντρικά σημεία του λόγου των φορέων

4.1 Το ευρωπαϊκό πλαίσιο: Η Ευρώπη αλλάζει

Είναι αναγκαία η χάραξη πολιτικής με βάση την κοινωνία, το κράτος δικαίου και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η ένταξη των μεταναστών και

12. «Από ιδεοτυπική άποψη, η μετάβαση από την παραδοσιακή και κλειστή κοινωνία στη σύγχρονη και με υψηλού βαθμού εσωτερική διαφοροποίηση κοινωνία σημαίνει στο συμβολικό επίπεδο τη μακρά και αναντίστρεπτη πορεία από την ενότητα, την ομοιογένεια και την απλότητα στη διάσπαση, στην ετερογένεια και στη συνθετότητα» (Ψημίτης Μ., 1999, σελ. 89).

η διαχείριση του μεταναστευτικού ζητήματος απαιτεί ολοκληρωμένη προσέγγιση, εγκαθίδρυση σχέσεων εμπιστοσύνης, αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης μεταξύ των ενδιαφερομένων φορέων. Η έννοια της ενσωμάτωσης είναι κομβικής σημασίας και διαφορετική απ' αυτή της ένταξης. Η ένταξη αναφέρεται κυρίως στον δημόσιο χώρο και ορίζεται ως πεδίο δραστηριοτήτων, που οριοθετεί τον δημόσιο χώρο παρέμβασης.

Η ευρωπαϊκή ήπειρος έχει αποτελέσει τελικό προορισμό ανθρώπων διαφορετικής καταγωγής, πολιτισμικής προέλευσης, με άλλα ήθη κι άλλα έθιμα, γεγονός που επιτάσσει την χάραξη συνεκτικών πολιτικών που θα οδηγούν στην ένταξη μεταναστών στις καινούριες κοινωνίες υποδοχής αλλά και στη βελτίωση των κοινωνικών σχέσεων. Μεγάλοι θεσμοί της Ευρώπης, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης, έχουν αναπτύξει σειρά κανονιστικών ρυθμίσεων και δίνουν συνεχώς κατευθύνσεις προς τα κράτη-μέλη τους για να οργανωθεί καλύτερα η νόμιμη μετανάστευση με σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα των μεταναστών και με στόχο την ένταξη τους στην ευρωπαϊκή κοινωνία.

4.2 Ευρωπαϊκός Νότος- Νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο μετανάστευσης

Διαπιστώνεται η ανάγκη παρεμβάσεων σε όλα τα επίπεδα και μία μεταναστευτική πολιτική στο πλαίσιο μιας Ευρωπαϊκής Ένωσης που να θεωρεί όμως όλο το χώρο της Ευρώπης ενιαίο. Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα, Πορτογαλία) από τα τέλη της δεκαετίας του '80 αποτέλεσαν αρχικά το προθάλαμο για την επιδίωξη της μετακίνησης μεταναστών στην Ευρώπη και γενικότερα στον δυτικό κόσμο. Όλες αυτές οι χώρες αντιμετωπίζουν σήμερα μία μεγάλη και πρωτόγνωρη οικονομική κρίση που διογκώνει το μεταναστευτικό πρόβλημα (περιθωριοποίηση, παραβατικότητα, εγκληματικότητα, φαινόμενα ρατσισμού) διαταράσσοντας την ισορροπία του κοινωνικού ιστού των τοπικών κοινωνιών υποδοχής.

Στο σύνολο της Νότιας Ευρώπης δεν υπήρξαν ολοκληρωμένες πολιτικές εγκατάστασης και ενσωμάτωσης των μεταναστών. Υπάρχουν πολλαπλά επίπεδα ένταξης των υπηκόων τρίτων χωρών και ανάγκη διάχυσης των βέλτιστων πρακτικών μεταξύ των κρατών μελών της Νότιας Ευρώπης, ενίσχυσης της συνεργασίας και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των δημοσίων φορέων και της κοινωνίας πολιτών. Τονίζεται

ότι πρέπει να εντοπιστούν οι διαφορές και να αξιοποιηθούν συνεργασίες και αλληλεπιδράσεις όσον αφορά το μεταναστευτικό ζήτημα καθώς και η ανάγκη ύπαρξης πολιτικών ισότιμης αντιμετώπισης και ένταξης στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

4.3 Ένταξη και απένταξη

Η μετανάστευση και η ένταξη δε βρισκόταν στις προτεραιότητες των διαφορετικών ηγεσιών στην Ελλάδα. Υπήρξε ανοχή στην παραμονή των μεταναστών χωρίς έγγραφα στο πλαίσιο μιας λογικής που επικράτησε σε σχέση με την υποτιθέμενη βραχύβια παραμονή τους στη χώρα και τα οφέλη που προσποριζόταν η οικονομία από την «γκρίζα» αγορά εργασίας. Επαρκές νομοθετικό πλαίσιο δημιουργήθηκε με καθυστέρηση. Με την οικονομική συνδρομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης, έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές δράσεις ένταξης.[13]

Η εκπαίδευση και η εργασία αποτελούν πυλώνες ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Η εκπαίδευση αποτελεί μηχανισμό ένταξης αλλά ακόμη και η ένταξη του άλλου, του διαφορετικού στην εκπαίδευση, αλλά και στην κοινωνία, δεν είναι εύκολη. Οι βασικοί θεσμοί που υπάρχουν είναι θεσμοί αντισταθμιστικής παρέμβασης, όπως τάξεις υποδοχής και φροντιστηριακά τμήματα με σκοπό την ένταξη στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Η ένταξη είναι ένα ζήτημα που αφορά στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και στη σημερινή Ελλάδα της κρίσης υπάρχει και ο κίνδυ-

---

13. Περιπτώσεις πολιτικών ένταξης: Μαθήματα ελληνικής γλώσσας για τους νεοεισερχόμενους, για μητέρες μετανάστριες, για αναλφάβητους, ειδικές κατηγορίες ανθρώπων που είχαν πολύ μεγάλη ανάγκη από στήριξη. Επίσης ένταξη των παιδιών των μεταναστών στο εκπαιδευτικό σύστημα, κυρίως της 2ης και 3ης γενιάς. Θέματα υγείας και κοινωνικής ασφάλισης με ενημέρωση για τα συστήματα υγείας, οδηγοί προληπτικής αντιμετώπισης των προβλημάτων υγείας, επιδημιολογική έρευνα κ.ο.κ. Οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Συμμετοχή στα κοινά και δημοτικές εκλογές. Συμμετοχή σε συλλόγους, ίδρυση θεσμών συμμετοχής τους σε τοπικό επίπεδο μέσω των συμβουλίων ένταξης των μεταναστών στους δήμους, ευαισθητοποίηση της Ελληνικής κοινωνίας για θέματα ρατσισμού, trafficking, κι επίσης ενημέρωση των εργαζομένων στη διοίκηση και στις δημοτικές αρχές για θέματα μετανάστευσης. Διαπολιτισμική εκπαίδευση και διαμεσολάβηση σε θέματα υγείας, κατοικίας, επίλυσης συγκρούσεων. Δικτύωση των συμβουλίων ένταξης μεταναστών και των συλλόγων των μεταναστών σε Ευρωπαϊκό επίπεδο για ανταλλαγή καλών πρακτικών και ενδυνάμωση.

νος απένταξης από την ελληνική κοινωνία. Ο αλλοδαπός πληθυσμός ταξινομείται με βάση το πόσο μακριά και πόσο κοντά είναι στην ένταξη σε βαθμίδες: παρανομία, έκπτωση από τη νομιμότητα, νομιμότητα. Προκύπτουν, επίσης, ειδικότερα ζητήματα μεταναστών δεύτερης και τρίτης γενιάς καθώς και ιδιαίτερης μεταχείρισης λόγω φύλου.

Σύμφωνα με τους φορείς η νόμιμη απασχόληση των μεταναστών αποτελεί το βασικό εργαλείο για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Η προστασία των δικαιωμάτων που απορρέουν από την παρουσία των μεταναστών στη χώρα κι από το γεγονός ότι εργάζονται και η καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας αποτελούν προϋποθέσεις, σε συνδυασμό βέβαια και με άλλες πρακτικές, δράσεις, καινοτομίες για την ομαλή κοινωνική ένταξη. Κατατίθεται σοβαρός αντίλογος σχετικά με τη ρύθμιση έκδοσης αδειών διαμονής, ειδικά δε για το ότι ορίζονται οι ημέρες ασφάλισης ως προαπαιτούμενο για να θεωρηθεί κάποιος ότι εργάζεται στη χώρα. Τονίζεται ότι σε καμία χώρα της Ευρώπης ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν εξαρτάται η άδεια παραμονής από την «ποσότητα» της νόμιμης εργασίας. Τονίζεται η ευκολία απονομιμοποίησης σε περίοδο κρίσης, συνεχιζόμενης ύφεσης και ανεργίας και η ανυπαρξία μηχανισμού επαναφοράς της νομιμότητας.

5. Επίλογος

Στο δημόσιο διάλογο παρατηρείται η συναίνεση για σύγκλιση με το ευρωπαϊκό πλαίσιο και για συντονισμό της εθνικής πολιτικής με τις κατευθυντήριες γραμμές μιας ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής. Ταυτόχρονα εκφράζονται επιφυλάξεις και ενδοιασμοί που αποδίδονται σε εθνικές ιδιαιτερότητες που θα έπρεπε να είναι περισσότερο καθοριστικές στην εφαρμοζόμενη πολιτική αλλά και σε υπολειμματικούς εθνικούς μηχανισμούς.

Κατά την επεξεργασία του λόγου των συμμετεχόντων, τηρουμένων των μορφολογικών διαφορών όσον αφορά τη ρητορική οργάνωση του λόγου, έχουν εντοπιστεί και παρουσιαστεί κοινά νοηματικά σχήματα ιεραρχίας και αντιθέσεων σχετικά με τα επίπεδα (ευρωπαϊκό, εθνικό, τοπικό) προσέγγισης της μεταναστευτικής πολιτικής. Αναδεικνύεται η κάθετη και ιεραρχική δομή στη χάραξη της ευρωπαϊκής πολιτικής για τη μετανάστευση, η οποία υιοθετείται από την εθνική

στρατηγική και αναπαράγεται γραφειοκρατικά κατά την υλοποίησή της. Η δομή αυτή εκφράζεται στο λόγο με σχήματα όπως Κέντρο- Περιφέρεια, Βορράς- Νότος, Δημόσιοι Φορείς- Κοινωνία Πολιτών, Νόμιμος και μη μεταναστευτικός πληθυσμός, ένταξη και αποκλεισμός, εσωτερική ασφάλεια - εξωτερική απειλή, ανοικτή- κλειστή κοινωνία.

Όσον αφορά στη θεσμική συνεργασία των φορέων, αποτελεί επίσης κοινή διαπίστωση ότι ενώ υπάρχουν ανταλλαγές απόψεων και ιδεών αυτές δεν μετουσιώνονται σε μία κοινή αντίληψη και δεν εγκαθιδρύουν μία μόνιμη μορφή διαλόγου, διαπραγμάτευσης και διαβούλευσης. Κοινή τέλος και εκπεφρασμένη θέση των συμμετεχόντων ομιλητών αποτελεί το αίτημα αυτοπροσδιορισμού των αναγκών όλων των φορέων (κράτους-τοπικής αυτοδιοίκησης-ενώσεων μεταναστών), ευελιξίας λήψης αποφάσεων, συνεχούς ροής των υποστηρικτικών δράσεων και τέλος ορθολογικών θεσμικών ρυθμίσεων εντός των ορίων του κράτους δικαίου το οποίο κλυδωνίζεται σε καιρούς ραγδαίων αλλαγών.

6. Βιβλιογραφία

Γετίμης Π., Πετρινιώτη Ξ. (επιμ.) (2003), «Έρευνα για την ανίχνευση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν στελέχη του δημοσίου στην εξυπηρέτηση μεταναστών- παλιννοστούντων- προσφύγων. Διατύπωση προτάσεων για προγράμματα κατάρτισης – ευαισθητοποίησης», Αθήνα, Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Δοξιάδης Κ. (2008), *Ανάλυση λόγου: Κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*, «Εθνική Στρατηγική για την ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών» 23-4- 2013, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Κοινωνικής Συνοχής, Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα, Πλέθρον.

Ιωσηφίδης Θ. (2008), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα, Κριτική.

Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ. (επιμ.) (2008), *Μετανάστευση και παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα*, Πάντειο Παν/μιο, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ http://www.inegsee.gr/sitefiles/files/MELETH_291.pdf

Potter J., Wetherell M. (2009), *Λόγος και Κοινωνική Ψυχολογία: Πέρα από τις στάσεις και τη συμπεριφορά*, Αθήνα, Μεταίχμιο. [Τίτλος πρωτοτύπου

(2005) *Discourse and social psychology: beyond attitudes and behavior*, Sage Publications of London, Thousand Oaks and New Delhi].

Reinard J. (1998), *Introduction to Communication Research*, McGraw-Hill Companies.

Στρατουδάκη Χ. (2008), *«Έρευνες για τους μετανάστες στην Ελλάδα. Ερευνητικές εμμονές και εκκρεμότητες»*, Κείμενο εργασίας αρ. 20, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Φραγκίσκου Α. (2009), «"Εμείς" οι "Άλλοι" και τα ΜΜΕ: Μετανάστευση και τύπος. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις σχετικά με την εμπειρική έρευνα», στο Χρ. Βαρουξή, Ν. Σαρρής, Α. Φραγκίσκου (επιμ.), *Όψεις της μετανάστευσης και μεταναστευτική πολιτική*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σελ. 165-188.

Ψύλλα Μ. (1998), «Το μήνυμα ως αντικείμενο ερμηνείας και ανάλυσης στο πλαίσιο της επικοινωνιακής πράξης», στο Γ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μέθοδοι στην κοινωνική έρευνα*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, σελ. 73-118.

Ψημίτης Μ. (1999), «Η ατομική επιλογή ως παράγοντας πολιτισμικής ταυτότητας σε συνθήκες πολυπλοκότητας», στο Χρ. Κωνσταντοπούλου κ.ά. (επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα*, Αθήνα, εκδ. Τυπωθήτω- ΕΚΚΕ, σελ. 85 -107.

Η διαχείριση της διεθνικής σωματεμπορίας γυναικών ως πολιτικό εργαλείο: Παράπλευρες απώλειες και αναλώσιμοι πληθυσμοί

*Ματίνα Παπαγιαννοπούλου**

«Οι ξένοι είναι εκείνοι που τους πληρώνεις για να σου προσφέρουν υπηρεσίες που έχεις το δικαίωμα να τερματίσεις όταν δεν σε ευχαριστούν πια. Καμιά στιγμή δεν διακυβεύεται η ελευθερία του καταναλωτή από την παροχή υπηρεσίας από τους ξένους, καθότι ο τουρίστας, ο θαμώνας, ο αγοραστής, ο καταναλωτής έχει πάντα τον πρώτο λόγο: αυτός απαιτεί, θέτει τους κανόνες και πάνω απ' όλα αποφασίζει πότε αρχίζει και πότε τελειώνει η επαφή. Η παρουσία τους σπάει τη μονοτονία. Θα έπρεπε κανείς να ευχαριστεί τον Θεό που οι ξένοι είναι εδώ. Τότε γιατί όλη αυτή η φασαρία και η κατακραυγή;»

Z. Bauman (2002). *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, μτφρ. Γ.Ι. Μπαμπασάκης, Αθήνα: εκδ. Ψυχογιός

1. Το διακύβευμα: η άφιξη του «ξένου»

Στη σύγχρονη ανθρώπινη ιστορία, η άφιξη του «ξένου», η ύπαρξη του μετανάστη ή της μετανάστριας και, ιδιαίτερα, η παρουσία του τμήματος του μετακινούμενου πληθυσμού που χρησιμοποιείται για να παρέχει οικονομικο-σεξουαλικές υπηρεσίες πυροδότησε συζητήσεις, ξεσήκωσε την κατακραυγή πολλών «ντόπιων» και αναδιαμόρφωσε το διανοητικό και πρακτικό πεδίο σε σχέση με τα θέματα εξουσίας, γνώσης και σεξουαλικότητας, του τρίπτυχου δηλαδή που, σύμφωνα με τον Φουκώ, αποτελεί το πλαίσιο του θεμελιακού τρόπου σύνδεσης της

*Κοινωνιολόγος-Εγκληματολόγος, MA, Υπ. Δρ Εγκληματολογίας.

καταστολής (Φουκώ, 1978, σελ. 13). Ο μετανάστης αποτελεί μια *παράπλευρη απώλεια της «προόδου»*, συνιστά μια *συνεχή πηγή ανασφάλειας* μέσω της επινοημένης απροσδιοριστίας που περιβάλλεται, ενσαρκώνοντας αυτό που ο Βίρνο χαρακτηρίζει *ως απόλυτο κίνδυνο*: δεν έχει συγκεκριμένο πρόσωπο ούτε και μονοσήμαντο περιεχόμενο (Βίρνο, 2007, σελ. 22-23).

Η απόδοση χαρακτηριστικών και η εγχάραξη ιδιοτήτων σε αυτήν την ιδιότυπη φιγούρα –ανάλογα με τις περιστάσεις και τη στόχευση της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης– χαράζει σύνορα μεταξύ ημών και του «Άλλου» σε τέτοιο βαθμό, που όπως υποστηρίζει ο Bauman «ο μοναδικός λόγος για την ύπαρξή του είναι η ίδια η αδιάκοπη δραστηριότητα του διαχωρισμού» (Bauman, 2005, σελ. 51). Είναι αυτός ο διαχωρισμός, μάλιστα, που συχνά θέτει το κατηγορικό ζεύγος της ένταξης και του αποκλεισμού ως μέρος μιας κατάστασης του/της μετανάστη/-τριας ως homo sacer, που ενώ του/της αφαιρείται σχεδόν κάθε κοινωνικό και πολιτικό δικαίωμα, παραμένει εντός του πεδίου της νομικής τάξης μέσα από τον ίδιο τον αποκλεισμό του/της (Agamben, 2005). Πρόκειται, δηλαδή, για μια ενσωμάτωση δίχως βίο, μια «γυμνή ζωή» που δεν συνιστά πια terra incognita, αλλά έχει καταστεί συστηματικό αντικείμενο διερώτησης (Φουκώ, 1978), άσκησης πολιτικών και πολιτικής διαχείρισης: μια εξαίρεση που το σύγχρονο κράτος, διά της συμπερίληψής της, – ο Bauman το ονομάζει «κράτος της προσωπικής ασφάλειας» (Bauman, 2008, σελ. 36) – ασκεί την εξουσία του μέσω της υπόσχεσης της παροχής ασφάλειας από την «απειλή» των ξένων και προστασίας του «αδιαπέραστου» των συνόρων.

Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από μεγάλες μεταναστεύσεις. Μεταναστεύσεις που μεταβάλλονται και αναδιοργανώνονται ποσοτικά και ποιοτικά.[1] Η μοναδική σταθερά φαίνεται να είναι η μετακίνηση αν-

1. Η μελέτη του φαινομένου της σύγχρονης μετανάστευσης αναδεικνύει ότι αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία, διαφοροποιούμενη σε σχέση με το παρελθόν ποιοτικά και ποσοτικά, καθώς παρατηρούνται νέες μεταναστευτικές ροές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς μεταναστευτικούς προορισμούς και κοινωνική διαστρωμάτωση, από την ανάπτυξη άτυπων μορφών μετακίνησης και από την αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στους πληθυσμούς αυτούς. Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ (UN, 2005: 9), η αύξηση του ποσοστού των γυναικών στον μεταναστευτικό πληθυσμό τη μεταπολεμική περίοδο είναι τέτοια ώστε οι γυναίκες πλέον να αποτελούν σχεδόν το μισό του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού διεθνώς. Σύμφωνα με την Έκθεση του Ταμείου των Ηνωμένων Εθνών για τον Παγκόσμιο Πληθυσμό (UNFPA, 2006: 23) το 2005

θρώπινων πληθυσμών (κινητικότητα της εργασίας) από τις «υποανάπτυκτες» στις πιο «ανεπτυγμένες» ή/και «αναπτυσσόμενες» περιοχές, ενισχύοντας μια ανθούσα βιομηχανία εκμετάλλευσης της ανθρώπινης τρωτότητας και μια νέα διαχείριση του εμπορεύματος εργασία, καθιστώντας, παράλληλα, τον μετανάστη persona non grata: παράνομο, λαθραίο και επικίνδυνο (Agier, 2011), ο οποίος βρίσκεται σε μια κατάσταση «αμφίσημης ολίσθησης» (Agier, 2002) μεταξύ προσωρινότητας και ακαθοριστίας περί της φύσης της κάθε εγκατάστασής του. Αυτές οι μάζες εν κινήσει συνιστούν παράλληλα ανησυχητικό στοιχείο, αφού θέτουν σε αμφισβήτηση την εδαφική κυριαρχία του κράτους και τις αναγκαίες για την ύπαρξή της κατασκευές (π.χ. υπηκοότητα, πολιτογράφηση, ανθρώπινα δικαιώματα κ.ο.κ.), με αποτέλεσμα την ανάδειξη των εθνικών συνόρων σε βασικό πολιτικό εργαλείο για τη διατήρηση των ανισοτήτων στην παγκόσμια οικονομία (Silveira-Gorski, 1999).

Οι γυναίκες[2] μετακινούνται και αυτές: μετακινούνται με ή δίχως τη συγκατάθεσή τους για λόγους που οι περισσότεροι σχετίζονται με την εύρεση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης ή ακόμα και τη διάσωση της ζωής τους, εγκαταλείποντας έτσι το οικείο περιβάλλον τους, όχι γιατί ονειρεύονται να εργαστούν ως οικιακές βοηθοί ούτε γιατί επιθυμούν να ασχοληθούν με τη φροντίδα εξαρτώμενων ατόμων, αλλά γιατί χρειάζονται εργασία. Παρόμοια, οι γυναίκες εντάσσονται στη βιομηχανία του σεξ και την πορνική αγορά όχι γιατί είναι γενετικά προγραμματισμένες για την παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών, αλλά γιατί η ζήτηση των υπηρεσιών αυτών είναι υψηλή, καθιστώντας τες επιτακτικά απαραίτητες (Παπαγιαννοπούλου, Μαρκούσης, 2007, σελ. 8), καθώς όπως αναφέρει ο Λάζος (2002β, σελ. 185) η εξαναγκαστική πορνεία έχει αρχίσει να μετρά τους πελάτες σε δεκάδες χιλιάδες και να τους

υπήρχαν περισσότερες γυναίκες μετανάστριες από ό,τι άνδρες σε όλες τις περιοχές του κόσμου, με εξαίρεση την Αφρική και την Ασία.

2. Με τη χρήση της έννοιας «γυναίκες» δεν θεωρούμε ότι υπάρχει μια κοινή και γενικεύσιμη γυναικεία εμπειρία, όπως, εξάλλου, έχει επισημάνει και η σύγχρονη φεμινιστική κριτική. Όπως αναφέρει η Scott, δεν μπορούμε να υποθέσουμε «τη μόνιμη ύπαρξη μιας ομογενούς συλλογικότητας που ονομάζεται "γυναίκες" επί της οποίας επισυμβαίνουν μετρήσιμες εμπειρίες» (Scott, 1999, σελ. 78). Η έμφυλη ταυτότητα δεν συνιστά σταθερό και αμετάβλητο σημαίνον μιας οντολογικής κατηγορίας που αντιστοιχεί σε κάποια ενιαία ουσία (Riley, 1988, σελ. 105).

αθροίζει σε εκατοντάδες χιλιάδες συνιστώντας έτσι μια πορνεία άλλης τάξης και κλίμακας. Αυτή η σχεδόν ολοκληρωτική «εκχώρηση» του σώματος καθιστά τον πελάτη κυρίαρχο του δικαιώματος χρήσης της εκδιδομένης, αφού είναι αυτός που έχει την τελική απόφαση: την πληρωμή για την παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών.

Η ιστορική νομιμοποίηση που προσπαθεί να παράσχει η κοινότοπη ρήση περί του «αρχαιότερου των επαγγελμάτων» δεν είναι τίποτα άλλο παρά η επιθυμία για τη μη διατάραξη της ασφάλειας της καθημερινής ζωής από τα «ξένα» σώματα, τα οποία εν τούτοις αντικειμενοποιούνται, διαμελίζονται, ευτελίζονται. Αν προϋπάρχει κάποιος, αυτός είναι ο πελάτης ως κοινωνικο-οικονομική σχέση με ιστορικό χαρακτήρα (Λάζος, 2002β, σελ. 20), αλλά και για να υπερβούμε το διώνυμο εκδιδόμενη-πελάτης θα συμφωνήσω με την Goldman (2010, σελ. 81) ότι είναι «η υποκρισία και ο δόλος μας που δημιουργούν τόσο την πόρνη όσο και τον πορνοβοσκό». Η επισήμανση για την εμπορευματοποίηση αυτών των σωμάτων που «δεν μπόρεσαν ή δεν αφέθηκαν να αποκτήσουν δικαιώματα και να παραμείνουν στον τόπο τους» (Bauman, 2005, σελ. 17) παραπέμπει στη διαπίστωση ότι εκτίθενται εντατικά, ώστε κάποιος να αποκτά πρόσβαση σε αυτά (Ομάδα Terminal 119, 2008), αφού έχουν εκπέσει σε «πράγμα», σε αντικείμενο χρήσης. Ακόμη παραπέρα, «η γυναίκα στην πορνεία βγάζει λεφτά ως σώμα επί έργο, ως ειδικό σώμα επί ειδικό έργο, τεχνική. Δεν βγάζει λεφτά ως πρόσωπο, ως οικονομική προσωπικότητα. Σε μια άλλη διατύπωση, από τη γυναίκα στην πορνεία βγαίνουν λεφτά, δεν βγάζει λεφτά η γυναίκα στην πορνεία» (Λάζος, 2002β, σελ. 229).

Η παρουσία της διεθνικής σωματεμπορίας των γυναικών επέφερε αλλαγές στη δομή της αγοράς εργασίας και της κοινωνίας, στον πολιτισμό των φύλων, όπως επίσης και στο περιεχόμενο της σεξουαλικότητας. Η κατάσταση του να θεωρείται κάποιος ανταλλάξιμος –χωρίς σχεδόν καμία δυνατότητα διαπραγμάτευσης– και η πραγμάτωσή της ως τέτοιας δεν αποτελεί, όπως καταλαβαίνουμε, αμοιβαία σεξουαλική ανταλλαγή, αλλά εδραιώνει, σύμφωνα με τον Tabet, έναν τύπο ανταλλαγής όχι αυτόν της σεξουαλικότητας με μια άλλη σεξουαλικότητα, αλλά της ανταμοιβής προς μια παροχή, μιας πληρωμής προς μια σεξουαλικότητα μεταμορφωμένη σε υπηρεσία, διαμορφώνοντας τόσο τις σχέσεις μεταξύ των φύλων όσο και τη σεξουαλικότητα καθαυτή, (ανα)παράγοντας και ενισχύοντας την ιεραρχικά κατασκευασμένη σεξουαλικότητα

(Tabet, 2006, σελ. 376). Πρόκειται για μια πράξη σεξουαλικοποιημένης βίας, όπου η γυναίκα μετατρέπεται σε αυτήν που είναι η «διαθέσιμη για όλους τους άρρενες, η λιγότερο σεβαστή, η λιγότερο προστατευμένη από όλες τις γυναίκες» (Ομάδα Terminal 119, 2008, σελ. 43).

Η διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικών για την αντιμετώπιση της διεθνικής σωματεμπορίας γυναικών συνόψισε πολλά από τα κύρια γνωρίσματα της μετα-νεωτερικής εξουσίας, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που να μας επιτρέπει τη μεταχείριση του φαινομένου ως παραδείγματος μέσω του οποίου μπορούν να εξεταστούν τα χαρακτηριστικά ενός ευρύτερου θεσμικού πλαισίου και πολιτικών διαχείρισης της μετανάστευσης, της εργασίας και των εργασιακών δικαιωμάτων, της καταπολέμησης της οργανωμένης εγκληματικότητας, της προστασίας δικαιωμάτων των μειονοτήτων κ.ο.κ. Η διεθνική σωματεμπορία αποτελεί πλέον το συστατικό μέρος της σύγχρονης πορνείας, το αντικείμενο πολλών επιστημονικών κλάδων, το πεδίο νομικών, αστυνομικών και δικαστικών ενεργειών, όπως επίσης το πλαίσιο θεωρητικών και ερευνητικών επεξεργασιών: μια παραγωγή λόγων (discours) που κεφαλαιοποιεί την εύθραυστη και τρωτή θέση των μετακινούμενων πληθυσμών, οικειοποιούμενη πολλές φορές καταχρηστικά την κατάσταση θυματοποίησής τους, προκειμένου να νομιμοποιήσει τη λήψη και εφαρμογή αυστηρών μεταναστευτικών ελέγχων και περιορισμών και, παράλληλα, την περιστολή στοιχειωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων του ανθρώπου. Μέσω της διατύπωσης ενός παθιασμένου αιτήματος για την καταστολή της σωματεμπορίας και της εργαλειοποίησης του λεξιλογίου της οδύνης (Μπάτλερ, 2009, σελ. 12) θεμελιώνεται, όπως θα δούμε παρακάτω, μια κατασταλτική πολιτική άσκησης βιοεξουσιαστικών τεχνικών με ένα και μοναδικό πλαίσιο στοχοθέτησης: τον έλεγχο της διασυνοριακής μετακίνησης πληθυσμών, την εκτόπισή τους και τη διαχείρισή τους εν τέλει ως ανθρώπινων απορριμμάτων.

Η αφήγηση του πλαισίου των πολιτικών διαχείρισης της διεθνικής σωματεμπορίας μπορεί να γίνει με περισσότερους από έναν τρόπους. Η παρούσα προβληματική δεν επικεντρώνεται στην ανάλυση και παρουσίαση της βίας που ασκείται ποικιλοτρόπως στις γυναίκες μέσω της εκμετάλλευσης της θέσης τους, ούτε στην ενδελεχή κατανόηση του φαινομένου και στη διεξοδική πραγμάτευσή του, αλλά εξετάζει μέρος των εφαρμοζόμενων πολιτικών που έχουν αναπτυχθεί για τη διαχείρισή του και τις τοποθετεί στο πεδίο των πολυεπίπεδων τεχνικών

διακυβέρνησης, όπως επίσης της αγοράς και του κράτους, προτείνοντας τη μετατόπιση των όρων της σχετικής ανάλυσης από τη βία, το δυαδικό σχήμα «θύμα-δράστης» και το οργανωμένο έγκλημα στις διαδικασίες της μετανάστευσης και την εργασία. Το κείμενο αυτό, μεταξύ άλλων, αντλεί επιπλέον υλικό από (ατομικές) συνεντεύξεις σε βάθος που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο της εμπειρικής έρευνας που διεξήχθη από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) σε συνεργασία με το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου και το Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών/Διοτίμα με αντικείμενο τη «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα».[3]

2. Τα πολλαπλά σύνορα και η εμπορία ανθρώπων: η στροφή της πολιτικής σκηνής προς την ανθρώπινη ασφάλεια

Η «άνοδος των παράνομων μεταναστών» είναι απότοκη μιας κυβερνητικής εξουσιαστικής τροπικότητας που θέτει εμπόδια στην ελεύθερη μετακίνηση των ανθρώπινων πληθυσμών, στηριζόμενη σε αυστηρούς κρατικούς μεταναστευτικούς ελέγχους και στην εγκαθίδρυση εντεινόμενων διαχωρισμών σε πολίτες και μετανάστες, μετατρέποντας τους τελευταίους σε «λαθρομετανάστες», μη εξουσιοδοτημένους, «παράνομους» ή χωρίς «χαρτιά» (Nevins, 2002). Τα σύνορα έχουν γίνει «εργαλεία χωρικής εγγραφής των σχέσεων εξουσίας» (Ραζάκ, 2008) και το πέρασμά τους συνιστά το πεδίο, όπου η σεξουαλικότητα, η ταυτότητα και η κίνηση επανανοηματοδοτούνται, αποτελώντας άξονες μέσω των οποίων η «παρανομία» κατασκευάζεται και διανέμεται διαφορετικά.

3. Οι συνεντεύξεις διενεργήθηκαν με ανώτερα διοικητικά στελέχη εξειδικευμένα στην αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, οι οποίες (απο)μαγνητοφωνήθηκαν, υιοθετήθηκαν κανόνες που τηρούν τη ρήτρα της εμπιστευτικότητας (π.χ. επεξεργασμένες τεχνικές ανωνυμοποίησης) και, γενικότερα, τη δεοντολογία της διεξαγωγής κοινωνικής έρευνας. Θεωρούμε, επίσης, ότι ο/η ερευνητής/-τρια δεν συλλέγει απλά τα δεδομένα από τα ερευνητικά υποκείμενα, αλλά και τα (ανα)παράγει μέσω διαδικασιών φιλτραρίσματος και αναστοχαστικών διεργασιών, καθώς η ερευνητική διαδικασία είναι μια δυναμική κοινωνική σχέση.

Τα κράτη οριοθετούν τα εδάφη τους με αμοιβαία αποκλειστικό τρόπο, ιδίως όταν πρόκειται για τον έλεγχο των συνόρων από υποκείμενα όπως οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, δείχνοντας το διττό πρόσωπο του Ιανού: από τη μια, συμπεριφέρονται αποφατικά «αποεθνικοποιώντας» τις εθνικές οικονομίες για την ανάγκη άρσης των συνοριακών ελέγχων επί των παγκόσμιων ροών κεφαλαίου, πληροφοριών και υπηρεσιών και, από την άλλη, «επαναεθνικοποιούν» την πολιτική τους δρώντας αρνητικά στις μεταναστευτικές ροές (Σάσεν, 2001, σελ. 125). Από τη μια, «αποεδαφικοποιούν» τα εσωτερικά σύνορα[4] –όπως για παράδειγμα με τη Συνθήκη Σένγκεν– και, από την άλλη, επανεδαφικοποιούν τα εξωτερικά. Η εν λόγω Συνθήκη μπορεί να κατάργησε, ή ορθότερα μετατόπισε, τον έλεγχο προσώπων στα εσωτερικά εθνικά σύνορα, ανέδειξε όμως τη μετανάστευση των πολιτών εκτός Σέγκεν ως το μείζον ζήτημα της Ε.Ε. Κατασκεύασε, έτσι, νέα σύνορα και αποκλεισμούς σε συνδυασμό με τη διαπιστούμενη μεταβολή των αναπαραστάσεων για τον «εχθρό» (π.χ. οργανωμένο έγκλημα και ισλαμικός θρησκευτικός «φονταμενταλισμός» ως συνώνυμο της τρομοκρατίας) και την παραγωγή μηχανισμών φόβου, νομιμοποιώντας με αυτόν τον τρόπο την ανάπτυξη μηχανισμών κρατικής ασφάλειας, την ανασυγκρότηση αστυνομικών αρμοδιοτήτων, τη δημιουργία νέων συστημάτων πληροφοριών (Baratta, Γιαννούλη, 1997) και την αυτο-ενίσχυση μιας συνείδησης εναντίον των μη Ευρωπαίων-Άλλων (Sharma, 2003).

---

4. Η συζήτηση σε σχέση με τα εσωτερικά σύνορα χρειάζεται να λάβει υπόψη τη ρευστότητα που χαρακτηρίζει τον αυστηρό προσδιορισμό τους, σε εννοιολογικό και πραγματιστικό επίπεδο, καθώς ήδη έχει ψηφιστεί η επαναφορά των ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα κράτους-μέλους της ζώνης Σένγκεν, σε περιπτώσεις που απειλείται η δημόσια τάξη ή η εσωτερική ασφάλεια [βλ. Νομοθετικό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 12ης Ιουνίου 2013 σχετικά με την πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 562/2006 με σκοπό τη θέσπιση κοινών κανόνων σχετικά με την προσωρινή επαναφορά της άσκησης συνοριακού ελέγχου στα εσωτερικά σύνορα σε εξαιρετικές περιστάσεις (COM(2011)0560 – C7-0248/2011 – 2011/0242(COD), text at: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2013-0259+0+DOC+XML+V0//EL]. Επίσης, η κοινωνική και χωρική διαίρεση των πόλεων (π.χ. φρουρούμενες κοινότητες, ζώνες ασφάλειας, γκέτο κ.λπ.), καθώς και ο αυξανόμενος κοινωνικός και χωρικός αποκλεισμός συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων (π.χ. μετανάστες) (ανα)παράγουν νέα εσωτερικά σύνορα εντός των πόλεων με τη δημιουργία διαχωρισμένων περιοχών, λειτουργώντας έτσι ως όργανα ελέγχου και αποκλεισμού τμημάτων του αστικού πληθυσμού (Wacquant, 2008).

Με άλλα λόγια, το ισχύον πλαίσιο αναγορεύει τα σύνορα και τα άτομα σε πεδία της ρυθμιστικής του εφαρμογής και, όπως το θέτει ο Νικολόπουλος, πρόκειται για μια σχεσιακή συνθήκη «inclusion/exclusion» που αντιδιαστέλλει τους πολίτες της Ένωσης με τους «εξωκοινοτικούς αλλοδαπούς»: «Από αυτή την άποψη, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η λειτουργία του δικαιώματος της ελεύθερης μετακίνησης διέπεται από τη διαλεκτική "ένταξη/αποκλεισμός": στην κατάργηση των ελέγχων στα εσωτερικά σύνορα αντιπαρατίθεται η ανάπτυξη μιας πολύπλοκης δέσμης πολιτικών, που διέπονται από την ιδεολογία της "εσωτερικής ασφάλειας" και έχουν κοινή συνισταμένη την αυστηροποίηση των προϋποθέσεων για τη διέλευση των "εξωτερικών" συνόρων της ευρωπαϊκής/κοινοτικής επικράτειας από υπηκόους τρίτων χωρών. [...] Σ' αυτή την προοπτική, διαπιστώνουμε ότι τα θέματα της μετανάστευσης και της παροχής ασύλου αντιμετωπίζονται κατά προτεραιότητα ως ζητήματα ασφαλείας –από κοινού, μάλιστα, με την "τρομοκρατία" και τα "ναρκωτικά"– οδηγώντας έτσι στο *συσχετισμό εθνότητας και εγκληματικότητας* και, κατ' επέκταση, στο στιγματισμό των υπηκόων τρίτων χωρών» (Νικολόπουλος, 2002, σελ. 116-117).

Αν λάβουμε αυτό το τελευταίο σημείο σοβαρά υπόψη, τότε φαίνεται ότι οι πολιτικές διαχείρισης της μετανάστευσης, οι κατασταλτικές πρακτικές, οι συνοριακοί έλεγχοι και η κατασκευή ηθικών πανικών όχι μόνο δεν μειώνουν τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών, αλλά, αντίθετα, καθιστούν τους μετανάστες ευάλωτους στην εκμετάλλευση, μετατρέποντάς τους σε φθηνό εργατικό δυναμικό (Αμπατζή, 2008: 51), ενίοτε σε «εγκληματίες» και μάλιστα, μέσα σε χώρους όπου αντιμετωπίζονται ως αυτοί που δεν ανήκουν στα μέλη του «έθνους», παρασιτώντας σε βάρος του «κοινωνικού σώματος». Οι μετανάστριες δεν εξαιρούνται από αυτήν την αντιμετώπιση. Η διασφάλιση της κοινωνικής σταθερότητας, η προστασία της εθνικής ταυτότητας, η δημόσια τάξη και η εσωτερική ασφάλεια αποτελούν κεντρικούς ιδεολογικούς άξονες ενός λόγου που, αφενός, προσπαθεί να εγγυηθεί την «τάξη και ασφάλεια» ενάντια στους/στις μετανάστες/-στριες που επιδιώκουν να εγκατασταθούν στην «προνομιούχα» Ε.Ε., και, αφετέρου, να διασφαλίσει μια πολιτική της συναίνεσης[5] ενάντια σε αυτούς/-ές που υπο-

5. Όπως αναφέρει ο Agamben (2001): «Η ασφάλεια ως βασική αρχή της κρατικής πολιτικής ανάγεται στη γένεση του σύγχρονου κράτους. Τη μνημονεύει ήδη ο Hobbes

δηλώνουν την παρέκκλιση από την κανονικότητα: δηλαδή τους «ελαττωματικούς, ατελείς, ανεκπλήρωτους καταναλωτές» (Bauman, 2005, σελ. 30). Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος ερωτώμενου με αρμοδιότητα στην καταπολέμηση εμπορίας ανθρώπων: *«Από την άλλη μεριά εμείς είμαστε υποχρεωμένοι σαν αστυνομία, επειδή έχουμε και τη συνοριακή φύλαξη, να προστατεύουμε τα σύνορα. Εκεί έχεις μια διάσταση που έχει να κάνει με μετανάστες, με λαθροδιακινητές, που δεν μπορείς να τους ξεχωρίσεις από την αρχή, κινδυνεύεις πάνω στα σύνορα συνεχώς με όλους αυτούς τους ανθρώπους. Υπάρχει μια, πως να το πω, πιο βίαιη συμπεριφορά…, Και όλη αυτή η κατάσταση δυστυχώς δεν δημιουργεί σχέσεις εμπιστοσύνης με τους μετανάστες. Από την άλλη, σαν κομμάτι του ελληνικού κράτους, εμείς λειτουργούμε λίγο με παλαιά πρότυπα, δηλαδή οι αστυνομικές υπηρεσίες, εκτός ορισμένων, δεν είναι διαμορφωμένες, ώστε να μπορούν να συνεργαστούν με μετανάστες…»*.

Διεθνείς οργανισμοί (π.χ. ΟΗΕ, Ε.Ε.) και εθνικά κράτη αντιμετωπίζουν τη διακίνηση και εμπορία ανθρώπων ως απειλή της ασφάλειας, τόσο σε επίπεδο λόγου όσο και θεσμικά, έτσι ώστε να επιτρέπεται η νομιμοποίηση της καταστολής όσων θέτουν σε κίνδυνο την τάξη του συστήματος, να ενισχύεται η απλουστευτική διάκριση μεταξύ «νόμιμης» και «παράνομης» μετανάστευσης και να εφαρμόζονται αυστηροί συνοριακοί έλεγχοι και περιοριστικές μεταναστευτικές ρυθμίσεις. Έτσι, η ανασφάλεια που γεννά η αγορά και η σύγχρονη «ρευστή» πραγματικότητα που αδυνατεί να αντιμετωπίσει ζητήματα βιοπορισμού και πρόνοιας, συνοδεύεται από την άσκηση ενός βιοπολιτικού ελέγχου που εστιάζει στη ζωή, προκειμένου να προβλέψει αντι-κανονικές συμπεριφορές του πληθυσμού, θέτοντας ως στόχο την επίτευξη μιας ισορροπίας, η οποία διαφυλάσσει την ασφάλεια του όλου από εσωτερικούς «κινδύνους» (Foucault, 2003, σελ. 243, Φουκώ, 1982, σελ. 171). Όπως υποστηρίζει ο Εμμανουηλίδης «είναι ο σπασμός ενός κράτους σε κατάσταση μειωμένης δυνατότητας κατανόησης και άσκησης ελέγχου επί των πραγμάτων, σε κατάσταση αδυναμίας εγγύησης της οικονομίας και του πλούτου του πληθυσμού, ως αποτέλεσμα της αναδιάταξης των σχέσεών του με το κεφάλαιο» (Εμμανουηλίδης, 2013, σελ. 20).

ως το αντίθετο του φόβου που εξαναγκάζει τους ανθρώπους να ενωθούν για την από κοινού συγκρότηση της κοινωνίας».

Τα σύνορα, επιπλέον, λειτουργούν ως χωροχρονικές ζώνες, όπου η επιτήρηση εφαρμόζεται ως βιοπολιτικός έλεγχος και η κινητικότητα συνδέεται εγγενώς με τη διαδικασία ταξινόμησης: από τη μια μεριά οι εξατομικευμένοι πολίτες και από την άλλη οι μαζοποιημένοι ξένοι (Btihaj, 2007). Αυτή η συμβολική ή πραγματική γραμμή οριοθέτησης, που είναι τα σύνορα, δεν είναι μάλιστα μόνο εδαφική, αφού λειτουργούν και ως μια διαίρεση αντιδιαστολής δύο πολιτισμών, δύο κόσμων (Ραζάκ, 2008, σελ. 20). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη εκπροσώπου φορέα με αρμοδιότητα στην καταπολέμηση εμπορίας ανθρώπων σε σχέση με το ζήτημα αυτό: *«[...] υπάρχουν δύο ειδών μετανάστες στην Ελλάδα, έτσι; Μάλλον τριών ειδών μετανάστες. Υπάρχουν οι νόμιμοι που διαχωρίζονται στους μετανάστες από την Ευρωπαϊκή Ένωση ή από τις χώρες του δυτικού κόσμου που έχουν μια αντιμετώπιση τελείως διαφορετική. Οι μετανάστες, οι οποίοι είναι νόμιμοι αλλά προέρχονται από χώρες του τρίτου κόσμου που είναι τελείως διαφορετικοί. Και υπάρχουν και οι παράνομοι. Εκεί, δηλαδή, κάθε μορφή αλλάζει τελείως. Συν του ότι να ξέρετε ότι έχουμε και ένα μεγάλο πρόβλημα... εμείς που τουλάχιστον... εγώ το βλέπω σαν ειδική υπηρεσία εδώ με τους μετανάστες που προέρχονται από τις αραβικές χώρες και βασικά τις μουσουλμανικές χώρες με το θέμα των γυναικών. Οι οποίοι, δυστυχώς, δεν μπορούν να αντιληφθούν την ευρωπαϊκή κατάσταση ή τον δυτικό τρόπο ζωής και γι' αυτούς δυστυχώς, οι γυναίκες εξακολουθούν να είναι πράγμα, έτσι; Δηλαδή δεν μπορούν να 'ρθουν οι γυναίκες αυτές σε επαφή με κανέναν από εμάς γιατί δεν επιτρέπεται από την οικογένεια...».*

Η Berman υποστηρίζει ότι οι κυρίαρχοι λόγοι που αναπτύσσονται για τη διεθνική σωματεμπορία των γυναικών πρέπει να γίνονται αντιληπτοί ως πράξεις «κρατικής συγκρότησης», ιδίως «σε μια ιστορική στιγμή που το νόημα του κράτους βρίσκεται σε κατάσταση ρευστότητας και σοβαρής αναθεώρησης» (Berman, 2003, σελ. 59). Ο «συναγερμός» που αναπτύσσεται για τη διακίνηση αθώων, κακοποιημένων και «λευκών» κοριτσιών αντικατοπτρίζει μια ανησυχία συντριβής από *σκοτεινούς, απειλητικούς, ξένους* εγκληματίες που απειλούν τις οικογένειές «μας», τα σπίτια «μας» και τον τρόπο ζωής «μας», ένας φόβος, δηλαδή, που συνδέεται στενά με ρατσιστικά αισθήματα (Berman, 2006). Συνεπώς, διαφαίνεται ότι η εμπορία γυναικών έχει μετατραπεί σε ένα πεδίο που χαρακτηρίζεται από υπερ-φυσικούς φόβους για τους ξένους, τους μετανάστες και τους εγκληματίες και τις σύνθετες δυνά-

μεις που σχετίζονται με την παγκοσμιοποίηση, τόσο πολύ ώστε να είναι συχνά δύσκολο να διαχωρίσουμε τους συγκεκριμένους φόβους από την πραγματική ανησυχία για τη μοίρα αυτών των γυναικών[6], καθώς μέσω αυτής της αντιμετώπισης επιτείνεται και η κανονιστική διαχείριση της ζωής με όρους ιατρικοποίησης, εθνικοποίησης, εμφυλοποίησης (Αθανασίου, 2012) αλλά και εγκληματοποίησης.

Οι νέες μεταναστευτικές πολιτικές δημιουργήθηκαν σε μεγάλο βαθμό στη βάση των εννοιών της εθνικής και ανθρώπινης ασφάλειας, οι οποίες τείνουν να αποτελέσουν τη νέα παγκόσμια αρχιτεκτονική του βιοπολιτικού ελέγχου. Έτσι, μια ειδική έννοια ασφάλειας, η ανθρώπινη/προσωπική ασφάλεια[7], εγκαθίσταται στον λόγο της σύγχρονης κυριάρχησης, προκειμένου να συγκροτήσει έναν νέο τύπο νομιμοποίησης, στον οποίο εδράζεται η επιβεβαίωση της κρατικής εξουσίας και το αίτημα της πειθαρχίας (Bauman, 2005, σελ. 149-150). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ερωτώμενος αρμοδιότητας στις διεθνείς σχέσεις: «*...δηλαδή όταν ήρθα [...] ασχοληθήκαμε με ένα καινούριο θέμα, το οποίο είχε να κάνει με την ανθρώπινη ασφάλεια. Ήταν μια έννοια, ας πούμε, η οποία χαρακτήριζε τις ήπιες δυνάμεις, δηλαδή τις δυνάμεις που αντλούν τη δύναμη και την ισχύ τους από τις διεθνείς σχέσεις, από τη δύναμη των επιχειρημάτων τους, τον σταθεροποιητικό τους προσανατολισμό και την ανθρωπιστική τους διάσταση. Ήταν χώρες όπως ο Καναδάς, η Νορβηγία, και υπήρξε ένα δίκτυο τότε, το Human Security Network. [...] Αυτό το δίκτυο ήταν μια πλατφόρμα ουσιαστικά ένα think tank σε επίπεδο Υπουργών. [...] Εκεί, λοιπόν, ο τότε Καναδός Υπουργός Εξωτερικών, ο Lloyd Oxford, είχε προτείνει στον δικό μας Υπουργό, τον νυν Πρωθυπουργό [εννοεί τον Γ. Παπανδρέου], να μπει και η Ελλάδα και να είναι αυτή μια τέτοια*

6. Είναι στο ίδιο πλαίσιο που αναπτύχθηκε η εκστρατεία ηθικού πανικού για την προστασία της δημόσιας υγείας από τον «δημόσιο κίνδυνο» των «οροθετικών εκδιδόμενων γυναικών». Είναι ενδεικτική η δήλωση του τότε υπουργού υγείας Α. Λοβέρδου (16/12/2012), σύμφωνα με την οποία η μετάδοση του AIDS γίνεται «από την παράνομη μετανάστρια στον Έλληνα πελάτη, στην ελληνική οικογένεια».

7. Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας εμφανίστηκε το 1994 στην Έκθεση για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη (Human Development Report) του ΟΗΕ και ορίστηκε ως «η ασφάλεια από χρόνιες απειλές, όπως η πείνα, οι ασθένειες και η καταπίεση», καθώς και ως «προστασία από ξαφνικές και επιζήμιες αλλαγές στα πρότυπα της καθημερινής ζωής», βλ. σχετικά: United Nations Development Programme (UNDP) (1994). *Human Development Report 1994*, New York: Oxford University Press, 23, text at: http://www.undp.org/hdro/1994/94.htm

δύναμη στη νοτιοανατολική Ευρώπη, δηλαδή, μια ήπια δύναμη. Αυτό είχε μια ατζέντα από θέματα. Ήταν "freedom from fear, freedom from want and freedom to live in dignity", δηλαδή η προστιθέμενη αξία είναι ότι έπιανε τις γενεσιουργές αιτίες του conflict. Δηλαδή, το conflict δεν είχε να κάνει πια με τη σύγκρουση με τους τακτικούς στρατούς και με τη γεωπολιτική, έτσι όπως την ξέραμε στον ψυχρό πόλεμο, αλλά είχε να κάνει περισσότερο με την ασφάλεια του πολίτη εν καιρώ ειρήνης, […] ας πούμε, από αυτό που προκύπτει μετά από την ένοπλη σύγκρουση. Συγκεκριμένα: νάρκες κατά προσωπικού, μικρά, ελαφρά όπλα, εκπαίδευση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οργανωμένο έγκλημα, σιτιστική ασφάλεια, δηλαδή πως να το πω όλο το θέμα της φτώχειας. […] Κάπου εκεί μπήκε και το θέμα του trafficking, ως μια υπόθεση, η οποία και μας αφορούσε γιατί ήταν ένα πρόβλημα στην Ελλάδα και γιατί πολιτικά, αν θέλετε, είχε την κατάλληλη ευαισθησία, ώστε να ασχοληθούν οι πολιτικοί με αυτό. Έτσι και έγινε…».

Άρα, στο πλαίσιο του λόγου για την ανθρώπινη ασφάλεια, οι διασυνοριακές μετακινήσεις των γυναικών και η διαχείρισή τους ως συμμετεχουσών στο οργανωμένο έγκλημα, αντιμετωπίζονται ως η σκοτεινή πλευρά της παγκοσμιοποίησης αλλά και ως μία εξωτερική/εξωγενής απειλή που απειλεί την ανθρώπινη ασφάλεια και επενεργεί πάνω και εναντίον αλλά όχι μέσα στη «νομιμοποιημένη» κοινωνία (Edwards & Gill, 2002, σελ. 253). Τα σύνορα και η προστασία τους διαδραματίζουν, μεταξύ άλλων, και έναν ρόλο κατευναστικής ψυχολογικής λειτουργίας που απαλύνει το αίσθημα φόβου από τον ξένο και τους «περιττούς» πληθυσμούς, ενισχύοντας το αίσθημα του ανήκειν σε όσους/-ες έχουν την τύχη να κατέχουν την ιδιότητα του πολίτη. Τελικά, φαίνεται ότι ο «ανεπτυγμένος κόσμος» μοιάζει να παράγει κυρίως φόβους και τη διαχείρισή τους, μέσω της παροχής αισθήματος ασφάλειας.[8]

8. Δεν είναι τυχαίο αυτό που αναφέρουν οι Federici και Caffentzis (2012, σελ. 17): «αυτό που βλέπουν οι επιχειρηματίες στις ΗΠΑ, [είναι] ότι ο δρόμος της εξωτερίκευσης της βιομηχανικής παραγωγής δεν έχει επιστροφή. Γι' αυτό και η μόνη παραγωγή που έχει παραμείνει στις ΗΠΑ σχετίζεται με την "εθνική ασφάλεια"».

3. Η διεθνική σωματεμπορία των γυναικών, η ενδεχομενικότητα του κινδύνου και η ειδική εστίαση στην οργανωμένη εγκληματικότητα

Η Sassen υποστηρίζει ότι η παγκόσμια οικονομική αναδόμηση ενέτεινε την παρουσία των γυναικών σε διεθνικά κυκλώματα (circuits) που κατέχουν κεντρική θέση στις οικονομικές διεργασίες (Sassen, 2000). Προσδιορίζει δε αυτά τα κυκλώματα, τα οποία βασίζονται κυρίως στη γυναικεία εργασία, ως «αντι-γεωγραφίες», περιλαμβάνοντας τη διακίνηση ανθρώπων για τη βιομηχανία του σεξ, τη διασυνοριακή μετακίνηση και την ανάπτυξη διαφόρων ειδών τυπικών ή άτυπων αγορών εργασίας. Έτσι, συνιστούν μια «νέα πολιτικο-οικονομική πραγματικότητα», την οποία ορίζει ως τη «θηλυκοποίηση της επιβίωσης», προκειμένου να καταδείξει ότι πολύ συχνά νοικοκυριά αλλά και ολόκληρες κοινότητες εξαρτώνται για την επιβίωσή τους από τις γυναίκες (Sassen, 2000, σελ. 506). Επιπλέον, οι γυναίκες που εντάσσονται στη βιομηχανία του σεξ συντείνουν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας του θεάματος και ως εκ τούτου του τουρισμού ως στρατηγικής ανάπτυξης, συνιστώντας έτσι μία από τις πηγές των κρατικών εσόδων παράλληλα με τη διασφάλιση εισροής εμβασμάτων.[9] Επομένως, αυτά τα κυκλώματα αναπαριστούν «εναλλακτικούς δρόμους για την επιβίωση, για το κέρδος και τη διασφάλιση κυβερνητικών πόρων» (Sassen, 2000, σελ. 523).

Η «θηλυκοποίηση της φτώχειας» (Pearce, 1978), η «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης» (Castles, Miler, 1993), η «θηλυκοποίηση της διεθνούς εργατικής δύναμης» (Parreñas, 2001) ή η «θηλυκοποίηση της επιβίωσης», αυτή δηλαδή η υπερβολή εμφάνισης των γυναικών σε όλα τα πεδία και επίπεδα σηματοδοτεί μια έμφυλη επισφαλοποίηση της καθημερινότητας, περιλαμβάνοντας συνθήκες που δημιουργούν μια εντεινόμενη αβεβαιότητα για την πρόσβαση στους απαιτούμενους πόρους για τη ζωή. Και είναι γύρω από αυτήν την αβεβαιότητα, που εξαιτίας της ασάφειας του εύρους της, οργανώνεται η αναζήτηση προστασίας και ασφάλειας (Castel, 2003), όπως επίσης δομείται μια τακτική διακυβέρνησης που στηρίζεται στην εισαγωγή της έννοιας του

9. Αν και οι ροές των εμβασμάτων είναι μικρές σε σχέση με τις μαζικές καθημερινές ροές κεφαλαίων στις διάφορες χρηματοπιστωτικές αγορές, αποτελούν για πολλές χώρες, και ιδίως στις παραπαίουσες οικονομίες, σημαντική πηγή ξένου συναλλάγματος.

κινδύνου[10] και στην πολιτική του διαχείριση. Επιπλέον, παρατηρείται μια μετατόπιση της έμφασης στο σημασιολογικό πεδίο της έννοιας της «επικινδυνότητας», από υποκειμενικούς παράγοντες σε περισσότερο αντικειμενοποιημένα χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα η εθνική προέλευση ως ιδιότητα συλλογικών ομάδων πληθυσμού ή ορισμένα είδη εγκλημάτων (π.χ. τρομοκρατία, οργανωμένο έγκλημα), τα οποία, παρά την ασαφή εννοιολογική τους οριοθέτηση, θεωρούνται ότι συνιστούν διακινδύνευση για τη δημόσια τάξη (Νικολόπουλος, 2002, σελ. 52-53). Κατά συνέπεια, η βασική τάση των σχεδιαζόμενων και εφαρμοζόμενων πολιτικών είναι μια κλιμακούμενη έμφαση στην καταστολή και όπως ενδεικτικά σημειώνουν οι Baratta και Γιαννούλη «σ' αυτό το πλαίσιο δεν είναι παράδοξο –αλλά είναι ανησυχητικό– ότι "η παράνομη διάβαση των συνόρων" κατατάσσεται στην "οργανωμένη εγκληματικότητα", με αποτέλεσμα να εμφανίζονται ως "εγκληματική απειλή" όχι μόνον τα δίκτυα παράνομης διακίνησης μεταναστών, αλλά και τα θύματά τους, οι πρόσφυγες και οι μετανάστες» (Baratta, Γιαννούλη, 1997).

Η Σύμβαση του ΟΗΕ ενάντια στο Διεθνικό Οργανωμένο Έγκλημα (Παλέρμο, 12-15/12/2000) εκφράζει αυτήν την αυξανόμενη εστίαση στην εγκληματοποίηση του φαινομένου, αποτελώντας, ήδη από τη δεκαετία του 1990, ένα από τα κεντρικά ζητήματα σε διεθνές επίπεδο (Edwards & Gill, 2003). Αυτή η στροφή του πολιτικού ενδιαφέροντος καταδεικνύει με σαφή τρόπο την ανάπτυξη του ελέγχου και της καταστολής για την οργανωμένη εγκληματικότητα, κατασκευάζοντας, έτσι, μαζί με την «απειλή» της τρομοκρατίας έναν «νέο εχθρό». Χαρακτηριστική είναι η επισήμανση ερωτώμενου αρμοδιότητας στην καταπολέμηση εμπορίας ανθρώπων, σχετικά με την ίδρυσή του: *«[…] το Τμήμα αυτό έχει ιδρυθεί το 2006, τον Ιούλιο, τότε όταν δόθηκε αρμοδιότητα από τα Τμήματα Ηθών στις υποδιευθύνσεις οργανωμένου εγκλήματος, δηλαδή σε εμάς εδώ, γιατί ήταν στρατηγική τότε της αστυνομίας να χτυπηθεί το οργανωμένο έγκλημα κι όχι να ψάχνουμε συνεχώς για θύματα κι αποτέλεσμα να μην έχουμε…».*

10. Η κατάσταση του κινδύνου υποδηλώνει μια ποιοτική μεταστροφή στην κοινωνική πρόσληψη της εγκληματικότητας, καθώς ο φόβος του εγκλήματος θα μεταβληθεί σε ένα νέο κοινωνικό φαινόμενο τέτοιας εμβέλειας, ώστε να αποσυνδεθεί από την εγκληματικότητα και να χρήζει πλέον διαφορετικής αντιμετώπισης (Garland, 2001).

Η κατασκευή αυτή του νέου «κακού» συνδέεται με την παγκόσμια αναδόμηση της αγοράς και συνιστά μια ειδική εστίαση στη «δυτική» ασφάλεια, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο μια «μετα-ψυχροπολεμική πολιτική λογική» (Edwards, Gill, 2003). Η Σύμβαση του ΟΗΕ συμπληρώνεται από τρία Πρωτόκολλα, τα οποία δίνουν έμφαση σε διαφορετικές περιοχές: α) το Πρωτόκολλο για την αποτροπή, την καταστολή και την τιμωρία της παράνομης διακίνησης προσώπων με σκοπό τη σεξουαλική και οικονομική εκμετάλλευση, ιδιαίτερα των γυναικών και των παιδιών (2003), β) το Πρωτόκολλο ενάντια στη λαθρεμπορία των μεταναστών μέσω ξηράς, αέρα και θάλασσας, και γ) το Πρωτόκολλο για την καταπολέμηση της παράνομης κατασκευής και διακίνησης πυροβόλων όπλων, μερών και εξαρτημάτων τους και πυρομαχικών.[11] Διαφαίνεται ότι ο συγκερασμός θεμάτων ασφάλειας και ελέγχου του εγκλήματος αποκτά προτεραιότητα, αποτελώντας το μείζον χαρακτηριστικό για τη δικαιολόγηση του κοινωνικού ελέγχου, της αστυνόμευσης και πολλών παραμέτρων της σύγχρονης διακυβέρνησης (Aas, 2007, Andreas, Nadelman, 2006). Η ένταξη αυτή των Πρωτοκόλλων σε μια Σύμβαση που στοχεύει στην καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος σε διεθνικό επίπεδο, σηματοδότησε την εγκληματολογική-ποινική προσέγγιση στο ζήτημα και τη συνακόλουθη ανταπόκριση των περισσότερων κρατών-μελών του ΟΗΕ στην ανάπτυξη νομικών πλαισίων που έδωσαν έμφαση στον περιορισμό της μετανάστευσης, στον έλεγχο των «παράνομων» εισόδων και στη θέσπιση βαρύτερων ποινών. Δεν είναι τυχαία η επισήμανση εκπροσώπου αρμοδιότητας στην καταπολέμηση εμπορίας ανθρώπων σχετικά με τον διεθνικό χαρακτήρα της δράσης των συναφών δομών: «*[…]*

11. Η Ελλάδα υπέγραψε τη Σύμβαση και το Πρωτόκολλο για την Παράνομη Διακίνηση Προσώπων στις 13 Δεκεμβρίου του 2000 και την επικύρωσε με τον Ν. 3875/2010. Για τα πλήρη κείμενα της Σύμβασης του ΟΗΕ και των Πρωτοκόλλων, βλ.: http://www.odccp.org/crime_cicp_convention.html#final και http://www.uncjin.org/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_%20traff_eng.pdf Βλ. επίσης: United Nations Office on Drugs and Crime, Division for Treaty Affairs, *Legislative Guides for the Implementation of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto*, United Nations, New York 2004, και ιδιαίτερα το Β' Μέρος: *Legislative guide for the implementation of the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime*, text at: http://www.unodc.org/pdf/crime/legislative_guides/Legislative%20guides_Full%20version.pdf

ουσιαστικά η αρμοδιότητά μας επεκτείνεται σε όλη την επικράτεια. Συν του ότι έχουμε και το μεγαλύτερο βάρος των υποθέσεων που έχουν διεθνική διάσταση. Δηλαδή υποθέσεις που δεν είναι μόνο στα στενά πλαίσια της Ελλάδος, αλλά εμπλέκονται και τρίτες χώρες, είτε της Ευρωπαϊκής Ένωσης είτε ακόμη και άλλες χώρες από τον υπόλοιπο κόσμο...».

Έτσι, αυτή η πολιτική εγκληματοποίησης της διεθνικής σωματεμπορίας γυναικών (εκδιδόμενες, μεσάζοντες, πελάτες) πήρε τον χαρακτήρα μιας διαχείρισης που στόχευσε στην καταπολέμηση της «βάρβαρης βιομηχανίας» με τη σύλληψη των εγκληματιών, τον έλεγχο των συνόρων και την αύξηση της στρατηγικής ασφάλειας (Berman, 2003). Ακόμη και σε μία από τις πιο βασικές Εκθέσεις για τη διαμόρφωση σχετικών πολιτικών, που δημοσιεύεται κάθε χρόνο από το Υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ, αναγνωρίζεται ότι σε σχέση με τα 3Ρ (Πρόληψη-Prevention, Δίωξη-Prosecution και Προστασία-Protection), που υποστηρίζονται από τη Σύμβαση του ΟΗΕ, το δεύτερο παράδειγμα ήταν το κυρίαρχο στις δράσεις των ευρωπαϊκών κρατών, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη του φαινομένου των 3D, δηλαδή κράτηση (detention), απέλαση (deportation) και αποδυνάμωση (disempowerment) (TIP, 2010). Επιπρόσθετα, σύμφωνα με Έκθεση του ΟΗΕ για την εμπορία ανθρώπων (UNODC, 2009), οι καταδικαστικές αποφάσεις για το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων αυξάνονται σε έναν μικρό αριθμό χωρών και στις περισσότερες χώρες δεν υπερβαίνουν τις 1,5 ανά 100.000 άτομα. Η αναλογία αυτή είναι ακόμα χαμηλότερη σε σχέση με τον εκτιμώμενο αριθμό θυμάτων, ενώ κατά το χρονικό διάστημα 2007-2008, 2 στις 5 χώρες που καλύπτει η Έκθεση δεν κατέγραψαν ούτε μία καταδικαστική απόφαση.[12]

---

12. Ο Εκτελεστικός Δ/ντής του UNODC, Αντόνιο Μαρία Κόστα επισημαίνει: «Τα συστήματα ποινικής δικαιοσύνης πολλών χωρών υποτιμούν τη σοβαρότητα αυτού του εγκλήματος... Οι χώρες αυτές είτε εθελοτυφλούν είτε δε διαθέτουν τα κατάλληλα μέσα για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, ή και τα δύο. Επιπλέον, κάποιες χώρες, μεταξύ των οποίων και ορισμένες μεγάλες δεν μας παρέχουν καν πληροφορίες για το θέμα. Είτε δεν έχουν την απαραίτητη οργάνωση για τη συλλογή στοιχείων είτε δεν είναι πρόθυμες να τις παράσχουν – πιθανόν γιατί βρίσκονται σε δύσκολη θέση». Και συνεχίζει: «μόνο ένα μικρό μέρος του προβλήματος είναι ορατό. Πόσα εκατοντάδες χιλιάδες θύματα εξαναγκάζονται να εργάζονται σκληρά στα σκλαβοπάζαρα, στα χωράφια, τα ορυχεία ή βρίσκονται παγιδευμένα στην οικιακή δουλεία; Ο αριθμός τους σίγουρα θα αυξηθεί, καθώς η οικονομική κρίση μεγαλώνει των κύκλο των εν δυνάμει θυμάτων, ενώ η ζήτηση φτηνών αγαθών και υπηρεσιών αυξάνεται συνεχώς» (UNODC, 2009, σελ. 6-7).

Με αυτήν την έννοια, οι πολιτικές που αναπτύσσονται, παραγνωρίζουν σχεδόν εντελώς τους δομικούς παράγοντες που συντείνουν στη μεταναστευτική ροή των γυναικών, όπως επίσης τα θέματα πρόληψης και (επαν)ένταξης των διακινούμενων γυναικών για σεξουαλική/οικονομική εκμετάλλευση, γεγονός που τονίζει και ερωτώμενος αρμοδιότητας στην καταπολέμηση εμπορίας ανθρώπων: *«Τους έχουμε τρομοκρατήσει. Φοβούνται οι κακοποιοί πλέον τις αρχές σ' αυτόν τον τομέα. Στην προστασία πάμε καλά. Γιατί πάλι φοβούνται γιατί ξέρουν ότι θα έχουν να κάνουν με την αστυνομία. Και φτάνουμε τώρα στον τομέα πρόληψη, επανένταξη και λοιπά, τα οποία δεν τα βλέπω. Δεν τα βλέπω. Ποια πρόληψη κάνουμε εδώ; Δεν έχουμε ένα σποτ στην τηλεόραση. Δεν έχουμε μια αφίσα σε ένα αεροδρόμιο. Δεν έχουμε ένα απλό χαρτάκι σ' ένα αεροπλάνο που έρχεται απ' τη Ρωσία. Να τα δίνουμε στις κοπέλες, στα Ελληνικά και στα Ρωσικά, να τα διαβάζουν. Με τα τηλέφωνά μας. Απλά είναι. Δεν χρειάζεται να ανακαλύπτουμε κάθε φορά όπως λέω εγώ, τον τροχό. […] Αυτά είναι θέματα πολιτικής. Εγώ είμαι αστυνομικός. Δεν μπορώ να μιλάω για πολιτική. Αυτά κάποιοι άλλοι πρέπει να τα σκεφτούν. Να τα συντονίζουν. Έχουμε το θέμα της επανένταξης. Πού είναι τα προγράμματα του ΟΑΕΔ; Πού θα μάθουν ελληνικά αυτές οι κοπέλες; Πού θα βρουν δουλειά αύριο το πρωί; Παίρνω εγώ τους φίλους μου και τους λέω, έχω μια κοπελίτσα εδώ, μπορείς να την πάρεις για καθαρίστρια. Αυτά κάνουμε. Αλλά αυτά είναι διαπροσωπικά. Δεν με υποχρεώνει κανένας να το κάνω…».*

Παρόμοια, ερωτώμενος αρμοδιότητας στις διεθνείς σχέσεις αναφέρεται στην αποτελεσματικότητα σε επίπεδο δίωξης σε αντίθεση με την ορθή απονομή της ποινικής δικαιοσύνης: *«Είναι, πώς να το πω, αντιφατική η εικόνα που υπάρχει. Δηλαδή έχουμε επιτυχίες πιστεύω στο διωκτικό κομμάτι, λιγότερο στο κομμάτι της απονομής δικαιοσύνης, δηλαδή στο πώς εξελίσσονται οι πορείες δίωξης. Δηλαδή, ενώ έχουμε αρκετές συλλήψεις, καλή δουλειά σε επίπεδο έρευνας δικογραφίας, μετά κάποια στιγμή, αν όχι στον πρώτο, στο δεύτερο βαθμό, αυτό το πράγμα δεν λειτουργεί σε συνθήκες ας πούμε... βλέπεις ότι το οργανωμένο έγκλημα πάει σε μαστροπεία, δηλαδή υπάρχει μια διαδικασία…[…] Τώρα αυτό που προσπαθούμε εμείς να "πείσουμε" και να θεσμοθετήσουμε είναι ότι αυτό ακριβώς το κομμάτι που έθιξα ως έλλειμμα στο θέμα της προστασίας των θυμάτων. Δηλαδή όσο πιο πειστικό είναι το σύστημα αρωγής και νομικής υποστήριξης και ψυχοκοινωνικής αρωγής κ.ο.κ. […] που βεβαίως δημιουργεί πάλι έναν θύλακα ουτοπίας μέσα σε μια χώρα που δεν λειτουργούν αυτά τα πράγματα,*

αλλά η αλήθεια είναι, έστω και θεωρητικά, ότι εάν αυτά τα θύματα μπορούσες να τα "χρησιμοποιήσεις", να τα ενθαρρύνεις να συνεργαστούν με τις αρχές, θα είχες πολύ καλύτερα αποτελέσματα...».

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι τα συνοριακά και μεταναστευτικά δικαιικά καθεστώτα, προσφέροντας μια ψευδαίσθηση ελέγχου και ασφάλειας (Bigo, 2003), οδηγούν στην κατασκευή της μετανάστευσης ως εγκληματικής διαδικασίας, χωρίς να εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους το καθεστώς των συνόρων και των αδειών εισόδου επιδρούν στην κατάσταση των μεταναστών/-στριών (Αντριάσεβιτς, 2007), αφού καθιστούν τις διακινούμενες γυναίκες νομικά, οικονομικά και σωματικά πιο ευάλωτες (Berman, 2003, Sharma, 2003). Για να παραθέσουμε την Αντριάσεβιτς: «Κάθε τμήμα του ταξιδιού αποκτούσε μια χρηματική αξία που οι γυναίκες με τις οποίες μίλησα, μην έχοντας τα οικονομικά μέσα για να πληρώσουν, έπρεπε να ξεπληρώσουν με σεξουαλική εργασία σε διάφορους σταθμούς κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Επομένως, η έρευνά μου δείχνει ότι οι αυστηρότεροι μεταναστευτικοί έλεγχοι που υιοθετήθηκαν για να μειώσουν το trafficking, αυξάνουν τελικά το κόστος της όλης "επιχείρησης", εκτινάσσουν την αξία των μεταναστών ως "εμπορευμάτων εργασίας" και τελικά εξυπηρετούν τα οικονομικά συμφέροντα τρίτων προσώπων. Κατ' επέκταση, αυξάνεται ο βαθμός ελέγχου που αυτά τα τρίτα πρόσωπα μπορούν ν' ασκήσουν στους μετανάστες, τόσο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού όσο και κατά την άφιξη στη χώρα προορισμού» (Αντριάσεβιτς, 2007, σελ. 65).

Συνεπώς, οι πολιτικές για την καταπολέμηση της διεθνικής σωματεμπορίας, επί της ουσίας, ελέγχουν τις διασυνοριακές ανθρώπινες μετακινήσεις και μάλιστα με τέτοιον τρόπο που η ζωή των μεταναστών/-στριών καθίσταται όλο και πιο επισφαλής, αφού αντιμετωπίζεται ως περιττή και αντικαταστάσιμη. Πολλές φορές, οι απαγορευτικές και κατασταλτικές πολιτικές των κυβερνήσεων θέτουν τους/τις μετανάστες/-στριες σε μια κατάσταση που είναι είτε απροστάτευτοι/-ες είτε μερικώς προστατευόμενοι/-ες από τον νόμο. Όσοι/-ες δεν μπορούν να μεταναστεύσουν νόμιμα ή δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα της πληρωμής της διέλευσης των συνόρων καταλήγουν να εμπλακούν στα δίκτυα των διακινητών/μεσαζόντων (Αντριάσεβιτς, 2007). Πρόκειται, όπως φαίνεται, για τις «παράπλευρες απώλειες» και τις «παράπλευρες ζημίες» που αφήνουν πίσω τους αυτές οι πολιτικές, καθιστώντας τους/τις μετανάστες/-στριες «αθέλητες και απροσχεδίαστες παράπλευρες απώλειες

της οικονομικής ανάπτυξης» (Bauman, 2005, σελ. 69). Η Σύμβαση ενάντια στο διεθνικό οργανωμένο έγκλημα του ΟΗΕ και το Πρωτόκολλο κατά της παράνομης διακίνησης δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι αποτελούν απλώς ένα πεδίο ανάπτυξης πολιτικών για την πρόληψη του φαινομένου, την προστασία/αρωγή των θυμάτων και τη δίωξη των εγκληματιών. Είναι κάτι παραπάνω από αυτό που διακηρύττουν. Αποτελούν ένα πλαίσιο στο οποίο κατασκευάζεται, μαζί με άλλες ρητορικές λόγου (π.χ. ΜΜΕ), η ανασφάλεια, ο κίνδυνος και η δημιουργία των «φρικτών άλλων» μέσω των εναλλασσόμενων σχημάτων της εγκληματοποίησης και της θυματοποίησης (Aas, 2007), όπου προβλήματα κοινωνικής πρόνοιας μετεγγράφονται σε ζητήματα ασφάλειας και ατομικής ευθύνης, με αποτέλεσμα να «συναρθρώνεται η απενοχοποίηση της κοινωνίας, η οποία δεν ευθύνεται για τα δεινά των άλλων, και η ενοχοποίηση της φτώχειας» (Κουκουτσάκη, 2013, σελ. 112).

4. Το σώμα, η φθαρμένη ταυτότητα και η σεξουαλική εργασία

Στην προσέγγιση του ζητήματος της διεθνικής σωματεμπορίας, ο λόγος για την ασφάλεια και το οργανωμένο έγκλημα, τέμνεται με εννοιολογήσεις και έμφυλες κατασκευές, εγγραφόμενος σε ένα σύνολο επαναλαμβανόμενων αισθητικών θεαμάτων: εικόνες ανδρικής βίας, αντικοινωνικών ατόμων, κακοποιημένων και ανήμπορων γυναικών, παθητικών θυμάτων, μολυσμένων σωμάτων κ.ο.κ. Πρόκειται για μια δραματοποίηση που θυμίζει αρκετά τον βικτωριανό λόγο που περιέγραφε την πόρνη ως «παρία και θύμα της κοινωνίας», μια γυναίκα «παραπλανημένη και εγκαταλειμμένη», μια «παρέκκλιση από το ιδανικό της αξιοπρεπούς θηλυκότητας», καθώς και ένα «σύμβολο της μόλυνσης και της ασθένειας, του διεστραμμένου, επικίνδυνου και παράνομου σεξ» (Ομάδα Μιγάδα, 2012, σελ. 17). Έτσι, οι αναπαραστάσεις αυτές, οι οποίες είναι θεμελιακά αμφιλεγόμενες και αμφισβητούμενες, επικεντρώνονται στο ρόλο των διακινούμενων γυναικών, είτε ως θυμάτων των διεθνικών κυκλωμάτων και των μεσαζόντων, είτε ως παράνομων μεταναστριών/εγκληματιών.

Συχνά, οι γυναίκες αυτές όταν αναπαρίστανται ως θύματα της ανδρικής βίας, συνήθως από τη δική τους πατριαρχική κουλτούρα, υπο-

στηρίζεται ότι δεν έχουν εμπρόθετη δράση και ότι είναι ανίκανες να προβούν σε αυτόνομες επιλογές (Αντριάσεβιτς, 2007). Χαρακτηριστική είναι η αναφορά ερωτώμενου με αρμοδιότητα στην καταπολέμηση εμπορίας ανθρώπων: *«Γιατί οι κοπέλες αυτές ήταν κάτω υπό καθεστώς ομηρίας, οπότε αποδεχόντουσαν τα πάντα, οπότε αυτό λειτούργησε. Υπάρχει εδώ και ένα θέμα βέβαια, θα σας πω τώρα λίγο έτσι κοινωνικό-ιστορικό. Οι περισσότερες κοπέλες προέρχονται από σλαβικά και ρωσικά φύλα, στα οποία εκεί η θέση της γυναίκας είναι διαφορετική από ό,τι στη Δυτική Ευρώπη. Γι' αυτό υπάρχει μια σχέση εξάρτησης πάντα με έναν άνδρα. Όταν είναι μικρές με τον πατέρα, αργότερα με τον σύζυγο και αυτό μπορεί πολύ εύκολα να τις κάνει να έχουν εξάρτηση από άνδρες. […] και αυτό βοηθάει μετά πολύ αυτόν που λέμε εμείς, τον νταβατζή. Έρχεται αυτός ο οποίος… μεταβιβάζει τον ρόλο του πατέρα, του αδερφού, του συζύγου, του αρραβωνιαστικού στον ρόλο αυτόν. Αλλά λόγω και της προέλευσής της… τώρα δεν ξέρω αν είναι θέμα, σίγουρα θέμα γενετικό δεν είναι, είναι θέμα κοινωνικών συνθηκών εκεί, που δημιουργούν αυτή τη σχέση. Αυτή η σχέση περνάει και εδώ στην ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές. Εγώ βλέπω μια μεγάλη διάσταση μεταξύ των αγροτικών και ημιαστικών περιοχών…».*

Επιπλέον, τα έμφυλα στερεότυπα είναι εγγενή και στον τρόπο που οι πολιτικές εφαρμόζονται. Για παράδειγμα, το Πρωτόκολλο για την αποτροπή, την καταστολή και την τιμωρία της παράνομης διακίνησης προσώπων, ενισχύει μια λογική αντίστιξης μεταξύ των παράνομων ανδρών μεταναστών («λαθρομεταναστών») που επιθυμούν τη διασυνοριακή μετακίνησή τους[13] και των γυναικών που εξαναγκάζονται να μετακινηθούν, είναι άβουλες και εν τέλει θύματα της παράνομης διακίνησης. Εν τούτοις, σε αρκετές περιπτώσεις διεθνικής σωματεμπορίας, υπάρχει αρχική συμφωνία και συνεργασία μεταξύ των διακινούμενων ατόμων και των διεθνοσωματεμπόρων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στην πορεία δεν θα ακολουθήσουν καταναγκαστικές, βίαιες και εκμεταλλευτικές συνθήκες (Αντριάσεβιτς, 2007, Bales, 2005). Η Aradau επισημαίνει ότι: «όταν τα θύματα της παράνομης διακίνησης γίνονται ενεργά, διεκδικώντας είτε (σεξουαλική) εργασία

13. Σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, η παράνομη μετανάστευση δεν αναγνωρίζεται ως μορφή σοβαρής παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αποτελεί διεθνικό έγκλημα, που περιλαμβάνει την εκούσια συμμετοχή του ατόμου με σκοπό την επίτευξη παράνομης διέλευσης συνόρων (UN, 2000).

είτε ελευθερία κινήσεων, επιστρέφουν ξανά στις κατηγορίες από τις οποίες αποσπάστηκαν – λαθρομετανάστες και/ή πόρνες» (Aradau, χ.χ.) και απελαύνονται οριοθετώντας τα σύνορα ανάμεσα στους ανήκοντες και στους μη ανήκοντες στην κοινότητα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπάρχει σημαντική δυσκολία να αποσαφηνιστεί το πλαίσιο αναλυτικών διακρίσεων μεταξύ της «παράτυπης» μετανάστευσης, της παράνομης διακίνησης προσώπων και της προσωρινής μετανάστευσης εργατικού δυναμικού, ιδιαίτερα όταν η απουσία δυνατότητας για νόμιμη μετανάστευση έχει αναπτύξει ένα πεδίο ποικιλότροπων εκμεταλλευτικών τρόπων και συνθηκών για όσους/-ες επιθυμούν να μετακινηθούν. Έτσι, στην προσπάθεια αναπλήρωσης του ελλείμματος της ασφάλειας, οι πολιτικές που υλοποιούνται μετατρέπονται σε έναν μηχανισμό κοινωνικού αποκλεισμού και οι γυναίκες που διαβαίνουν τα σύνορα συνήθως τιμωρούνται, είτε μέσω της οικονομικής/σεξουαλικής τους εκμετάλλευσης είτε μέσω της ποινικοποίησής τους ως παράνομων μεταναστριών, συνιστώντας ένα υβρίδιο για το κοινωνικό σώμα, μια υπέρβαση των ορίων του.

Στον αντίποδα των παραπάνω, δηλαδή της μετακίνησης των γυναικών ως αυτόνομων υποκειμένων, βρίσκεται η ρητορική για την επιλεγμένη «οικογενειακή» μετανάστευση, η οποία παρουσιάζεται ως παράδειγμα της «ευεργεσίας και του ανθρωπισμού του κράτους», αναπτύσσοντας μια λογική που αναδεικνύει ως πρότυπο την ετερόφυλη οικογένεια μέσω της οποίας συγκροτείται μια τεχνική διακυβέρνησης που στοχεύει στην πειθαρχία και τον έλεγχο πολλών νόμιμων μεταναστών/-τριών (Luibhéid, Anderson, χ.χ.). Σκόπιμη είναι η παράθεση του λόγου ερωτώμενου με αρμοδιότητα στις διεθνείς σχέσεις: *«Και γενικά αυτό που θα έλεγα είναι ότι μέσα στην ευρύτερη, ας πούμε, πως να το πω, στο φόβο και στην ανασφάλεια και στην πόλωση που χαρακτηρίζει το διάλογο, τον υποτιθέμενο διάλογο γύρω από τη μετανάστευση, το πρότυπο της γυναικείας μετανάστευσης θα μπορούσε πραγματικά να προσεγγιστεί με έναν τρόπο όπου θα καλλιεργούσε μια επιθετική εικόνα για τη μετανάστευση γενικότερα. Δηλαδή η γυναίκα και το γυναικείο, ας πούμε, πρότυπο, πάντοτε βοηθά στο να ενσωματώνεται ο μετανάστης, μέσα από την οικογένεια, δηλαδή νοικοκυρεύεται ας πούμε η εικόνα του μετανάστη. Και αντίστοιχα χάνει την απειλητική της, ας πούμε, μορφή. Δηλαδή βλέπουμε με το πρώτο ρεύμα των Αλβανών μεταναστών στις αρχές της δεκαετίας '90, αυτό που λέμε τώρα ότι αφομοιώθηκαν σε μεγάλο βαθμό, ενσωματώθηκαν,*

έχει να κάνει με το γεγονός ότι κάνανε οικογένειες. Και προφανώς ότι ήρθαν και γυναίκες. Αντίθετα, όλο το άλλο το ρεύμα της ασιατικής μετανάστευσης έρχεται χωρίς αυτήν την προϋπόθεση και αυτό δημιουργεί συνθήκες πιο λούμπεν, πιο ακραίες, πιο εγκληματογενείς, δεν ξέρω πως είναι η έκφραση, εγκληματογένεσης. Οπότε, με αυτήν την έννοια πιστεύω […] ότι θα μπορούσαμε να προβάλλουμε διάφορες πλευρές της γυναικείας μετανάστευσης ως θετικά πρότυπα του μεταναστευτικού προβλήματος στην Ελλάδα. Είτε λειτουργώντας ως θετικά πρότυπα οικογένειας, είτε, βέβαια, λαμβάνοντας υπόψη ότι ένα μεγάλο ποσοστό από αυτές τις γυναίκες κρατά τα παιδιά μας και τους ηλικιωμένους μας…».

Τα γυναικεία ξένα σώματα μετατρέπονται άμεσα σε «πολιτικό πεδίο» (Φουκώ, 1976, σελ. 38), που πάνω τους ασκείται μια εξουσία με βασικούς άξονες την εθνική, έμφυλη αλλά και πολλές φορές την οικογενειακή πειθαρχία. Αυτό δεν αναιρεί, όμως, ότι οι γυναίκες/μετανάστριες έχουν κίνητρα, προθέσεις και αναστοχαστικές μορφές δράσης. Μέσω της διασυνοριακής μετακίνησης διαπραγματεύονται την καθημερινή τους επιβίωση, αν και οι κύριες ευκαιρίες για τις γυναίκες που μεταναστεύουν βρίσκονται στις «τυπικά γυναικείες» αγορές εργασίας και μάλιστα ανεξάρτητα από το αν έχουν την απαραίτητη άδεια ή όχι, υψηλό μορφωτικό επίπεδο ή όχι (Wijers, Lap-Chew, 1997). Σύμφωνα με την άποψη του Εμμανουηλίδη «είναι η δύναμη της αυτονομίας της μετανάστευσης, η διάσπαρτη δύναμη του αδέσποτου, που πρέπει να κυριαρχηθεί από το σύστημα (apparatus/dispositif) του ρατσισμού. Πρέπει να γίνει ορατή, να καταστεί επικίνδυνη να συκοφαντηθεί, να κυνηγηθεί, να εξαφανιστεί. Ή να εξαφανιστεί ως κρυμμένη εργασία σκλάβου» (Εμμανουηλίδης, 2013, σελ. 67). Από ό,τι φαίνεται τις περισσότερες φορές η παραβίαση των συνόρων επιφυλάσσει για τις μετανάστριες ένα πλαίσιο ζωής, που δεν λογίζεται ως αξιοβίωτο και βασίζεται σε εντατικούς ρυθμούς εκμετάλλευσης και σκληρότητας ή και ακόμη έμμεσης έκθεσης σε θάνατο (π.χ. στιγματισμός και φθαρμένη ταυτότητα, στέρηση μέσων επιβίωσης κ.λπ.). Για να παραφράσουμε τους Ντελέζ και Γκουαταρί, η σκληρότητα αυτή είναι μια κίνηση της μετα-νεωτερικής εξουσίας που συντελείται πάνω στα σώματα, που εγγράφεται σε αυτά και τα αυλακώνει (Ντελέζ και Γκουαταρί, 1973, σελ. 167).

Το σώμα των εκδιδόμενων γυναικών αναπαρίσταται και μετατρέπεται σε τόπο σημαινουσών πρακτικών και τεχνικών, έτσι ώστε να

δίνει πληροφορίες για τις διαφοροποιητικές επιρροές της εθνικής και ταξικής καταγωγής. Σε αυτό εγγράφονται οι διαχωρισμοί που προκύπτουν από τον καταμερισμό εργασίας, και τις κοινωνικο-πολιτισμικές επιταγές για «νόμο και τάξη». Από το «αδύναμο» σώμα της εξαναγκαστικά εκδιδόμενης στο «άστατο» σώμα της πόρνης, η κατασκευή, έτσι και αλλιώς, χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει την κοινωνική τους περιθωριοποίηση και τη διπλή κοινωνική τους «κατωτερότητα»: ως μεταναστριών και ως γυναικών. Η αφήγηση ερωτώμενου με αρμοδιότητα στην καταπολέμηση εμπορίας ανθρώπων δίνει ένα παράδειγμα: *«Υπάρχει δυστυχώς, σαν κοινωνία έχουμε ακόμη αυτό το… σεξιστικό πρότυπο, την κάθε γυναίκα εν δυνάμει μπορούμε να την κάνουμε φιλενάδα μας, έτσι; Δυστυχώς υπάρχει και στους χώρους εργασίας. Εγώ το βλέπω δεν είναι κάτι που… Γιατί ζω πολλά χρόνια μέσα στην αστυνομία, και μέσα στην αστυνομία υπάρχει. Όταν λοιπόν μία κοπέλα είναι και μετανάστρια είναι ακόμη πιο… δέχεται ακόμη μεγαλύτερη πίεση σε αυτόν τον τομέα. Από την άλλη μεριά να μην ξεχνάμε ότι οι περισσότερες από αυτές τις κοπέλες προέρχονται από φτωχές χώρες, από δύσκολες καταστάσεις, από άλλα περιβάλλοντα κοινωνικά και βέβαια και ο ελληνικός πληθυσμός δεν είναι αυτός που βλέπουμε στα μεγάλα αστικά κέντρα που σε κάποια στιγμή είναι και λίγο πιο μορφωμένος, να το πούμε, και κάποιες φορές έχει και μια διαφορετική διαπίστωση, έτσι; […] Συν του ότι υπήρξε το μεγάλο πρόβλημα ότι το trafficking λειτούργησε πολύ άσχημα στην αρχή. Γιατί; Γιατί πέρασε τον μύθο ότι όλες οι γυναίκες που έρχονται από την Ανατολική Ευρώπη είναι π[…]. Δηλαδή ότι πολύ πιο εύκολα πιστεύουν ότι μια γυναίκα που είναι μετανάστρια, που είναι εδώ, είναι μια εύκολη γυναίκα που εντάξει δεν χρειάζεται να της δώσουμε και πολλή σημασία, να το πω έτσι, και η δουλειά της είναι να μας εξυπηρετεί σεξουαλικά παρά να έρθει για να δουλέψει».*

Έτσι, σε όλα τα δίπολα που κατασκευάζονται για τη μετανάστρια και κανονικοποιούν το κοινωνικό σώμα, κατασκευάζοντας ταυτότητες (άνδρας/γυναίκα, ντόπια/ξένη, εγκληματίας/θύμα κ.λπ.) υπάρχει πάντα η θέση της έκ-νομης που τιμωρείται ποικιλοτρόπως: όσες δεν πληρούν τις προϋποθέσεις του νεοφιλελεύθερου προτάγματος αποβάλλονται είτε ως στιγματισμένες είτε ως τιμωρημένες, τοποθετημένες σε μια δομική θέση υποταγής. Η αντιμετώπιση αυτή σε συνδυασμό με τις υπάρχουσες αναπαραστάσεις για τη σεξουαλικότητά τους, καθορίζουν τις συζητήσεις και τις πολιτικές για την πορνεία και την παράνομη διακίνησή τους (Guillemaut, 2004). Ακόμη παραπέρα,

η διάκριση μεταξύ «ανήμπορων» θυμάτων και «ένοχων σεξουαλικά εργαζόμενων» οδηγεί σε μια ποινικοποίηση των τελευταίων, δημιουργώντας μια πρότυπη σεξουαλική τάξη μέσα από την παραγωγή σχετικών πολιτικών και αυστηρών μεταναστευτικών ελέγχων.

Η πολιτική έμφαση στην παράνομη διακίνηση με έμφαση στη σεξουαλική εκμετάλλευση[14] και στην έννοια της θυματοποίησης δεν είναι πολιτικά και κοινωνικά αθώα: μέσα από λέξεις όπως «συναίνεση» και «εκμετάλλευση», που περιλαμβάνονται στον ορισμό του Πρωτοκόλλου του ΟΗΕ κατά της παράνομης διακίνησης, χιλιάδες γυναίκες θεωρούνται θύματα διεθνικής σωματεμπορίας ως ρητορικό σχήμα, ενώ τελικά αυτές που τυγχάνουν «αρωγής» είναι εξαιρετικά λίγες, όπως ακόμα λιγότερες είναι οι καταδίκες των σωματεμπόρων και των μεσαζόντων.

5. Συμπεράσματα

Στον εικοστό πρώτο αιώνα, μερικά ζητήματα έλκουν τη δημόσια προσοχή με τρόπο πραγματικά εντυπωσιακό: ένα από αυτά είναι και η διεθνική σωματεμπορία: ντικενσιανές εικόνες από ανυπεράσπιστα παιδιά και ανίσχυρες γυναίκες, που πιάνονται στις παγίδες της βίας και της εκμετάλλευσης, ενισχυόμενες με δημοσιεύματα εφημερίδων για παράνομα καρτέλ και ανελέητη βαρβαρότητα που στηρίζουν το εμπόριό τους. Σε επίπεδο πολιτικής, η έμφαση που τίθεται δεν είναι λιγότερο έντονη: από τους περισσότερους πολιτικούς επικρίνεται ως ένα από τα μεγαλύτερα «κακά» της σύγχρονης εποχής και πάνω από εννιακόσιοι οργανισμοί συμμετέχουν στην καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης και εμπορίας ανθρώπων (Kempadoo, 2005, σελ. xxix).

Ο «πόλεμος» αυτός φαίνεται να συνιστά μια παγκόσμια επιταγή, καθώς ο πολλαπλασιασμός των εκστρατειών ευαισθητοποίησης, η

14. Ο Λάζος (2002α) ορθά επισημαίνει ότι ο όρος «σεξουαλική εκμετάλλευση» δεν αποδίδει επαρκώς τη διττή φύση της εκμετάλλευσης: η εξαναγκαστικά εκδιδόμενη υφίσταται σεξουαλική εκμετάλλευση από τον πελάτη και οικονομική εκμετάλλευση της σεξουαλικότητάς της από τον διεθνοσωματέμπορο. Και όπως ο ίδιος τονίζει (2002α: 6-7): *«Αν για το σωματέμπορο η γυναίκα ή το ανήλικο έχουν ανταλλακτική αξία, για τον πελάτη αποτελούν αξία χρήσης, χρησιμότητα. Οπότε ίσως είναι πιο εύστοχο η συγκεκριμένη μορφή εκμετάλλευσης να αποδίδεται ως εμπορευματική ή σεξουαλική-οικονομική εκμετάλλευση».*

δημοσίευση πρόσφατων διεθνών και περιφερειακών συμβάσεων, όπως επίσης οι νέες ευκαιρίες που δημιουργούνται από την παγκόσμια οικονομία για ρυθμιζόμενες μεταναστευτικές ροές, δείχνουν ότι η εμπορία ανθρώπων θα παραμείνει σταθερά στην πολιτική και κοινωνική ατζέντα για το άμεσο μέλλον (Howard, Lalani, 2008, σελ. 5). Είναι σημαντικό, ωστόσο, να αντιπαραθέσει κανείς αυτόν τον «πόλεμο» με μια πρόσφατη τάση που έχει αρχίσει να προβληματοποιεί την κυρίαρχη ανάλυση και τις επικρατούσες αντιλήψεις για την εμπορία ανθρώπων. Υποστηρίζεται ότι το θεσμικό πλαίσιο του ΟΗΕ, βάσει του οποίου θεμελιώθηκαν οι περισσότερες εθνικές νομοθεσίες για την αντιμετώπιση του φαινομένου, επικεντρώνεται πολύ στενά στη σεξουαλική εκμετάλλευση, δίνοντας έμφαση στις γυναίκες-θύματα, ενώ αποσπά την προσοχή από άλλες μορφές διακίνησης (Surtees, 2008). Παρόμοια, άλλοι υποστηρίζουν ότι οι τρέχουσες πολιτικές έχουν λάβει μια κρατο-κεντρική διάσταση, τέτοια που οδηγεί σε δρακόντεια έμφαση επί των συμπτωμάτων ενός προβλήματος, αγνοώντας έτσι τις αιτίες που το παράγουν (Kempadoo, 2005).

Η αντιμετώπιση του θέματος από τη σκοπιά της ασφάλειας, συντείνει όχι μόνο στην εγκληματοποίηση/ποινικοποίηση και τη δαιμονοποίηση των μετακινούμενων πληθυσμών (ή μέρους αυτών), που σε άλλη περίπτωση θα ήταν επιζώντες των κατάφωρων παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους, αλλά επιπλέον παρέχει στο κράτος τη δυνατότητα να επεκτείνει αδικαιολόγητα την εξουσία του στους πολίτες του, η οποία σε πολλές περιπτώσεις καταπατά σοβαρά τις θεμελιώδεις ελευθερίες τους (Kapur, 2005). Το ζήτημα της ασφάλειας συνδέεται, έτσι, με αυτό της αβεβαιότητας του κινδύνου, που προκαλούν οι νέες πολύπλοκες και ενδεχομενικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Αν η περιφρούρηση του κράτους στις προηγούμενες περιόδους ταυτιζόταν με την επιβίωση του έθνους-κράτους, τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και συναίνεσης (κράτος πρόνοιας), κατά την περίοδο του «μεγάλου τείχους της παγκοσμιοποίησης» το νόημα της ασφάλειας αυτό καθαυτό γίνεται η βασική αρχή της κρατικής δραστηριότητας. Οι συνοριακοί μηχανισμοί και οι σχετικές πολιτικές δεν έχουν τόσο ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των μεταναστευτικών ροών, αλλά τον έλεγχο της ροής της τροφοδότησης της εργασιακής δύναμης από τη μια γεωγραφική περιοχή σε μια άλλη (Finoki, 2009), η οποία πολλές φορές συναρτάται με τις ανάγκες της αγοράς για φθη-

νή εργατική δύναμη ή για παροχή υπηρεσιών (π.χ. σεξουαλικών) που είναι ανάξιες να εκτελεστούν παρά μόνον από τους σύγχρονους «παρίες» και «παρανόμους». Επιπλέον, η αποτρεπτική αποτελεσματικότητα αυτού του είδους των διαχωρισμών (εδαφικών, εθνικών, ταξικών, κοινωνικών, έμφυλων κ.ά.) διαθέτει δύο όψεις, όπως σημειώνει ο Ραζάκ (2008, σελ. 60): «δεν μπορεί να προστατευθεί η μια πλευρά χωρίς να απειληθεί η άλλη, μέσω της απώθησης του ανεπιθύμητου, του ξένου για την περιοχή, προς τους κινδύνους ενός τραχιού και μάλιστα ερημικού εξωτερικού».

Η υιοθέτηση μέτρων για τη διεθνική σωματεμπορία γυναικών σχετικοποιεί το πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων τους, αφού τις καθιστά ακόμα πιο τρωτές σε κάθε είδους εκμετάλλευση και βία, και, πολλές φορές τις διατηρεί σε μια μεταιχμιακή κατάσταση μεταξύ ζωής και θανάτου. Οι πολιτικές διαχείρισης του ζητήματος λειτουργούν ως τελεστές επιλογής ή διαχωρισμού μεταξύ αυτών που αξίζει να ζήσουν και αυτών που πρέπει να πεθάνουν, υιοθετώντας συχνά έναν λόγο «οδύνης», «προστασίας» και «ευαισθησίας» για τα θύματά τους, προκειμένου να υποδηλωθεί ότι υπάρχει ένα κοινωνικό πρόσωπο φροντίδας ενός «ευνομούμενου» κράτους που προασπίζει τα συμφέροντα των «αδικημένων» του. Στην πραγματικότητα πρόκειται για την εγκαθίδρυση διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα σε όσους/-ες συμμετέχουν «επίσημα» στην παραγωγή έναντι όσων βρίσκονται εκτός κοινωνικού και παραγωγικού χώρου, μετατρέποντας έτσι το πεδίο των εφαρμοζόμενων πολιτικών και των διακηρυσσόμενων στόχων τους σε μηχανισμούς κοινωνικού αποκλεισμού. Ομολογουμένως, αν ήταν να τοποθετηθώ απέναντι σε μια διαζευκτική επιλογή ανάμεσα στην άσκηση τέτοιων ψευδολύσεων που απλοποιούν τις σύνθετες περιπλοκές της σύγχρονης αβεβαιότητας και στην εφαρμογή πολιτικών προστασίας των «έκθετων ετεροτήτων» μέσω της άσκησης πειθαρχίας και ελέγχου, θα δανειζόμουν τα λόγια του Μπάρτλεμπυ του γραφιά, του μυθιστορηματικού ήρωα του Χ. Μέλβιλ, και θα απαντούσα: «θα προτιμούσα να μην».

6. Βιβλιογραφία

Aas K.Fr. (2007), «Analysing a World in Motion. Global Flows Meet "Criminology of the other"», *Theoretical Criminology*, 11(2), pp. 283-303.

Agamben G. (2005), *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Π. Τσιαμούρας, Αθήνα, εκδ. Scripta.

Agamben G. (2001), «On Security and Terror», trans. Soenke Zehle, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20.09.2001, Nr. 219, text at: http://scidok.sulb.uni-saarland.de/volltexte/2009/2143/pdf/Agamben.pdf

Agier M. (2011), «The Undesirables of the World and how Universality Changed Camp», *OpenDemocracy*, text at: http://www.opendemocracy.net/michel-agier/undesirables-of-world-and-how-universality-changed-camp

Agier M. (2002), *Aux bords du monde, les réfugiés*, Paris, Flammarion.

Αθανασίου Α. (2012), «Η βιοπολιτική της αυταρχικής δημοκρατίας και η διακυβέρνηση του επικίνδυνου σώματος», *«Ενθέματα - Κυριακάτικη Αυγή»*, 16 Σεπτεμβρίου 2012, text at: http://enthemata.wordpress.com/2012/09/16/athina/

Αμπατζή Λ. (2008), *Προσεγγίζοντας το φαινόμενο του trafficking*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Andreas P., Nadelmann E. (2006), *Policing the Globe. Criminalization and Crime Control in International Relations*, Oxford, Oxford University Press.

Αντριάσεβιτς Ρ. (2007), «Τράφικινγκ: Συζήτηση γύρω από μια έννοια. Η περίπτωση των ανατολικοευρωπαίων γυναικών στην Ιταλία», μτφρ. Μ.Ι. Παπαδήμα, *Θέσεις*, τεύχ. 98, σελ. 53-80.

Aradau Cl. (χ.χ.), «*Παράνομη διακίνηση στις γυναίκες: Ασφάλεια και δημοκρατικοί υπήκοοι»*, text at: http://www.re-public.gr/?p=69

Bales K. (2005), *Understanding Global Slavery. A Reader*, London, University of California Press.

Baratta A., Γιαννούλη Χρ. (1997), «Από το δίκαιο της Ευρώπης στην Ευρώπη των δικαιωμάτων», (Ι), *Θέσεις*, τ. 60, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, text at: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=595&Itemid=29

Bauman Z. (2005), *Σπαταλημένες ζωές. Οι απόβλητοι της νεοτερικότητας*, μτφρ. Μ. Καρασαρίνης, Αθήνα, εκδ. Κατάρτι.

Bauman Z. (2002), *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, μτφρ. Γ.Ι. Μπαμπασάκης, Αθήνα, εκδ. Ψυχογιός.

Berman J. (2006), *«Trafficking in the Illicit: From Trafficking in East and Central European Women to the Biopolitical Management of Migration»*, Confer-

ence paper prepared for History, Gender and Migration, Ecole Normale Superieure and Universite Paris 1, 27-29 March 2006.

Berman J. (2003), «Unpopular Strangers and Crises Unbound: Discourses of Sex-trafficking, the European Political Community and the Panicked State of the Modern State», *European Journal of International Relations*, 9(1), pp. 37-86.

Bigo D. (2003), «Criminalization of "Migrants": The Side Effect of the Will to Control the Frontiers and the Sovereign Illusion», Paper presented at *Irregular Migration and Human Rights Conference* at University of Leicester, 28-29 June.

Βίρνο Π. (2007), *Η γραμματική του πλήθους*, μτφρ. Γ.Β. Πασσάς, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας/Αλεξάνδρεια.

Btihaj A. (2007), «Surveillance and Biopolitics», *Electronic Journal of Sociology*, 7, text at: http://www.sociology.org/content/2007/__btihaj_surveillances.pdf

Castel R. (2003), *L' insécurité sociale: qu' est-ce qu' être protégé?*, Paris, Seuil.

Castles S., Miller M.J. (1993), *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, London, Macmillan.

Edwards A., Gill P. (eds.) (2003), *Transnational Organised Crime. Perspectives on Global Security*, London, Routledge.

Edwards A., Gill P. (2002), «The Politics of "Transnational Organized Crime": Discourse, Reflexivity and the Narration of "Threat"», *British Journal of Politics and International Relations*, 4(2), pp. 245-260.

Εμμανουηλίδης Μ. (2013), «Οικονομία και κρίση της νεοφιλελεύθερης κυβερνολογικής. Η στρατηγική λειτουργία του ρατσιστικού συστήματος», στο: Μ. Εμμανουηλίδης, Α. Κουκουτσάκη, *Χρυσή Αυγή και στρατηγικές διαχείρισης της κρίσης*, Αθήνα, εκδ. futura, 15-100.

Finoki Br. (2009), *«Towards a Nomadic Fortress/Refugee»*, text at: http://subtopia.blogspot.gr/2009/01/towards-nomadic-fortress-refugerefugee.html

Foucault M. (2003), «Society must be defended», in: M. Bertani, A. Fotana (eds.), *Society Must be Defended: Lectures at the College de France 1975-1976*, New York, Picador.

Φουκώ Μ. (1982), *Ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης*, τόμ. 1ος, μτφρ. Γκλ. Ροζάκη, Αθήνα, εκδ. Ράππα.

Φουκώ Μ. (1976), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Κ. Χατζηδήμου, Ι. Ράλλη, Αθήνα, εκδ. Ράππα.

Garland D. (2001), *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*, Oxford, Oxford University Press.

Goldman E. (2010), *Για το λαθρεμπόριο των γυναικών. Η τραγωδία της ανθρώπινης χειραφέτησης*, μτφρ. Κ. Σχινά, Αθήνα, εκδ. Ποταμός.

Guillemaut Fr. (2004), «Trafics et migrations de femmes, une hypocrisie au service des pays riches», *Hommes et migrations*, no 1248, mars-avril, pp. 75-87.

Howard N., Lalani M. (2008), «The Politics of Human Trafficking», *St. Antony's International Review*, 4(1), pp. 5-15.

Kapur R. (2005), «Cross-border Movements and the Law: Renegotiating the Boundaries of Difference», in: K. Kempadoo, J. Sanghera, B. Pattanaik (eds.), *Trafficking and Prostitution Reconsidered: New Perspectives on Migration, Sex Work and Human Rights*, Boulder, CO, Paradigm Publishers, 25-41.

Kempadoo K. (2005), «From Moral Panic to Global Justice: Changing Perspectives on Trafficking», in: K. Kempadoo, J. Sanghera and B. Pattanaik (eds.), *Trafficking and Prostitution Reconsidered: New Perspectives on Migration, Sex Work and Human Rights*, Boulder, CO, Paradigm Publishers, pp. vii–xxxiv.

Κουκουτσάκη Α. (2013), «Από το κοινωνικό στο ποινικό κράτος. Η Χρυσή Αυγή και οι συμβολικές λειτουργίες των ποινικών θεσμών», στο Μ. Εμμανουηλίδης και Α. Κουκουτσάκη, *Χρυσή Αυγή και στρατηγικές διαχείρισης της κρίσης*, Αθήνα, εκδ. futura, σελ. 101-140.

Λάζος Γρ. (2002α), *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα - Η εκδιδόμενη*, τόμ. 1ος, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης.

Λάζος Γρ. (2002β), *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα: Ο πελάτης*, τόμ. 2ος, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης.

Luibhéid E., Anderson Br. (x.x.), *«Έμφυλα σύνορα: Ένας διάλογος»*, text at: http://www.re-public.gr/?p=372

Μπάουμαν Ζ. (2008), *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, μτφρ. Κ. Γεώρμας, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο.

Μπάτλερ Τζ. (2009), *Ευάλωτη ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*, μτφρ. Μιχ. Λαλιώτης, Αθήνα, εκδ. Νήσος.

Nevins J. (2002), *Operation Gatekeeper: The Rise of the "Illegal Alien" and the Making of the US-Mexico Boundary*, New York, Routledge.

Νικολόπουλος Γ. (2002), *Κράτος, ποινική εξουσία και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Μια εγκληματολογική προσέγγιση*, Αθήνα, εκδ. Κριτική.

Ντελέζ Ζ., Γκουαταρί Φ. (1973), *Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια. Ο Αντι-Οιδίπους*, Αθήνα, εκδ. Ράππα.

Ομάδα Μιγάδα (2012), «Το σεξ σαν ιστορία τρόμου: πορνεία, επιδημία και δημόσια τάξη», *Μιγάδα (γυναικεία έκδοση ενάντια στις νέες πειθαρχή-*

σεις), τεύχ. 3ο, text at: http://autonomia71.files.wordpress.com/2012/02/teyxos-3porneia1.pdf

Ομάδα Terminal 119 για την κοινωνική και ατομική αυτονομία (2008), *Ενάντια στην κουλτούρα του βιασμού*, τεύχ. 3, Θεσσαλονίκη.

Παπαγιαννοπούλου Μ., Μαρκούσης Η. (2007), *Οδηγός συμβουλευτικής για γυναίκες-θύματα της διεθνικής σωματεμπορίας*, Αθήνα, εκδ. Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών.

Parreñas Rh.S. (2001), *Servants of Globalization. Women, Migration, and Domestic Work*, CA, Stanford University Press.

Pearce D. (1978), «The Feminization of Poverty: Women, Work, and Welfare», *Urban and Social Change Review*, 11, pp. 28-36.

Ραζάκ Ο. (2008), *Πολιτική ιστορία του συρματοπλέγματος*, μτφρ. Δ. Παπαδουκάκης, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας.

Riley D. (1988), *Am I that Name? Feminism and the Category of "Women" in History*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Σάσεν Σ. (2001), *Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Π. Παπανδρέου, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο.

Sassen S. (2000), «Women's Burden: Counter-geographies of globalization and the Feminization of Survival», *Journal of International Affairs*, 53(2), pp. 503-524, text at: http://www.columbia.edu/~sjs2/PDFs/womensburden.2000.pdf

Scott J.W. (1999), «Some Reflections on Gender and Politics», στο: M.M. Ferree, J. Lorder and B.B. Hess (επιμ.), *Revisioning Gender*, London, Sage, pp. 70-96.

Sharma N. (2003), Travel Agency: A Critique of Anti-trafficking Campaigns , *Refuge*, 21(3), pp. 53-65, text at: https://pi.library.yorku.ca/ojs/index.php/refuge/article/viewFile/21302/19973

Silveira Gorski H.Cl. (1999), «Η Ευρωπαϊκή Ένωση, οι πρόσφυγες και οι "παράνομοι» μετανάστες"», μτφρ. Δ. Δημούλης, *Θέσεις*, τεύχ. 68, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, text at: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=674

Surtees R. (2008), «Trafficked Men as Unwilling Victims», *St. Antony's International Review*, 4(1), pp. 16-36.

Tabet P. (2006), «Τα δόντια της πόρνης. Ανταλλαγή, διαπραγμάτευση, επιλογή στις οικονομικο-σεξουαλικές σχέσεις», στο Κ. Γιαννακόπουλος (επιμ.), *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και πολιτικές της ανθρωπολογίας*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.

TIP (2010), *The 2012 Trafficking in Persons (TIP) Report*, Department of State, USA, text at: http://www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2010/

United Nations (2005), 2004 *World Survey on the Role of Women in Development. Women and International Migration*, Department of Economic and Social Affairs (DESA), Division for the Advancement of Women, New York: United Nations, text at: http://www.un.org/womenwatch/daw/Review/documents/press-releases/WorldSurvey-Women&Migration.pdf

United Nations (2000), *Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air*, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, United Nations, text at: http://www.uncjin.org/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_smug_eng.pdf

United Nations Development Programme (UNDP) (1994), *Human Development Report 1994*, New York: Oxford University Press, 1994, http://www.undp.org/hdro/1994/94.htm

United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) (2009), *Global Report on Trafficking in Persons*, text at: https://www.unodc.org/documents/Global_Report_on_TIP.pdf

United Nations Population Fund (UNFPA) (2006), *State of World Population 2006. A Passage to Hope: Women and International Migration*, New York: UNFPA.

Wacquant L. (2008), *Urban Outcasts. A Comparative Sociology of Advanced Marginality*, Cambridge, Polity.

Wijers M., Lap-Chew L. (1997), *Trafficking in Women: Forced Labour and Slavery-like Practices in Marriage, Domestic Labour and Prostitution*, Foundation against Trafficking in Women & Global Alliance against Traffic in Women.

Η σημασία της ένταξης της διάστασης του φύλου στη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα

*Ναυσικά Μοσχοβάκου**

1. Εισαγωγή

Η πολυπολιτισμικότητα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας αποτελεί πλέον βασικό και αδιαπραγμάτευτο χαρακτηριστικό της, καθώς και καθοριστικό παράγοντα που οφείλει η Πολιτεία να λαμβάνει υπόψη κατά το σχεδιασμό πολιτικών και θεσμικών εργαλείων. Το θεσμικό πλαίσιο για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα μοιάζει να συμμορφώνεται με τις ευρωπαϊκές και διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας και συμπεριλαμβάνει διατάξεις για «*την παροχή εκπαίδευσης σε νέους με εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές ή μορφωτικές ιδιαιτερότητες*» (Νόμος 2413/1996, Άρθρο 34).

Ωστόσο, αφενός, οι διατάξεις αυτές δεν φαίνεται να ανταποκρίνονται στους μετασχηματισμούς που εντοπίζονται στην ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια με αποτέλεσμα να μην επιτυγχάνεται η ουσιαστική ένταξη των μεταναστών/-τριών, μέσα από ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον εναρμονισμένο με τις μαθησιακές ανάγκες και τα δικαιώματά τους, αφετέρου, το ίδιο το θεσμικό εκπαιδευτικό πλαίσιο δεν ευνοεί την ανάπτυξη πρωτοβουλιών, παρ' όλο που οι συζητήσεις για τον επαναπροσδιορισμό του σχολείου από φορέα εφαρμογής σε φορέα διαμόρφωσης εκπαιδευτικής πολιτικής πληθαίνουν (Λαγουδάκος, 2012, σελ. 7). Τα προαναφερθέντα, σε συνδυασμό με το έλλειμμα ειδικής συναφούς συστηματικής επιμόρφωσης εκπαιδευτικών, καθώς επίσης και με το δασκαλοκεντρικό σχολικό περιβάλλον, όπου η μόνη και αποκλειστική

*Εκπαιδευτικός, Msc σε θέματα Φύλου και Ισότητας.

ευθύνη για την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου συγκεντρώνεται στο πρόσωπο του/της εκπαιδευτικού, καθιστώντας αδύνατη τη μελέτη των στόχων και των αποτελεσμάτων του, οδηγούν στη δυνατότητα ανατροπής των όποιων θεσμικών επιδιώξεων στην πράξη.

Το ισχύον θεσμικό πλαίσιο για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα βασίζεται στον σχετικό Νόμο 2413 που ψηφίστηκε το 1996. Πέρα από την παραδοχή των ασαφειών και των αντιφάσεων του Νόμου (Λαγουδάκος, 2012, σελ. 10), από το 1996 έως σήμερα οι ποσοτικές και κυρίως οι ποιοτικές αλλαγές της μετανάστευσης στη χώρα δημιουργούν νέες κοινωνικές και κατ' επέκταση εκπαιδευτικές συνθήκες. Ανάμεσα σε αυτές συγκαταλέγεται η κατά φύλο σύνθεση του μεταναστευτικού ρεύματος, καθώς μετά τα πρώτα χρόνια της μεταστροφής της Ελλάδας από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών/-τριών, σταδιακά αυξάνεται ο αριθμός των γυναικών που μεταναστεύουν είτε για λόγους οικογενειακής συνένωσης, είτε ως αυτόνομα υποκείμενα (Μαράτου-Αλιπράντη, 2007, σελ. 12).

Νωρίτερα στον ευρωπαϊκό χώρο συγκροτούνται οι έμφυλες προσεγγίσεις στην έρευνα για τη μετανάστευση (Βαΐου, 2009, σελ. 17) και εν συνεχεία στην Ελλάδα εκπονούνται οι πρώτες μελέτες οι οποίες, χωρίς να κατονομάζουν τον όρο, μελετούν ουσιαστικά την αλληλεπίδραση του φύλου (intersectionality)[1] με άλλες διαστάσεις της ταυτότητας. Ειδικότερα, ενώ η ερμηνεία της διαφοροποίησης των φύλων μελετάται μέσα από τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας και τις κοινωνικοποιητικές συνθήκες μέσα στις και από τις οποίες διαμορφώνονται, αναπτύσσονται μελέτες οι οποίες πλέον συμπεραίνουν ότι οι διαφορές αυτές επηρεάζονται ή και εντείνονται από τη «διαπλοκή» κοινωνικοπολιτισμικών κατηγοριών και ταυτοτήτων (Knudsen, 2006, σελ. 61).

Το παρόν κείμενο επιδιώκει να αναδείξει τη σημασία της ένταξης της διάστασης του φύλου στη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Αξιοποιώντας διεπιστημονικές θεωρητικές προσεγγίσεις και δεδομένα που προέκυψαν από τις εμπειρικές έρευνες που διενεργήθηκαν, στο πλαίσιο του Έργου «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα»,[2] προ-

1. Η μετάφραση του όρου «intersectionality» προτείνεται στο άρθρο «Φύλο και γλώσσα» της Θ.Σ. Παυλίδου στην ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια *ΦυλοΠαιδεία* ως «τομικότητα του φύλου».

2. Το έργο «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα» / FEMINT_GR, (ΕΤΕ/ΥΠΕΣ, 2011), υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, (Συντονιστής εταίρος, υπό

τείνεται η ανάδειξη του «φύλου» ως αναπόσπαστου διαμορφωτικού παράγοντα και ως σημαίνουσας διάστασης της ταυτότητας, η οποία σε σύνδεση με άλλες διαστάσεις θα πρέπει να αποτελεί βασική παράμετρο κατά τον σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών πολιτικών και παρεμβάσεων.

Τα δεδομένα που παρατίθενται καταγράφηκαν μέσα από τη διενέργεια ομάδας εστιασμένης συζήτησης[3] με εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με στελέχη της δημόσιας διοίκησης με ειδίκευση σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, καθώς επίσης και με εκπροσώπους φορέων που σχετίζονται με την εκπαίδευση μεταναστών/-στριών.

2. Τάσεις στη σύγχρονη μελέτη της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Σε μια προσπάθεια σύνοψης της βιβλιογραφικής επισκόπησης[4] της τελευταίας δεκαετίας σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, διαπιστώνεται ότι σημαντικές θεωρητικές και εννοιολογι-

---

την επιστημονική και διαχειριστική ευθύνη της Διευθύντριας Ερευνών Τσίγκανου Ιωάννας), το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Παν/μίου και το Κέντρο Γυναικείων Μελετών-ΔΙΟΤΙΜΑ.

3. Κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της εστιασμένης συζήτησης υιοθετήθηκαν συγκεκριμένοι μεθοδολογικοί κανόνες, χωρίς ωστόσο να αποτραπεί η ανάπτυξη διαλόγου σε ορισμένα σημεία, ιδιαίτερα όπου είχε ενδιαφέρον να πραγματοποιηθεί άμεση ανταλλαγή απόψεων. Οι συμμετέχοντες/ουσες παρουσίασαν αξιοσημείωτες απόψεις, κατέθεσαν τις εμπειρίες τους, μίλησαν για τα προβλήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν στην καθημερινή τους πρακτική και χρησιμοποίησαν πολλά παραδείγματα από το χώρο του σχολείου, τα οποία καθιστούσαν ζωντανό το λόγο τους και συγκέντρωναν το ενδιαφέρον των συνομιλητών/τριών τους. Ο λόγος των συμμετεχόντων/ουσών ήταν δομημένος και φανέρωνε την κατάρτιση και τη μεγάλη εμπειρία τους, αλλά κυρίως ενέτασσε τόσο τη διαπολιτισμική όσο και την έμφυλη διάσταση και παρουσίαζε με εξαιρετική προσοχή απόψεις απαλλαγμένες από στερεότυπες αντιλήψεις για θέματα που απαιτούν «λεπτούς χειρισμούς».

4. Η βιβλιογραφική επισκόπηση σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε το 2011, στο πλαίσιο του Έργου: «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα»/FEMINT_GR από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Παν/μίου υπό την επιστημονική ευθύνη της Καθηγήτριας Ζαραφωνίτου Χριστίνας, και περιελάμβανε πηγές που καλύπτουν το χρονικό διάστημα 2000-2010 (βλ. σχετικά το εισαγωγικό κεφάλαιο του παρόντος τόμου και το αντίστοιχο κεφάλαιο στον ανά χείρας τόμο).

κές προσεγγίσεις (ενδεικτικά: Cummins, 2000) έχουν επηρεάσει και καθορίσει το θεωρητικό πλαίσιο σχετικών ερευνών. Η μελέτη της βιβλιογραφίας καταδεικνύει σαφώς ότι το εκπαιδευτικό ενδιαφέρον για θέματα που σχετίζονται με τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και την εκπαίδευση αλλοδαπών και αλλόγλωσσων μαθητών/-τριών παρουσιάζει αύξουσα τάση (Γκόβαρης, 2001, Ζωγράφου, 2003, Damanakis, 2005, Πανταζής, 2006, Παπάζογλου, 2008). Προτάσσοντας το ζήτημα της «γλώσσας» ως βασικού εργαλείου μάθησης κατά την εκπαιδευτική διαδικασία (Βαρλοκώστα, Τριανταφυλλίδου, 2005, Σκούρτου, 2002), ως αναπόσπαστου συστατικού στοιχείου της ταυτότητας (Δραγώνα, Σκούρτου, Φραγκουδάκη, 2001, Κούρτη-Καζούλη, 2008), αλλά και ως σημαντικού μέσου για τη σχολική ένταξη, επίδοση και κοινωνική ενσωμάτωση, πλήθος ερευνών, μελετών και εκθέσεων επικεντρώνεται στο ζήτημα της «διγλωσσίας» (Tsokalidou, 2005, Τσοκαλίδου, 2005, Paleologou, 2004).

Επιπλέον, συχνά εξετάζεται το ζήτημα των στερεοτύπων (Γκόβαρης, Νιώτη, Σταμάτης, 2003) που εμφανίζονται στις παιδαγωγικές πρακτικές, αλλά και στο ευρύτερο εκπαιδευτικό περιβάλλον (Dimakos, Tasiopoulou, 2003), τα οποία συνδέονται άμεσα με την επίδοση των μαθητών/-τριών (π.χ. το στερεότυπο της χαμηλής επίδοσης αλλοδαπών μαθητών/-τριών) και τη σχολική και κοινωνική τους ένταξη. Το σχολείο προβάλλεται ως χώρος, ο οποίος καλείται να προαγάγει τις αρχές της αναγνώρισης της ετερότητας, της ισότητας και της δικαιοσύνης (Τσιάκαλος, 2000, Γκότοβος, 2002, Κάτσικας, Πολίτου, 2009). Παράλληλα, έννοιες, όπως «πολιτισμική ομοιογενοποίηση» και «θρησκευτική ομοιογένεια» θίγονται συχνά, προκειμένου να διερευνηθούν οι αιτίες αποκλεισμού αλλοδαπών μαθητών/-τριών και να εντοπιστούν οι αναντιστοιχίες ανάμεσα στο θεσμικό εκπαιδευτικό πλαίσιο της Ελλάδας –το οποίο παραμένει μονοπολιτισμικό και μονοθρησκευτικό– και τη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα – η οποία χαρακτηρίζεται από πολιτισμική και θρησκευτική πολυμορφία (Zambeta, 2000, Efstathiou, Georgiadis, Zisimos, 2008, Triantafyllidou, Gropas, 2009).

Το ζητούμενο της διαφορετικότητας και της πρόκλησης μέσα από τη διαπολιτισμική αλληλεπίδραση στον χώρο της εκπαίδευσης αποτελεί κοινή συνιστώσα των σχετικών ερευνητικών και μελετητικών προσπαθειών. Ωστόσο, παρ' όλη την αύξηση του επιστημονικού και

ερευνητικού ενδιαφέροντος που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, τόσο αναφορικά με θέματα ισότητας των φύλων στον χώρο της εκπαίδευσης, όσο και με θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, ελάχιστες είναι οι προσπάθειες (ενδεικτικά: Παπαχρήστος, 2007) συνδυαστικής διερεύνησης των δύο αυτών παραμέτρων –φύλου και διαπολιτισμικότητας– στο χώρο της εκπαίδευσης.

3. Εθνικές «διαπολιτισμικές» εκπαιδευτικές πολιτικές

Στην Ελλάδα, η ανάπτυξη θεσμικού πλαισίου για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση αποτελεί μια υπόθεση των τελευταίων δεκαετιών σαφώς συνδεδεμένη τόσο με υποχρεώσεις που πηγάζουν από διεθνείς συμβάσεις και από την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όσο και με τις νέες κοινωνικές και κατά συνέπεια εκπαιδευτικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά την εξέλιξή της σε χώρα υποδοχής μεταναστευτικών ρευμάτων.

Από το 1960 η UNESCO με τη «Σύμβαση κατά των Διακρίσεων στην Εκπαίδευση» θέτει ρητά το ζήτημα της ίσης μεταχείρισης στο χώρο της εκπαίδευσης προσδιορίζοντας τον όρο «διάκριση».[5] Το 1992 η Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών υιοθετεί τη «Διακήρυξη για τα δικαιώματα προσώπων που ανήκουν σε εθνικές ή εθνοτικές, θρησκευτικές και γλωσσικές μειονότητες», η οποία δεσμεύει τα Κράτη-Μέλη να «*προστατεύουν την ύπαρξη και την εθνική ή εθνοτική, πολιτισμική, θρησκευτική και γλωσσική ταυτότητα των μειονοτήτων που βρίσκονται μέσα στην αντίστοιχη επικράτεια τους και να ενθαρρύνουν συνθήκες για την προαγωγή αυτής της ταυτότητας*» (Άρθρο 1), θεσμοθετώντας μεταξύ άλλων κατάλληλα νομοθετικά και άλλα μέτρα για την επίτευξη αυτού του σκοπού.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης το 1989 εξέδωσε «Ψήφισμα σχετικά με τη σχολική φοίτηση τον παιδιών των Τσιγγάνων και πλανοδίων» για την ανάπτυξη σχετικών μέτρων «*τα οποία μέτρα, χωρίς να θίγουν*

5. Σύμφωνα με το Άρθρο 1 της Σύμβασης «*Ο όρος "διάκριση" περιλαμβάνει κάθε διάκριση, εξαίρεση, περιορισμό ή προτίμηση που βασιζόμενη στη φυλή, το χρώμα, το γένος, τη γλώσσα, τη θρησκεία, σε πολιτική ή άλλη πεποίθηση, την εθνική ή κοινωνική προέλευση, την οικονομική κατάσταση ή τη γέννηση, έχει ως σκοπό ή αποτέλεσμα την εκμηδένιση ή εξασθένιση της ίσης μεταχείρισης στην εκπαίδευση*».

τις δράσεις που έχουν ήδη αναλάβει τα κράτη μέλη ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες που αντιμετωπίζουν εν προκειμένω, αποσκοπούν στην ανάπτυξη συνολικής και δομικής προσέγγισης ώστε να υπερπηδηθούν τα σημαντικά εμπόδια που φράζουν την πρόσβαση στα σχολεία των παιδιών αυτών».

Το διεθνές και ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο εμπλουτίζεται από Οδηγίες, Συμβάσεις και Συστάσεις που επιδιώκουν την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού, την προστασία των μειονοτήτων και τη διασφάλιση της πολιτισμικής πολυμορφίας, προτείνοντας σαφώς τις αρχές της διαφορετικότητας, της ίσης μεταχείρισης και των ίσων δικαιωμάτων. Ωστόσο, οι Τζωρτζοπούλου, Κοτζαμάνη (2008, σελ. 27) σημειώνουν τον περιοριστικό χαρακτήρα των στόχων και των μελλοντικών κατευθύνσεων της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, καθώς προωθείται εμφατικά το πρότυπο του «ευρωπαίου μαθητή» και αγνοείται η ιστορική και κοινωνική ανάγκη για τη διαμόρφωση ενός μοντέλου διαπολιτισμικής εκπαίδευσης που θα αντιμετωπίζει με ίσους όρους τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία όλων των μαθητών/-τριών (Τζωρτζοπούλου, Κοτζαμάνη, 2008, σελ. 27).

Στην εθνική εκπαιδευτική πολιτική, η καθιέρωση τάξεων υποδοχής και φροντιστηριακών τμημάτων *«για την ομαλή προσαρμογή στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας παλιννοστούντων μαθητών τέκνων ελλήνων μεταναστών»* προκύπτει ήδη από το 1983 με τον Νόμο 1404 (Άρθρο 45, ΦΕΚ 173/24.11.1983). Οι πρώτες τάξεις υποδοχής λειτούργησαν σύμφωνα με τον Νόμο 1894/90 (ΦΕΚ 110 τ. Α, Άρθρο 2, παρ. 3, 27.08.1990) ενταγμένες στο ελληνικό δημόσιο σχολείο με βασικό αντικείμενο την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και τη διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού *«για την ομαλή προσαρμογή στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας παλιννοστούντων μαθητών, τέκνων Ελλήνων μεταναστών ή τέκνων επαναπατριζόμενων Ελλήνων»*. Από τότε πέντε[6]

6. Οι πέντε σχετικές Υπουργικές Αποφάσεις είναι οι εξής: Υπουργική απόφαση αρ. Φ2/378/Γ1/1124 «Ίδρυση και λειτουργία τάξεων υποδοχής και φροντιστηριακών τμημάτων» (ΦΕΚ 930 τ.Β΄/14.12.1994), Υπουργική απόφαση αρ. Φ10/20/Γ1/708 «Διαπολιτισμική εκπαίδευση-Τάξεις Υποδοχής-Φροντιστηριακά Τμήματα» (ΦΕΚ 1789/28.09.1999), Υπουργική απόφαση, αρ. 358/Γ4/29.08.2000 «Σύσταση Οργανικών θέσεων δασκάλων για τάξεις υποδοχής και για την εφαρμογή προγραμμάτων για Τσιγγανόπαιδες» (ΦΕΚ 1068 τ.Β΄/30.08.2000), Υπουργική Απόφαση αρ. 425/Γ4/28.08.2001 «Σύσταση οργανικών θέσεων δασκάλων για τάξεις υποδοχής παλιννοστούντων και αλλοδαπών

μεταγενέστερες Υπουργικές Αποφάσεις εκδόθηκαν ρυθμίζοντας διοικητικά και εκπαιδευτικά ζητήματα των τάξεων υποδοχής και των φροντιστηριακών τμημάτων, με σημαντικότερη εκείνη του 1994, η οποία παρείχε τη δυνατότητα να διδάσκεται η γλώσσα και ο πολιτισμός των χωρών προέλευσης των μαθητών/-τριών των τάξεων υποδοχής.

Το 1989 ο Νόμος 1865 *(«Ίδρυση και λειτουργία στην Ελλάδα Σχολείων Παλιννοστούντων (πρώην Αποδήμων)»,* ΦΕΚ 210 τ.Α΄/28.09.1989, Άρθρο 7, παρ.1) θεσμοθετεί τη δυνατότητα, μετά από πρόταση των Υπουργών Παιδείας και Οικονομικών, για ίδρυση και λειτουργία Σχολείων Παλιννοστούντων Ελληνοπαίδων στην Ελλάδα.

Η έννοια της διαπολιτισμικότητας εισάγεται για πρώτη φορά στην εκπαιδευτική νομοθεσία το 1996 με τον Νόμο 2413 *«Η ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, η διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις»* (ΦΕΚ 124 τ. Α/17.06.1996), ο οποίος ορίζει ότι *«σκοπός της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης είναι η οργάνωση και λειτουργία σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την παροχή εκπαίδευσης σε νέους με εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές ή μορφωτικές ιδιαιτερότητες»*. Αυτός ο καινοτόμος, για τα εθνικά έως τότε δεδομένα, νόμος προβλέπει τη δημιουργία διαπολιτισμικών σχολείων για την παροχή πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε νέους/ες με ιδιαίτερες εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές ή μορφωτικές ανάγκες. Αποτελεί επίσημη αναγνώριση της πολυπολιτισμικότητας της ελληνικής κοινωνίας, καθιερώνοντας τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (Λαγουδάκος, 2012, σελ. 2). Με τον ίδιο Νόμο (Άρθρα 5, 6 και 7) ιδρύεται το Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΙΠΟΔΕ) με βασικό σκοπό τη μελέτη και έρευνα των εκπαιδευτικών θεμάτων που αφορούν στην ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, όπως επίσης την ευθύνη και τον συντονισμό των προσπαθειών για την έγκυρη και έγκαιρη εκτέλεση ποικίλων σχετικών προγραμμάτων.

Ωστόσο, ο συγκεκριμένος νόμος έχει χαρακτηριστεί ασαφής ως προς τους στόχους των διαπολιτισμικών σχολείων (Χριστοδούλου,

---

και για Προπαρασκευαστικά Τμήματα Τσιγγανοπαίδων» (ΦΕΚ 1130 τ.Β΄/30.08.2001), Υπουργική Απόφαση αρ. 86335/Γ4/26.8.2002 «Σύσταση οργανικών θέσεων δασκάλων για τάξεις υποδοχής. παλιννοστούντων και αλλοδαπών και για Προπαρασκευαστικά Τμήματα Τσιγγανοπαίδων» (ΦΕΚ 1132 τ.Β΄/29-8-2002).

2009, σελ. 289) και ως αντιφατικός (Λαγουδάκος, 2012, σελ. 10), δημιουργώντας σύγχυση. Ειδικότερα, αναφέρεται στη λειτουργία ειδικών/ξεχωριστών σχολείων, τάξεων ή τμημάτων για τους/τις μαθητές/-τριες με γλωσσικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, καταρρίπτοντας έτσι τη βασική παραδοχή της διαπολιτισμικής προσέγγισης που επιδιώκει τη διαχείριση των ετεροτήτων σε ένα κοινό εκπαιδευτικό πλαίσιο. Η πρακτική εφαρμογή του επιβεβαιώνει εκείνους που υπογράμμιζαν το διαφαινόμενο κίνδυνο ίδρυσης «μειονοτικών σχολείων», τα οποία, παρουσιαζόμενα ως «διαπολιτισμικά», τελικά εντείνουν την περιθωριοποίηση των μαθητών/-τριών που φοιτούν σε αυτά (Δαμανάκης, 1997, σελ. 82).

Το 2001 ο Νόμος 2910 *«Πρόσβαση των ανήλικων αλλοδαπών στην εκπαίδευση»* (ΦΕΚ Α΄ 91/02.05.2001, άρθρο 40 παρ. 1,2) ρυθμίζει την χωρίς περιορισμούς πρόσβαση των ανήλικων αλλοδαπών μαθητών/-τριών στις δραστηριότητες της εκπαιδευτικής και σχολική κοινότητας, θέτει σε ισχύ την υποχρέωση περί ελάχιστης σχολικής φοίτησης και για τους/τις αλλοδαπούς/-ές μαθητές/-τριες και επισημαίνει τη δυνατότητα προαιρετικής ένταξης της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας και του πολιτισμού *«εκεί όπου υπάρχει ικανός αριθμός μαθητών»*. Οι διατάξεις αυτές επεκτείνονται το 2005 με το άρθρο 72 του Νόμου 3386 (*«Πρόσβαση των ανήλικων υπηκόων τρίτων χωρών στην εκπαίδευση»*, ΦΕΚ 212 Α/23.08.2005) σε ανήλικους υπηκόους τρίτων χωρών. Την ίδια χρονιά με τον Νόμο 3365/2005 *«Ίδρυση Σχολείου Ευρωπαϊκής Παιδείας»* (ΦΕΚ 191 η.Α΄/02.08.2005) ιδρύεται στο Ηράκλειο της Κρήτης το Σχολείο Ευρωπαϊκής Παιδείας για τα τέκνα των υπαλλήλων του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Ασφάλειας και Πληροφοριών, όπου λειτουργούν επί μέρους γλωσσικά τμήματα στα οποία *«αναλόγως των αναγκών διδάσκεται πρόσθετα και η μητρική γλώσσα των μαθητών»*.

Το θεσμικό πλαίσιο για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα συμπληρώνεται από Προεδρικά Διατάγματα, Υπουργικές Αποφάσεις και Εγκυκλίους ρυθμίζοντας διοικητικά ζητήματα των διαπολιτισμικών κυρίως σχολείων, καθώς επίσης και διαδικαστικά ζητήματα της εκπαίδευσης μαθητών/-τριών Ρομά, Μουσουλμανοπαίδων, Ελληνοπαίδων του εξωτερικού, παλιννοστούντων και αλλοδαπών. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα συγχρηματοδοτούμενα από την Ευρωπαϊκή Ένωση Επιχειρησιακά Προγράμματα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελμα-

τικής Κατάρτισης που υλοποιήθηκαν κατά τις περιόδους 1994-1999 και 2000-2006, καθώς επίσης και το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση 2007-2013», έχουν συμβάλει στον σχεδιασμό και την υλοποίηση παρεμβάσεων για την προώθηση της εκπαίδευσης μειονοτικών ομάδων.

Η ανασκόπηση του θεσμικού πλαισίου για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα οδηγεί σε ορισμένες βασικές διαπιστώσεις: Παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στις απόψεις για την εννοιολόγηση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, συνισταμένη αποτελεί η παραδοχή ότι η τελευταία διαθέτει διάσταση οριζόντιου χαρακτήρα, η οποία πρέπει να διαπερνά το σύνολο των δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο του σχολικού περιβάλλοντος. Ο Παπαχρήστος εύστοχα επισημαίνει ότι η διαπολιτισμική προσέγγιση στην εκπαίδευση καλείται να οδηγήσει στην ανακάλυψη αμοιβαίων σχέσεων και εμπεριέχει στοιχεία ευρύτερων εκπαιδευτικών φιλοσοφικών θεωρήσεων που προάγουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, τον αντιρατσισμό και τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη (Παπαχρήστος, 2007, σελ. 126). Η διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας στον χώρο της εκπαίδευσης συνιστά μια διαδικασία διαρκούς αλληλοαποδοχής και αλληλεπίδρασης μεταξύ ενθοπολιτισμικών ομάδων, που προωθεί τον πολιτισμικό πλουραλισμό (Bennett, 1995, σελ. 5). Επομένως, προϋποθέτει τη συνύπαρξη και δεν ικανοποιείται μέσω πρακτικών περιθωριοποίησης ομάδων που αποκλίνουν από τα πρότυπα της κυρίαρχης κουλτούρας. Το θεσμικό πλαίσιο για τη «διαπολιτισμική» εκπαίδευση στην Ελλάδα προσφέρει ουσιαστικά τη δυνατότητα εκπαίδευσης αλλοδαπών μαθητών/-τριών, όμως στην πράξη εξαντλείται στην εκμάθηση της ελληνικής –γεγονός που δυνητικά ευνοεί την κοινωνική τους ένταξη– μέσα σε «διαπολιτισμικά» σχολεία στα οποία φοιτούν κατεξοχήν αλλοδαποί/-ές μαθητές/-τριες. Συνεπώς, η έννοια της αλληλεπίδρασης με στόχο –μεταξύ άλλων– την κατάρριψη πολιτισμικών εμποδίων, και κατά συνέπεια την πραγμάτωση της διαπολιτισμικής προσέγγισης, δεν καθίσταται δυνατόν ουσιαστικά να αναπτυχθεί.

Στις διαπιστώσεις που απορρέουν από την ανασκόπηση του εκπαιδευτικού διαπολιτισμικού πλαισίου προστίθεται η παντελής απουσία του παράγοντα «φύλο». Συγκεκριμένα, μολονότι η διαπολιτισμική διάσταση στην εκπαίδευση ενέχει το ζήτημα της διασφάλισης ίσων ευκαιριών και της εξάλειψης ανισοτήτων, και παρ' όλο που ο ρόλος του φύ-

λου συνδέεται άρρηκτα με πολιτισμικά χαρακτηριστικά, η κατηγορία «φύλο» αποσιωπάται και δεν λαμβάνεται υπόψη στο πλαίσιο –θεσμικό και ευρύτερο– της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Υιοθετώντας την άποψη ότι η διαπολιτισμικότητα λαμβάνει ως αφετηρία το άτομο, αποδέχεται την ετερότητα και τη διαφορετικότητα του «Άλλου» και τις ατομικές διεργασίες μάθησης, και διαχειρίζεται τα δι-ατομικά και τα ατομικά χαρακτηριστικά (Παπαχρήστος, 2007, σελ. 126-127), η ένταξη της διάστασης του φύλου στη διαπολιτισμική εκπαίδευση συνιστά απαραίτητη πρακτική για την επίτευξη των στόχων της.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται και ενισχύονται από τα δεδομένα που προέκυψαν κατά τη διενέργεια της εμπειρικής έρευνας. Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες/ουσες εκπαιδευτικοί στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης επισημαίνουν συγκεκριμένα γραφειοκρατικά προβλήματα, καθώς και προβλήματα που πηγάζουν από *«το αποσπασματικό, το τυχαίο και την προχειρότητα των πολιτικών»* ή από *«μέτρα που προωθούνται κατά καιρούς σε θετική κατεύθυνση»*, τα οποία πολλές φορές είναι πιο προοδευτικά από όσα μπορούν οι σχολικές μονάδες να εφαρμόσουν. Παρουσιάζουν χάσμα μεταξύ σχεδιασμού και πρακτικής εφαρμογής των εκπαιδευτικών πολιτικών μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα (π.χ. τα τμήματα ένταξης που έχουν δημιουργηθεί για την ένταξη παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες συχνά αντικαθιστούν το ρόλο τάξεων υποδοχής, που, ενώ τυπικά υπάρχουν, εν τούτοις δεν λειτουργούν).

Μια εκπαιδευτικός –το πλαίσιο των ερευνών του έργου– αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *«οι δάσκαλοι είναι χωρίς τα κατάλληλα εργαλεία στα χέρια τους, που θα επέτρεπαν τις δυσκολίες [που συναντούν] να τις δουν σαν πρόκληση θετική»* και συμπληρώνει την έλλειψη συγκεκριμένων διδακτικών μεθόδων και εργαλείων, ώστε να μπορέσουν οι εκπαιδευτικοί να χειριστούν το ζήτημα της μη επαρκούς γνώσης της ελληνικής από τους/τις μαθητές/-τριες, καθώς επίσης και το έλλειμμα επιμόρφωσης σε ευρύτερα θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, το οποίο προσπαθούν να καλύψουν μέσω της αναζήτησης βοήθειας και υποστήριξης από συναδέλφους/-ισσες με σχετική εμπειρία. Επιπλέον, σημειώνει τα εξής: *«Επειδή το παιδί δεν μπορεί να τα καταφέρει, και δεν τα καταφέρνει γιατί του λείπουν τα γλωσσικά εργαλεία και όχι τα νοητικά, η συνήθης πρακτική είναι ότι υποβιβάζεται σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες, οι οποίες είναι ανούσιες γι' αυτό, είναι χαμηλότερου επιπέδου, δεν*

έχουν το στοιχείο της νοητικής πρόκλησης [..] κάτι πιο εύκολο που είναι βαρετό, δεν του προσφέρει τίποτα, [...] θα έπρεπε να υπάρχει το στοιχείο της πρόκλησης, να είναι απαιτητικό, αλλά και καλά πλαισιωμένο».

Τέλος, οι εκπαιδευτικοί επισημαίνουν ότι η έλλειψη υποδομών και προγραμμάτων για την ένταξη των μεταναστών/-στριών επιβάλλει την ανάληψη πρωτοβουλιών από τους/τις ίδιους/ες τους/τις εκπαιδευτικούς. Οι πρωτοβουλίες αυτές άλλοτε αποτιμώνται θετικά: *«[οι εκπαιδευτικοί] είχαν φοβερό άγχος να μάθουν τα παιδιά... είναι πολύ συγκινητικό πώς προσπαθούν να τους μάθουν ελληνική γλώσσα, να τα βοηθήσουν με επιπλέον ώρες, με ιδιαίτερη προσπάθεια, και όσο μπορούσαν, και στα διαλείμματα... παντού, συνέχεια»*, και άλλοτε αρνητικά: *«οι καθηγητές κάνουν το μάθημα, αγνοώντας εντελώς την ετερογένεια, όχι μόνο την πολιτισμική, την πάσης φύσεως ετερογένεια των μαθητών, του μαθητικού πληθυσμού που έχουμε στις τάξεις και μένουν σε έναν ανύπαρκτο μέσο όρο...»*. Σε κάθε περίπτωση, οι εκπαιδευτικοί υπογράμμισαν την ανάγκη αμοιβαίας στήριξης των προσπαθειών της Πολιτείας και του έργου των εκπαιδευτικών, σημειώνοντας ότι: *«οι άνθρωποι κάνουν τους θεσμούς. Όσο καλοί να είναι οι θεσμοί, αν δεν τους στηρίξουμε εμείς, δεν λειτουργούν. Για παράδειγμα, υπάρχει πλαίσιο για την προσευχή. Πρέπει να το βρούμε και να το εφαρμόσουμε».*

4. Κοινωνικοποίηση και σχολική ένταξη

Ο κονστρουκτιβισμός, ως προσέγγιση για τη μάθηση και τη γνώση δεν εστιάζει στην αναπαράσταση της γνώσης, αλλά στην κατασκευή και τη δημιουργία της. Στο έργο του Piaget όπου η μάθηση προβάλλεται ως εξατομικευμένη πνευματική διεργασία και η γνώση ως ατομική δημιουργία, αντιπαρατίθεται η κοινωνική κονστρουβιστική θεωρία του Vygotsky (Παρθένης, 2010, σελ. 182). Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία μάθησης, η κατανόηση των γνωστικών λειτουργιών του ατόμου δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, εάν δεν μελετηθούν οι κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες του περιβάλλοντός του. Αυτή η κοινωνικο-κεντρική θεώρηση δίνει έμφαση στον ρόλο που διαδραματίζουν οι κοινωνικο-πολιτισμικοί παράγοντες στη γένεση της γνώσης και την πορεία μάθησης και ανάπτυξης του ατόμου. Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο επισημαίνεται ότι η γνωστική ανάπτυξη είναι άρρηκτα

συνδεδεμένη με το ιστορικό-πολιτισμικό πλαίσιο και δεν είναι δυνατό να αναλυθεί χωρίς αναφορά στο κοινωνικό περιβάλλον, καθώς το τελευταίο επιδρά σημαντικά στην ανάπτυξη της μάθησης (Ράπτης, Ράπτη, 2001, σελ. 94). Συνεπώς, η διάδραση με τους άλλους προκαλεί τις σκέψεις, τις στάσεις, τις αξίες και τις πεποιθήσεις του παιδιού, οι οποίες στη συνέχεια εσωτερικεύονται ενεργητικά, καθώς το κοινωνικό περιβάλλον διαμεσολαβεί και προσδιορίζει τον τρόπο αντίληψης του ατόμου (Ράπτης, Ράπτη, 2001, σελ. 94).

Η κοινωνικο-πολιτιστική θεωρία του Vygotsky υποστηρίζει ότι η κατανόηση της γνωστικής ανάπτυξης πραγματοποιείται στα συγκεκριμένα ιστορικά και πολιτιστικά πλαίσια στα οποία εντάσσεται το άτομο και η ανάπτυξή του εξαρτάται από τα συμβολικά συστήματα (ιδίως τη γλώσσα), που δημιουργούν την «κουλτούρα», στα οποία αυτή συντελείται (Ράπτης, Ράπτη, 2001, σελ. 96). Τα συμβολικά συστήματα συνιστούν εργαλεία που διαθέτουν κοινωνικές σημασίες, εμπεριέχουν νοήματα και νοούμενα και διαμεσολαβούν για την κατασκευή της γνώσης (Παρθένης, 2010, σελ. 182). Η άρρηκτη σχέση γνωστικής εξέλιξης και κοινωνικής αλληλεπικοινωνίας στη θεωρία του Vygotsky επιβεβαιώνεται μέσω του ορισμού της «ζώνης της επικείμενης ανάπτυξης» ως την απόσταση ανάμεσα στο πραγματικό αναπτυξιακό επίπεδο και τη ανάπτυξη που μπορεί να προκύψει δυνητικά μέσω της επίλυσης προβλημάτων και υπό την καθοδήγηση ενηλίκων ή τη συνέργεια με συνομήλικους (Vygotsky, 1978, σελ. 33).

Ο διαλογικός χαρακτήρας των εμπειριών και η συνεισφορά τους στη διαμόρφωση της προσωπικότητας συνιστούν τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου. Όπως αναφέρει ο Πυργιωτάκης, σύμφωνα με τη θεώρηση του Durkheim, το άτομο στη νεαρή ηλικία διαθέτει αποκλειστικά και μόνο ασαφείς διαπλάσιμες διαθέσεις-ικανότητες και πρέπει να προετοιμαστεί για την ομαλή ένταξη και λειτουργία του στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο (Πυργιωτάκης, 1984, σελ. 15-20). Ο Parsons (1951) θεωρεί τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης ως την εσωτερίκευση της κουλτούρας, ενώ ο Elkin την ορίζει ως τη διαδικασία μέσω της οποίας το άτομο μαθαίνει τους τρόπους μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας, ώστε να είναι σε θέση να γίνει ενεργό μέλος της.

Ο όρος *κοινωνικοποίηση*, με την ψυχοκοινωνιολογική του σημασία, υποδηλώνει την καλλιέργεια του κοινωνικού στοιχείου και την πολι-

τιστική ένταξη του ατόμου στην κοινωνία –μέσω της οποίας συντελείται η οικειοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και των πολιτιστικών αξιών– καθώς αποτελεί μια εξελικτική διαδικασία μάθησης, που περιλαμβάνει συστήματα αξιών, κοινωνικών κανόνων και μορφών συμπεριφοράς, λαμβάνει χώρα μέσα από την κοινωνική επαφή, την αλληλεπίδραση και την ταύτιση, και έχει ως αποτέλεσμα την απόκτηση τρόπων σκέψης και δράσης (Πυργιωτάκης, 1984, σελ. 20-22). Η κοινωνικοποίηση είναι μια δυναμική, διά βίου διαδικασία (Μίμης, 1983, σελ. 34) και περιλαμβάνει επιμέρους διαδικασίες εκπαίδευσης που συμβάλλουν στην κοινωνική ένταξη του ατόμου. Ο Δαμανάκης συνδέει την έννοια της κοινωνικοποίησης με την εξέλιξη και τη διαμόρφωση της ατομικής ταυτότητας, η οποία συντελείται μέσω της διαλεκτικής σχέσης που αναπτύσσεται με το υλικό και κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον (Δαμανάκης, 2001, σελ. 17).

Ο χώρος της εκπαίδευσης, ως βασικός *κοινωνικοποιητικός παράγοντας* και ως ένα κοινωνικό υποσύστημα ενσωματωμένο στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα (Γεωργίου, 2008, σελ. 16) έχει την ευθύνη –μεταξύ άλλων– να μεταδώσει τα θεμελιακά στοιχεία της κουλτούρας που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο της κοινωνίας και να παράσχει την πρώτη εμπειρία σχετικά με τον τρόπο που αυτή οργανώνεται και λειτουργεί (Νόβα-Καλτσούνη, 2002, σελ. 113-117). Στην κοινωνικοποίηση που συντελείται στο χώρο του σχολείου συμβάλλουν παράγοντες που συνδέονται με την ποιότητα της αλληλεπίδρασης εκπαιδευτικού-μαθητών/-τριών, τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον χώρο της εκπαίδευσης, την ποιότητα προσαρμογής στο σχολικό περιβάλλον και τη διαδικασία εξισορρόπησης της προσωπικής και της κοινωνικής ταυτότητας των παιδιών (Γεωργίου, 2008, σελ. 37).

Η συμβολή της σχολικής ένταξης του παιδιού στη μετέπειτα κοινωνική του ένταξη αναδεικνύεται σαφώς από τα δεδομένα που προέκυψαν από την ομάδα εστιασμένης συζήτησης που διενεργήθηκε. Συγκεκριμένα, κατά τη διεξαγωγή της συζήτησης οι εκπαιδευτικοί σημείωσαν με ιδιαίτερη έμφαση το ρόλο που διαδραματίζει το σχολείο και η σχολική ένταξη του παιδιού στην κοινωνική του ένταξη. Ορισμένοι/ες διατύπωσαν ότι «*δεν μπορεί να γίνει κοινωνική ένταξη αν δεν υπάρξει σχολική ένταξη. Είναι απαραίτητο οι μαθητές, οι μαθήτριες να ενταχθούν στην ομάδα του σχολείου, για να μπορούν να ενταχθούν αργότερα στην κοινωνία*». Ωστόσο, οι εκπαιδευτικοί σχολιάζουν την ποιοτική

διάσταση της σχολικής ένταξης, αναφέροντας ότι: «*σχολική ένταξη, δηλαδή το να στέλνει ένας αλλοδαπός το παιδί του στο σχολειό, δεν σημαίνει και κοινωνική ένταξη ή κοινωνική ενσωμάτωση*».

Η ανάγκη των αλλοδαπών μαθητών/-τριών να συνυπάρξουν, να επικοινωνήσουν και να ενταχθούν σε μια ομάδα/κοινότητα αποτυπώνεται έντονα στο σχολικό περιβάλλον, καθώς «*ψάχνουν μέσα στο σχολείο, ασχέτως ηλικίας, να δουν τα παιδιά που είναι από την ίδια χώρα […] από τη μια, είναι το θέμα της γλώσσας, το οποίο τους ωθεί, και από την άλλη, είναι μια κοινή κουλτούρα, την οποία φέρουν*». Τα ερεθίσματα που προσφέρει το σχολείο στα παιδιά μεταναστών/-στριών και η συμβολή του στην κοινωνικοποίησή τους, αποδίδονται ως εξής: «*το σχολείο γι' αυτά τα παιδιά είναι το παράθυρο στον κόσμο. Τώρα δεν ξέρω αν είναι σωστή η έκφραση αυτή (…) μέσα από το σχολείο τα παιδιά γνωρίζουν, θα πάνε κινηματογράφο, θα δουν μία θεατρική παράσταση, θα επισκεφθούν μουσεία και θα έρθουν σε επαφή και με τη μουσική, τα εικαστικά (…) γιατί μετά ξαναγυρνούν στα σπίτια τους και πολύ λίγα πράγματα έχουν εκεί να δουν*».

Στο πλαίσιο αυτό ένας εκπαιδευτικός αναφέρει χαρακτηριστικά τη σημασία της σχολικής ένταξης των αλλοδαπών μαθητών/-τριών, τόσο για τους/τις ίδιους/ες όσο και για τους γονείς τους: «*το σχολείο και η φοίτηση εκεί προσφέρει ένα είδος ψυχολογικής σταθεράς. Άνθρωποι που είναι μετέωροι, με δυσκολίες διάφορες κ.λπ., και τα παιδιά τους πάνε στο σχολείο. Αυτό τους δίνει μια κανονικότητα*». Οι γονείς, όπως επισημαίνουν οι εκπαιδευτικοί στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης, μέσα από την εμπλοκή τους στις δραστηριότητες που αναπτύσσονται στον χώρο του σχολείου εκτός διδακτικού πλαισίου (αθλητισμός, κοινωνικές δράσεις, πολιτιστικές δράσεις), μαθαίνουν και εκπαιδεύονται και οι ίδιοι/ες, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η κοινωνική τους ένταξη.

Χαρακτηριστικό της αγωνίας των γονέων και ιδιαίτερα των μητέρων μεταναστριών για τη σχολική –και αργότερα κοινωνική– ένταξη των παιδιών τους αποτελεί το ενδιαφέρον τους για τη σχολική πρόοδό τους, το οποίο αποτελεί και σημαντικό κίνητρο να μάθουν οι ίδιες τη γλώσσα: «*Στα μαθήματα από ομάδα εθελοντών δασκάλων (…) ήλθαν 150 μητέρες κυρίως. Δεν έλειπαν ποτέ, έρχονταν το βράδυ, ξεθεωμένες μετά τη δουλειά. Είχε λοιπόν πολύ ενδιαφέρον, κι ένας από τους στόχους της μητέρας ήταν να μάθει να διαβάζει τα παιδιά της, γιατί οι ίδιες έχουν την ευθύνη των παιδιών και νιώθουν πολλή ντροπή, όταν οι ίδιες δεν μιλούν και δεν επικοινωνούν στα ελληνικά και όταν τα παιδιά τους δεν είναι καλοί*

μαθητές (...) μεταναστεύουν, γιατί θέλουν τα παιδιά τους να σπουδάσουν και να μορφωθούν και να τα καταφέρουν μετά στη ζωή τους».

5. Ανισότητες, έμφυλες ταυτότητες και ταυτότητες στην εκπαίδευση

Οι κοινωνικές ανισότητες, στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αποτέλεσαν και αποτελούν το καίριο θέμα της ανάπτυξης και διατύπωσης των θεωρητικών προσεγγίσεων της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, οι οποίες, συγκροτώντας τα φαινόμενα της αγωγής και της μάθησης, επεδίωξαν να αναλύσουν τις κοινωνικές προϋποθέσεις και συνέπειες της εκπαίδευσης (Κελπανίδης, 2002, σελ. 43). Ο Bourdieu αναφέρει ότι το «πολιτισμικό κεφάλαιο» συνδέεται με την εξοικείωση με την κυρίαρχη κουλτούρα μιας κοινωνίας, και υποστηρίζει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα δεν πρέπει να προϋποθέτει την ύπαρξη πολιτισμικού κεφαλαίου, το οποίο μόνο μερικοί/ές κατέχουν, καθιστώντας τη διδασκαλία («παιδαγωγική μετάδοση») αναποτελεσματική, αλλά να εξουδετερώνει τη δράση των κοινωνικών παραγόντων της πολιτισμικής ανισότητας (Sullivan, 2002, σελ. 145). Τη μελέτη των έμφυλων ανισοτήτων και τον τρόπο με τον οποίο το φύλο επιδρά και παράλληλα επηρεάζεται από τις κοινωνικές διαδικασίες και νόρμες που αναπαράγονται στον χώρο της εκπαίδευσης, επιχείρησαν να εξετάσουν οι φεμινιστικές θεωρίες της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, με το ενδιαφέρον να επικεντρώνεται στην ιστορία της εκπαίδευσης, τα επίσημα αναλυτικά προγράμματα και την εκπαιδευτική πολιτική, τα σχολικά βιβλία/εγχειρίδια, την οργάνωση του σχολείου και το «*κρυφό» αναλυτικό πρόγραμμα.*[7]

Η φεμινιστική *θεωρία της ισότητας των φύλων και των ίσων ευκαιριών (φιλελεύθερος φεμινισμός)* διεκδίκησε τη νομική κατοχύρωση της ισότιμης πρόσβασης ανδρών και γυναικών στην εκπαιδευτική διαδικασία, αναγνωρίζοντας τη συμβολή του σχολείου στην *αυτοβελτίωση*

7. Πολλοί/ές ερευνητές/τριες έχουν μιλήσει για ένα είδος «κρυφού» αναλυτικού προγράμματος που διαφοροποιεί τα αγόρια και τα κορίτσια. Βλ. Ενδεικτικά: Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη Γ. (1995), *Εκπαιδευτική πολιτική και πρακτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, κεφ. 5.

των γυναικών, και εν συνεχεία προέταξε το ζήτημα της ανατροπής των κοινωνικών στερεοτύπων μέσω της αλλαγής των στάσεων των εκπαιδευτικών και των μαθητών/-τριών, χωρίς όμως να αναγνωρίζει το κοινωνικοπολιτικό υπόβαθρο των ανισοτήτων και το ρόλο της κοινωνίας στη δημιουργία των ταυτοτήτων, δίνοντας έμφαση κυρίως στην ψυχολογική προέλευσή τους (Δεληγιάννη, 1993, σελ. 26-29).

Από την άλλη, η προσέγγιση του *μαρξιστικού φεμινισμού*, αναλύει την εκπαιδευτική διαδικασία και πολιτική στο πλαίσιο των κοινωνικών δομών, και προσπαθεί να εξηγήσει τις εκπαιδευτικές διαδικασίες που οδηγούν στη διάκριση των φύλων προς όφελος της καπιταλιστικής αγοράς εργασίας. Στην περίπτωση αυτή όμως το φύλο δεν συνιστά χωριστή κατηγορία από την κοινωνική τάξη και η πατριαρχία αναλύεται μόνο μέσα στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος. Ωστόσο, σημειώνεται ότι μαρξιστικός φεμινισμός δεν προτείνει πρακτικές εφαρμογές για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών στην εκπαίδευση και την κοινωνία (Δεληγιάννη, 1993, σελ. 29-34).

Ο *ριζοσπαστικός φεμινισμός* διαφοροποιείται από τον μαρξιστικό ως προς τον τρόπο που ερμηνεύει την πατριαρχία και προβάλλεται ως *«ένα φαινόμενο καθολικό, που συναντάται ιστορικά και κοινωνικά σε όλες τις μορφές και τις εκδηλώσεις τη ζωής»* (Δεληγιάννη, 1993, σελ. 35). Έτσι, και ο χώρος της εκπαίδευσης αντιμετωπίζεται ως χώρος αναπαραγωγής της πατριαρχίας και εξετάζεται κριτικά ο σεξισμός στην εκπαιδευτική διαδικασία, η επίδραση του «κρυφού» αναλυτικού προγράμματος στη διατήρηση της καταπίεσης των κοριτσιών και το σύστημα συνεκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών. Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός δεν διατυπώνει μια τεκμηριωμένη θεωρία για τις αιτίες της πατριαρχίας, ωστόσο προτείνει λύσεις για την εκπαίδευση, οι οποίες σχετίζονται με την παραγωγή και διοχέτευση νέας γνώσης στο σχολείο και την ενίσχυση των κοριτσιών στην εκπαίδευση με ειδικά μαθήματα.

Σύμφωνα με τις φεμινιστικές προσεγγίσεις, οι ταυτότητες φύλου δομούνται /κατασκευάζονται κοινωνικά και για την κατασκευή, τον μετασχηματισμό και εν συνεχεία την αναπαραγωγή τους, κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζουν οι κοινωνικές και πολιτισμικές διαδικασίες. Συνεπώς, το φύλο δεν συνιστά μια φυσική κατηγορία με έμφυτα χαρακτηριστικά, αλλά μια αρχή κοινωνικής οργάνωσης που δομεί έμφυλες σχέσεις εξουσίας και μια κοινωνικά κατασκευασμένη κατηγορία που δημιουργείται στο πλαίσιο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων.

Οι αλληλεπιδράσεις αυτές καθορίζουν τις συμπεριφορές που είναι «κατάλληλες» για κάθε φύλο και επιδρούν στη δημιουργία «έμφυλων υποκειμένων» με συγκεκριμένους ρόλους και προσδοκίες.

Η θεωρητική προσέγγιση του *μεταδομικού φεμινισμού* αποτελεί τη νεότερη τάση στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις πολλαπλές μορφές της ταυτότητας του φύλου και στις εκφάνσεις της στην εκπαίδευση (Dillabough, 2001, σελ. 40). Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεώρηση οι έμφυλες ταυτότητες διαμορφώνονται βάσει της εσωτερίκευσης των κοινωνικών προδιαγραφών που παράγονται από τις έμφυλες παραστασιακές επιτελέσεις των κοινωνικών συμβάσεων (Στρατηγάκη, 2006, σελ. 30). Με άλλα λόγια, ο μεταδομικός φεμινισμός εστιάζει στις αναπαραστάσεις και στις συνέπειες των έμφυλων αναπαραστάσεων, οι οποίες παράγονται σύμφωνα με τις κοινωνικές, ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες.

Η εκπαίδευση ως θεσμός αποτελεί ρυθμιστικό παράγοντα σχηματοποίησης των ταυτοτήτων και αμφισβήτησης και αλλαγής των παραδοσιακών έμφυλων ταυτοτήτων. Σε αυτό το πλαίσιο, τα πολιτισμικά στοιχεία της εκπαιδευτικής ζωής αποκαλύπτονται ως λόγοι και ιδεολογίες, τα οποία ενσωματώνονται στη γλώσσα, και όχι ως σταθερές κοινωνικές δυνάμεις (Dillabough, 2001, σελ. 40). Ειδικότερα, η γλώσσα και οι έννοιες που διαμορφώνουν το νοηματικό πλαίσιο ενός ζητήματος επηρεάζουν τον τρόπο αναπαράστασης του (Στρατηγάκη, 2006, σελ. 51). Για παράδειγμα, οι κυρίαρχοι λόγοι περιγράφουν τους ρόλους και τις προσδοκίες που συνδέονται με το φύλο και εμπεριέχονται στα σχολικά εγχειρίδια, τον καθημερινό λόγο και τον επίσημο λόγο της εκπαίδευσης. Η Butler (όπως αναφέρεται στο: Davies, 2004, σελ. 123) υποστηρίζει ότι ο λόγος αποτελεί μια έννοια νοήματος που αποδίδει τη σημασία στα σημαίνοντα, αφορά στο πως *«συγκεκριμένες μορφές λόγου αρθρώνουν αντικείμενα και υποκείμενα με την ερμηνεία τους»* και επομένως *«δεν αναπαριστά απλώς ή αναφέρει δεδομένες πρακτικές και σχέσεις, αλλά εισχωρεί στην άρθρωσή τους και είναι, υπό αυτή την έννοια, παραγωγικός»*.

Η κριτική θεώρηση της γλώσσας πραγματοποιείται μέσω της αξιοποίησης του εννοιολογικού εργαλείου της αποδόμησης και της αμφισβήτησης της γνώσης που προκύπτει από την αφήγηση των έμφυλων ταυτοτήτων. Οι φεμινίστριες, εκκινώντας από τη φιλοσοφική θεωρία της αποδόμησης που υποστηρίζει ότι η γλώσσα αντανακλά τον κόσμο,

χρησιμοποιούν την αποδόμηση για να καταστήσουν ορατό τον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα λειτουργεί παράγοντας το πραγματικό, το υλικό και τις δομές του κόσμου (Adams, 2000, σελ. 481). Η αποδόμηση επιδιώκει να αντιστρέψει τις σχέσεις εξουσίας και να διακόψει τις δυαδικές αντιθέσεις, οι οποίες συνιστούν κυρίαρχες αντιλήψεις για τις έμφυλες ταυτότητες και να υπερβεί την ιεραρχική, αντιθετική και καθοριστική τους δύναμη (Haywood & Mac an' Ghaill, 1997, σελ. 93).

Η κατανόηση του τρόπου διαμόρφωσης των ταυτοτήτων προκύπτει μέσα από την κατανόηση των κοινωνικών δομών, οι οποίες χρησιμοποιούνται για να αναπαράγουν την κοινωνική ανισότητα (Haywood, Mac an' Ghaill, 1997, σελ. 88). Η πατριαρχία θεωρείται ως βασικό εννοιολογικό πλαίσιο που κατασκευάζει ιεραρχίες, παρέχει άνιση πρόσβαση ανδρών και γυναικών στην εξουσία και δημιουργεί άνισες σχέσεις ανάμεσα στα φύλα (Adams, 2000, σελ. 486). Οι τρόποι με τους οποίους άνδρες και γυναίκες τοποθετούνται σε αντιθετικές σχέσεις άνισα δομημένες εξετάζονται καθώς σε αυτές τις θέσεις βρίσκονται εσωτερικευμένα τα καθοριστικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας (Haywood, Mac an' Ghaill, 1997, σελ. 88).

Με βάση τη μεταδομική προσέγγιση οι ταυτότητες αποτελούν κατηγορίες της κοινωνικής πραγματικότητας, κατασκευάζονται στο πλαίσιο διαπροσωπικών σχέσεων και κοινωνικών θεσμών και διαμορφώνονται σύμφωνα με τις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες. Η έννοια της ταυτότητας συγκεντρώνει το σύνολο των αντιλήψεων, των πεποιθήσεων και των συναισθημάτων του ατόμου και χρησιμοποιείται για τον αυτοπροσδιορισμό του σε σχέση με τους άλλους και την κατάταξη του εαυτού του σε κοινωνικές κατηγορίες. Όπως αναφέρει η Δραγώνα (2007, σελ. 19) *«στην έννοια της ταυτότητας ενυπάρχει κάτι το παράδοξο: υπονοείται το ίδιο, το ταυτόσημο και παράλληλα το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή το ξεχωριστό, το μοναδικό»*. Συνεπώς, η ταυτότητα δεν μπορεί να διαχωριστεί από την έννοια της ετερότητας, η οποία αποτελεί βασικό στοιχείο κάθε προσπάθειας προσέγγισης κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων και αναπαραστάσεων. Εξάλλου, η αντίληψη που έχει το άτομο για τον εαυτό του συνδέεται με την κατανόηση του Άλλου και δεν μπορεί να ειδωθεί ανεξάρτητα από την αντίληψη που οι άλλοι έχουν για αυτό, γεγονότα που προσδιορίζουν την επικοινωνιακή δομή μιας κοινωνίας και το διαλεκτικό χαρακτήρα της ταυτότητας (Κωνσταντοπούλου, 2000, σελ. 12).

Η έννοια της ταυτότητας είναι πολυδιάστατη και οι εκφάνσεις της μπορεί να παραπέμπουν στο άτομο ή την κοινωνία, χωρίς ωστόσο οι διεργασίες που επιτελούνται σε κάθε επίπεδο (ατομικό, ομαδικό ή κοινωνικό) να είναι ανεξάρτητες (Δραγώνα, 2007, σελ. 20). Στο πλαίσιο των πολλαπλών διαστάσεων που συγκροτούν την ταυτότητα, έχει αναπτυχθεί επιστημονικός διάλογος και θεωρητικές προσεγγίσεις που αναλύουν έννοιες που συνδέονται με την αντίληψη του εαυτού (π.χ. αυτοεκτίμηση, αυτοεικόνα), την ατομική, τη συλλογική, την εθνική και την πολιτισμική ταυτότητα. Κατά τη μελέτη θεμάτων διαπολιτισμικής εκπαίδευσης δίνεται έμφαση σε ορισμένες διαστάσεις της ταυτότητας, οι οποίες συγκεντρώνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση των στρατηγικών ένταξης που αναπτύσσουν οι μετανάστες/τριες και οι μειονότητες.

Λαμβάνοντας υπόψη την οικοδόμηση της ταυτότητας σε σχέση με το περιβάλλον, η συλλογική ταυτότητα αναφέρεται στα πολιτισμικά στοιχεία στα οποία βασίζεται το αίσθημα του ανήκειν σε μια ομάδα και συνδέεται με το σύστημα αξιών και τον τρόπο οργάνωσης που τη διέπουν (Δαμανάκης, 2007, σελ. 126). Συνεπώς, οι κανόνες, οι αξίες και οι ιεραρχικές σχέσεις της κοινωνίας προσδιορίζουν και τις προσδοκίες του ρόλου του ατόμου. Η ομάδα συμβάλλει στη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου, κατά τη διάρκεια της οποίας το άτομο αναπτύσσει ιδιαίτερες στρατηγικές για να υπερασπιστεί την ένταξη και την ορατότητά του στο σύνολο (Δραγώνα, 2007, σελ. 25). Η πολιτισμική ταυτότητα αποτελεί μία από τις διαστάσεις της συλλογικής ταυτότητας και συνδέεται με την πολιτισμική ένταξη του ατόμου, δηλαδή την ιδιοποίηση και την ενσωμάτωση των νορμών, των αξιών και των αναπαραστάσεων της κουλτούρας του περιβάλλοντός του. Οι ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτισμικού χαρακτήρα μιας κοινωνίας και επομένως και στην οικοδόμηση της πολιτισμικής ταυτότητας (Δαμανάκης, 1998: 32). Σύμφωνα με τον Δαμανάκη, η πολιτισμική ταυτότητα είναι ευρύτερη της εθνικής, καθώς η τελευταία περιορίζεται σε στοιχεία όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η ιστορία (Δαμανάκης, 2007, σελ. 123).

Οι ταυτοτικές διεργασίες στις περιπτώσεις μεταναστών/-στριών και μειονοτήτων καθίστανται ιδιαίτερα πολύπλοκες και συνδέονται άμεσα με διαδικασίες συνεχούς αντιπαράθεσης ή/και σύγκρουσης με τις αξίες και τις ιδεολογίες της κυρίαρχης κουλτούρας, δηλαδή της

κουλτούρας που διέπει τη χώρα υποδοχής, καθώς επίσης και με διαδικασίες υπεράσπισης στοιχείων που τα άτομα αυτά φέρουν. Τα στοιχεία αυτά εντοπίζονται ακόμα και στις στρατηγικές μάθησης που αναπτύσσει το κάθε παιδί. Συγκεκριμένα, μια εκπαιδευτικός, στο πλαίσιο υλοποίησης του ερευνητικού έργου το οποίο υποστηρίζει εμπειρικά το παρόν κείμενο, αφηγείται ότι: *«οι μαθήτριες μετανάστριες φέρουνε και λίγο τα χαρακτηριστικά της κουλτούρας τους. Δηλαδή, για παράδειγμα έχω μία Ινδή μαθήτρια, και μου λέει η ίδια κιόλας ότι γράφει λίγο αργά και προσεκτικά, γιατί είναι από τα πιο τακτικά παιδιά, όπως μελετούσε και στην Ινδία, στη γλώσσα της. Δηλαδή, έτσι μελετάει κι εδώ, με την ίδια μέθοδο. Από την άλλη, βλέπουμε όμως ότι όσο προχωράει ο καιρός φοίτησης και αρχίζουν και ενσωματώνονται εδώ, με τις παρέες, έρχεται το περιβάλλον λίγο ανταγωνιστικά».* Επιπρόσθετα, ένας εκπαιδευτικός συνδέει την προσδοκία των γονέων να μάθουν τα παιδιά τη μητρική τους γλώσσα με *«μια αναμονή φυγής»* και την ερμηνεύει ως εξής: *«όλοι έχουν μια νοσταλγία και ένα όνειρο γυρισμού. Και θέλουν τα παιδιά τους να χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα».*

6. Έμφυλα και φυλετικά στερεότυπα στην εκπαίδευση

Όπως ήδη παρουσιάστηκε, τόσο οι έμφυλες όσο και οι συλλογικές ταυτότητες προσδιορίζονται κατά κύριο λόγο από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις. Συνεπώς, οι κοινωνικές προκαταλήψεις και τα κυρίαρχα έμφυλα και φυλετικά στερεότυπα, καθώς και οι ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες επηρεάζουν διαχρονικά την κοινωνικοποίηση των παιδιών μεταναστών/-στριών. Οι διαπροσωπικές και δια-ομαδικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον χώρο του σχολείου επηρεάζουν σημαντικά τη σχολική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών/-στριών. Επομένως, το σχολείο καλείται να αναγνωρίσει τη διαφορετικότητα, να διατηρήσει τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των μαθητών/-τριών και να ενθαρρύνει την ένταξή τους.

Πολλές είναι οι ερευνητικές προσπάθειες που αποδεικνύουν ότι ο χώρος της εκπαίδευσης αποτελεί ένα μέσο διατήρησης και αναπαραγωγής στερεότυπων κοινωνικών αντιλήψεων γενικότερα, και φυλετικών προκαταλήψεων (βλ. Γκόβαρης, Νιώτη, Σταμάτης, 2003), καθώς και έμφυλων ανισοτήτων ειδικότερα, εξετάζοντας άλλοτε τη

συμπεριφορά των εκπαιδευτικών, άλλοτε την αναπαραγωγή σεξιστικών μηνυμάτων στα σχολικά εγχειρίδια κ.ά. (βλ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Μαράτου-Αλιπράντη, Καπέλλα, 2001, Θεοδώρου, Κουτλής, 2001, Λαμπροπούλου, Γεωργουλέα, 1989, Χαρδαλιά, Ιωαννίδου, 2008). Τα στερεότυπα αυτά στέκονται εμπόδιο στη σχολική και κοινωνική ένταξη των μαθητών/-τριών, περιορίζουν τις προσδοκίες τους και συμβάλλουν στην περιθωριοποίηση και την απομόνωσή τους.

Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης σημείωσαν εμφατικά τη σημασία των έμφυλων αντιλήψεων που συνδέονται με στοιχεία της θρησκευτικής κουλτούρας της χώρας προέλευσης των μαθητών/-τριών. Για παράδειγμα, ένας εκπαιδευτικός διαπιστώνει τα εξής: *«εγώ έχω παρατηρήσει ότι στις μαθήτριες μουσουλμανικής καταγωγής, ενώ έχουν όλες τις δυνατότητες να σπουδάσουν και να προχωρήσουν, έρχεται μερικές φορές η οικογένεια και τους λέει ότι θα παντρευτείτε».*

Σε άλλη περίπτωση, μια εκπαιδευτικός επισημαίνει επίσης ότι οι προσδοκίες των γονέων συνδέονται με θρησκευτικές αντιλήψεις και διαφοροποιούνται κατά φύλο. Ειδικότερα, σημειώνει ότι στην περίπτωση των κοριτσιών: *«υπάρχει χαμηλή προσδοκία των γονιών, και κυρίως αφορά τους Μουσουλμάνους της Θράκης (…) Συγκεκριμένες μητέρες δεν αφήνουν τις κόρες τους να προχωρήσουν, ίσως γιατί γίνανε και αυτές, νέες, μητέρες, ίσως να θέλουν κάτι αντίστοιχο με τις κόρες τους. Αλλά, ενώ (…) είναι πάρα πολύ καλές μαθήτριες, ίσως να μπορούσαν να είναι άριστες, αν σκεφτούμε ότι είναι παιδιά ελλιπούς φοίτησης και έχουνε πολύ σημαντική πρόοδο, η οικογένεια περιμένει από αυτές να παντρευτούν. Το λέω, γιατί έχω και μια μαθήτρια, η οποία έχει εγκαταλείψει το σχολείο(…). Έχουμε μιλήσει με τη μητέρα, η μητέρα την προορίζει για γάμο, ενώ είναι μια μαθήτρια που θα μπορούσε να ήτανε άριστη».*

Σημαντικό ζήτημα έμφυλης διαφοροποίησης στο χώρο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης αποτελεί η μαντίλα. Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης διατυπώνουν απόψεις και περιγράφουν τους τρόπους χειρισμού που έχουν επινοήσει. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχετική τοποθέτηση μιας εκπαιδευτικού που παρουσιάζει τις διεργασίες αμοιβαίας αντιπαράθεσης με την κυρίαρχη κουλτούρα και τη θρησκευτική και την έμφυλη διάσταση της ταυτότητας: *«Είχαμε παιδιά που δεν φορούσαν μαντίλα, κι όμως μπορεί να τους καθόριζε η απαγόρευση και να ήταν πιο συντηρητικά από*

αυτά τα κορίτσια που φορούσαν μαντίλα […] τα παιδιά διαπραγματεύονται με τη μαντίλα και τα όρια μέσα στην οικογένεια και μέσα στο σχολείο […] Μία μαθήτρια μάς έκανε εντύπωση, η οποία με το να βγάζει και να βάζει τη μαντίλα και με το να πειράζει τα αγόρια, η ίδια διαπραγματευόταν και τα όρια της ελευθερίας της, γιατί ο πατέρας της ήθελε να την παντρέψει».

Επιπρόσθετα, άλλη εκπαιδευτικός υπογραμμίζει ότι ενώ τα κορίτσια αντικειμενικά έχουν ίση πρόσβαση με τα αγόρια, επί της ουσίας διαφοροποιούνται, εξαιτίας του ρόλου που τους ανατίθεται στο οικογενειακό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι συχνά οι μαθήτριες αναγκάζονται να παραμένουν σπίτι: *«γιατί τη μαμά την έχουν κρατήσει στα σύνορα, γιατί κρατάει τα αδελφάκια, γιατί διαβάζει τα αδελφάκια, και γιατί έχει όλο το βάρος της οικογένειας, δεν έχει την ίδια πρόσβαση με το αγόρι. (…) Είχαμε φέτος δύο κοριτσάκια από την Συρία και τον αδελφό τους, δύο κοριτσάκια από την Συρία, που ήρθαν στο σχολείο, γεννημένα στην Ελλάδα, που πήγαιναν στο άτυπο σχολείο, μία φορά την εβδομάδα. Δεν ήξεραν λέξη ελληνικά, δεν είχαν πάει ποτέ σχολείο, ήταν κλεισμένα στο σπίτι με μία μαμά που δεν μιλάει ελληνικά».*

Παράλληλα, η κατάθεση της εμπειρίας των εκπαιδευτικών παρουσιάζει ότι τα φυλετικά στερεότυπα αποτυπώνονται και στη συμπεριφορά των εκπαιδευτικών: *«δεν είναι τυχαίο ότι συνήθως τα παιδιά αυτά στοχοποιούνται λίγο πιο εύκολα, όταν δημιουργείται ένα πρόβλημα στο σχολείο. Δηλαδή και πολλοί συνάδελφοι τείνουν να πουν πολύ εύκολα ότι δημιουργούνται συμμορίες και μάλιστα και εθνοτικές. Αυτό είναι κάτι που έρχεται πάρα πολύ εύκολα στη γλώσσα τους».* Επιπρόσθετα, υποστηρίζουν ότι τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις των εκπαιδευτικών που θέλουν αν *«ένα παιδί δεν είναι Ελληνόπουλο, χριστιανόπουλο, λευκό, καθαρό, ετεροφυλόφιλο και άριστος μαθητής»* να είναι πρόβλημα και *«πηγή χλευασμών»*, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη την ετερότητα, καθιστούν προβληματική την επικοινωνία εκπαιδευτικών και γονέων μεταναστών/-στριών. Οι γονείς των μεταναστών/-στριών *«δεν εμφανίζονται πάρα πολύ συχνά, και τους καταλαβαίνω απόλυτα. Κι εγώ να ήμουν, το ίδιο θα 'κανα, γιατί η μόνη γλώσσα, στην οποία μπορούμε να συνεννοηθούμε είναι τα ελληνικά. Τους στέλνουμε ανακοινώσεις (…) στα ελληνικά. Δεν έχουν το «προνόμιο» να μιλάνε ελληνικά, δεν θα καταλάβουν. Έχουν μονίμως την αίσθηση, ή τουλάχιστον έτσι εγώ τους βλέπω, ότι όταν έλθουν στο σχολείο θα είναι για να τους παραπονεθούν οι καθηγητές για τα παιδιά τους, οπότε προτιμούν να μην έρχονται».*

Εντυπωσιακή είναι η εκδήλωση ρατσιστικών συμπεριφορών και η ενσωμάτωση φυλετικών προκαταλήψεων της κυρίαρχης κουλτούρας και από τους ίδιους/-ες τους/τις μετανάστες/-στριες που έχουν εγκατασταθεί νωρίτερα στην Ελλάδα σε σχέση με άλλους/-ες: *«Μου έχει συμβεί στο προηγούμενο σχολείο που ήμουνα, που είχα μεγαλύτερο ποσοστό αλλοδαπών, πλησίαζε το 90%, οι Αλβανοί που ήταν χρόνια στην Ελλάδα να λένε ότι θέλουμε να φύγουμε από αυτό το σχολείο γιατί έχουν έλθει πολλοί ξένοι. Εννοούσαν, φυσικά, άλλες εθνικότητες»*. Μία εκπαιδευτικός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης επισημαίνει μια αντίφαση, από την οποία προκύπτει ότι παρά τις διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο σχολικό πλαίσιο *«τα παιδιά κουβαλάνε στερεότυπα από την οικογένειά τους, από την τηλεόραση, από αυτά που ακούν γύρω-γύρω, και έχουν αρνητική γνώμη για τους μετανάστες ή μιλούν υποτιμητικά κόντρα στην ίδια την εμπειρία τους... λέω για τα παιδιά των Ελλήνων, ενώ η εμπειρία τους τούς δείχνει άλλα. Είναι σαν να μιλούν για τα παιδιά των μεταναστών, εξαιρουμένων των παρόντων και παρουσών συμμαθητών και συμμαθητριών τους»*.

7. Διαπλεκόμενες κοινωνικο-πολιτισμικές κατηγορίες και ταυτότητες

Τα τελευταία χρόνια στη φεμινιστική θεωρία έχει αναδειχθεί η έννοια της διαπλοκής κοινωνικο-πολιτισμικών κατηγοριών και ταυτοτήτων (intersectionality), υποδηλώνοντας την ανάγκη, πέρα από την έρευνα των έμφυλων διαφορών, να διερευνηθούν οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των διαφορετικών ταυτοτήτων των γυναικών. Η έννοια αυτή εισήχθη για πρώτη φορά από την Αμερικανίδα θεωρητικό Crenshaw το 1989 για να εξηγήσει πώς η φυλετική και η έμφυλη καταπίεση αλληλεπιδρούν στη ζωή των μαύρων γυναικών (Lykke, 2010, σελ. 71). Στην εξέλιξη της θεωρίας προστέθηκαν και άλλες διαστάσεις –πέραν του φύλου και της φυλής– όπως η εθνικότητα, η σεξουαλικότητα, η κοινωνική τάξη κ.ά. Παρ' όλο που και άλλες φεμινιστικές προσεγγίσεις έχουν επιδιώξει την ανάλυση της διάδρασης μεταξύ διαφόρων κατηγοριών (π.χ. queer theory), η θεωρία των διαπλεκόμενων κοινωνικών κατηγοριών παρέχει μια νέα πλατφόρμα –ένα κομβικό σημείο– για τη σύνδεση διαφορετικών φεμινιστικών θεωρητικών προσεγγίσεων.

Η προσπάθεια εννοιολόγησης του όρου «intersectionality» έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικού διαλόγου φεμινιστριών σχετικά με τις επιμέρους παραμέτρους που αυτός περιλαμβάνει, καθώς επίσης και με τον τρόπο χρήσης του. Ωστόσο, η Davis (2008, σελ. 77) προσφέρει μια αισιόδοξη ανάγνωση των «ανταγωνιστικών» ερμηνειών και οπτικών που έχουν διατυπωθεί, και επισημαίνει ότι, παρ' όλο που η δυσκολία σαφούς νοηματοδότησης του όρου είναι αναπόφευκτη, εξαιτίας του ασαφούς και αόριστου (διφορούμενου) χαρακτήρα του, η θεωρία των διαπλεκόμενων κοινωνικο-πολιτισμικών κατηγοριών έχει υπάρξει ένα ιδιαίτερα παραγωγικό πεδίο για τη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία. Ειδικότερα, η έλλειψη σαφούς ορισμού, σε συνδυασμό με τις νέες συνθέσεις που καθίστανται ορατές σε κάθε νέα ανάλυση και προσθήκη διαπλεκόμενων κατηγοριών, προσφέρει νέα πεδία μελέτης των αποτελεσμάτων που απορρέουν από τις σχέσεις εξουσίας και ενισχύει τη δυνατότητα κριτικής ανάλυσης μη ορατών σημείων της ταυτότητας (Davis, 2008, σελ. 77).

Η συγκεκριμένη προσέγγιση επιδιώκει να καταστήσει ορατούς τους πολλαπλούς παράγοντες που δομούν τις ατομικές εμπειρίες καταπίεσης μέσα σε πατριαρχικά και ρατσιστικά συστήματα εξουσίας – οι οποίοι ενώ πιθανώς φαίνονται ασύνδετοι μεταξύ τους, τελικά δεν είναι– και να παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι εμπειρίες συνδέονται. Βασίζεται στην παραδοχή ότι οι άνθρωποι διαθέτουν πολλαπλές και πολυεπίπεδες ταυτότητες που πηγάζουν από τις κοινωνικές σχέσεις και τη λειτουργία των δομών της εξουσίας. Ειδικότερα, αναλύει διασυνδέσεις κοινωνικών και πολιτισμικών κατηγοριών και επικεντρώνεται σε διαφορετικές και «υπό περιθωριοποίηση» θέσεις που σχετίζονται με το φύλο, τη φυλή, την εθνικότητα, τις αναπηρίες, τη σεξουαλικότητα, την κοινωνική τάξη. Οι θέσεις αυτές, όταν διαπλέκονται, ενδυναμώνονται με τρόπο πολύπλοκο και οδηγούν σε ταυτότητες υπό μετάβαση (identities in transition) (Knudsen, 2006, σελ. 61). Για παράδειγμα, η εθνικότητα συνεξετάζεται με το φύλο για να αντικατοπτρίσει τη συνθετότητα της διάδρασης και της διαπλοκής του εθνοτικού υπόβαθρου και της γυναικείας/ανδρικής ταυτότητας (Knudsen, 2006, σελ. 61).

Η κοινωνιολόγος Leslie Mc Call (2005, σελ. 1771) προσδιορίζει τον όρο «intersectionality» ως τις σχέσεις μεταξύ πολλαπλών διαστάσεων, διαδικασιών κοινωνικών σχέσεων και συνθέσεων του

υποκειμένου. Η αλληλεπίδραση των πολλαπλών ταυτοτήτων και των εμπειριών αποκλεισμού και υποταγής χρησιμοποιείται για την ανάλυση της παραγωγής εξουσίας και των διαδικασιών που αναπτύσσονται ανάμεσά στο φύλο, τη φυλή, την εθνικότητα κ.λπ. και εμπλέκεται με την ανάλυση κοινωνικών και πολιτιστικών ιεραρχιών.

Η συγκεκριμένη προσέγγιση, αντί να επικεντρώνεται στην κυρίαρχη κουλτούρα, δίνει έμφαση στη μειονοτική και αποτελεί χρήσιμο εργαλείο μελέτης και ανάλυσης του τρόπου με τον οποίο κάποια άτομα φαίνεται να προσδιορίζονται όχι μόνο ως διαφορετικά, αλλά ως περιθωριοποιημένα (Knudsen, 2006, σελ. 62). Η θεωρία οδηγεί στη θέαση –με κριτικό τρόπο– της μετατροπής του ατόμου σε «Άλλον» μέσα σε ένα κανονιστικό πλαίσιο, όπως για παράδειγμα το σχολείο. Ειδικότερα, σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, τα άτομα που διαθέτουν πολυδιάστατες ταυτότητες καθίστανται οχήματα «ετερότητας» και αποτελούν «πρόβλημα» για τους «κανονικούς» μαθητές, καθώς δυσκολεύονται ή αδυνατούν να ενταχθούν στην κανονικότητα της κυρίαρχης αντίληψης, με αποτέλεσμα να περιθωριοποιούνται (Knudsen, 2006, σελ. 62).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση μιας μαθήτριας, όπως προκύπτει από την αφήγηση μιας εκπαιδευτικού στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης, η οποία δεν ήθελε να συνεχίσει τη φοίτησή της όταν η οικογένειά της την ανάγκασε να φοράει μαντίλα στο σχολείο. Ειδικότερα, η ίδια η μαθήτρια κλαίγοντας εξέφρασε στην εκπαιδευτικό την αγωνία της σχετικά με τη μη αποδοχή της από τους/τις συμμαθητές/-τριες, λέγοντας χαρακτηριστικά: *«εγώ δεν θέλω να ξανάρθω σχολείο (...) γιατί με αναγκάσανε να βάλω μπούργκα, γιατί με αρραβωνιάσανε. Κι εγώ δεν μπορώ να έρχομαι στο σχολείο με τη μαντίλα».*

Η διαπλοκή των κοινωνικο-πολιτισμικών κατηγοριών αρχικά προσεγγίστηκε αθροιστικά (additive intersectionality) μέσω διεπιστημονικών αναζητήσεων και θεωριών. Στην περίπτωση αυτή, οι σχηματισμοί του υποκειμένου που βασίζονται στο φύλο, τη φυλή, την εθνικότητα, τη σεξουαλικότητα κ.λπ. και οι επιταγές της εξουσίας που τους διαμορφώνουν, εξετάζονται ως ανεξάρτητες κατασκευές που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους χωρίς όμως να διαπλέκονται, να διεισδύουν και τελικά να διαμορφώνουν ή να μεταβάλλουν η μία την άλλη. (Lykke, 2005, σελ. 9 όπως αναφέρεται στο: Knudsen, 2006, σελ. 63). Ωστόσο, η συγκεκριμένη ανάλυση εγείρει κινδύνους, καθώς δημιουργείται ζήτημα ιεραρχικής αξιολόγησης των κατηγοριών σχετικά με το βαθμό σημα-

ντικότητας της κάθε μιας χωρίς να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η αμοιβαία συνεισφορά τους στην κατασκευή των ταυτοτήτων. Εν ολίγοις, σε αυτήν την περίπτωση η αλληλεπίδραση των κατηγοριών σχετίζεται με τη συνάρθρωση διαφορετικών κατηγοριών, οι οποίες μπορεί να επικαλύπτονται χωρίς όμως να τέμνονται (Knudsen, 2006, σελ. 63).

Οι ταυτότητες συνδέονται με άτομα, ομάδες και οι συλλογικές αφηγήσεις, και μαρτυρούν τον τρόπο με τον οποίο αναπαριστούμε και κατασκευάζουμε τον εαυτό μας. Αφορούν σε θέσεις που τα υποκείμενα εσωτερικεύουν και κατανοούνται είτε σαν να ανήκουν σε αυτά είτε σαν να βρίσκονται υπό διαπραγμάτευση με αυτά. Όπως υποστηρίζει η Knudsen, η διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ κοινωνικο-πολιτιστικών κατηγοριών και ταυτοτήτων καθίσταται δυνατή μέσω της ανάλυσής τους με εγκάρσιο τρόπο (transversal intersectionality) (Knudsen, 2006, σελ. 65). Στόχος της συγκεκριμένης ανάλυσης δεν είναι ο εντοπισμός πολλαπλών διαστάσεων σε μία ταυτότητα, αλλά η ανάλυση των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους οι διάφορες κοινωνικές διαιρέσεις διαπλέκονται, αλληλο-κατασκευάζονται και συσχετίζονται με τις πολιτικές και τις υποκειμενικές κατασκευές των ταυτοτήτων (Yuval-Davis, 2006, σελ. 205). Στην περίπτωση αυτή, οι κοινωνικές κατηγορίες αντί να προστίθενται απλά ή να ιεραρχούνται εξετάζονται, λαμβάνοντας υπόψη ποικίλες οπτικές που σχετίζονται με τις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται σε συγκεκριμένα πλαίσια, καταστάσεις και διαδικασίες.

Παράδειγμα εφαρμογής της θεωρητικής προσέγγισης των διαπλεκόμενων κοινωνικών κατηγοριών και ταυτοτήτων αποτελεί η προσπάθεια εισαγωγής των πολλαπλών διακρίσεων στη συζήτηση και τις πολιτικές για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως μέρος της ένταξης της διάστασης του φύλου (gender mainstreaming), με στόχο την ενδυνάμωση των γυναικών (Yuval-Davis, 2006, σελ. 204). Η ανάπτυξη σχετικών πολιτικών δεν παρουσιάζει απλά τη σημαντικότητα της διασύνδεσης φύλου, φυλής κ.λπ., αλλά υπογραμμίζει την ποικιλομορφία των εμπειριών των γυναικών και αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο οι πολλαπλές ταυτότητες συγκλίνουν, δημιουργώντας και επιδεινώνοντας την περιθωριοποίησή τους. Συνεπώς, στοχεύει στην αποκάλυψη των πολλαπλών ταυτοτήτων, καθιστώντας ορατούς τους διαφορετικούς τύπους διακρίσεων που πηγάζουν από τις διαπλεκόμενες ταυτότητες.

Η Επιτροπή του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για την Εξάλειψη των Φυλετικών Διακρίσεων, αναγνωρίζοντας την ανάγκη διασύνδεσης των πεδίων διάκρισης με το κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και νομικό πλαίσιο, το 2000 στις Γενικές Συστάσεις που αφορούν στις έμφυλες διαστάσεις των φυλετικών διακρίσεων (XXV),[8] υπογραμμίζει ότι οι φυλετικές διακρίσεις παρουσιάζονται κυρίως εναντίον των γυναικών ή τις επηρεάζουν με διαφορετικό τρόπο ή σε διαφορετικό επίπεδο σε σχέση με τους άνδρες. Επισημαίνει, επίσης, ότι, για τον εντοπισμό των φυλετικών διακρίσεων, είναι αναγκαία η ρητή αναγνώριση των διαφορετικών εμπειριών ζωής ανδρών και γυναικών τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα.

Επιπλέον, η «Διακήρυξη της Παγκόσμιας Διάσκεψης κατά του ρατσισμού, των φυλετικών διακρίσεων, της ξενοφοβίας και της μη ανοχής»[9] του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (2001) υπογραμμίζει ότι ο ρατσισμός και οι φυλετικές διακρίσεις ισχυροποιούνται όταν στρέφονται ενάντια σε γυναίκες και κορίτσια, επιδεινώνοντας τις συνθήκες ζωής τους και περιορίζοντας τα δικαιώματά τους (Άρθρο 69). Η ίδια Διακήρυξη αναγνωρίζει την ανάγκη ένταξης έμφυλης οπτικής στις πολιτικές, τις στρατηγικές και τα προγράμματα δράσης κατά του ρατσισμού, των φυλετικών διακρίσεων, της ξενοφοβίας και της σχετικής μη ανοχής προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι πολλαπλές διακρίσεις.

Η οικοδόμηση ενός πραγματικά αποτελεσματικού πλαισίου προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προϋποθέτει την ανάπτυξη πολιτικών ισότητας εμπλουτισμένων ως προς την ερμηνεία και την πολλαπλότητα των διακρίσεων, λαμβάνοντας υπόψη την υφιστάμενη κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική κατάσταση. Η ισχυροποίηση των έμφυλων διακρίσεων από άλλες μορφές διακρίσεων συνιστά σοβαρή απειλή των θεμελιωδών δικαιωμάτων των γυναικών. Συμπερασματικά, όπως αναφέρει η Charlotte Bunch σε εισήγησή της στο Παγκόσμιο Συνέδριο κατά του Ρατσισμού το 2001 (όπως αναφέρεται στο: Yuval-

---

8. Επιτροπή του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για την Εξάλειψη των Φυλετικών Διακρίσεων (2000), *Γενικές Συστάσεις που αφορούν στις έμφυλες διαστάσεις των φυλετικών διακρίσεων (XXV)*, στο: http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/76a293e49a88bd23802568bd00538d83?Opendocument (προσπελάστηκε: 05/03/2013)

9. Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (2001). *Διακήρυξη της Παγκόσμιας Διάσκεψης κατά του Ρατσισμού, των Φυλετικών Διακρίσεων, της Ξενοφοβίας και της Μη Ανοχής*, στο: https://www.un.org/WCAR/durban.pdf (προσπελάστηκε: 05/03/2013)

Davis, 2006, σελ. 203): *«εάν τα ανθρώπινα δικαιώματα μιας ομάδας μένουν απροστάτευτα ή επιδιώκουμε να θυσιάσουμε τα δικαιώματα οποιασδήποτε ομάδας, τότε υπονομεύονται τα ανθρώπινα δικαιώματα όλων».*

8. Συμπεράσματα και προτάσεις

Η οικοδόμηση της ταυτότητας συντελείται υπό την επίδραση των κοινωνικο-πολιτισμικών συνθηκών και συνδέεται άμεσα με τις κυρίαρχες αξίες και αντιλήψεις, τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις. Οι ιεραρχικές κατηγοριοποιήσεις που εντοπίζονται στην οργάνωση της κοινωνίας αποδίδουν κοινωνικούς ρόλους, καθορίζουν προσδοκίες και τοποθετούν τα υποκείμενα σε θέσεις. Τα υποκείμενα εσωτερικεύουν αυτές τις θέσεις, αναπτύσσουν στρατηγικές ένταξής τους στο σύνολο και άλλοτε αποκτούν την αίσθηση του «ανήκειν», άλλοτε διαπραγματεύονται και άλλοτε συγκρούονται μαζί τους.

Το φύλο συνιστά διάσταση της ταυτότητας και ταυτόχρονα αποτελεί κοινωνικά κατασκευασμένη κατηγορία και αρχή οργάνωσης της κοινωνίας, που δομεί έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Παράλληλα, άλλες κοινωνικές κατηγορίες και διαστάσεις της ταυτότητας, όπως η φυλή, η εθνικότητα, η σεξουαλικότητα κ.ά., οδηγούν στον κοινωνικό προσδιορισμό του ατόμου όχι μόνο ως «διαφορετικού», αλλά συχνά και ως περιθωριοποιημένου. Η προσέγγιση των διαπλεκόμενων κοινωνικών κατηγοριών, με έμφαση στη μειονοτική κουλτούρα, αποτελεί χρήσιμο εργαλείο μελέτης και ανάλυσης του τρόπου με τον οποίο οι κοινωνικές διαιρέσεις αλληλο-κατασκευάζονται και συσχετίζονται με τις κοινωνικές και τις υποκειμενικές κατασκευές των ταυτοτήτων. Σε αυτήν την προσέγγιση, το φύλο κατέχει κεντρικό ρόλο, καθώς συνδέεται τόσο με τη μελέτη της έμφυλης διάστασης του κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και με την έμφυλη διάσταση των διακρίσεων που εντοπίζονται εντός του κοινωνικού αποκλεισμού. Η αναγνώριση της πολλαπλότητας των διακρίσεων και της ισχυροποίησής τους όταν πρόκειται για γυναίκες έχει συντελέσει στην ανάγκη της ένταξης της διάστασης του φύλου στις πολιτικές για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η εκπαίδευση, ως θεσμός που (ανα)παράγει ιδεολογίες και ως ένα κοινωνικό υποσύστημα ενσωματωμένο στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα, έχει τη δυνατότητα να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο στην

προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Ταυτόχρονα, ως βασικός κοινωνικοποιητικός παράγοντας του ατόμου «επιβαρύνεται» με το καθήκον της πολιτιστικής ένταξης των μαθητών/-τριών και της συνεισφοράς στην οικειοποίηση αξιών. Στο πλαίσιο αυτό το σχολείο μπορεί να συντελέσει καθοριστικά στην ανοικοδόμηση των αξιακών θέσεων και στην ανάπτυξη προβληματισμού για την άρση κοινωνικών στερεοτύπων και την αποδοχή της ετερότητας.

Η σύγχρονη πολυπολιτισμική πραγματικότητα της Ελλάδας έχει επηρεάσει σημαντικά την ανάπτυξη εκπαιδευτικής πολιτικής για τα παιδιά των μεταναστών/-στριών και των μειονοτήτων. Εξάλλου, η έντονη επιστημονική δραστηριότητα που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια στο χώρο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης αναδεικνύει τον πρωταρχικό ρόλο της εκπαίδευσης στο σύγχρονο πολυπολιτισμικό και πλουραλιστικό πλαίσιο. Ωστόσο, οι εθνικές εκπαιδευτικές πολιτικές για τη διαπολιτισμικότητα παρουσιάζουν σημαντικά κενά και ελλείψεις, καθώς περιορίζονται πρακτικά στην παροχή της δυνατότητας εκπαίδευσης αλλοδαπών μαθητών/-τριών σε «διαπολιτισμικά» σχολεία στα οποία φοιτούν κατά συντριπτική πλειοψηφία αλλοδαποί/ές μαθητές/-τριες, αποτρέποντας την πολιτισμική αλληλεπίδραση και κατ' επέκταση την πραγμάτωση της διαπολιτισμικής προσέγγισης. Στις αδυναμίες του θεσμικού πλαισίου για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα συγκαταλέγεται η απουσία της έμφυλης διάστασης, καθώς το φύλο συνιστά κατηγορία που διασυνδέεται με πολιτισμικά στοιχεία και ως εκ τούτου αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της διαπολιτισμικότητας.

Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης, η οποία πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες του Έργου «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα», επεσήμαναν σημαντικά προβλήματα που συναντούν στην προσπάθειά τους να διαχειριστούν ετερότητες και συγκρούσεις στο πλαίσιο των διδακτικών και εκπαιδευτικών τους καθηκόντων, και κατέθεσαν συγκεκριμένες προτάσεις για την επίλυσή τους. Στην κατεύθυνση αυτή επιχειρείται η προσπάθεια συνοπτικής παρουσίασης των προτάσεων αυτών αλλά και προτάσεων που προκύπτουν από τα δεδομένα των ερευνητικών ευρημάτων.

Για την ανίχνευση των αναγκών της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα είναι απαραίτητη η συνεχής κατά εθνικότητα και κατά

φύλο καταγραφή του μαθητικού πληθυσμού. Η συγκέντρωση των παραπάνω δημογραφικών δεδομένων καθίσταται σημαντικό εργαλείο για την παροχή πληροφοριών σχετικά με τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που φέρουν οι μαθητές/-τριες, τα οποία μπορεί να αφορούν στη μητρική γλώσσα, σε θρησκευτικές παραδόσεις, σε έμφυλες κοινωνικές αντιλήψεις κ.ά. Βάσει των πληροφοριών αυτών το κάθε σχολείο έχει τη δυνατότητα να εντοπίζει τις ιδιαίτερες ανάγκες και τις στρατηγικές που πρέπει να αναπτύξει, με στόχο την κατανόηση και όχι απλά την ανοχή ή την ανεκτικότητα της ετερότητας, και να σχεδιάσει την πολιτική και τις δράσεις που χρειάζεται να εφαρμόσει προς αυτήν την κατεύθυνση.

Είναι, ωστόσο, βέβαιο πως για την ανάπτυξη εξειδικευμένων δράσεων και διδακτικών εργαλείων οι εκπαιδευτικοί χρειάζεται να λαμβάνουν συστηματική επιμόρφωση σε θέματα διαπολιτισμικότητας, αφενός, για να είναι σε θέση να προσαρμόζουν τις διδακτικές τους μεθόδους και τον τρόπο δουλειάς τους ανάλογα με τις ανάγκες που προκύπτουν, αφετέρου, για να συνειδητοποιήσουν και οι ίδιοι/ες τα στερεότυπα που φέρουν και –πιθανώς– αναπαράγουν. Οι επιμορφωτικές ενέργειες θα πρέπει να είναι υποχρεωτικές για όλους/ες τους τις εκπαιδευτικούς και παράλληλα να οργανώνονται και να δομούνται με τέτοιον τρόπο, ώστε να τους/τις βοηθούν στην πράξη να μετατρέψουν πιθανές δυσκολίες σε προκλήσεις, καθώς και να ευαισθητοποιηθούν οι ίδιοι/ες αλλά και να ευαισθητοποιήσουν -εν συνεχεία- στο ζήτημα της συνύπαρξης με το διαφορετικό.

Στο πρόγραμμα των επιμορφωτικών σεμιναρίων η ένταξη της οπτικής του φύλου είναι ιδιαίτερα κρίσιμη καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, αφενός, οι αντιλήψεις για το ρόλο του φύλου συνδέονται άμεσα με πολιτισμικά στοιχεία, αφετέρου, οι εκπαιδευτικοί με τον τρόπο αυτόν υποστηρίζονται, ώστε να ανατρέψουν τις δικές τους έμφυλες στερεότυπες πεποιθήσεις. Επιπλέον, η συνειδητοποίηση των εσωτερικευμένων στερεοτύπων αποτελεί μια δύσκολη διεργασία, η οποία διευκολύνεται σημαντικά μέσα από την αξιοποίηση βιωματικών προσεγγίσεων, οι οποίες –όπως οι εκπαιδευτικοί αναφέρουν– παρέχουν ουσιαστική ενίσχυση. Επομένως, η ανάπτυξη υποχρεωτικών επιμορφωτικών δράσεων σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, με ιδιαίτερη βαρύτητα στην έμφυλη οπτική, θα πρέπει σαφώς να παρέχει θεωρητικές γνώσεις, αλλά παράλληλα να δίνει ερεθίσματα και μέσω

βιωματικών προσεγγίσεων προσομοιάζοντας όσο το δυνατόν πιο αξιόπιστα τις πραγματικές σχολικές συνθήκες.

Στις προτάσεις που κατέθεσαν οι εκπαιδευτικοί στο πλαίσιο της εστιασμένης ομάδας συζήτησης συμπεριλαμβάνεται η δημιουργία κινητών τάξεων για περιπτώσεις παιδιών (π.χ. κορίτσια Ρομά), όπου παρατηρείται το φαινόμενο ασυνεχούς φοίτησης, ή τουλάχιστον η πρόβλεψη της/των θέσης/εων εκπαιδευτικού/ών, που θα αναλαμβάνει/ουν τη διδασκαλία αυτών των μαθητών/-τριών, εκτός του σχολικού ωρολογίου προγράμματος. Παράλληλα, η καθιέρωση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου και η ανάγκη ένταξης της ανθρωπογλωσσικής διάστασης στη διδασκαλία στα διαπολιτισμικά σχολεία, επισημάνθηκαν ως σημαντικά μέσα διευκόλυνσης της σχολικής ένταξης των μαθητών/-τριών και επίτευξης των τιθέμενων εκπαιδευτικών στόχων.

Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη την έλλειψη ενημέρωσης των εκπαιδευτικών σε σχέση με τις υφιστάμενες δομές και τα υλοποιούμενα Προγράμματα για θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, είναι απαραίτητη η θεσμοθέτηση ανοιχτού και διαρκούς διαλόγου μεταξύ όλων των εμπλεκομένων (Πολιτείας, εκπαιδευτικών, γονέων, μαθητών/-τριών, μεταναστευτικών οργανώσεων κ.λπ.). Μια τέτοια ενέργεια θα συμβάλει ιδιαίτερα στη διάχυση της ενημέρωσης και στην ενίσχυση της συμμετοχής όλων των εμπλεκόμενων μερών στη διαπολιτισμική εκπαίδευση, ενώ παράλληλα θα τους/τις «δεσμεύσει» ώστε να αναλάβουν ευθύνες για τη διασφάλιση της ποιότητας της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ιδιαίτερα για την Πολιτεία, που σε όλη αυτήν την προσπάθεια έχει τη μεγαλύτερη ευθύνη, είναι πολύ βασικό να μεριμνήσει για τη διαμόρφωση ολοκληρωμένης πολιτικής για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα, η οποία θα χαρακτηρίζεται από συνέχεια σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης και θα διασφαλίζει μια διαδοχή από το Νηπιαγωγείο μέχρι το Λύκειο.

Το σχολείο έχει τη δυνατότητα να συμβάλει στη διάχυση του προβληματισμού για την ισότητα, την καταπολέμηση των ανισοτήτων και την ανατροπή των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλής, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης κ.ά. Οφείλει να προωθεί την αποδοχή της ετερότητας, να υποστηρίζει τη μαθησιακή πορεία και την κοινωνική ένταξη των μαθητών/-τριών, και να επιδιώκει την εξατομίκευση της διδασκαλίας, σεβόμενο τις ατομικές διεργασίες μάθησης του/της κάθε μαθητή/τριας. Ανάμεσα στις βασικές προϋποθέσεις για την πραγμάτωση των

παραπάνω, συγκαταλέγεται η ένταξη της έμφυλης διάστασης στην διαπολιτισμική εκπαίδευση.

9. Βιβλιογραφία

Adams St. Pierre E. (2000), «Poststructural Feminism in Education: An overview, Qualitative Studies in Education», vol. 13, no. 5, pp. 477-515.

Arnot M. & Mac an' Ghaill M. (επιμ.) (2008). *Φύλο και εκπαίδευση: συλλογή άρθρων του εκδοτικού οίκου «The Routledge Famer»*, Έργο Καλλιρρόη, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2009), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Βαΐου Ντ. (2009), «Από τις γυναίκες στο "φύλο": Θεωρητικές Προσεγγίσεις και χώροι της μετανάστευσης», στο Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο, σελ. 17-38.

Βαρλοκώστα Σ., Τριανταφυλλίδου Λ. (2005), *Η Ελληνική ως δεύτερη γλώσσα: Καθορισμός επιπέδων γλωσσομάθειας του προφορικού λόγου αλλοδαπών μαθητών*, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ).

Bennett C.I. (1995), *Comprehensive Multicultural Education: Theory and practice* (3rd ed.), Boston, Allyn & Bacon.

Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη Χ., Μαράτου-Αλιπράντη Α., Καπέλλα Α. (2001), *Εκπαίδευση και φύλο: Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*, Αθήνα, ΚΕΘΙ.

Γεωργίου Θ. (2008), *Η συμβολή του σχολείου Σωκράτης στη διαμόρφωση της ταυτότητας και της ακαδημαϊκής-επαγγελματικής εξέλιξης των αποφοίτων του*, Ρέθυμνο, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.

Γκόβαρης Χ. (2001), *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα, Ατραπός.

Γκόβαρης Χ., Νιώτη Ν., Σταμάτης Π., (2003), «Προκαταλήψεις και στερεότυπα στο πολυπολιτισμικό νηπιαγωγείο. Θέσεις για την αποδυνάμωσή τους από τη σκοπιά της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης», *Παιδαγωγικός Λόγος*, τ. 1, σελ. 7-20.

Γκότοβος Α. (2002), *Εκπαίδευση και ετερότητα: Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Cummins J. (2000), *Language, Power, and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*, Clevendon, Multilingual Matters.

Δαμανάκης Μ. (1997), «Διαπολιτισμική αγωγή και εκπαίδευση στην Ελλάδα», στο Μ. Βάμβουκας & Α.Γ. Χουρδάκης (επιμ.), *Παιδαγωγική Επιστήμη*

στην Ελλάδα και στην Ευρώπη: Τάσεις και προοπτικές. Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Παιδαγωγικού Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας, Ρέθυμνο, 3-5 Νοεμβρίου 1995, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σελ. 78-91.

Δαμανάκης Μ. (1998), *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα-Διαπολιτισμική προσέγγιση*, β΄ έκδ., Αθήνα, Gutenberg.

Δαμανάκης Μ. (2001), «Θεωρητική προσέγγιση της κοινωνικοποίησης των Ελληνοπαίδων της διασποράς», στο Μ. Βάμβουκας, Μ. Δαμανάκης & Γ. Κατσιμαλή (επιμ.), *Προλεγόμενα Αναλυτικού Προγράμματος για την Ελληνόγλωσση Εκπαίδευση στη Διασπορά*, Ρέθυμνο, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ, σελ. 15-48.

Δαμανάκης Μ. (2007), *Ταυτότητες και εκπαίδευση στη διασπορά*, Αθήνα, Gutenberg.

Damanakis M. (2005), «European and Intercultural Dimension in Greek Education», *European Educational Research Journal*, vol. 4, no. 1, pp. 79-88.

Davies B. (2004), «Δημιουργώντας τον εαυτό, δημιουργώντας τη διαφορά», στο M. Arnot & M. Mac an' Ghaill (επιμ.) (2008), *Φύλο και εκπαίδευση: Συλλογή άρθρων του εκδοτικού οίκου «The Routledge Famer»*, Έργο Καλλιρρόη, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σελ. 115-138.

Davis K. (2008), «Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on what Makes a Feminist Theory Successful», *Feminist Theory*, vol. 9, no. 1, pp. 67-85.

Δεληγιάννη Β. (1993), «Φεμινιστικές τάσεις στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης», στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (επιμ.) (1993), *Εκπαίδευση και Φύλο – Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, σ. 23-40.

Dillabough J-A. (2001), «Νεωτερικές παραδόσεις και αναδυόμενα σύγχρονα θέματα», στο: M. Arnot & M. Mac an' Ghaill (επιμ.) (2008), *Φύλο και Εκπαίδευση: Συλλογή άρθρων του εκδοτικού οίκου «The Routledge Famer»*, Έργο Καλλιρρόη, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σελ. 33-55.

Dimakos I., Tasiopoulou K. (2003), «Attitudes Towards Migrants: What do Greek Students Think About their Immigrant Classmates?», *Intercultural Education*, vol. 14, no. 3, pp. 307-316.

Δραγώνα Θ. (2007), *Ταυτότητες και ετερότητες, Ταυτότητα και εκπαίδευση, εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων. Κλειδιά και αντικλείδια*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Δραγώνα Θ., Σκούρτου Ε., Φραγκουδάκη Α. (2001), *Εκπαίδευση: Πολιτισμικές διαφορές και κοινωνικές ανισότητες. Κοινωνικές ταυτότητες/ετερότητες-κοινωνικές ανισότητες. Διγλωσσία και σχολείο*, τ. Α΄. Πάτρα, ΕΑΠ, σελ. 81-165.

Efstathiou I., Georgiadis F., Zisimos A. (2008), «Religion in Greek Education in a Time of Globalization», *Intercultural Education*, vol. 19, no. 4, pp. 325-336.

Ζωγράφου Α. (2003), «Διαπολιτισμική αγωγή στην Ευρώπη και την Ελλάδα», Αθήνα, Τυπωθήτω.

Θεοδώρου Η., Κουτλής Ε. (2001), *Η ανισότητα των δύο φύλων στην εκπαίδευση. Το εικονικό σχολείο*, τόμος ΙΙ, τ. 2-3, στο: http://web.auth.gr/virtualschool/2.2-3/Praxis/TheodorouKoutlisInequality.html).

Haywood C., Mac an' Ghaill M. (1997), «Αναζητώντας πλαίσια κατανόησης, στο: M. Arnot & M. Mac an' Ghaill (επιμ.) (2008), *Φύλο και εκπαίδευση: Συλλογή άρθρων του εκδοτικού οίκου «The Routledge Famer»*, Έργο Καλλιρρόη, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σελ. 83-95.

Κάτσικας Χ., Πολίτου Ε. (2009), *Εκτός τάξης το «διαφορετικό»;*, Αθήνα, Gutenberg.

Κελπανίδης Μ. (2002), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: Θεωρίες και πραγματικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Knudsen S. V. (2006), «Intersectionality – A Theoretical Inspiration in the Analysis of Minority Cultures and Identities in Textbooks», in E. Bruillard, B. Aamotsbakken, S.V. Knudsen & M. Horsley (eds), *Caught in the Web or Lost in the Textbook?* Caen, IARTEM, Stef, Iufm. pp. 61-76.

Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη Γ. (1995), *Εκπαιδευτική πολιτική και πρακτική,* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Κούρτη-Καζούλη Β. (2008), «Δημιουργική εκμάθηση γλωσσών: "Το Ημερολόγιο της Ταυτότητας"», *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο,* τ. 3, σ. 106-117.

Κωνσταντοπούλου Χ. (2000), «Εισαγωγή: Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στο Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου, (επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι»: Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα,* Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.

Λαγουδάκος Μ. (2012), *Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα,* 2ο ΠΕΚ Αθήνας, Δημοσιεύσεις-Άρθρα, στο: http://www.2pek.gr/DHMOSIEYSEIS_ARTHRA/diapolitismik%20lagoudakos.pdf

Λαμπροπούλου Β., Γεωργουλέα Μ. (1989), «Οι ρόλοι των φύλων μέσα από την εκπαίδευση», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 46, σελ. 58-69.

Lykke N. (2010), *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*, New York, Routledge.

Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (2007) (επιμ.), *Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα. Τα ευρήματα της πανελλήνιας έρευνας του* ΚΕΘΙ, Αθήνα, ΚΕΘΙ.

Mc Call L. (2005), «The Complexity of Intersectionality», *Signs* 3, pp. 1771-1800.

Μίμης Δ. (1983), *Κοινωνική Ψυχολογία: Θεωρητική και εφαρμοσμένη*, Αθήνα: Δανιάς.

Νόβα-Καλτσούνη Χ. (2000), *Κοινωνικοποίηση, Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Αθήνα, Gutenberg.

Paleologou N. (2004), «Intercultural Education & Practice in Greece: Needs for Bilingual Intercultural Programmes», *Intercultural Education*, vol. 15, no. 3, pp. 317-329.

Πανταζής Σπ. (2006), *Διαπολιτισμική Αγωγή στο Νηπιαγωγείο*, Αθήνα, Ατραπός.

Παπάζογλου Ι. (2008), «Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στο δημοτικό σχολείο», *Επιστημονικό Βήμα*, τ. 9, σελ. 81-87.

Παπαχρήστος Κ. (2007), «Φύλο και διαπολιτισμικότητα στο ολοήμερο δημοτικό σχολείο», *Επιστημονικό Βήμα*, τ. 6, σελ. 117-131.

Παρθένης Χ. (2010), «Η συμβολή του κονστρουκτιβισμού στη διαπολιτισμική διάσταση της εκπαίδευσης», *Επιστημονικό Βήμα*, τ. 12, σελ. 177-199.

Πυργιωτάκης Ι. (1984), *Κοινωνικοποίηση και εκπαιδευτικές ανισότητες*, Αθήνα, Γρηγόρης.

Ράπτης Α., Ράπτη Α. (2001), *Μάθηση και διδασκαλία στην εποχή της πληροφορίας, Συνολική Προσέγγιση*, τόμ. Α, Αθήνα.

Σκούρτου Ε. (2002), «Δίγλωσσοι μαθητές στο ελληνικό σχολείο», *Επιστήμες Αγωγής*, Θεματικό Τεύχος 2002, σελ. 11-20.

Στρατηγάκη Μ. (2006), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Sullivan A. (2002), «Bourdieu and Education: How Useful is Bourdieu's Theory for Researchers?», *Netherlands Journal of Social Sciences*, vol. 38, no. 2, pp. 144-166.

Τζωρτζοπούλου Μ., Κοτζαμάνη Α. (2008), *Η εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών. Διερεύνηση των προβλημάτων και της προοπτικής επίλυσής τους*, Κείμενα εργασίας 2008/19, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Triantafyllidou A., Gropas, R. (2009), «Constructing Difference: The Mosque Debates in Greece», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 35, no. 6, pp. 957-975.

Τσιάκαλος Γ. (2000), *Οδηγός Αντιρατσιστικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Tsokalidou R. (2005), «Raising Bilingual Awareness in Greek Primary Schools. International Journal of Bilingual Education and Bilingualism», vol. 8, no. 1, pp. 48-61.

Τσοκαλίδου Ρ. (2005), «Η αφανής διγλωσσία στο ελληνικό σχολείο: Δεδομένα επιτόπιας έρευνας», *Επιστήμες Αγωγής*, Θεματικό τεύχος 2005, σελ. 37-50.

Vygotsky L. (1978), «Interaction between Learning and Development», Reprinted in M. Gauvain & M. Cole (eds.) (1997), *Readings on the Development of Children*, New York, W.H. Freeman and Company, pp. 29-36.

Χαρδαλιά Ν., Ιωαννίδου, Α. (2008), *Έμφυλες κοινωνικές αναπαραστάσεις στα σχολικά εγχειρίδια: Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*, Αθήνα, ΚΕΘΙ.

Χριστοδούλου Θ. (2009), «Μετανάστες και διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα», *Πρακτικά 12ου Διεθνούς Συνεδρίου «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, Μετανάστευση, Διαχείριση Συγκρούσεων και Παιδαγωγική της Δημοκρατίας», Πάτρα 19-21 Ιουνίου 2009*, σελ. 285-292.

Yuval-Davis N. (2006), «Intersectionality and Feminist Politics», *European Journal of Women's Studies*, vol. 13, no. 3, pp. 193-209.

Zambeta E. (2000), «Religion and national identity in Greek education», *Intercultural Education*, vol. 11, no. 2, pp. 145-156.

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία. Η συμβολή της βιβλιογραφικής επισκόπησης

Χριστίνα Ζαραφωνίτου (Επιστημονική Υπεύθυνη)*
*Στέλλα Παπαμιχαήλ**, Ευάγγελος Ι. Χαϊνάς****

1. Εισαγωγικά

Στο πλαίσιο του έργου «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα»[1] ολοκληρώθηκαν δράσεις βιβλιογραφικής έρευνας σχετικής με το ερευνητικό αντικείμενο, οι οποίες κατέληξαν στη δημιουργία μιας πρωτότυπης βάσης δεδομένων. Οι δράσεις αυτές, που παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη, υλοποιήθηκαν από την ερευνητική ομάδα του Παντείου Πανεπιστημίου, υπό την επιστημονική ευθύνη της Καθηγήτριας Χριστίνας Ζαραφωνίτου και με τη συνεργασία ένδεκα ερευνητών προερχομένων από το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το ΕΚΚΕ.[2] Οι πηγές αναζήτησης του σχετικού υλικού εντοπίστηκαν σε βιβλιοθήκες δημο-

*Καθηγήτρια Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

**Δρ Εγκληματολογίας.

***Υποψήφιος Δρ Εγκληματολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

1. Δράση 2.1/09: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα». Συντονιστής εταίρος: ΕΚΚΕ Στη Δράση συμμετείχαν ως εταίροι το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών.

2. Η ερευνητική ομάδα του Παντείου Πανεπιστημίου αποτελείτο από τους/τις (κατ' αλφαβητική σειρά): *Ιωάννα Γουσέτη, Γιώργο Κίτσο, Στέλλα Παπαμιχαήλ, Ευάγγελο Ι. Χαϊνά και Αναστασία Χαλκιά*. Αντίστοιχα, οι ερευνητές/-τριες του ΕΚΚΕ που συνεργάστηκαν στην έρευνα ήταν οι: *Δήμητρα Κονδύλη, Κωνσταντίνα Κουρούση, Απόστολος Λιναρδής, Ναυσικά Μοσχοβάκου, Ματίνα Παπαγιαννοπούλου και Χαρά Στρατουδάκη.*

σίων και ιδιωτικών φορέων και ερευνητικών κέντρων, βιβλιοπωλείων, ηλεκτρονικών βάσεων δεδομένων ή/και ηλεκτρονικών κόμβων (links) του διαδικτύου με σχετικό πληροφοριακό υλικό.

Συγκεκριμένα, για τις ανάγκες υλοποίησης των εργασιών του έργου με τίτλο «*Ανασκόπηση γενικής βιβλιογραφίας*», πραγματοποιήθηκαν ενέργειες που αφορούσαν στη συλλογή, ταξινόμηση και κωδικοποίηση ερευνών και μελετών για τη γυναικεία μετανάστευση με την αξιοποίηση της υφιστάμενης βιβλιογραφίας σε εθνικό επίπεδο και συγκριτική προσέγγιση με την αντίστοιχη σε ευρωπαϊκό επίπεδο (desk research). Στόχος ήταν η αξιοποίησή της ως πλαισίου αναφοράς (*context of knowledge*) για τη μελέτη της γυναικείας μετανάστευσης στην Ελλάδα, καθώς και ο εντοπισμός των κενών και των θεμάτων προς περαιτέρω διερεύνηση, μέσα από την αξιοποίηση και ανάδειξη των διαθέσιμων στοιχείων αλλά και αυτών των ίδιων των ερευνητικών αντικειμένων.

Η καταγραφή, η συστηματική ταξινόμηση και η συνοπτική παρουσίαση των θεωρητικών μελετών και εμπειρικών ερευνών, που αφορούσαν στο αντικείμενο της γυναικείας μετανάστευσης και της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στην Ελλάδα, πραγματοποιήθηκαν για το χρονικό διάστημα μεταξύ 2000 και 2011.

Η συλλογή, κατάταξη και κωδικοποίηση της βιβλιογραφίας έγινε σε μορφή ηλεκτρονικού αρχείου-βάσης δεδομένων, ώστε να δίνεται η δυνατότητα ενημέρωσής της κατά τακτά χρονικά διαστήματα και να παρέχονται πολλαπλές δυνατότητες αξιοποίησής της, όπως για παράδειγμα, κατάταξη κατά συγγραφέα, χρονολογία, θεματικό αντικείμενο, κ.ά. Η κατάταξη/ταξινόμηση έγινε στη βάση θεματικών ενοτήτων-πεδίων (μετανάστευση, φύλο, κοινωνική ένταξη κ.λπ.) με αντίστοιχη συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου (*abstract*).[3] Η αναζήτηση βιβλιογραφικών πηγών και η αντίστοιχη εγγραφή στη βάση δεδομένων υλοποιήθηκαν, όπως αναφέρθηκε, με άξονα τις δύο κεντρικές θεματικές ενότητες του ερευνητικού προγράμματος: της ενότητας «*φύλο και μετανάστευση*» και της ενότητας «*κοινωνική ένταξη μεταναστών/-στρι-*

3. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση με τη μορφή βάσης δεδομένων φιλοξενείται ηλεκτρονικά στον ιστότοπο του ΕΚΚΕ και στον ιστότοπο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Η σύγχρονη εγκληματικότητα και η αντιμετώπισή της» του Παντείου Πανεπιστημίου.

ών». Η έρευνα εμπλουτίστηκε με δέκα (10) ακόμη θεματικές ενότητες-υποκατηγορίες των κεντρικών θεματικών ενοτήτων, ως εξής:

- Αγορά Εργασίας (Απασχόληση, εργασία: άτυπη- τυπική, οικονομική ενσωμάτωση)
- Στέγαση (Είδος κατοικίας: καθεστώς ιδιοκτησίας κ.λπ.)
- Οικογένεια (Μορφές, οικογενειακή επανένωση, οικογενειακή κατάσταση, εμβάσματα)
- Υγεία – Πρόνοια – Κοινωνική Ασφάλιση
- Εκπαίδευση – Διαπολιτισμικότητα
- Μεταναστευτική πολιτική – Νομοθετικό πλαίσιο (Νομιμοποίηση, δικαιώματα)
- Εγκληματικότητα – Θυματοποίηση
- Πολιτική και Κοινωνική συμμετοχή (Συμμετοχή ή/ και εκπροσώπηση σε δομές, δίκτυα και θέματα κοινωνικού αποκλεισμού)
- Αστικότητα: Χωρική κατανομή και χωρικές διαφοροποιήσεις (Υπαιθρος, αγροτικός χώρος κ.λπ.)
- Ρατσισμός – Ξενοφοβία – Ταυτότητες – Ετερότητα

Με την ολοκλήρωση των εγγραφών στη βάση δεδομένων πραγματοποιήθηκε από την Επιστημονική Υπεύθυνη ενδελεχής έλεγχός

Πίνακας 1
Εγγραφές ανά θεματική ενότητα

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ
Φύλο και μετανάστευση	135
Κοινωνική ένταξη μεταναστών/-στριών	307
1. Αγορά Εργασίας	221
2. Στέγαση	62
3. Οικογένεια	65
4. Υγεία – Πρόνοια – Κοινωνική Ασφάλιση	62
5. Εκπαίδευση – Διαπολιτισμικότητα	186
6. Μεταναστευτική πολιτική – Νομοθετικό πλαίσιο	264
7. Εγκληματικότητα – Θυματοποίηση	132
8. Πολιτική και Κοινωνική συμμετοχή	101
9. Αστικότητα: Χωρική κατανομή και χωρικές διαφοροποιήσεις	89
10. Ρατσισμός – Ξενοφοβία – Ταυτότητες – Ετερότητα	156
Σύνολο εγγραφών	**593**

τους, ο οποίος περιελάμβανε: εξέταση της συνάφειας των καταχωρήσεων με τις θεματικές ενότητες που αφορούσε η βιβλιογραφική επισκόπηση, διόρθωση ορθογραφικών ή/και συντακτικών λαθών, και διαγραφή καταχωρήσεων σε περίπτωση διπλής εγγραφής. Στη συνέχεια, οι εγγραφές οριστικοποιήθηκαν στις 593,[4] κατανεμημένες στις θεματικές ενότητες όπως φαίνεται παραπάνω στόν πίνακα 1.

2. Επισημάνσεις και παρατηρήσεις ανά θεματική ενότητα

2.1 Αγορά εργασίας

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Μετανάστρια, αγορά εργασίας, απασχόληση, ένταξη στην αγορά εργασίας, εργασία μεταναστριών, άτυπη εργασία, οικιακή εργασία, κοινωνική ένταξη μεταναστριών*.

Στην παρούσα ενότητα περιλαμβάνονται βιβλιογραφικές πηγές στο πλαίσιο των οποίων αναπτύσσονται ζητήματα, όπως η ένταξη των μεταναστών/-στριών στην αγορά εργασίας, τα στοιχεία απασχόλησης των μεταναστών/-στριών, η συμμετοχή και ο ρόλος των μεταναστών/-στριών στην αγροτική οικονομία και ανάπτυξη, η διερεύνηση καλών πρακτικών στον τομέα της απασχόλησης των μεταναστών/-στριών, οι συνθήκες εργασίας των μεταναστών/-στριών, οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών/-στριών, η (αν)ισότητα στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας, τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά των εργασιακών τους θέσεων και η απασχόλησή τους στην άτυπη αγορά εργασίας, κυρίως ως οικιακών βοηθών.

Είναι γεγονός ότι οι εθνικές πολιτικές για τη μετανάστευση στην Ελλάδα διαμορφώνονται μετά το 2000 και συναρθρώνονται με τις ευρωπαϊκές πολιτικές με τις οποίες και εναρμονίζονται. Επικεντρώνονται σε ζητήματα διαβίωσης και απασχόλησης των μεταναστών/-στριών και προσεγγίζουν το ζήτημα της απασχόλησής τους ως βασική συνιστώσα της κοινωνικής ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία (βλ. ενδεικτικά Δημουλάς Κ. Παπαδοπούλου Δ., 2004, Συλλογικό έργο,

4. Από τις 593 εγγραφές αρκετές ήταν εκείνες που καταχωρήθηκαν σε παραπάνω από μία θεματική ενότητα λόγω της συνάφειας του περιεχομένου τους.

2002). Μεγάλο μέρος της θεωρητικής και ερευνητικής παραγωγής περιλαμβάνει αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με τα ποσοστά και τις όψεις της απασχόλησης των μεταναστριών και τη θέση τους ανά οικονομικό κλάδο στην ελληνική αγορά εργασίας (βλ. ενδεικτικά Καψάλης Α., 2007). Μάλιστα, καταγράφονται βιβλιογραφικές πηγές μέσα από τις οποίες αναζητώνται τρόποι άρσης των θεσμικών εμποδίων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες ως προς την πρόσβαση στην επίσημη αγορά εργασίας (βλ. ενδεικτικά Καψάλης Α., 2007 και 2008). Γίνεται αντιληπτό ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης εισάγει νέα δεδομένα στην αγορά εργασίας και δημιουργεί πιο περίπλοκες σχέσεις στο πλαίσιο της αναγκαίας συνοχής και της θεμιτής ανταγωνιστικότητας (ενδεικτικά: Kandylis G., Arapoglou V., Maloutas Th., 2008).

Το επιστημονικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις άτυπες αγορές εργασίας των μεταναστριών και, κυρίως, στην οικιακή εργασία ως ιδιαίτερη όψη της μετανάστευσης γυναικών, η οποία συνδέεται και με τον κομβικό ρόλο της στις σύγχρονες σχέσεις των φύλων, π.χ. χώρες της Δυτικής Ευρώπης (βλ. ενδεικτικά, Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ., 2009, Βασιλικού Κ., 2009, Ταστσόγλου Ευ., Χατζηκωσταντή Ι., 2003, Ψημμένος Ι., 2001). Αρκετά άρθρα καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η περιθωριοποίηση της οικιακής εργασίας λειτουργεί ενάντια στις εργαζόμενες γυναίκες και την αγορά εργασίας. Κεντρικό σημείο έναρξης αυτής της συζήτησης είναι ότι η απαξίωση της οικιακής εργασίας είναι μια κοινωνική –και, επομένως, διαχειρίσιμη διαδικασία (βλ. ενδεικτικά Μαρούκης Θ., 2009).

Επιπρόσθετα, πολλές βιβλιογραφικές πηγές παραθέτουν εμπειρικά ευρήματα από έρευνες που αφορούν τη συμμετοχή και το ρόλο των μεταναστών/-στριών στην αγροτική οικονομία και ανάπτυξη (βλ. ενδεικτικά, Kasimis C., Papadopoulos A, 2005, Kasimis C., Papadopoulos A., 2008, Papadopoulos A., 2006). Στο πλαίσιο αυτό, μελετώνται διεξοδικά οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης των μεταναστών/-στριών στις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας (βλ. ενδεικτικά Kasimis Ch., Papadopoulos A., Zacopoulou E., 2003, Labrianidis L., Sykas Th., 2009).

Αναμφισβήτητα, η απασχόληση των μεταναστών/-στριών αποτελεί μείζον κοινωνικό φαινόμενο με πολλαπλές επιπτώσεις τόσο για τους μετανάστες όσο και για την κοινωνία υποδοχής. Ταυτόχρονα, συνιστά σημαντικό ζήτημα πολιτικής, το οποίο συνοδεύεται από συ-

γκεκριμένες εφαρμογές και συνδυάζεται με αντίστοιχες πρακτικές. Η βιβλιογραφική επισκόπηση ανέδειξε όψεις του ζητήματος της απασχόλησης των μεταναστριών στην Ελλάδα μέσα από την ανίχνευση και τον εντοπισμό καλών πρακτικών οι οποίες επικεντρώνονται κυρίως σε ζητήματα κατάρτισης, αναβάθμισης δεξιοτήτων, συμβουλευτικής για την προώθηση στην απασχόληση και αλλαγής κουλτούρας και στάσεων των τοπικών και εθνικών κοινοτήτων (βλ. ενδεικτικά Αράπογλου Β., Τσονίδης Α., 2007, Κονδύλη Δ., Θανοπούλου Μ., Μουρίκη Α., Στρατουδάκη Χ., Τζωρτζοπούλου Μ., 2010). Υπογραμμίζεται ότι ο αριθμός καλών πρακτικών που καταγράφεται με στόχευση σε μετανάστριες δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλος, εφόσον το αποτέλεσμα της βιβλιογραφικής αναζήτησης αποτυπώνει τις γενικότερες πολιτικές, οι οποίες δεν περιλαμβάνουν ρητά τη διάσταση του φύλου σε ό,τι αφορά τη μετανάστευση.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που απασχολεί την ακαδημαϊκή και ερευνητική κοινότητα είναι οι επιδράσεις της μη νόμιμης μετανάστευσης στους οικονομικούς δείκτες της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, καταγράφονται βραχυπρόθεσμες επιδράσεις που χαρακτηρίζονται ως θετικές, παρέχοντας ένα ευέλικτο ως προς την απασχόληση και τις αμοιβές εργατικό δυναμικό που βελτιώνει την ανταγωνιστικότητα της χώρας. Ωστόσο, τα αναμενόμενα μακροπρόθεσμα οφέλη από την απασχόληση των μη νόμιμων μεταναστών σε μεγάλο ποσοστό, είναι αρκετά αμφίβολη, διότι καθυστερεί βασικές προϋποθέσεις για βιώσιμη ανάπτυξη, όπως την αναδιοργάνωση της παραγωγής, την υποκατάσταση εργασίας με κεφάλαιο και νέα τεχνολογία, κ..α. (βλ. ενδεικτικά Κανελλόπουλος Κ., Γρέγου Μ., Πετραλιάς Α., 2006). Τέλος, σε αρκετές μελέτες παρατηρείται μια προσπάθεια εκτίμησης των επιδράσεων της μετανάστευσης στα κύρια οικονομικά μεγέθη της χώρας υποδοχής και, εν προκειμένω, της Ελλάδας (βλ. ενδεικτικά Προκοπάκη Κ., 2009).

2.2 Στέγαση

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Αγορά κατοικίας, αποκλεισμός, αστικοποίηση, αντικειμενική αξία κατοικίας, γειτονιά, γεωγραφική κατανομή, διαβίωση, εγκατάσταση, έμφυλες ανισότητες, ενοίκιο, ιδιοκτήτη κατοικία, κατοίκηση,*

κατοικία, κοινότητα, κοινωνική ανισότητα, κοινωνική πολιτική, κοινωνική πόλωση, μεταναστευτική πολιτική, μισθωμένη κατοικία, οικιακός χώρος, οικιστικές συνθήκες, πόλη, πρόσβαση (μεταναστών) στη στέγαση, στεγαστική πολιτική, συνθήκες στέγασης, χωρο-κοινωνικός διαχωρισμός, χωρο-κοινωνικές μεταβολές, χώρος.

Σε γενικές γραμμές, η περιληφθείσα στην προκειμένη ενότητα βιβλιογραφία αφορά στις συνθήκες στέγασης των μεταναστών, στα ποσοτικά και ποιοτικά της χαρακτηριστικά, στις δυσχέρειες της και στις πολιτικές αντιμετώπισης των σχετικών προβλημάτων. Πιο συγκεκριμένα, η σχετική βιβλιογραφική ανασκόπηση κατέδειξε δύο κύριες τάσεις στην επιστημονική θεώρηση του ζητήματος της στέγασης των μεταναστών/-στριών: α) την αυτοτελή του προσέγγιση και β) την εξέτασή του ως ένδειξης κοινωνικού αποκλεισμού ή κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Στην πρώτη «ομάδα» προσεγγίσεων, τα κεντρικά ζητήματα ανάπτυξης αφορούν στη μελέτη των επιδράσεων του μεταναστευτικού φαινομένου στην αγορά κατοικίας, στις αντικειμενικές αξίες των κατοικιών, στο ύψος των ενοικίων σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο (βλ. ενδεικτικά Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Αρ., Λυκογιάννη Ρ., 2007, Λαυρεντιάδου Μ., 2009, Sapounakis A., 2002). Οι συνθήκες στέγασης των μεταναστών/-στριών, η επιλογή του τόπου διαμονής, τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της κατοικίας τους αποτελούν επίσης αντικείμενα ανάπτυξης, καθώς και οι ενδο-ομαδικές σχετικές διαφοροποιήσεις στη βάση της εθνικής προέλευσης, της επαγγελματικής απασχόλησης και της οικονομικής τους κατάστασης (βλ. ενδεικτικά Βαΐου Ντ., 2007, Robinson D., Reeve K., 2006, Χατζηβασιλείου Σ., Βαρουχάκη Ερ., Παπασημάκη Κ., Τούντα Φ., 2007).

Η θεωρητική και ερευνητική προσέγγιση της στέγασης των μεταναστών/-στριών ως ένδειξης της κοινωνικής τους ένταξης διαλαμβάνει ζητήματα πρόσβασης στην αγορά κατοικίας, στη στέγαση και στους προσδιοριστικούς της παράγοντες, καθώς και ζητήματα συγκέντρωσης των μεταναστών/-στριών σε συγκεκριμένους τόπους και χώρους στο αστεακό και αγροτικό περιβάλλον, διαμόρφωσης τυχόν χωροκοινωνικών διακρίσεων, και κατ' επέκταση κοινωνικής πόλωσης. Στο πλαίσιο αυτό, εντάσσονται και προσεγγίσεις της σχετικής κοινωνικής πολιτικής, μέσα από τη διατύπωση κριτικών θεωρήσεων των υφιστάμενων στεγαστικών πολιτικών ανά τον κόσμο, αλλά και προτάσε-

ων βελτίωσής τους (βλ. ενδεικτικά Lykogianni R., Vaiou D., 2007, Maloutas Th., 2007, Χριστοδούλου Χ., 2008).

Αναφορικά με τις «έμφυλες» διαστάσεις του υπό εξέταση ζητήματος, δεν παρατηρήθηκαν ειδικότερες διαφοροποιήσεις της στέγασης των μεταναστριών σε σχέση με αυτή των μεταναστών. Η εν λόγω μελέτη επικεντρώνεται κυρίως στην περιγραφική και ερμηνευτική ανάλυση των χωρο-κοινωνικών διακρίσεων που υφίστανται συχνά οι μετανάστριες στη βάση του καλούμενου «διττού μειονεκτήματος» (της ιδιότητάς τους, δηλαδή, ως γυναίκας και ως μετανάστριας), το οποίο, συνιστώντας προσδιοριστικό παράγοντα των διαφόρων όψεων της ζωής τους –εργασία, οικονομικό επίπεδο, οικογενειακή κατάσταση–, επιδρά καταλυτικά και στη στέγασή τους. Τα βιβλιογραφικά κενά ως προς το θέμα της σχέσης μετανάστευσης και στέγασης μπορεί να θεωρηθεί ότι αφορούν την απουσία ενασχόλησης σε βάθος με τις «έμφυλες» διαστάσεις του ζητήματος, καθώς και το έλλειμμα σχετικής ελληνικής βιβλιογραφίας, το οποίο εν μέρει αντανακλά την ελλιπή σχετική κοινωνική πολιτική.

2.3. Οικογένεια

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Απαγωγή τέκνων, γάμος, διακρατικές οικογένειες, δικαίωμα διαμονής, δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης, ενδοοικογενειακή βία, ιδιωτική ζωή, ισότητα των φύλων, μικτοί γάμοι, οικιακή εργασία, οικογενειακή εκμετάλλευση, οικογενειακή ενότητα, οικογενειακή επανένωση, οικογενειακή ζωή, οικογενειακή συνένωση, οικογένειες μεταναστών/-στριών*.

Τα δημοσιεύματα που αφορούν στην «οικογένεια» καλύπτουν ζητήματα όπως τις μορφές οικογένειας, την οικογενειακή επανένωση, την οικογενειακή κατάσταση καθώς και τη διαχείριση των εμβασμάτων. Ειδικότερα, παρουσιάζονται στοιχεία σχετικά με τους νόμιμα διαμένοντες μετανάστες που κατοικούν με τον/τη σύζυγο και τα παιδιά, καθώς και περιπτώσεις συγκατοίκησης με γονείς, φίλους-ες. Επίσης, εμφανίζονται και περιπτώσεις διαμονής κάτω από ανεπίσημο καθεστώς. Σε αρκετές μονογραφίες και άρθρα, παρουσιάζονται οι νομοθετικές τροποποιήσεις σχετικά με το ζήτημα της οικογενειακής επανένωσης και ερμηνεύονται οι ισχύοντες νόμοι. Επιπρόσθετα, γίνεται λόγος για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του

ανθρώπου και το σεβασμό της οικογενειακής ζωής σύμφωνα με τους διεθνείς κανόνες δικαίου.

Μια βασική παρατήρηση που προκύπτει από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας είναι ότι το θέμα «οικογένεια» αναπτύσσεται συχνά σε δεύτερο πλάνο, καθώς τα θέματα που κυρίως επικρατούν είναι η μεταναστευτική πολιτική, η νομοθεσία και οι συνθήκες απασχόλησης του μεταναστευτικού πληθυσμού. Σποραδικές εκθέσεις, έρευνες και ειδικά αφιερώματα περιλαμβάνουν πληροφορίες για τον πληθυσμό των μεταναστών/-στριών στην Ελλάδα, στις οποίες παρουσιάζονται στοιχεία με βάση την οικογενειακή τους κατάσταση, τη μορφή των οικογενειών τους και τις δυσχέρειες που μπορεί να αντιμετωπίζουν (βλ. ενδεικτικά: Cavounidis J., 2003, Gropas R., Triandafyllidou A., 2005, Μαράτου-Αλιπραντή Λ., 2007, Ρομπόλης Σ., 2007, Baldwin-Edwards M., Κυριάκου Ι., 2004).

Άλλοτε πάλι, η οικογενειακή ζωή των μεταναστών/-στριών εξετάζεται μέσα από έρευνες των συνθηκών ζωής τους. Σε αυτές, επισημαίνονται ιδιαίτερα τα προβλήματα και οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες στη σύγχρονη εποχή, τα ζητήματα της παιδικής και μητρικής θνησιμότητας, του αναλφαβητισμού, της εργασίας, του εισοδήματος, της οικογένειας και της πολιτικής δύναμης (βλ. ενδεικτικά: Συλλογικό έργο, 2005, Παπαδοπούλου Δ., Κριατσιώτη Β., 2007, Θανοπούλου Μ., 2007, Βασιλικού Κ., 2007).

Κατά τη βιβλιογραφική αναζήτηση παρατηρήθηκε ότι υπάρχει ένας αξιόλογος αριθμός δημοσιευμάτων σχετικών με τη νομοθεσία περί οικογενειακής επανένωσης, και μικρότερος αριθμός σχετικά με τη μορφή της οικογένειας και την οικογενειακή κατάσταση των μεταναστών/-στριών.

Σε γενικές γραμμές, τα βιβλιογραφικά κενά στο θέμα της «οικογένειας» αφορούν κυρίως την απουσία μιας σε βάθος ενασχόλησης με την οικογενειακή ζωή των μεταναστών και των εθνοτικών μειονοτικών πληθυσμών σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες, με εντονότερο το έλλειμμα στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία.

2.4. Υγεία – Πρόνοια – Κοινωνική ασφάλιση

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Κοινωνική πολιτική, κοινωνική προστασία,*

πρόνοια, υγεία, ασφάλιση, προνοιακά επιδόματα, μορφές εργασίας μεταναστευτική πολιτική, μεταναστευτικός έλεγχος, πρόσβαση (μεταναστών/-στριών) σε υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα, συνθήκες απασχόλησης, σύστημα κοινωνικής προστασίας, μεταρρυθμίσεις συστημάτων πρόνοιας, ευέλικτες μορφές εργασίας, κοινωνικές ανισότητες, δικαιώματα, προνοιακή περιθωριοποίηση.

Η περιληφθείσα στη συγκεκριμένη ενότητα βιβλιογραφία αφορά στην πρόσβαση των μεταναστών/-στριών στις υπηρεσίες υγείας, ασφάλισης και κοινωνικής πρόνοιας ως δείκτης κοινωνικής ένταξης στην χώρα υποδοχής τους, με έμφαση στον ελλαδικό χώρο.

Τα ζητήματα πρόσβασης των μεταναστών στις κοινωνικές υπηρεσίες και γενικότερα σε όλο το πλέγμα της κοινωνικής προστασίας των κρατών αποτελούν για τους κοινωνικούς ερευνητές ένα μόνιμο αντικείμενο προς έρευνα και προβληματισμό. Επίσης, διεξάγονται όλο και περισσότερες μελέτες που άπτονται των ζητημάτων πρόσβασης των μεταναστών σε όλο το σύστημα κοινωνικής προστασίας, γεγονός που υποδηλώνει την κρισιμότητα των ζητημάτων αυτών για τα σύγχρονα κράτη και για την αντιμετώπιση των μεταναστευτικών πληθυσμών από τα συστήματα κοινωνικής προστασίας.

Η χρήση των υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας και ασφάλειας από αλλοδαπούς είναι μια παράμετρος σχετικά νέα για το ελληνικό σύστημα. Οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί ενδέχεται να έχουν, πλέον των άλλων, και ειδικές ανάγκες οι οποίες συνδέονται τόσο με τις συνθήκες της εργασίας τους, όσο και με τις διαδικασίες προσαρμογής τους στο νέο περιβάλλον όπου διαβιούν, συχνά αποκομμένοι από συγγενικά και φιλικά υποστηρικτικά δίκτυα (Ψημμένος Ι., Σκαμνάκης Χ., 2008, σελ. 310).

Στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις κρατών με σημαντικό αριθμό μεταναστών, το αλλοδαπό εργατικό δυναμικό απασχολείται κυρίως στον ιδιωτικό τομέα σε μισθωτές, ανασφάλιστες, προσωρινές, ανειδίκευτες και ενίοτε ανθυγιεινές εργασίες. Οι μετανάστες, συχνά ασφαλίζονται στις χαμηλές ασφαλιστικές κατηγορίες και σε χαμηλά κλιμάκια, γεγονός που διαφοροποιεί το ύψος των παροχών τους σε είδος και σε χρήμα σε σχέση με αυτών που απολαμβάνουν οι γηγενείς και μακροπρόθεσμα θα διαφοροποιήσει και το ύψος των συντάξεών τους (Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Γκαζόν Ερ., 2005, σελ. 37-38). Αξίζει να γίνει μνεία, ωστόσο, ότι πρόκειται για οικογενειακές ασφαλίσεις.

Η αλληλόδραση της νομιμότητας παραμονής με την εργασιακή κατάσταση και η ασάφεια που χαρακτηρίζει το καθεστώς παραμονής και εργασίας εν γένει, σε συνδυασμό με την κρατική γραφειοκρατία και τα κενά της μεταναστευτικής πολιτικής, συμβάλλουν στον προσανατολισμό των μεταναστών προς άτυπες μορφές απασχόλησης (εργάτες, καθαρίστριες κ.λπ.). Η κατάσταση αυτή αποκτά μεγαλύτερες διαστάσεις στην περίπτωση των μεταναστριών, οι οποίες είναι πολύ συχνά εξαρτημένες από το σύζυγό τους λόγω εισόδου τους στη χώρα μέσω της οδού της *οικογενειακής επανένωσης*. Η άτυπη απασχόληση με κύριο χαρακτηριστικό την απουσία ενσήμων καθώς και η σύνδεση των ενσήμων με την άδεια παραμονής οδηγούν σημαντικό αριθμό των μεταναστών (ανεξαρτήτως φύλου) σε σχετική «προνοιακή περιθωριοποίηση», απομακρύνοντάς τους από θεσμικά κατοχυρωμένες και εξελίξιμες μορφές κοινωνικής ασφάλισης. Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η υγειονομική περίθαλψη σε οιαδήποτε μονάδα δημόσιας υγείας παρέχεται δωρεάν σε κάθε μετανάστη (νόμιμο ή μη, ασφαλισμένο ή ανασφάλιστο).

Τα ποσοστά των ανασφάλιστων μεταναστών παραμένουν, όμως, υψηλά ακόμα και για τους νόμιμους μετανάστες. Όπως δείχνουν και τα στοιχεία της έρευνας των Μαράτου-Αλιπράντη και Γκαζόν (2005) οι αλλοδαποί αντιμετωπίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό οικονομική ανασφάλεια από το γηγενή πληθυσμό καθώς τα εισοδήματά τους είναι γενικά χαμηλότερα και το ποσοστό ιδιοκατοίκησης πολύ μικρότερο.

Ένα άλλο πεδίο αναζήτησης βιβλιογραφίας στη συγκεκριμένη θεματική ενότητα ήταν αυτό της υγείας του πληθυσμού των μεταναστών στην Ελλάδα και της προσβασιμότητας στις δημόσιες υπηρεσίες υγείας. Όπως προκύπτει από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, η γνώση μας γύρω από το προφίλ υγείας του πληθυσμού των μεταναστών στην Ελλάδα είναι πολύ περιορισμένη. Ελάχιστες είναι οι μελέτες που αφορούν προβλήματα υγείας σε αυτόν τον πληθυσμό και τα επιδημιολογικά δεδομένα ελλειπή. Εξαίρεση αποτελούν οι μελέτες σχετικά με τον επιπολασμό λοιμωδών νοσημάτων όπως της ηπατίτιδας, της φυματίωσης και της HIV λοίμωξης στον πληθυσμό των μεταναστών. (Έκθεση για την υγεία των μεταναστών στην Ελλάδα, 2009, σ. 16). Επίσης, κάποιες μελέτες ασχολούνται με τη διερεύνηση παραγόντων κινδύνου για την υγεία των μεταναστών, οι οποίοι σχετίζονται με τις μορφές και τις συνθήκες εργασίας τους. Έτσι, φαίνεται ότι «οι μετα-

νάστες πλήττονται, αναλογικά με την παρουσία τους στον εργατικό πληθυσμό, σε μεγαλύτερο βαθμό από τα εργατικά ατυχήματα και τις επαγγελματικές ασθένειες. Στη λίστα των κύριων θυμάτων από εργατικά ατυχήματα την πρώτη θέση κατέχουν οι αλλοδαποί, με 50% περίπου αυξημένη πιθανότητα ατυχήματος» (Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας, 2004).

Η βιβλιογραφία σε σχέση με την ψυχική υγεία των μεταναστών είναι επίσης περιορισμένη. Οι περισσότερες από το μικρό αριθμό σχετικών πρωτότυπων μελετών ασχολούνται με την ψυχική υγεία και την κοινωνική ένταξη των παλιννοστούντων, και ελάχιστες με την ψυχική υγεία των προσφύγων ή των μεταναστών. Από τις υπάρχουσες μελέτες δεν παρατηρείται, πάντως, σημαντική διαφορά στην ψυχοπαθολογία των μεταναστών σε σχέση με το γηγενή πληθυσμό, ενώ παρατηρείται «διαφορά στα επίπεδα στρες, άγχους πίεσης... με αποτέλεσμα αυξημένα ψυχολογικά συμπτώματα χωρίς κατ' ανάγκη νοσηρότητα» (Παπαβασιλείου Δ., 2005).

Διαπιστώνεται, συνεπώς, η ανάγκη για στοχευμένες επιδημιολογικές αλλά και ψυχοκοινωνικές διερευνήσεις, προκειμένου να αποτυπωθούν το προφίλ και τα προβλήματα υγείας των μεταναστών στην Ελλάδα. Οι μελέτες αυτές θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τις σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των μεταναστευτικών ομάδων ανάλογα με τη χώρα καταγωγής, το κοινωνικοπολιτιστικό υπόβαθρο, τη θρησκεία, το καθεστώς και τη διάρκεια παραμονής, το βαθμό ενσωμάτωσης, κ.α. Επισημαίνεται ότι η εμπεριστατωμένη μελέτη της σχέσης μεταξύ μετανάστευσης και ψυχικής υγείας προϋποθέτει μια ολιστική και πολύ-επιστημονική προσέγγιση, στην οποία θα αναδεικνύονται όλες οι διαφορετικές διαστάσεις της μετανάστευσης: θεσμική, κοινωνική και ψυχολογική (Ζήση Α., 2006, σελ. 95-108).

Στην Ελλάδα ελάχιστα είναι τα παραδείγματα εξειδικευμένων υπηρεσιών υγείας που απευθύνονται σε μετανάστες και πρόσφυγες. Στο Εθνικό Σύστημα Υγείας δεν έχουν ενταχθεί ακόμη πρακτικές διαπολιτισμικής προσέγγισης και δεν παρέχονται πληροφορίες σε άλλες γλώσσες εκτός της ελληνικής αλλά ούτε και η δυνατότητα διερμηνείας[5] (Έκθεση για την υγεία των μεταναστών στην Ελλάδα, 2009, σελ. 31).

5. Πρόσφατη μελέτη του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου Πρόσβασης στην Υγεία των Γιατρών του Κόσμου δείχνει ότι στην Ελλάδα υπάρχουν αρκετά εμπόδια πρόσβασης

Συμπερασματικά, όπως προκύπτει από τις σχετικές μελέτες, την πρόσβαση στο σύστημα υγείας δυσχεραίνουν παράγοντες όπως η γραφειοκρατία, οι μεγάλες λίστες αναμονής, οι ανεπαρκείς υποδομές και άλλα χρόνια προβλήματα του ελληνικού συστήματος υγείας που επηρεάζουν αρνητικά και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών προς τους μετανάστες και τους πρόσφυγες (Hatziprokopiou P., 2004, σελ. 321-338).

Σε γενικές γραμμές, βιβλιογραφικό κενό ως προς το θέμα της σχέσης μετανάστευσης και υγείας-πρόνοιας μπορεί να εντοπιστεί στην απουσία ερευνών που εξετάζουν πιθανές διαφοροποιήσεις της πρόσβασης των μεταναστών/-στριών στις προνοιακές παροχές σε Ελλάδα και Ευρώπη. Επίσης, απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση της κατάστασης υγείας των μεταναστών/μεταναστριών και η συμβολή των άτυπων δικτύων και οργανώσεων στη διάδοση των πληροφοριών σχετικά με την πρόσβαση του μεταναστευτικού πληθυσμού σε υπηρεσίες προνοιακού τύπου.

2.5 Εκπαίδευση – Διαπολιτισμικότητα

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Πολιτισμική πολυμορφία, μετανάστες/-στριες, μαθητές/-τριες, σχολική επίδοση, διαπολιτισμική εκπαίδευση, διαπολιτισμική αγωγή, πολυπολιτισμική εκπαίδευση, διαπολιτισμική παιδαγωγική, εκπαιδευτική πολιτική, εκπαιδευτικές πρακτικές, εκπαιδευτικό θεσμικό πλαίσιο, γλωσσική πολυμορφία, σχολική ένταξη, σχολικός αποκλεισμός, διγλωσσία, δεύτερη (ξένη) γλώσσα, δίγλωσσα παιδιά, πολυγλωσσικές τάξεις, τάξεις υποδοχής, φροντιστηριακά μαθήματα, ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, μαθητικός πληθυσμός, εκπαιδευτικός, ισότητα ευκαιριών, εκπαιδευτικές πρακτικές, αντιρατσιστική εκπαίδευση, κοινωνικές ανισότητες, ανθρώπινα δικαιώματα, ισότητα των φύλων, φυλετικά στερεότυπα, έμφυλα στερεότυπα, πολιτισμική ποικιλομορφία, γλωσσική ικανότητα, γλωσσομάθεια, μειονότητες, σχολική διαρροή, παλιννοστούντες/-ούσες, αλλοδαποί/-ές,*

στην πληροφόρηση αναφορικά με την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (βλ. Γιατροί του Κόσμου – Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο (2007), *Χωρίς χαρτιά, χωρίς υγεία;*, Έκδοση των Γιατρών του Κόσμου). Αντίστοιχα είναι τα συμπεράσματα και της μελέτης «Equality in Health: Greek National Report», όπου διαπιστώνεται το έλλειμμα πληροφόρησης και η άγνοια των μεταναστών και προσφύγων σχετικά με τα δικαιώματά τους.

διγλωσσία, πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μονοπολιτισμικός, μονο-θρησκευτικός, θρησκευτική πολυμορφία, εκπαιδευτική κοινότητα, μάθηση.

Η αναζήτηση και μελέτη της βιβλιογραφίας στη συγκεκριμένη ενότητα κατέδειξε σαφώς ότι τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί σημαντικά το ενδιαφέρον για θέματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση αλλοδαπών και αλλόγλωσσων μαθητών/-τριών, γεγονός που συνδέεται με το σχεδιασμό και την εφαρμογή εκπαιδευτικών πολιτικών για τη διαμόρφωση ενός διαπολιτισμικού εκπαιδευτικού περιβάλλοντος, που θα λαμβάνει υπόψη την ετερότητα και θα υποστηρίζει τη σχολική ένταξη, καθώς και την ισότιμη αντιμετώπιση παιδιών μεταναστών/-στριών.

Προτάσσοντας το ζήτημα της «γλώσσας», ως βασικού εργαλείου μάθησης κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, ως αναπόσπαστου στοιχείου κατανόησης της «ταυτότητας» αλλά και ως σημαντικού μέσου για τη σχολική ένταξη, επίδοση και κοινωνική ενσωμάτωση, πλήθος ερευνών, μελετών και εκθέσεων επικεντρώνεται στο ζήτημα της «διγλωσσίας» (βλ. ενδεικτικά Tsokalidou R., 2005, σελ. 48-61, Paleologou N., 2004, σελ. 317-329, Τσοκαλίδου Ρ., 2005, σελ. 37-50, Σκούρτου Ελ., 2002, Colin B., 2001).

Ειδικότερα, εξετάζεται η σχέση διγλωσσίας και μάθησης, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται θεωρητικό πλαίσιο που σχετίζεται με τη γλωσσοδιδακτική για την κατάκτηση δεύτερης γλώσσας και τη γλωσσική αξιολόγηση, προκειμένου να τεθούν κριτήρια αξιολόγησης για τη γλωσσική επάρκεια και εξέλιξη. Σε αυτό το πλαίσιο προτείνονται και σχετικά εγχειρίδια και δραστηριότητες με σκοπό να ευαισθητοποιηθούν οι εκπαιδευτικοί στο ζήτημα της διγλωσσίας στις πολυγλωσσικές τάξεις και να συνειδητοποιήσουν τα οφέλη της πολύγλωσσης ελληνικής πραγματικότητας, εντός και εκτός του σχολικού περιβάλλοντος.

Επιπλέον, στη βιβλιογραφία που εντοπίστηκε για θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, συχνά εξετάζεται το ζήτημα των στερεοτύπων που εμφανίζονται στις παιδαγωγικές πρακτικές, αλλά και στο ευρύτερο εκπαιδευτικό περιβάλλον, τα οποία συνδέονται άμεσα με την επίδοση των μαθητών/-τριών (π.χ. το στερεότυπο της χαμηλής επίδοσης αλλοδαπών μαθητών/-τριών) και τη σχολική και κοινωνική τους ένταξη (βλ. ενδεικτικά Γκότοβος Αθ., Μάρκου Γ., 2003, Κάτσικας Χρ., Πολίτου Ε., 2005, Γκόβαρης Χρ., Νιώτη Ν., Σταμάτης Π., 2003, Λεοντσίνης Γ., 2007, Παπαχρήστος Κ., 2007, σελ. 117-131). Το σχολείο,

μέσα από τη σχετική βιβλιογραφία, προβάλλεται ως χώρος, ο οποίος καλείται να προαγάγει τις αρχές της αναγνώρισης της ετερότητας, της ισότητας και της δικαιοσύνης. Παράλληλα, έννοιες, όπως «πολιτισμική ομογενοποίηση» και «θρησκευτική ομοιογένεια» θίγονται συχνά, προκειμένου να διερευνηθούν οι αιτίες αποκλεισμού αλλοδαπών μαθητών/-τριών και να εντοπιστούν οι αναντιστοιχίες ανάμεσα στο θεσμικό εκπαιδευτικό πλαίσιο της Ελλάδας και τη σύγχρονη εκπαιδευτική τάση της πολυπολιτισμικότητας και πολυμορφίας.

Τέλος, πολλές βιβλιογραφικές πηγές παραθέτουν αποτελέσματα ερευνών που αφορούν σε δημογραφικά στοιχεία του μαθητικού πληθυσμού σε συγκεκριμένες περιοχές της Ελλάδας, διερευνούν τις στάσεις γονέων, εκπαιδευτικών και μαθητών/-τριών αναφορικά με αλλοδαπούς/-ές (συμ)μαθητές/-τριες, καθώς και τις σχέσεις εκπαιδευτικού/μαθητή/-τριας/γονέων (βλ. ενδεικτικά Cummins J., 2003, Τσιάκαλος Γ., 2000, Βρατσάλης Κ., Σκούρτου Ελ., 2000, σ.26-33, Χατζηδάκη Α., 2007, σελ. 133-152, Dimakos I., Tasiopoulou K., 2003, σελ. 307-316, Baldwin–Edwards M., 2005, Λιακοπούλου Μ., 2006, Χριστοπούλου Ε., Ταυρίδου, Π., Μπαρόν Δ., Ρήγα, Β., Αναγνωστοπούλου Λ., 2004). Το ζητούμενο της δημιουργικότητας και της πρόκλησης μέσα από τη διαπολιτισμική αλληλεπίδραση στο χώρο της εκπαίδευσης αποτελεί κοινή συνιστώσα των κειμένων που εντοπίστηκαν.

Ωστόσο, παρόλη την αύξηση του επιστημονικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, τόσο αναφορικά με θέματα ισότητας των φύλων στο χώρο της εκπαίδευσης, όσο και με θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, εντοπίζονται κενά σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση των δύο αυτών παραμέτρων (φύλο και διαπολιτισμικότητα) παράλληλα στο χώρο της εκπαίδευσης. Ειδικότερα, δεν εντοπίστηκαν πολλές ερευνητικές προσπάθειες στις οποίες, για παράδειγμα, να εξετάζεται ο βαθμός ένταξης ή επίδοσης αλλοδαπών μαθητών/-τριών με βάση το φύλο ή οι στάσεις των εκπαιδευτικών απέναντι σε μαθήτριες μετανάστριες.

2.6 Μεταναστευτική πολιτική – Νομοθετικό πλαίσιο

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Άδειες παραμονής, ανθρώπινα δικαιώματα, αντεγκληματική πολιτική, διεθνοποίηση, δημόσια διοίκηση, δίκαιο αλλοδαπών,*

ελληνικό δίκαιο, απέλαση, ευρωπαϊκό δίκαιο, εμπορία ανθρώπων, ένταξη, εργασιακές σχέσεις, Ευρωπαϊκή Ένωση, ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ιθαγένεια, ισότητα των φύλων, καλές πρακτικές, κοινωνικά δικαιώματα, κοινωνική ανισότητα, κοινωνικός αποκλεισμός, κοινωνική κινητικότητα, κοινωνική προστασία, λαθρομετανάστευση, μεταναστευτική πολιτική, μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό, νομικό καθεστώς αλλοδαπών, νομοθετικό πλαίσιο μετανάστευσης, παράνομη εργασία, συμβάσεις εργασίας, Συμβούλιο της Ευρώπης.

Σε γενικές γραμμές, στην παρούσα ενότητα εντάχθηκαν βιβλιογραφικές πηγές στο πλαίσιο των οποίων αναπτύσσονται ζητήματα, όπως η διεθνοποίηση της μεταναστευτικής πολιτικής, η (νομοθετική) ρύθμιση της κοινωνικής κινητικότητας των μεταναστών/-στριών, οι (νομοθετικές) πολιτικές κοινωνικής τους ένταξης και προστασίας, οι πολιτικές προάσπισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο και οι καλές πρακτικές σε εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Στη βάση των προαναφερθέντων καθίσταται προφανές πως οι προκείμενες καταγραφές αφορούν τόσο στις εγχώριες και διεθνείς νομοθετικές ρυθμίσεις τού υπό εξέταση φαινομένου γενικά όσο και σε επιμέρους όψεις του, όπως η εργασία, η οικογένεια, η πολιτική και κοινωνική συμμετοχή.

Η γενική θεώρηση της μεταναστευτικής πολιτικής και του αντίστοιχου νομοθετικού πλαισίου συνιστά άλλοτε μια καταγραφή των νομοθετικών ρυθμίσεων στην Ελλάδα και τον κόσμο και άλλοτε μια κριτική προσέγγιση του περιεχομένου, των απώτερων στόχων και των ελλείψεων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον υπερεθνικό σήμερα χαρακτήρα των μεταναστευτικών πολιτικών, καθώς και των πλεονεκτημάτων αλλά και των ορίων εναρμόνισης τους με τις αντίστοιχες εθνικές πολιτικές, στη βάση των εκάστοτε κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων (Βαγενά-Παλαιολόγου Ε., 2010, Βαρουξή Χ., Σαρρής Ν., Φραγκίσκου Α., 2009, Κοντιάδης Ξ., Παπαθεοδώρου Θ., 2007, Μάρκου Π. Γ., 2007, Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., 2005, Περράκης Στ., 2002, Σαμπατάκου Ελένη-Ανδριανή, 2010, Σαρρής Ν., 2008, Τριανταφυλλίδου Ά., 2005).

Ως ειδικότερα θέματα αναδεικνύονται η εργασία των μεταναστών/-στριών, η οικογενειακή τους κατάσταση, το καθεστώς παραμονής τους. Αναφορικά με την εργασία, τα κεντρικά ζητήματα ανάπτυξης αφορούν στις συνθήκες εργασίας των μεταναστών/-στριών, στην (αν-)ισότητα στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας, στα ποσοτικά και ποι-

οτικά χαρακτηριστικά των εργασιακών τους θέσεων και στην παράνομη εργασία. Όσον αφορά στην οικογένεια, κεντρικό αντικείμενο προσέγγισης αποτελούν οι υφιστάμενες νομοθετικές ρυθμίσεις και το νομοθετικό καθεστώς γύρω από την οικογενειακή επανένωση (Καψάλης Α., 2007, Ψημμένος Ι., 2001).

Το καθεστώς παραμονής εξετάζεται από νομοθετική σκοπιά μέσα από την παρουσίαση και κριτική προσέγγιση του καθεστώτος των αδειών παραμονής και της συσχέτισης του με την παράνομη μετανάστευση (Κατρούγκαλος Γ., 2004, Λιανός Π. Θ., Κανελλόπουλος Κ., Γρέγου Μ., Γκέμι Έ., Παπακωνσταντίνου Π., 2008, Χατζηνικολάου Ν., 2009). Επίσης, εξετάζονται όψεις της αντεγκληματικής πολιτικής που αφορούν στη διαχείριση της παράνομης μετανάστευσης (βλ. ενδεικτικά, Δαλακούρας Θ., 2009, Κουράκης Ν., 2003, Νικολόπουλος Π. Γ., 2011). Ειδικότερα, σε σχέση με τη μετανάστευση των γυναικών, το επιστημονικό ενδιαφέρον σε επίπεδο μεταναστευτικής πολιτικής και νομοθετικού πλαισίου επικεντρώνεται κυρίως στην παράνομη εργασία των μεταναστριών, κυρίως ως οικιακών βοηθών, στην οικογενειακή επανένωση και τις δυσχέρειές της και στην εμπλοκή των μεταναστριών στο έγκλημα, κυρίως ως θυμάτων εμπορίας ανθρώπων (βλ. Αμπατζή Λ., 2008, Poulopoulos I-E., 2003, Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, 2003, Karakatsanis M. N., Swarts J., 2003, Συκιώτου Α., 2003).

Παράλληλα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζουν σχετικές βιβλιογραφικές πηγές – φεμινιστικού κυρίως επιστημολογικού και μεθοδολογικού υποβάθρου – στις οποίες εξετάζεται κριτικά η βαρύνουσα σημασία που αποδίδεται στο «ευάλωτο» των μεταναστριών στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής και του δικαίου αλλοδαπών ως μέσου ελέγχου των μεταναστριών ειδικά και των γυναικών γενικότερα (βλ. ενδεικτικά Κακκαλής Π., Τρύφωνα Ε., 2009, Παπαθεοδώρου Θ., 2010, Πουλαράκης Ε., Ψωμιάδη Ε., 2010, Zeis T., Liapi M., 2006).

Ως γενική παρατήρηση σημειώνεται πως στο βαθμό που, τόσο σε διεθνές και περιφερειακό όσο και σε εθνικό επίπεδο, η μεταναστευτική πολιτική και το δίκαιο των αλλοδαπών δεν διαφοροποιούνται στη βάση του φύλου, η βιβλιογραφία δεν χαρακτηρίζεται από αυξημένη έμφαση στο ζήτημα της μετανάστευσης των γυναικών, εξαιρώντας την προαναφερθείσα ειδικότερη θεματολογία. Η «έμφυλη» διάσταση του ζητήματος στην περίπτωση αυτή εντοπίζεται κυρίως σε έργα στα οποία

αναπτύσσονται ζητήματα φύλου και τα οποία προσεγγίζουν τη μετανάστευση των γυναικών ως πεδίο κατάδειξης ειδικότερων όψεων της θεσμικής ανισότητας των δύο φύλων.

2.7 Εγκληματικότητα – Θυματοποίηση

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Ανασφάλεια, ανθρώπινα δικαιώματα, αντεγκληματική πολιτική, απέλαση, βία κατά των γυναικών, διεθνή κείμενα προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου, διεθνικό έγκλημα, δικαιώματα του ανθρώπου, δίκαιο αλλοδαπών, εγκλήματα μίσους, εγκληματικότητα μεταναστών/-στριών, εξαναγκαστική πορνεία, εμπορία ανθρώπων, ενδοοικογενειακή βία, θυματοποίηση μεταναστών/-στριών, κακοποίηση, λαθρομετανάστευση, μεταναστευτική πολιτική, μετανάστευση και δίκαιο, ξενοφοβία, οργανωμένο έγκλημα, παράνομη διακίνηση ανθρώπων, παράνομη μετανάστευση, ποινική καταστολή, πορνεία, ρατσισμός, σεξουαλική εκμετάλλευση*.

Η βιβλιογραφική επισκόπηση της συγκεκριμένης ενότητας αφορά στις όψεις της σχέσης μεταναστευτικού και εγκληματικού φαινομένου. Η αναζήτηση και μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας ανέδειξε την ανάπτυξη ιδιαίτερων ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών των αλληλεπιδράσεων μετανάστευσης και εγκλήματος, μεταξύ των οποίων, η «εμφυλοποίηση» του ζητήματος, η επικέντρωση σε συγκεκριμένες εκφάνσεις του και η άμεση σύνδεσή του με άλλα κοινωνικά φαινόμενα.

Σε γενικές γραμμές, οι καταγραφές στη βιβλιογραφία περιλαμβάνουν την παρουσίαση και κριτική προσέγγιση των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών της εγκληματικότητας των μεταναστών/-στριών στην Ελλάδα και διεθνώς, τη διερεύνηση της θυματοποίησης και ανασφάλειας της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας (Ζαραφωνίτου, 2007, Τσίγκανου κ.ά., 2010), το ζήτημα της παράνομης μετανάστευσης και τις «απαντήσεις» του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης απέναντι στην εγκληματικότητα και τη θυματοποίησή τους.

Από την έρευνα διαπιστώθηκε πως υφίστανται ορισμένες όψεις της σχέσης μεταξύ εγκληματικότητας/θυματοποίησης και μετανάστευσης, οι οποίες συγκεντρώνουν ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον. Αναφορικά με το ζήτημα της εγκληματικότητας των μεταναστών, η επιστημο-

νική επικέντρωση αφορά κυρίως στην ποσοτική απεικόνιση της εγκληματικής δραστηριότητας των μεταναστών (με έμφαση στους μετανάστες δεύτερης γενιάς), εξεταζόμενη άλλοτε σε εθνικό επίπεδο σε σχέση με την εγκληματικότητα των ημεδαπών και άλλοτε σε διεθνές επίπεδο ως πτυχή του διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος (βλ. ενδεικτικά Καρύδης Β., 2001, Κουράκης Ν., 2003, σελ. 577-583, Κωνσταντινίδου Χρ., 2001, Τσουκαλά Αν., 2001, Χατζηνικολάου Ν., 2009, Αντωνόπουλος Γ., 2004, Κρανιδιώτη Μ., 2003, σελ. 147-190, Λιανός Θ., Μπένος Θ., Δαρίτση Αγγ., 2003, Μοσχοπούλου Αλ., 2005, Baldwin-Edwards M., 2001, σελ. 440-444, Παπανδρέου Π., 2011, σελ. 473-496).

Αναφορικά με τη σχέση θυματοποίησης-μετανάστευσης, χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της προαναφερθείσας διαπίστωσης συνιστά η εμπορία ανθρώπων, και συγκεκριμένα μεταναστριών, για σεξουαλική εκμετάλλευση (βλ. ενδεικτικά Poulopoulos I.-E., 2003, σελ. 271-307, Κανταράκη Μ., 2000, σελ. 581-588, Παπαγιαννοπούλου Μ., 2007, Monzini P., 2007, Ehrenreich B., Hochscild R. A., 2003, Τσιακαλάκης Γ., 2002, Λάζος Γρ., 2003, Magliveras K., 2007, Askola H., 2009, σελ. 163-182, Κυριαζή Τ., 2010). Το θέμα αυτό προσεγγίζεται επιστημονικά ποικιλοτρόπως, εστιάζοντας άλλοτε στη φαινομενολογία του, άλλοτε στην παρουσίαση και κριτική προσέγγιση των πολιτικών αντιμετώπισής του, θέτοντας σε κάθε περίπτωση στο επίκεντρο τη θεώρησή του ως καταπάτηση των δικαιωμάτων των γυναικών και του ανθρώπου.

Στη βάση των προαναφερθέντων θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η βιβλιογραφική απεικόνιση της σχέσης εγκληματικότητας/θυματοποίησης και μετανάστευσης χαρακτηρίζεται από αυξημένη επικέντρωση στη θυματοποίηση των μεταναστριών, και ιδίως στην εμπορία ανθρώπων, ενώ δευτερευόντως μόνο προκύπτει εξέταση και άλλων όψεων, όπως είναι για παράδειγμα η ενδοοικογενειακή βία.

Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηριχθεί πως τα βιβλιογραφικά κενά εν προκειμένω αφορούν, αφενός, στη σαφώς μικρότερη ενασχόληση με τη σχέση εγκληματικότητας και μετανάστευσης, η οποία ωστόσο στην περίπτωση των γυναικών μπορεί να αποδοθεί και στην περιορισμένη εμπλοκή τους στο έγκλημα, αφετέρου, σε ευρύτερες εκφάνσεις της θυματοποίησης των μεταναστών/-στριών, πέραν της εμπορίας ανθρώπων.

2.8 Πολιτική και κοινωνική συμμετοχή

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Δημοκρατική συμμετοχή, δημόσια διοίκηση, διακρίσεις, δίκτυα κοινωνικής προστασίας, εργατικά συνδικάτα, ιδιότητα του πολίτη, κοινωνία των πολιτών, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, κοινωνική ενσωμάτωση, κοινωνική κινητικότητα, κοινωνική συμμετοχή μεταναστών/-στριών, κράτος πρόνοιας, παροχή υπηρεσιών, πολιτική συμμετοχή μεταναστών/-στριών, πολιτικές μετανάστευσης, πολιτική ενσωμάτωση, στρατηγικές ένταξης μεταναστών/-στριών, τοπική αυτοδιοίκηση και μετανάστευση*.

Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής επισκόπησης της συγκεκριμένης ενότητας, αρχικά παρατηρήθηκε πως τα κεντρικά σημεία επιστημονικής εστίασης στο θέμα της πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών/-στριών αφορούν στα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της παροχής υπηρεσιών προς τον υπό μελέτη πληθυσμό, στο είδος και τη διαχείριση των σε βάρος τους σχετικών διακρίσεων, στο βαθμό ανάπτυξης δικτύων κοινωνικής προστασίας, στις πολιτικές παροχής κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων και τα περιθώρια βελτίωσής τους.

Σε γενικές γραμμές, από τη βιβλιογραφική διερεύνηση διαφαίνεται πως το ζήτημα της πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών/-στριών προσεγγίζεται βασικά ως μέσο εξέτασης του βαθμού κοινωνικής τους ένταξης σε τοπικό, εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό, έμφαση δίνεται τόσο στη δυνατότητα πρόσβασης σε κοινωνικές υπηρεσίες και αγαθά καθώς και στην παροχή κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, όσο και στη διαμόρφωση επιστημονικών μεθόδων μέτρησης της κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών/-στριών, μέσα για παράδειγμα από την ανάπτυξη σχετικών δεικτών.

Πιο συγκεκριμένα, τα κεντρικής σημασίας ζητήματα της πρόσβασης σε υπηρεσίες και της παροχής δικαιωμάτων εν προκειμένω αφορούν βασικά στους όρους ένταξης των μεταναστών/-στριών στην αγορά εργασίας, στην ενίσχυση της επιχειρηματικότητάς τους, στη σύνθεση των εργατικών συνδικάτων, στους όρους και τις πολιτικές νομιμοποίησής τους (βλ. ενδεικτικά Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ., 2006, Παπαδοπούλου Δ., 2006, Παύλου Μ., Χριστόπουλος Δ., 2004, Τζωρτζοπούλου Μ., 2002, Τριανταφυλλίδου Ά.,

Μαρούκης Θ., 2010). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην παρουσίαση και στο σχολιασμό των νομοθετικών και ευρύτερων πολιτικών διαχείρισης των προαναφερθέντων πεδίων, των ελλείψεών τους όχι μόνο ως προς το βαθμό αλλά και ως προς τους όρους της κοινωνικοπολιτικής συμμετοχής των μεταναστών/-στριών και των διεθνών καλών πρακτικών (βλ. ενδεικτικά Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ. 2001, Αράπογλου Β., Τσονίδης Α., 2007, Βαρουξή Χρ., 2008, Παπαδοπούλου Δ., 2006).

Ειδικότερα, για τις μετανάστριες, η παρούσα βιβλιογραφική επισκόπηση καταδεικνύει ως κυρίαρχο πλαίσιο προσέγγισης της κοινωνικής και πολιτικής τους συμμετοχής την προβληματική της ισότητας των φύλων, υπό την έννοια πως το έλλειμμα κοινωνικο-πολιτικών δικαιωμάτων της μετανάστριας, όταν προσεγγίζεται ξεχωριστά από το αντίστοιχο έλλειμμα του μετανάστη, μελετάται κυρίως στη βάση των «έμφυλων» ανισοτήτων (βλ. ενδεικτικά Βασιλικού Κ., 2007, Κοντιάδης Ι. Ξ., 2000, 2007, και 2011, Λεοντσίνη Μ., 2010, Liapi M., Vouyioukas A., 2009, Λυμπεράκη Αντ., 2009).

Συνεπώς, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η επιστημονική προσέγγιση της κοινωνικο-πολιτικής συμμετοχής των μεταναστών/-στριών, όπως αντανακλάται στην παρούσα βιβλιογραφική επισκόπηση, αναδεικνύει μια ίδιαίτερη έμφαση στον εργασιακό τομέα και στο καθεστώς νομιμοποίησης έναντι άλλων σχετικών πεδίων (εκπαίδευση, πολιτικό πεδίο, κοινωνική δικτύωση κ.λπ.). Παράλληλα, παρατηρείται έλλειψη σε βάθος ενασχόλησης με τις ιδιαιτερότητες των μεταναστριών ως προς το υπό εξέταση ζήτημα, οι οποίες σχετίζονται ενδεχομένως με τη διττή «ιδιότητα» της γυναίκας και της μετανάστριας, τηρουμένων των κατά τόπους ισχυουσών κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών παραμέτρων.

2.9 «Αστικότητα»: Χωρική κατανομή και χωρικές διαφοροποιήσεις

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Αγορά κατοικίας, αγροτική ανάπτυξη, αγροτική Ελλάδα, αγροτική οικονομία, αγροτικές περιοχές, αγροτικός τομέας, Αθήνα, Αλβανοί, ανθρωπογεωγραφία, αρχιτεκτονική, αρχιτεκτονικός μετασχηματισμός, αστική ανάπτυξη, αστική δομή, αστική μεταβολή, αστικοποίηση, αστική χωρικότητα, γειτονιά, γεωγραφία, γεωγραφική διασπορά, γεωγραφι-*

κός διπολισμός, δημογραφικό προφίλ, δημόσιος χώρος, εγκατάσταση μεταναστών, θεωρίες μετανάστευσης, θηλυκοποίηση της μετανάστευσης, ισότητα των φύλων, κινητικότητα, κοινωνικά δίκτυα, κοινωνικο-χωρική ένταξη, κοινωνικός διαχωρισμός, μετανάστες/-στριες, μετανάστευση, μεταναστευτικές ροές, μητρόπολη, οικιστικές στρατηγικές, πολεοδομικός σχεδιασμός, πόλη, πολυπολιτισμικότητα, συνθήκες κατοικίας, συστήματα γεωγραφικών πληροφοριών, ταυτότητες, ύπαιθρος, φύλο, χωρική ανάλυση, χωρική διαφοροποίηση, χωρική κατανομή, χωρικός μετασχηματισμός, χωροκοινωνικές ανισότητες, χώρος.

Η βιβλιογραφική επισκόπηση που πραγματοποιήθηκε αφορούσε σε θέματα σχετικά με το μέγεθος οικισμού, και ιδιαίτερα τη χωρική κατανομή και τις χωρικές διαφοροποιήσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Η αναζήτηση και μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας κατέδειξε σαφώς ότι τη τελευταία δεκαετία το ερευνητικό ενδιαφέρον για το χώρο και τη σχέση του με τη μετανάστευση και τις μεταναστευτικές ροές έχει αυξηθεί σημαντικά, δίνοντας έμφαση στη γέννηση νέων αστεακών δομών και χωρικών μετασχηματισμών που προκύπτουν από τον τρόπο που οι μετανάστες/-στριες οργανώνουν την καθημερινή τους ζωή (π.χ. εργασία, τόπος κατοικίας, κοινωνικά δίκτυα κ.λπ.). Συγκεκριμένα, εξετάζεται ο τρόπος που ο/η μετανάστης/-στρια, μέσα από ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές, μετασχηματίζει το χώρο. Μέσα από τη διαλεκτική προσέγγιση της κοινωνίας και του χώρου αναδεικνύονται βασικές πλευρές της κοινωνικο-οικονομικής γεωγραφίας της ελληνικής πόλης και ερμηνεύονται οι ιδιαίτερες οικιστικές συμπεριφορές των μεταναστών/-στριών (βλ. ενδεικτικά Αράπογλου Β., Καβουλάκος Κ., Κανδύλης Γ., Μαλούτας Θ., 2009, Γοσπονδίνη Α., 2001, Κοτζαμάνης Β., 2008, Maloutas Th., 2007). Επιπλέον, αναπτύσσονται ερευνητικές εστιάσεις που εξετάζουν και εξηγούν τους λόγους για τους οποίους ευνοείται υψηλή συγκέντρωση μεταναστών/-στριών σε συγκεκριμένες περιοχές (π.χ. νησιωτική Ελλάδα) (βλ. ενδεικτικά, Κασιμάτη Κ., 2002, Noussia Ant., 2004).

Στην πλειονότητα των πηγών αναδεικνύεται η σχέση μετανάστευσης και αναδιάρθρωσης του αστεακού χώρου (πολυμορφία, πολυπολιτισμικότητα), ενώ παράλληλα συζητούνται τόσο η σημασία του χώρου στην πολύπλευρη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών/-στριών, όσο και οι αλλαγές που επιφέρει η παρουσία τους στο χώρο (πόλη, περιφέρεια, αγροτικές περιοχές κ.λπ.) σε σχέση με τις

μεταβαλλόμενες δομές. Εν τούτοις, παρατηρείται ότι διαμορφώνονται νέες μορφές κοινωνικο-χωρικού διαχωρισμού σε διάφορες πόλεις, όπως ενδεικτικά στην Αθήνα (βλ. ενδεικτικά Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Ά., Λυκογιάννη Ρ., 2007, Βαΐου Ντ., 2007, Βακαλόπουλος Κ., 2010, Kandylis G., 2006, Λαυρεντιάδου Μ., 2009, Παρίση Ε., 2005).

Έτσι, σε αρκετά άρθρα διερευνάται το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών/-στριών σε σχέση με τη χωρική τους κατανομή στην πόλη (βλ. ενδεικτικά Αράπογλου Β., Σαγιάς Ί., 2009, Lykogianni R., Vaiou D., 2007). Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι η χωρική συμβίωση Ελλήνων και αλλοδαπών δεν ισοδυναμεί με άμβλυνση των ανισοτήτων και επομένως, η αναδιάταξη της κοινωνικής γεωγραφίας των μητροπόλεων μέσω της μετανάστευσης δεν χαρακτηρίζεται μόνο από εθνοτική ποικιλότητα αλλά και διαχωρισμούς, όπως για παράδειγμα είναι η περίπτωση νέων μορφών κοινωνικο-εθνοτικού διαχωρισμού και ανάμεσα σε μεταναστευτικές ομάδες. (Βλ. ενδεικτικά Δαγκούλη-Κυριάκογλου Μ., 2010, Κανδύλης Γ., 2008, Χατζηβασιλείου Σ., Βαρουχάκη Έρ., Παπασημάκη Κ., Τούντα Φ., 2007, Τσίγκανου Ι., 2009, Μαλούτας Θ. κ. ά., 2009). Επί παραδείγματι, η εξέταση του χωρικού προτύπου της αλβανικής μετανάστευσης στη Θεσσαλονίκη αναδεικνύει ότι η χωρική εγγύτητα αλλοδαπών και ντόπιων κατοίκων δεν συνεπάγεται αντίστοιχα και την κοινωνική τους εγγύτητα, τονίζοντας ότι η υποτιθέμενη επιτυχημένη ένταξη των Αλβανών είναι περισσότερο πλασματική παρά πραγματική (βλ. ενδεικτικά Kokkali If., 2007 και 2010).

Επιπλέον, προκύπτουν ερωτήματα, όπως για παράδειγμα, γύρω από τις άνισες δυνατότητες και την άνιση συνεισφορά των διαφόρων εθνοτικών ομάδων της πόλης στη συγκρότηση της περιφέρειάς της. Ενδεικτικά, υποστηρίζεται ότι η περιφέρεια της Θεσσαλονίκης αποτελεί ένα δυσανάγνωστο μωσαϊκό, όπου εντοπίζονται χώροι κοινωνικού αποκλεισμού: γκέτο, στιγματισμένες περιοχές, καταφύγια κ.λπ., ενισχύοντας ένα πλαίσιο κοινωνικού και χωρικού κατακερματισμού (Λαμπριανίδης Λ., Χατζηπροκοπίου Π., 2008, Hatziprokopiou P., 2006[α] και 2006β, Χατζηπροκοπίου Π., 2004).

Διαφαίνεται ότι οι μετανάστες/-στριες δεν ακολουθούν τους ίδιους ρυθμούς κοινωνικής ένταξης, και ούτε αποδέχονται στον ίδιο βαθμό τα νέα κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα της χώρας υποδοχής. Ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα υποδοχής, τις

κοινωνικές εμπειρίες τους, τις ανάγκες και τα σχέδιά τους παρατηρούνται διαφορετικοί τρόποι προσαρμογής, καθώς και διαφορετικές «στρατηγικές» (βλ. ενδεικτικά Κασιμάτη Κ., 2009, Χριστοδούλου Χ., 2008, Ψημμένος Ι., 2004). Συνεκδοχικά, σε ορισμένα άρθρα οι συγγραφείς οδηγούνται στο ερώτημα της αποτελεσματικότητας της διαμόρφωσης της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής και προτάσσουν την ανάγκη για ριζική αναδιάρθρωσή της.

Επιπρόσθετα, πολλές βιβλιογραφικές πηγές παραθέτουν εμπειρικά ευρήματα από διερευνήσεις που αφορούν στη σχέση της μεταναστευτικής εργασίας για τη λειτουργία της αγροτικής αναδιάρθρωσης, και εξετάζεται ο ρόλος των μεταναστών/-στριών στην αγροτική κοινωνία και ανάπτυξη. Η είσοδος των μεταναστών/-στριών μετασχημάτισε τις αγροτικές περιοχές, επέφερε πολλαπλές επιδράσεις στην κοινωνία και οικονομία του ελληνικού αγροτικού χώρου και ωφέλησε σημαντικά την ύπαιθρο, καθώς κάλυψαν μερικώς τις ελλείψεις σε εργατικό δυναμικό (ιδίως φθηνό), δημιούργησαν ένα πιο ευέλικτο πλαίσιο εισαγωγής κεφαλαίου στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις κ.ο.κ. (βλ. ενδεικτικά Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Α., 2002, Kasimis Ch., Papadopoulos A., Zacopoulou E., 2003, Kasimis C., Papadopoulos A., 2005, Kasimis C., Papadopoulos A., 2008, Labrianidis L., Sykas Th., 2009, Papadopoulos A., 2006).

Επιπλέον, έχουν διερευνηθεί οι καινούργιες μορφές αστικότητας που εμφανίζονται στην περιφέρεια των αστικών κέντρων, λόγω της δημογραφικής αναδιανομής που χαρακτηρίζει τις αγροτικές περιοχές που βρίσκονται στα όρια των πόλεων (βλ. ενδεικτικά Παππάς Κ., 2008, Ραυτοπούλου Δ. Δ., 2007).

Επομένως, διαμορφώνονται νέα πλαίσια κοινωνικών και χωρικών ανισοτήτων, αν και οι δημόσιοι χώροι φαίνεται να αποτελούν προνομιακό πεδίο αλληλεπίδρασης, αντιπαράθεσης και συμμετοχής, καθώς είναι καίριας σημασίας για το σχηματισμό των διαδικασιών αναγνώρισης και κατασκευής της ιθαγένειας. Ωστόσο, παρά την ανάπτυξη μιας σειράς μελετών που εξετάζουν τις κοινωνικές, οικονομικές και χωρικές επιπτώσεις της μετανάστευσης, υπάρχουν ακόμη πολλά ζητήματα που χρήζουν διερεύνησης. Αρχικά, οι υπάρχουσες διερευνήσεις δίνουν έμφαση στην ανάλυση των μητροπολιτικών περιοχών, ενώ δεν εξετάζονται με την ίδια συχνότητα άλλες πόλεις. Επιπλέον, οι μελέτες επικεντρώνονται στον εντοπισμό ενδο-μητροπολιτικών γε-

ωγραφικών προτιμήσεων των μεταναστών/-στριών, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι επιπτώσεις που επιφέρουν στις αστικές δομές και στην αγορά αστικών κατοικιών. Επιπλέον, η διάσταση του φύλου στη διαμόρφωση του σύγχρονου αστεακού τοπίου δεν έχει εξεταστεί επαρκώς και ούτε υιοθετούνται «έμφυλες» ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Εντοπίζονται ερευνητικά κενά αναφορικά με την εξέταση και ερμηνεία των δύο αυτών παραμέτρων: γυναικεία μετανάστευση/εγκατάσταση και χωρικός μετασχηματισμός. Ειδικότερα, δεν αναλύεται η συμβολή των γυναικών μεταναστριών στην παραγωγή νέων ή εναλλακτικών αστικών γεωγραφιών, καθώς και νέων κοινωνικών χρήσεων του χώρου.

2.10 Ρατσισμός, ξενοφοβία, ταυτότητες, ετερότητα

Οι λέξεις/φράσεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν στην αναζήτηση της βιβλιογραφίας ήταν: *Ρατσισμός, ξενοφοβία, ταυτότητα, ετερότητα, μετανάστες, μετανάστριες, κοινωνική ένταξη μεταναστών, καλές πρακτικές για γυναίκες μετανάστριες, γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα, φύλο και μετανάστευση.*

Η βιβλιογραφική έρευνα στη συγκεκριμένη ενότητα αναφερόταν θεματολογικά στο ρατσισμό, την ξενοφοβία, την ταυτότητα και την ετερότητα, καθώς επίσης στις διακρίσεις σε βάρος των μεταναστών και στις προσπάθειες ή τους τρόπους αντιμετώπισής τους. Τα δύο τρίτα (2/3) των κειμένων που συγκεντρώθηκαν αναφέρονται συγκεκριμένα στην Ελλάδα, είτε αυτοτελώς, είτε σε σύγκριση με όσα ισχύουν σε άλλες χώρες. Συνήθως η σύγκριση γίνεται με χώρες της Ε.Ε. ή του ευρωπαϊκού Νότου. Το ένα τρίτο (1/3) περίπου των κειμένων ασχολείται αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο με μία ή περισσότερες παραμέτρους της θεματικής ενότητας «ξενοφοβία-ρατσισμός-ταυτότητα-ετερότητα». Στην πλειονότητά τους, συνεπώς, τα κείμενα που συγκεντρώθηκαν μελετούν άλλες παραμέτρους του μεταναστευτικού φαινομένου τις οποίες συσχετίζουν: α) είτε με τη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας και εκείνης των μεταναστών, β) είτε με τα φαινόμενα ξενοφοβίας-ρατσισμού και την καταπολέμησή τους, γ) είτε με τις διακρίσεις σε βάρος των μεταναστών και την υπέρβασή τους.

Από τους σχετικούς με το παραπάνω λήμμα όρους, αυτός που εμφανίζεται να υπερτερεί στη βιβλιογραφία είναι εκείνος που αναφέ-

ρεται σε διακρίσεις (βλ. ενδεικτικά Καυταντζόγλου Ρ., 2000, Καψάλης Α., Ρινάλδος-Ρυλμόν Π., 2005). Ακολουθούν οι αναφορές στην ξενοφοβία, που συχνά τη συσχετίζουν με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις οι οποίες κυριαρχούν στο δημόσιο λόγο, στο λόγο των ΜΜΕ και σε ομάδες του κοινωνικού σώματος (βλ. ενδεικτικά Κουντούρη Φ., 2009, Μπάτζιου, Αθ., 2009). Σημαντικά πιο περιορισμένες σε αριθμό είναι οι αναφορές στις «ταυτότητες» τόσο των Ελλήνων όσο και των μεταναστών, και τις μεταμορφώσεις που υφίστανται εξαιτίας της μεταναστευτικής εμπειρίας (βλ. ενδεικτικά Παπαγεωργίου Β., 2011, Παπαταξιάρχης Ε., 2006, Τσιτσελίκης Κ., 2004, Χρυσοχόου Ξ., 2005), και τέλος οι αναφορές στον ρατσισμό (βλ. ενδεικτικά Βαγενά-Παλαιολόγου Ε., 2006, Κτιστάκις Γ., 2001, Καφετζής Τ., 2010).

Αυτή η αναλογία συμβαδίζει με τη σταδιακή νομιμοποίηση της παρουσίας των μεταναστών στη χώρα μας, αλλά και με τη γενικότερη κοινωνική και οικονομική ένταξή τους. Μολονότι τα στερεότυπα δεν έχουν εκλείψει από το δημόσιο λόγο, και φαινόμενα ξενοφοβίας διαπιστώνονται στις έρευνες και καταγράφονται στην ειδησεογραφία, είναι σαφές πως στο δεύτερο μισό της προηγούμενης δεκαετίας το μείζον διακύβευμα είναι πλέον η κατάργηση των διακρίσεων.

Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος των θεμάτων που απασχολούν τα κείμενα της θεματικής ενότητας βρίσκεται η ένταξη στην αγορά εργασίας. Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000-2010, μια σειρά έργων, προγραμμάτων και θεματικών δικτύων[6] προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τις διακρίσεις σε βάρος των μεταναστριών (ή των μεταναστών εν γένει) στο χώρο εργασίας, και συχνά ασχολούνται με τον εντοπισμό και την περιγραφή καλών και επιτυχημένων πρακτικών, τόσο εγχώριων όσο και ευρωπαϊκών (βλ. ενδεικτικά διάφοροι συγγραφείς, 2002, International Labour Office, 2011, Καψάλης Α., 2007 και 2008, Γκώρου Αμ., Μουδάτσου Μ., Χαρχαλάκης Στρ., Δημόπουλος Γ., 2008, Λυμπεράκη Α., Πελαγίδης Θ., 2000, Τυραδέλλη Κλ., 2008, Ψημμένος Ι., 2000).

Χαμηλότερα στην ατζέντα βρίσκεται η συσχέτιση της θεματολογίας για το ρατσισμό, την ξενοφοβία και τις διακρίσεις με την ανάπτυξη πολιτικών, την ανάληψη νομοθετικής πρωτοβουλίας και τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών και υπηρεσιών που έρχονται σε επα-

6. Ενταγμένων κυρίως στην Κοινοτική Πρωτοβουλία EQUAL.

φή με τους μετανάστες (βλ. ενδεικτικά Βαρσάμης Κ., Μοσχοβάκου Ν., Μπαγινέτα Α., Παρασκευά Μ.-Ι., 2008).

Η παράμετρος του φύλου μελετάται από το ένα πέμπτο (1/5) περίπου των κειμένων της κατηγορίας που μας απασχολεί εδώ (βλ. ενδεικτικά, Καμπούρη Ελ., 2007). Είναι χαρακτηριστικό πως οι θεωρητικές προσεγγίσεις της ξενοφοβίας και του ρατσισμού αλλά επίσης τα ερωτηματολόγια των εμπειρικών ερευνών αναφέρονται συνήθως «στον Άλλο», «στον Ξένο», «στον Μετανάστη», παραβλέποντας τη γυναικεία πλευρά της μετανάστευσης. Από την άλλη πλευρά, ζητήματα όπως η εκμετάλλευση στο χώρο της εργασίας δεν περιορίζονται στις μετανάστριες, αλλά αφορούν (σε διαφορετικό βαθμό) και τις Ελληνίδες εργαζόμενες (βλ. ενδεικτικά Βεΐκου Χ., 2000, Ροζάνης Στ., 2011, Τρουμπέτα Σ., 2000).

Επίσης, το μείζον ζήτημα του trafficking δεν σχετίζεται με το ρατσισμό αλλά με τη δυσχερή θέση των γυναικών τόσο στη χώρα προέλευσης όσο και μετά την παράνομη είσοδό τους στη χώρα μας. Η εκμετάλλευσή τους σχετίζεται με το φύλο, όχι όμως αυτονόητα και με το ρατσισμό (βλ. ενδεικτικά Παπαγιαννοπούλου Χ. Μ., Μαρκούσης Η., 2007).

Τέλος, εντοπίστηκαν λίγα κείμενα που αναφέρονται, αφενός, στη διαπολιτισμική εκπαίδευση (βλ. ενδεικτικά Ρήγα Α-Β., 2007, Γκότοβος Ε. Αθ., 2007, Κάπα Research Α.Ε., 2001, Κηπουροπούλου Ε., 2010) και, αφετέρου, στην εγκληματικότητα των μεταναστών (πραγματική και φαινομένη) και τη συμβολή της στη δημιουργία και συντήρηση στερεοτύπων, τα οποία με τη σειρά τους στηρίζουν ξενοφοβικές στάσεις και συμπεριφορές (βλ. ενδεικτικά Συκιώτου Αθ., 2008).

3. Συμπεράσματα

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα» και κατ' επέκταση η βιβλιογραφική βάση δεδομένων που δημιουργήθηκε συνιστά ένα ιδιαίτερα χρήσιμο εργαλείο αναζήτησης και εντοπισμού επιστημονικών πηγών σχετικών με το φαινόμενο της μετανάστευσης και των «έμφυλων» διαστάσεών της, και κατ' επέκταση ένα πλούσιο πλαίσιο αναφοράς σχετικών θεωρητικών και ερευνητικών δεδομένων. Η πα-

ρατήρηση αυτή ενισχύεται περαιτέρω και από τη μορφή που έλαβε η σχετική φόρμα καταγραφής της βιβλιογραφίας, στην οποία –προς εκπλήρωση των στόχων του έργου– προβλέφθηκε πέραν των βασικών προσδιοριστικών στοιχείων των βιβλιογραφικών αναφορών (τίτλος, συγγραφέας, μορφή εγγραφής κ.λπ.) και η διαμόρφωση σχετικών περιλήψεων (abstracts), η παραπομπή σε αντίστοιχες ηλεκτρονικές διευθύνσεις (URL), αλλά και η δυνατότητα απευθείας αποθήκευσης αρχείων στη βάση δεδομένων, όταν αυτό ήταν εφικτό. Η προαναφερθείσα συγκέντρωση και ταξινόμηση των βιβλιογραφικών πηγών στο πλαίσιο ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων παρείχε μεταξύ των άλλων τη δυνατότητα της συνεχούς επικαιροποίησής της, της διευκόλυνσης της αναζήτησης σχετικής βιβλιογραφίας και της άμεσης προσβασιμότητας στο αρχειοθετηθέν υλικό.

Οι περιληφθείσες στη βάση δεδομένων βιβλιογραφικές αναφορές αφορούν, όπως έχει ήδη σημειωθεί, ποικίλες μορφές εγγραφών, από μονογραφίες, κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και διδακτορικές διατριβές, έως κείμενα εργασίας, πανεπιστημιακές σημειώσεις και πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων. Από την αξιολόγηση του είδους των εγγραφών που πραγματοποιήθηκαν σε κάθε θεματική ενότητα, προκύπτει ότι υπάρχουν κάποιες θεματικές ενότητες, στις οποίες συγκεκριμένο είδος δημοσιευμάτων υπερτερεί σε σχέση με άλλα είδη. Έτσι, για παράδειγμα, τα άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και οι ερευνητικές εκθέσεις υπερτερούν στις θεματικές ενότητες «αγορά εργασίας», «αστικότητα» και «στέγαση». Αντιθέτως, οι μονογραφίες, τα κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων υπερτερούν στις θεματικές ενότητες «εκπαίδευση- διαπολιτισμικότητα», «μεταναστευτική πολιτική», «ρατσισμός- ξενοφοβία» και «εγκληματικότητα- θυματοποίηση». Εντούτοις, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτή η εκτίμηση δεν είναι απόλυτη και αυτό γιατί πολλές εγγραφές εντάχθηκαν σε περισσότερες από μία θεματική ενότητα, εξαιτίας της σχετικότητας του περιεχομένου των δημοσιευμάτων με το περιεχόμενο των θεματικών ενοτήτων.

Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί πως, ενώ δόθηκε προτεραιότητα στη συγκέντρωση και ταξινόμηση σχετικής ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας, εφόσον το κεντρικό ζήτημα ερευνητικού ενδιαφέροντος εν προκειμένω αφορά στις επιμέρους όψεις της γυναικείας μετανάστευσης και στην ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία και

πραγματικότητα, ωστόσο δεν αποκλείστηκε η ξενόγλωσση βιβλιογραφία (κυρίως αγγλική) από τις καταγραφές, αναγνωρίζοντας το διεθνικό χαρακτήρα του φαινομένου της μετανάστευσης και των επιμέρους πτυχών του στο πλαίσιο των σύγχρονων παγκοσμιοποιημένων κοινωνιών και αποσκοπώντας στην παροχή σφαιρικών προσεγγίσεων και συγκριτικών θεωρήσεων του υπό εξέταση ζητήματος.

Σε γενικές γραμμές, και βάσει των προαναφερθεισών επιμέρους παρατηρήσεων των ερευνητών/-τριών για κάθε θεματική ενότητα, θα μπορούσε αρχικά να επισημανθεί ότι υφίστανται πεδία θεωρητικής προσέγγισης και εμπειρικής διερεύνησης του φαινομένου της μετανάστευσης, τα οποία «υπερεκπροσωπούνται» στην ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, έναντι άλλων πτυχών του μεταναστευτικού φαινομένου. Τα πεδία αυτά αφορούν στην αγορά εργασίας και τη θέση των μεταναστών/-στριών σε αυτήν, την εκπαίδευση, το νομοθετικό πλαίσιο και το δίκαιο της μετανάστευσης. Αντιθέτως, θα μπορούσε να σημειωθεί ότι τα πεδία στα οποία παρουσιάζεται «κενό» ή «υποεκπροσωπούνται» στη βιβλιογραφία και, κατ' επέκταση, χρήζουν περαιτέρω επιστημονικής ενασχόλησης και βιβλιογραφικού εμπλουτισμού είναι η στέγαση των μεταναστών/-στριών, η υγεία-πρόνοια και η κοινωνικοπολιτική τους συμμετοχή.

Ειδικότερα ως προς τις «έμφυλες» διαστάσεις του φαινομένου της μετανάστευσης, θα μπορούσε να συναχθεί το γενικό συμπέρασμα ότι αυτό δεν συνιστά κυρίαρχο πεδίο επιστημονικής ενασχόλησης –θεωρητικής και ερευνητικής– υπό την έννοια πως η διερεύνηση τυχόν «ιδιαιτεροτήτων» σχετικών με το φύλο του μετανάστη ως προς τις επιμέρους πτυχές του ζητήματος (υγεία, στέγαση, εκπαίδευση κ.λπ.) δεν αποτελεί συχνά κεντρικό αντικείμενο μελέτης, αντίθετα προσεγγίζεται κατά βάση είτε ως επιμέρους όψη της υφιστάμενης σε θεσμικό, κοινωνικό, οικονομικό επίπεδο ανισότητας των φύλων γενικά είτε χωρίς ποσοτικούς και ποιοτικούς διαχωρισμούς ως προς το φύλο.

Ωστόσο, και στην περίπτωση αυτή, παρατηρούνται συγκεκριμένα πεδία θεωρητικής και ερευνητικής ενασχόλησης, οι «έμφυλες» διαστάσεις των οποίων αναδεικνύονται συστηματικά έναντι άλλων στα οποία απουσιάζουν οι εν λόγω προσεγγίσεις. Χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι ιδιαιτερότητες των εργασιακών θέσεων των μεταναστριών, η εμπλοκή τους στην εγκληματικότητα κυρίως ως θύματα εμπορίας ανθρώπων προς σεξουαλική εκμετάλλευση και το

ζήτημα της οικογενειακής επανένωσης. Αναφορικά δε με θεματικά πεδία, τα οποία αποτελούν εν γένει μη κυρίαρχα αντικείμενα επιστημονικής ενασχόλησης, όπως προαναφέρθηκε, η ανάδειξη των «έμφυλων» όψεών τους είναι είτε «περιθωριακή» είτε απούσα. Θα μπορούσε, έτσι, να υποστηριχθεί πως η επικέντρωση στην περίπτωση της γυναικείας μετανάστευσης σε ζητήματα που άπτονται της ιδιωτικής σφαίρας (π.χ. οικογένεια), της σεξουαλικής εκμετάλλευσης (trafficking), της οικιακής εργασίας αντανακλά τη βασική θεματολογία στην οποία εστιάζεται ευρύτερα η επιστημονική διερεύνηση του φύλου.

Εν κατακλείδι, η βιβλιογραφική ανασκόπηση και η κατασκευή και λειτουργία της σχετικής βάσης δεδομένων[7] συμβάλλει κατά πολύ θετικό τρόπο στη μελέτη του ερευνητικού αντικειμένου ως κατεξοχήν δόκιμο εργαλείο μελέτης και έρευνας. Η επιστημονικότητα του τρόπου διερεύνησης και καταγραφής της βιβλιογραφίας, όπως και της ταξινόμησης και συστηματοποίησης του συγκεντρωθέντος υλικού σε συνδυασμό με την τεχνικά προηγμένη δόμηση της ηλεκτρονικής βάσης, επιτρέπει την τυπολογική ανάλυση του θέματος, τη συγκριτική προσέγγιση σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, την εμβάθυνση σε επί μέρους τομείς και, βέβαια, την επιστημονική τεκμηρίωσή του. Η κριτική παρουσίαση που περιλαμβάνει τόσο η προαναφερθείσα έκθεση πορισμάτων όσο και η παρούσα μελέτη, επιτρέπει τον εντοπισμό των βιβλιογραφικών κενών, ελλείψεων και αναγκών τις οποίες καλείται να καλύψει η μελλοντική έρευνα αλλά, πρωτίστως, συμβάλλει στην ευκολότερη διάχυση της επιστημονικής γνώσης μέσα από ένα έγκυρο και εύχρηστο εργαλείο, όπως η εν λόγω ηλεκτρονική βιβλιογραφική βάση.

4. Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ. (επιμ.), (2001), *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Αμπατζή Λ., (2008), *Προσεγγίζοντας το φαινόμενο του trafficking*, Αθήνα, ΕΚΚΕ

Αντωνόπουλος Γ. (2004). «Η εγκληματικότητα της δεύτερης γενιάς μεταναστών στη δυτική Ευρώπη», *Ποινική Δικαιοσύνη*, τ.7. σελ. 846-857.

Αράπογλου Β., Τσονίδης Α., (2007), *Ποιοτική έρευνα εμβάθυνσης: Πολυπολι-*

7. http://69.72.202.134/~reacgr/femint/index.php

τισμική διοίκηση επιχειρήσεων και γυναίκες μετανάστριες. Εγχειρίδιο Καλών Πρακτικών, ΙΟΒΕ.

Arapoglou P. V., Sayas J. (2008), *New facets of social segregation in Athens: urban development, geographical mobility and gender*, Ερευνητικό πρόγραμμα Αριστεία-ΙΙ/ΙΑΑΚ.

Αράπογλου Β., Σαγιάς Ι., (2009), *Έμφυλες όψεις του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα: Οικονομική αναδιάρθρωση, θηλυκοποίηση της απασχόλησης και μετανάστευση. Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 103-128.

Αράπογλου Β., Καβουλάκος Κ., Κανδύλης Γ., Μαλούτας Θ. (2009), «Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 107, σελ. 57-66.

Arvanitidis P., Skouras D. (2007), *Intra-Urban Patterns of Immigrant Location and the Housing Market: A Preliminary Investigation*, Fondazione Eni Enrico Mattei.

Askola H. (2009), «"Awkward aliens": Female migrants, exploitation and the trafficking framework» στο *Gender and Migration in 21st Century Europe*, Farnham, Ashgate Publishing, pp. 163-182.

Βαγενά-Παλαιολόγου Ε. (2006), *Ρατσισμός και ξενοφοβία: Έρευνα στη Δικαιοσύνη και στην Αστυνομία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Βαγενά-Παλαιολόγου Ε. (2010), «Τριάντα χρόνια νομοθετικής διαδρομής του μεταναστευτικού ζητήματος στην Ελλάδα (1980-2010)», *Επιθεώρηση Μεταναστευτικού Δικαίου*, Νομική Βιβλιοθήκη, Τόμος 3, σελ. 239-243.

Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Άρ., Λυκογιάννη Ρ. (2007), «Μετανάστευση, φύλο, αστικός χώρος: αναζητώντας τις αλληλοτομίες των προσεγγίσεων στην Αθήνα», *Γεωγραφίες*, Τεύχος 13, σελ. 55-65.

Βαΐου Ντ. (2007), *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Αθήνα, ΕΜΠ.

Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.) (2009), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Βακαλόπουλος Κ. (2010), *Χωρική κατανομή των μεταναστών στον αστικό ιστό και το δίπολο ένταξη/αποκλεισμός. Το παράδειγμα της Αθήνας*, Διπλωματική Εργασία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Γεωγραφία και Διαχείριση Χώρου, Αθήνα, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Baker C., (2001), *Εισαγωγή στη διγλωσσία και τη δίγλωσση εκπαίδευση*, (μτφρ., Αλεξανδροπούλου Αρ.), Αθήνα, Gutenberg.

Baldwin-Edwards M., Κυριάκου Ι. (2004), *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, Ι.ΜΕ.ΠΟ.

Baldwin-Edwards M., (2001), «Εγκληματικότητα και μετανάστευση: μύθοι και πραγματικότητες», *Αστυνομική Επιθεώρηση*, τ. Ιουλίου- Αυγούστου, σελ. 440-444.

Baldwin–Edwards M. (2005), *Η ένταξη των μεταναστών στην Αθήνα: Δείκτες ανάπτυξης και στατιστικές μέθοδοι μέτρησης*, Αθήνα, Παρατηρητήριο μετανάστευσης στη Μεσόγειο.

Βαρουξή Χρ. (2008), *Μεταναστευτική πολιτική και δημόσια διοίκηση: Μια ανθρωποδικαιωματική προσέγγιση κοινωνικών φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Συμπεράσματα έρευνας πεδίου*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Βαρουξή Χρ., Σαρρής Ν., Φραγκίσκου Α. (2009), *Όψεις της μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής σήμερα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Βαρσάμης Κ., Μοσχοβάκου Ν., Μπαγινέτα Ά., Παρασκευά Μ.Ι. (2008), *Οδηγός για μετανάστριες: Δικαιώματα και υποχρεώσεις*, Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι.

Βασιλικού Κ. (2007), *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.

Βασιλικού Κ. (2009), «Μετανάστριες οικιακές βοηθοί και "διεθνική" οικογένεια», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Αθήνα, Διόνικος, Τόμος 4, Τεύχος 1, σελ. 109-125,

Βεΐκου Χ. (2000), *Ζώντας ανάμεσα σε άλλους: Η βίωση ενός εκούσιου αποκλεισμού, Όρια και περιθώρια - εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 131-150.

Βεντούρα Λ. (2004), «Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα», στο Παύλου Μ., Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, Αθήνα, Κριτική-ΚΕΜΟ, σελ. 174-204.

Βλαχογιάννη Ι. (2011), *Διερευνώντας τα τοπία της πόλης - Οδεύοντας σ' ένα "Νέο Κόσμο"*, Διπλωματική Εργασία, Διεπιστημονικό-Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (Δ.Π.Μ.Σ.) «Περιβάλλον και Ανάπτυξη», Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Βρατσάλης Κ., Σκούρτου Ε. (2000), «Δάσκαλοι και μαθητές σε τάξεις πολιτισμικής ετερότητας: Ζητήματα μάθησης», *Εκπαιδευτική Κοινότητα*, Τεύχος 54, σελ. 26-33.

Cavounidis J. (2003), «Gendered patterns of migration to Greece: The "family composition" of migration», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ειδικό τεύχος αφιέρωμα 110 Α΄, ΕΚΚΕ, σελ. 221-238.

Γκόβαρης Χρ., Νιώτη Ν., Σταμάτης Π. (2003), «Προκαταλήψεις και στερεότυπα στο πολυπολιτισμικό νηπιαγωγείο. Θέσεις για την αποδυνάμωσή τους από τη σκοπιά της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης», *Παιδαγωγικός Λόγος*, Τεύχος 1, σελ. 7-20.

Γκότοβος Αθ. (2007), «Μεταναστευτικές βιογραφίες και εκπαιδευτικές τροχιές. Ιδεολογίες, πραγματικότητες και ζητούμενα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος 17-18, σελ. 39-99.

Γκότοβος Αθ., Μάρκου Γ. (2003), *Παλιννοστούντες και αλλοδαποί μαθητές στην ελληνική εκπαίδευση- Τεύχος Α΄: Γενική Περιγραφή*, Αθήνα, Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (ΙΠΟΔΕ).

Γκώρου Αμ., Μουδάτσου Μ., Χαρχαλάκης Στρ., Δημόπουλος Γ. (2008), *Απόψεις, στάσεις και αντιλήψεις των εργοδοτών σχετικά με την απασχόληση ευπαθών κοινωνικά ομάδων και την υιοθέτηση της διαχείρισης της διαφορετικότητας στο χώρο εργασίας*, Αθήνα, Εθνικό Θεματικό Δίκτυο, Διαχείριση της Διαφορετικότητας στον Εργασιακό Χώρο.

Γοσπονδίνη Α. (2008), *Η ανθρωπογεωγραφία των αλλοδαπών (2001): μια πρώτη αποτύπωση στον ελλαδικό χώρο των συγκεντρώσεων τους, της σύνθεσής τους και των δημογραφικών και οικονομικών τους χαρακτηριστικών*, Αθήνα, Κριτική, σελ. 411-452.

Cummins J. (2003), *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση, Εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μια κοινωνία ετερότητας*, Σκούρτου Ελ. (επιμ.), Αθήνα, Gutenberg.

Δαγκούλη-Κυριάκογλου Μ. (2010), *Οι Αφρικανές μετανάστριες στο δημόσιο χώρο*, Διπλωματική Εργασία, Διεπιστημονικό-Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (Δ.Π.Μ.Σ.) «Περιβάλλον και Ανάπτυξη», Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Δαλακούρας Θ. (2009), *Παράνομη μετανάστευση: Το ποινικό δίκαιο μπροστά σ' ένα πρόβλημα που το υπερβαίνει*, στο *Εθνική Σχολή Δικαστικών Λειτουργών* (επιμ.), *Εγκληματικότητα και κράτος δικαίου Το παράδειγμα της βίας, των ναρκωτικών και της λαθρομετανάστευσης*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 293-308.

Συλλογικό έργο (2002), *Μετανάστες και ένταξη στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα, Κ.Π. EQUAL «Παρατηρητήριο και Δίκτυο Δομών για την ενδυνάμωση των Οικονομικών Μεταναστών και Προσφύγων στην Αγορά εργασίας»*, Αθήνα, ΚΕΚ ΙΝΕ ΓΣΕΕ.

Dimakos I., Tasiopoulou K. (2003), «Attitudes towards migrants: What do Greek students think about their immigrant classmates?», *Intercultural Education*, 14:03, σελ. 307-316.

Δημουλάς Κ., Παπαδοπούλου Δ. (2004), *Έρευνα μορφών κοινωνικής ένταξης των οικονομικών μεταναστών στην περιοχή της Αττικής, 2003-04*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (2009), *Έκθεση για την υγεία των μεταναστών στην Ελλάδα*, Ιατρική Σχολή – Εργαστήριο Υγιεινής,

Επιδημιολογίας και Στατιστικής Ιατρικής, Επιστημονικά υπεύθυνη: Α. Λινού.

Ehrenreich B., Hochscild R. A. (2003), *Global Woman, Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, London, Metropolitan Books.

Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Αθήνας (2004), *Παρουσίαση των αποτελεσμάτων από τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με μέλη της ομάδας-στόχου των εργαζόμενων μεταναστών στους κλάδους της οικοδομής, των πρατηρίων βενζίνης και της ένδυσης*, συγγραφή Α. Καψάλης, Αθήνα.

Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος (2003), *Ο νέος νόμος 3064/2002 για την εμπορία των ανθρώπων*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη.

European Commission (2006), *Equality in Health: Greek National Report*, Edition of Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.

European Commission (2008), *Quality in and Equality of Access to Healthcare Services*, Edition of Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, E.C.

Gropas R., Triandafyllidou A. (2005), *Migration in Greece at a glance*, Αθήνα, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής.

Ζαραφωνίτου Χρ. (2007), «Φόβος του εγκλήματος, (αν)ασφάλεια και απόψεις των μεταναστών για την αντεγκληματική πολιτική», στο Ξ. Κοντιάδης & Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, εκδ. Παπαζήσης, σελ. 229-251.

Zeis T., Liapi M. (2006), *Mapping of policies affecting female migrants and policy analysis: The Greek case*, Τεύχος 10, Αθήνα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών.

Ζήση Αν. (2006), «Μετανάστευση και ψυχική υγεία. Ανασκόπηση εμπειρικών ευρημάτων», *Ψυχολογία*, 13 (3), σελ. 95-108.

Hatziprokopiou P. (2004), «Balkan immigrants in the Greek city of Thessaloniki: local processes of incorporation in international perspective». *European Urban and Regional Studies*, 11 (4), pp. 321–338.

Hatziprokopiou P. (2006α), Globalisation, *Migration and Socio-Economic Change in Contemporary Greece: Processes of Social Incorporation of Balkan Immigrants in Thessaloniki*, IMISCOE Dissertations, Amsterdam University Press.

Hatziprokopiou P. (2006β), *Migration and Changing Urban Geographies in the European South: Evidence from the Case of Immigrants in Thessaloniki*, Migracijske i etničke teme, 22 (1-2), pp. 113–136.

Θανοπούλου Μ. (2007), *Φύλο και μετανάστευση, Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg.

International Labour Office (2011), *Equality at work: The continuing challenge: Global Report under the follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work. Report I(B)*, Geneva, International Labour Office Geneva.

Καβουνίδη Τζ., Ράμμος Χρ. (2007), *Μεταναστευτική πολιτική: Η ευρωπαϊκή Εμπειρία*, Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.

Κακκαλής Π., Τρύφωνα Ε. (2009), *Δίκαιο αλλοδαπών*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Κακλαμάνη Στ., Ανδρουλάκη Ελ. (2006), «Η επίδραση των αλλοδαπών και οι χωρικές προεκτάσεις στην πληθυσμιακή δομή της Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τόμος 119, ΕΚΚΕ, σελ. 97-145.

Καμπούρη Ελ. (2007), *Φύλο και μετανάστευση: Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Τόμος ΙΙ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Αθήνα.

Κανελλόπουλος Κ., Γρέγου Μ., Πετραλιάς Α. (2006), *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα: Κρατικές πολιτικές, τα χαρακτηριστικά και η κοινωνική τους θέση*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.

Κανταράκη Μ. (2000), «Γυναίκες πρόσφυγες και μετανάστριες θύματα εξαναγκασμού σε πορνεία», στο *Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του 21ου Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 581-588.

Kandylis G. (2006), «From Assimilation to National Hierarchy. Changing Dominant Representations in the Formation of the Greek City», *The Greek Review of Social Research,* Athens, National Centre for Social Research, special issue 121, C΄, pp. 157-174.

Kandylis G., Arapoglou V., Maloutas Th. (2008), «Immigration and the Spatial (Dis)Equilibrium of Competitiveness – Cohesion in Athens», *GeoJournal Library*, Springer, Volume 93, Part III, pp. 119-134.

Κανδύλης Γ. (2008), *Μετακινήσεις για εργασία, μετανάστευση και διαδικασίες αναπροσδιορισμού της λειτουργικής περιφέρειας της Αθήνας*, Ερευνητικό πρόγραμμα Αριστεία-ΙΙ/ΙΑΑΚ.

Κάπα Research Α.Ε. (2001), *Διακρίσεις – ρατσισμός – ξενοφοβία στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: Έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την Κάπα RESEARCH A.E. για λογαριασμό της UNICEF*, Αθήνα, UNICEF.

Καρύδης Β. (2001), «Μετανάστευση και έγκλημα στην Ελλάδα στην δεκαετία του 1990», στο Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ. (επιμ.), *Νομικές και Κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Κασιμάτη Κ. (2009), «Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών και η κοινωνική τους ένταξη στην Ελλάδα», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Διόνικος, Τόμος 4, Τεύχος 1, σελ. 7-25.

Κασιμάτη Κ., Μουσούρου Λ. (2007), *Φύλο και μετανάστευση, Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, Αθήνα, Gutenberg.

Κασιμάτη Κ. (2002), *Αλβανοί μετανάστες στα Κύθηρα*, Αθήνα, Νόστος.

Κασίμης Χ., Ζακοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Α. (2003), «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, Τεύχος Β΄- Γ΄, Τόμος 111-112, σελ. 9-38.

Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Ε. και Παπαδόπουλος Α. (2002), *Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Πατρών – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Kasimis C., Papadopoulos A., Zacopoulou E. (2003), «Migrants in Rural Greece», *Sociologia Ruralis*, Volume 43, Issue 2, pp. 167–184.

Kasimis C., Papadopoulos A. (2005), «The Multifunctional Role of Migrants in Greek Countryside: Implications for Rural Economy and Society», *Journal of Ethic and Migration Studies*, Volume 31, Number 1, pp. 99-127.

Kasimis C., Papadopoulos A. (2008), *Qualitative Empirical Study of Migrants Impact on Receiving Local Economies in Greek Regions*, Final Report, HuReDePIS, INTERREG IIIB, Agricultural University of Athens.

Κατρούγκαλος Γ. (2004), *Νομικές, θεσμικές και διοικητικές διαστάσεις του καθεστώτος εισόδου και παραμονής μεταναστών στην Ελλάδα, προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης /Μελέτη συμβατότητας του ελληνικού και του ευρωπαϊκού θεσμικού πλαισίου*, Αθήνα, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου.

Κάτσικας Χρ., Πολίτου Ε. (2005), *Εκτός «τάξης» το «διαφορετικό»; Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλιννοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική Εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg.

Καυταντζόγλου Ρ. (2000), *Όρια και περιθώρια - Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Καφετζής Τ. (2010), «Το "ταυτό" και το "μη ταυτό" στην Ελλάδα της μετανάστευσης. Ιδεολογικές διαστάσεις ερευνητικών δεδομένων για το ρατσισμό και τη ξενοφοβία», στο Παύλου Μ., Σκουλαρίκη Α., (επιμ.), *Μετανάστες και μειονότητες. Λόγος και πολιτικές*, Αθήνα, Βιβλιόραμα.

Καψάλης Α. (2007), *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών*, Μελέτες 27, Αθήνα, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ.

Καψάλης Α. (2008), *Προτάσεις πολιτικής – Διαχείριση της διαφορετικότητας στον εργασιακό χώρο*, Αθήνα, Εθνικό Θεματικό Δίκτυο της κοινοτικής πρωτοβουλίας Equal.

Καψάλης Α., Ρινάλδος-Ρυλμόν Π. (2005), *Το δικαίωμα διαμονής και η απασχόληση των μεταναστών. Μεταναστευτική πολιτική και δικαιώματα των μεταναστών*, Αθήνα, Gutenberg.

Κηπουροπούλου Ε. (2010), *Η μελέτη της εθνικής ταυτότητας και ετερότητας μέσω της παραγωγής λόγου μαθητών και μαθητριών με πολιτισμική ετερότητα: πολυπολιτισμικότητα και πολλαπλές ταυτότητες*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ.

Kokkali I. (2010), *Spatial proximity and social distance: Albanian migrants' invisible exclusions. Evidence from Greece,* Paper prepared for presentation at the World Bank International Conference on *Poverty and Social Inclusion in the Western Balkans WBalkans 2010* Brussels, Belgium, December 14-15, 2010.

Κουντούρη Φ. (2009), «Ο οικονομικός μετανάστης στην πολιτική ατζέντα. Η δημόσια συγκρότηση του μεταναστευτικού ζητήματος στην μεταπολίτευση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 128Α, ΕΚΚΕ, σελ. 39-76.

Κονδύλη Δ., Θανοπούλου Μ. Μουρίκη Α., Στρατουδάκη Χ., Τζωρτζοπούλου Μ. (2010), *Εκπόνηση έρευνας για καλές πρακτικές που εφαρμόζονται στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και αφορούν μετανάστριες στον τομέα της απασχόλησης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Κοντιάδης Ι. Ξ. (2000), *Τα κοινωνικά δικαιώματα των μεταναστών και των προσφύγων. Κριτική προσέγγιση πτυχών του θεσμικού πλαισίου, Η καταπολέμηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Εισηγήσεις και συζητήσεις στρογγυλής τράπεζας στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Παρατηρητήριου του ρατσισμού και της ξενοφοβίας* (Θεσσαλονίκη 20 Νοεμβρίου 1999), Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Κοντιάδης Ι. Ξ. (2007), *Δημοκρατική συμμετοχή και δικαιώματα των μεταναστών. Μια οριακή περίπτωση ως έναυσμα επανεξέτασης θεμελιωδών εννοιών, Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Κοντιάδης Ι. Ξ. (2011), *Ρατσιστική δημοκρατία: Ο μετανάστης ως φορέας δικαιωμάτων και η καταστρατήγησή τους, Η δημοκρατία μεταξύ ουτοπίας και πραγματικότητας*, Αθήνα, Σαββάλας.

Κοντιάδης Ξ, Παπαθεοδώρου Θ. (2007), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Κόντου Μ. (2004), *Μετανάστριες στις παρυφές του τουριστικού κλάδου στη Ρόδο - ποιοτική βιογραφική έρευνα*, Αθήνα Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, σελ. 1-103.

Κοτζαμάνης Β. (2008), *Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα, μία πρώτη ανάλυση της γεωγραφικής τους διασποράς και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές της τελευταίας δεκαετίας (1991-2001)*, Τόμος Α΄, Αθήνα, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΙΜΕΠΟ).

Κουράκης Ν. (2003), «Οικονομικοί μετανάστες και πρόσφυγες: Εγκληματολογική και ποινική προσέγγιση», *Ποινικά Χρονικά*, ΝΓ', Π. Σάκκουλας, σελ. 577-583.

Κρανιδιώτη Μ. (2003), «Η εγκληματικότητα των αλλοδαπών στην Ελλάδα. Θεωρία, έρευνα και θέσεις για την αντεγκληματική πολιτική», στο *Αντεγκληματική Πολιτική,* Αθήνα- Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 147-190.

Κτιστάκις Γ. (2001), *Μετανάστες, ρατσισμός, ξενοφοβία: Από τη θεωρία στην πράξη*, Αθήνα, Σάκκουλας.

Κυριαζή Τ. (2010), *Εμπορία ανθρώπων. Διεθνές και ευρωπαϊκό δίκαιο προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Κωνσταντινίδου Χ. (2001), *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό Τύπο*, Αθήνα- Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Λάζος Γρ., (2003), «Εξαναγκαστική πορνεία και διεθνική σωματεμπορία: Συνέπειες στην κοινωνία», στο Μαγγανάς Αντ. (επιμ.), *Τιμητικό Τόμο για την Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Λαμπριανίδης Λ., Λυμπεράκη Α. (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη- Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.

Λαμπριανίδης Λ., Χατζηπροκοπίου Π. (2008), *Μετανάστευση και κοινωνική αλλαγή στη Θεσσαλονίκη: η ένταξη των μεταναστών και η νέα πολυπολιτισμική πραγματικότητα της πόλης*, Αθήνα, Κριτική, σελ. 217-264.

Labrianidis L., Sykas Th. (2009), «Geographical Proximity and Immigrant Labour in Agriculture: Albanian Immigrants in the Greek Countryside», *Sociologia Ruralis*, Volume 49, Issue 4, σελ. 394–414.

Λαυρεντιάδου Μ. (2006), *Πόλη και μετανάστευση: Θεωρητικές προσεγγίσεις χωροκοινωνικών διαδικασιών*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Λαυρεντιάδου Μ. (2009), *Γεωγραφική κατανομή και διαχωρισμός μεταναστών και μεταναστριών στην Ελλάδα,* Αθήνα, Παπαζήσης.

Λεοντσίνη Μ. (2010), *Φύλο και κοινωνικό κεφάλαιο*, Αθήνα, Κριτική.

Λεοντσίνης Γ. (2007), *Πολυπολιτισμικότητα και σχολική εμπειρία,* Αθήνα, Ατραπός.

Λιακοπούλου Μ. (2006), *Η διαπολιτισμική διάσταση στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση,* Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.

Λιανός Θ., Μπένος Θ., Δαρίτση Α. (2003), *Η εγκληματικότητα των αλλοδαπών. Τα στατιστικά δεδομένα, Ερευνητική έκθεση*, Αθήνα, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.

Lianos Th. (2003), «Geographical Distribution of Illegal Immigrants: The Case of Greece», *International Journal of Ecology & Development*, Vol. 5, No. 4.

Liapi M., Vouyioukas A. (2009), «Policy gaps in integration and reskilling strategies of migrant women», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Αθήνα, Διόνικος, τόμος 4, Τεύχος 2, σελ. 159-171.

Lykogianni R., Vaiou D. (2007), «Borders and divisions in the city. Revisiting neighbourhoods as sites of social inclusion», Πρακτικά του Σεμιναρίου Αιγαίου με θέμα: «Changing European spaces. Winners and losers», Αθήνα – Θεσσαλονίκη, ΕΜΠ, ΑΠΘ, Χαροκόπειο, Κέντρο Μεσογειακής Αρχιτεκτονικής.

Λυμπεράκη Α. (2009), «Φύλο, μετανάστευση και το χάσμα της φροντίδας», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Αθήνα, Διόνικος, Τόμος 4, Τεύχος 1, σελ. 77-93.

Λυμπεράκη Α., Πελαγίδης Θ. (2000), *Ο φόβος του ξένου στην αγορά εργασίας: Ανοχές και προκαταλήψεις στην ανάπτυξη*, Αθήνα, Πόλις.

Magliveras K. (2007), *Combating trafficking in persons. The role and action of international organizations,* Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Maloutas Th. (2007), «Segregation, social polarisation and inequality in Athens during the 1990s: Theoretical expectations and contextual difference», *International Journal of Urban and Regional Research,* Vol. 31, n. 4, pp. 733-758.

Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Έ., Καυταντζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α. (επιμ.) (2009), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα,* Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (2007), *Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του Κ.Ε.Θ.Ι.,* Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι.

Μαράτου-Αλιπράντη Λ., Γκαζόν Ερ. (2005), *Μετανάστευση και υγεία-πρόνοια. Αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης - Προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης,* Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Μάρκου Π. Γ. (2007), «Μεταναστευτική πολιτική και πολιτική ένταξης σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο: το παράδειγμα της Ολλανδίας και της Ελλάδας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, Σάκκουλας, Τεύχος 17-18, σελ. 147-175.

Μαρούκης Θ., (2009), «Άτυπη οικιακή εργασία και μετανάστευση: Ευκαιρία προς μια διαφορετική θεώρηση της αγοράς εργασίας», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, Διόνικος, Τόμος 4, Τεύχος 1, σελ. 95-108.

Monzini P. (2007), *Εμπόριο γυναικών. Πορνεία, μαστροπεία και εκμετάλλευση Il mercato delle donne*, Αθήνα, Μελάνι.

Μοσχοπούλου Αλ. (2005), *Η εγκληματικότητα των μεταναστών. Απεικόνιση του φαινομένου στον απογευματινό Τύπο 1990-1999*, Αθήνα- Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ. (2005), *Μεταναστευτικές τάσεις και Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική,* Μελέτες, Τόμος 15, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.

Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ. (2006), *Μετανάστευση και παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα*, Μελέτες, Τόμος 29, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.

Μπάτζιου Αθ. (2009), *Η εικόνα της ετερότητας στα ΜΜΕ: μια συγκριτική μελέτη της οπτικής απεικόνισης των μεταναστών στον τύπο δύο νέων χωρών υποδοχής (Ελλάδα & Ισπανία),* Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Νικολόπουλος Π. Γ. (2011), «Διεθνοποίηση της αντεγκληματικής πολιτικής και εγκληματοποίηση των μεταναστών στο χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης: Γενική θεώρηση», στο Χαλκιά Αν. (επιμ.), *Η σύγχρονη εγκληματικότητα, η αντιμετώπισή της και η επιστήμη της εγκληματολογίας. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, Τόμος ΙΙ, σελ. 1385-1404.

Noussia An. (2004), «The Use of Domestic Space by Migrants on a Greek Island: Transformation or Translocation of Cultures?», *The Cosmopolis: Emerging Multicultural Spaces in Europe and North America*, 30/1, pp. 60-75.

Paleologou N. (2004), «Intercultural education and practice in Greece: needs for bilingual intercultural programmes», *Intercultural Education,* Vol. 15, No 3, σελ. 317-329.

Παπαβασιλείου Δ. (2005), *Η ψυχική υγεία και η επίδραση της μετανάστευσης στην ελληνική πραγματικότητα*, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών, Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Παπαγιαννοπούλου Μ. (2007), *Το φαινόμενο της διεθνικής σωματεμπορίας στην Ελλάδα και διεθνώς*, Ερευνητική έκθεση, Αθήνα, Κέντρο Γυναικείων Ερευνών και Μελετών.

Παπαγιαννοπούλου Χ. Μ., Μαρκούσης Η. (2007), *Οδηγός συμβουλευτικής για γυναίκες-θύματα της διεθνικής σωματεμπορίας*, Αθήνα, Κέντρο Γυναικείων Ερευνών και Μελετών.

Παπαγεωργίου Β. (2011), *Από την Αλβανία στην Ελλάδα: Τόπος και ταυτότητα, διαπολιτισμικότητα και ενσωμάτωση: Μια ανθρωπολογική προσέγγιση της μεταναστευτικής εμπειρίας*, Αθήνα, Νήσος.

Papadopoulos A. (2006), «Rural immigrations and female employment», *Rural Genter Relations: Issues and Case Studies,* London, CABI Publishing, pp. 196-213.

Παπαδοπούλου Δ. (2006), *Προς ένα μοντέλο για την πολιτική ενσωμάτωση των μεταναστών, Οι κοινωνικές επιστήμες σήμερα*, Πρακτικά συνεδρίου της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Παπαδοπούλου Δ., Κριατσιώτη Β. (2007*), Η οικογενειακή συνένωση*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.

Παπαθεοδώρου Θ. (2010), *Νομικό καθεστώς αλλοδαπών: Ελληνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη

Παπανδρέου Π. (2011), «Οι νεαροί μετανάστες πρώτης γενιάς στην πόλη της Αθήνας. Συμμετοχή στην παραβατικότητα και πρότυπα αστυνόμευσης», στο Χαλκιά Αν. (επιμ.), *Η σύγχρονη εγκληματικότητα, η αντιμετώπισή της και η επιστήμη της εγκληματολογίας. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη, Τόμος 1,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 473-496.

Παπαταξιάρχης Ε., Τοπάλη Π., Αθανασοπούλου Αγ. (2009), *Κόσμοι της οικιακής εργασίας, φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του Πρώιμου 21ου Αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Παπαταξιάρχης Ε. (2006), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Παππάς Κ. (2008), «Η γεωγραφική διαφοροποίηση ως παράμετρος διαμόρφωσης της απασχόλησης των μεταναστών στις αγορές εργασίας της υπαίθρου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, 125, Α΄, σελ. 69-98.

Παπαχρήστος Κ. (2007), «Φύλο και διαπολιτισμικότητα στο ολοήμερο δημοτικό σχολείο», *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, Αθήνα, Ινστιτούτο Παιδαγωγικών Ερευνών Μελετών Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας, σελ. 117-131.

Παρίση Ε. (2005), «Ξένοι στην ίδια πόλη: διαδρομές και προβλήματα εγκατάστασης στο Δήμο Αρτέμιδος», *Γεωγραφίες*, Τόμος 9, σελ. 97-114.

Παύλου Μ., Χριστόπουλος Δ. (2004), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική ΑΕ & ΚΕΜΟ.

Περράκης Στ. (2002), *Άσυλο, πρόσφυγες, μετανάστες: Νομοθετική πολιτική διεθνών οργανισμών (Ύπατη Αρμοστεία ΗΕ για τους πρόσφυγες, Ε.Ε., Συμβούλιο της Ευρώπης κ.ά.)*, Αθήνα – Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας

Πολύζος Σ. (2006), «Οι μεταναστευτικές ροές προς την Ελλάδα: Ανάλυση προσδιοριστικών παραγόντων, τυπολογία περιφερειών υποδοχής και χωρών προέλευσης», *Αειχώρος. Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης*, Τόμος 5 (2), σελ. 69-102.

Πουλαράκης Ε., Ψωμιάδη Ε. (2010), *Δίκαιο αλλοδαπών: Ερμηνεία και νομολογία κατ΄άρθρο. Υποδείγματα με σχόλια και παρατηρήσεις*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Προκοπάκη Κ. (2009), *Τα βήματα των μεταναστών στην ελληνική οικονομία*, Αθήνα, ΙΜΕΠΟ.

Ρήγα Α-Β. (2007), *Οικονομικές μετανάστριες στην Ελλάδα: Διαπολιτισμικότητα και εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg.

Poulopoulos I-E. (2003), «Trafficking in women and girls for the sex trade: The case of Greece», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Μελετών,* 110 Α΄, ΕΚΚΕ, σελ. 271-307.

Ραυτοπούλου Δ. Δ. (2007) *Σύγχρονες περιφερειακές δημογραφικές και κοινωνικο-οικονομικές δομές του πληθυσμού της Ελλάδας με ιδιαίτερη έμφαση στη μετανάστευση, Τμήμα Στατιστικής και Ασφαλιστικής Επιστήμης*, Πειραιάς, Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

Robinson D., Reeve K. (2006), *Neighborhood experiences of new immigration: Reflections from the evidence base*, Layerthorpe, Joseph Rowntree Foundation.

Ροζάνης Στ. (2011), *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας - Étrangers à nous-mêmes*, Αθήνα, Scripta.

Ρομπόλης Σ. (2005), *Οικονομία, αγορά εργασίας και μετανάστευση στην Ελλάδα- Immigration Policy and Immigrant Rights*, Labour Institute, Studies No. 22, No 2, σελ. 51-70.

Ρομπόλης Σ. (2007), *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα. Απολογισμοί και προοπτικές,* Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο.

Σαρρής Ν. (2008), *Θεσμικό πλαίσιο της μετανάστευσης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο*, No. 18, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Σαμπατάκου Ε-Α. (2010), *Ερμηνεύοντας την εξέλιξη της κοινής μεταναστευτικής πολιτικής της ευρωπαϊκής ένωσης: Νομοθετική, θεσμική, επιχειρησιακή εξέλιξη: Δρώντες, δομές και διάδραση*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Sapounakis A. (2002), «Migration and Access to housing in Greece», *Immigration and Homelessness,* winter 2002, pp. 3-14.

Σκούρτου Ελ. (2002), «Δίγλωσσοι μαθητές στο ελληνικό σχολείο», *Επιστήμες Αγωγής,* Θεματικό Τεύχος.

Συκιώτου Αθ. (2003), *Εμπορία ανθρώπων στα Βαλκάνια. Θύμα, δράστης και κατασταλτικές στρατηγικές*, Αθήνα-Κομοτηνή Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Συκιώτου Αθ. (2008), *Αλλοδαποί στην Ελλάδα: ένταξη ή περιθωριοποίηση; Πρακτικά συνεδρίου, Κομοτηνή, 28-29 Νοεμβρίου 2006*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Συλλογικό έργο (2005), *Female Well-being: Toward a Global Theory of Social Change*, Billson J. M., Fluehr-Lobban C., (eds) Λονδίνο-Νέα Υόρκη, Zed Books, Palgrave Macmillan.

Ταστσόγλου Ευ., Χατζηκωσταντή Ι. (2003), «Ποτέ εκτός της αγοράς εργασίας, αλλά πάντα στο περιθώριο: Μετανάστριες εργαζόμενες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 110, σελ. 189-220.

Τζωρτζοπούλου Μ. (2002), *Η θέση των μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Τοπάλη Π. (2001), *Ο διασυσχετισμός της έμμισθης οικιακής εργασίας και των Φιλιππινέζων μεταναστριών στην Αθήνα*, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για θέματα Ισότητας.

Τριανταφυλλίδου Ά. (2005), *Ελληνική μεταναστευτική πολιτική: Προβλήματα και κατευθύνσεις*, Αθήνα, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής.

Τριανταφυλλίδου Ά., Μαρούκης Θ. (2010), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Αθήνα, Κριτική.

Τρουμπέτα Σεβ. (2000), «Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του «άλλου» και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τόμ. 101-102 Α-Β, σελ. 137-176.

Τσιακαλάκης Γ. (2002), *Καταπολεμώντας την παράνομη διακίνηση και εμπορία ανθρώπων: Οι εμπειρίες μιας Ομάδας Anti-Trafficking,* Αθήνα, Κέντρο αποκατάστασης θυμάτων βασανιστηρίων.

Τσιάκαλος Γ. (2000), *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης,* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Τσίγκανου Ι., Λαμπράκη Ι., Φατούρου Ι., Χαϊνάς Ευ. (2010), *Μετανάστευση και εγκληματικότητα. Μύθοι και πραγματικότητα.* Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Τσίγκανου Ι. (2009), «Επιχειρηματικότητα, κίνδυνοι και ανταγωνισμός στο Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας», στο Βαρουξή Χ., Σαρρής Ν., Φραγκίσκου Α., (επ.), *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 225-248.

Τσιτσελίκης Κ. (2004), *Η θρησκευτική ελευθερία των μεταναστών: Η περίπτωση των μουσουλμάνων*, Αθήνα, Κριτική.

Tsokalidou R. (2005), «Bilingual Awareness in Greek Primary Schools», *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism,* 8/1, Routledge, pp. 48-61.

Τσοκαλίδου Ρ. (2005), «Η αφανής διγλωσσία στο ελληνικό σχολείο: Δεδομένα επιτόπιας έρευνας», *Επιστήμες της Αγωγής (Δίγλωσσοι Μαθητές στα ελληνικά Σχολεία: Διδακτικές Προσεγγίσεις και θεωρητικά ζητήματα),* Θεματικό Τεύχος, σελ. 37-50.

Τσουκαλά Αν. (2001), *Μετανάστευση και εγκληματικότητα στην Ευρώπη*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Τυραδέλλη Κλ. (2008), *Διαφορετικότητα στον εργασιακό χώρο. Οδηγός για συμβούλους απασχόλησης και στελέχη υποστηρικτικών υπηρεσιών*, Αθήνα, Εθνικό Θεματικό Δίκτυο: Διαχείριση της Διαφορετικότητας στον Εργασιακό Χώρο – Equal.

Χατζηβασιλείου Σ., Βαρουχάκη Ε., Παπασημάκη Κ., Τούντα Φ. (2007), *Μορφές κατοίκησης μεταναστών στις γειτονιές της Αθήνας. Κυψέλη, Σεπόλια*, διή-

μερο συνέδριο με θέμα «φύλο-μετανάστευση-αστικός χώρος», πρόγραμμα 'Πυθαγόρας ΙΙ' μέτρο 4.2.1, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, 21-22 Σεπτεμβρίου 2007.

Χατζηνικολάου Ν. (2009), *Η ποινική καταστολή της παράνομης μετανάστευσης. Δογματική προσέγγιση και βασικά ερμηνευτικά προβλήματα,* Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη.

Χατζηπροκοπίου Π. (2004), *Μετανάστευση και μεταβολές στον αστικό χώρο: από τα Βαλκάνια στη Θεσσαλονίκη*, Sussex European Institute, Πανεπιστήμιο του Sussex.

Χατζηδάκη Α. (2007), «Η εμπλοκή Αλβανών μεταναστών στην εκπαίδευση των παιδιών τους: Μια εμπειρική έρευνα», στο *Η παιδαγωγική πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας: ζητήματα θεωρίας και πράξης της διαπολιτισμικής παιδαγωγικής,* Αθήνα, Ατραπός, σελ. 133-152.

Χριστοδούλου Χ. (2008), *Αστικοποίηση και χώροι κοινωνικού αποκλεισμού: Εγκαταστάσεις κατοίκησης στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, 1980-2000*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Σχολή Πολυτεχνική, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.

Χριστοπούλου Ε., Ταυρίδου Π., Μπαρόν Δ., Ρήγα Β., Αναγνωστοπούλου Λ. (2004), *Μαζί. Παιδαγωγοί και γονείς στο διαπολιτισμικό σχολείο,* Αθήνα, Τυπωθήτω.

Χρυσοχόου Ξ. (2005), *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Ψημμένος Ι., Σκαμνάκης Χ. (2008), *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ψημμένος Ι. (2000), *Εργασία και ρατσισμός: Κοινωνική διαχείριση και μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό*, Αθήνα, ΚΕΚΜΟΚΟΠ-ΓΓΑΕ.

Ψημμένος Ι. (2001), *Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα,

Ψημμένος Ι. (2004), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*,Αθήνα, Παπαζήσης.